ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
134

HADÎS TARİHİ

Prof. Dr. Talât KOÇYİĞİT

ANKARA—1977

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

134

Demirhan Ünlü

HADÎS TARİHİ

Prof. Dr. Talât KOÇYİĞİT

ANKARA—1977

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . ANKARA — 1977

ÖNSÖZ

*ʿIlmu uṣûli'l-ḥadîs*in, yahut *ʿIlmu muṣṭalaḥı'l-ḥadîs*in, yahutta kısaca *ʿIlmu'l-ḥadîs*in bütün konularını içine alan, veya bazı konularına tahsis edilerek derinlemesine bir incelemeye girişen sayısız kitaplar telif edilmiş olmakla beraber, hadîslerin, Hazreti Peygamber devrinden itibaren, İslâm Dininin bir gereği olarak, kazandığı büyük değere paralel bir şekilde rivayetini, rivayetindeki gelişmeyi, çeşitli tehlikeler karşısında onları koruma görevini yüklenen hadîsçilerin faaliyetlerini, tedvin ve tasnifini, kısacası tarihini inceleyen bir kitap telif edilmemiştir. Usûl kitaplarında, zikrettiğimiz bu konulara kısa temaslar yapılmış olsa bile, bunları, bir tarih çerçevesi içinde değerlendirmek ve aralarında tarihî bir irtibat sağlamak hemen hemen imkânsız gibidir.

Hadîs ilmi, üçüncü Hicrî asrın sonunda bütün konuları ile teşekkül etmiştir. Her ne kadar, bu konuları içine alan kitapların telifi bir müddet daha gecikmiş olsa bile, usûl ve kaidelerin, tabir ve tariflerin birinci asrın sonundan itibaren hadîs imamları arasında kullanılması, ikinci asırda ise, hiç bir kayda tâbi olunmaksızın münakaşa edilmesi, bu ilmin bir hayli erken bir devirde teşekkül ettiğini gösterir. Zaten en mükemmel hadîs mecmualarının bu eserde "altın çağ" olarak tavsif ettiğimiz üçüncü asırda tasnif edilmesi de, bunun bir başka delilini teşkil eder; zira bir ilmin usûl ve kaideleri belirlenmeden o usûl ve kaidelere uygun mükemmel eserler tasnif edilmesi mümkin değildir.

İşte biz, hadîs ilminin, üçüncü asrın sonunda teşekkülünü tamamladığını gözönünde bulundurarak, eserimizi, bu ilk üç asırdaki hadîs tarihine tahsis ettik. Bununla beraber, hadîs tarihi, bu ilk üç asırla elbette tamam olmuş değildir. Zira bunu takip eden asırlarda daha binlerce eser, telif ve tasnif edilmiştir. Bunları teker teker ele almak ve hadîs tarihi içinde bibliyografik bir araştırmanın neticesi olarak konu ile ilgilenenlerin istifadesine sunmak bir iki cildlik eserle gerçekleştirilebilecek bir iş değildir.

Şimdilik biz bu eserimizi, hadîs tarihinde bir deneme olarak kabul ediyor ve niyet ettiğimiz daha geniş bir araştırmayı, Allah'ın lütuf ve inayetiyle gerçekleştirebileceğimiz ileri bir tarihe bırakıyoruz.

Talât Koçyiğit

I. BÖLÜM

HAZRETİ PEYGAMBER VE ASHABI DEVRİNDE HADÎS

(I. Hicrî Asır)

A. Hadîsin manşei, önemi ve tekâmülü

B. Hadîslerin yazılması

C. Hadîsin ilk kaynağı: sahabe

D. Sahabe devrinde hadîslerin yayılması

E. Hadîste vaz^c hareketleri

II. BÖLÜM

HADİS İLMİNİN TEŞEKKÜLÜ VE BUNU HAZIRLAYAN SEBEBLER

(II. Hicrî Asır)

A. Toplum hayatına genel bakış

B. Hadîs vaz^cında gelişmeler ve sebepleri

C. Cerh ve ta'dîl hareketinin doğuşu

D. Hadîsin teşrîî değeri üzerinde münakaşalar

E. Hadislerin tedvin ve tasnifi

III. BÖLÜM

TASNİFİN ALTIN ÇAĞI: KUTUB-İ SİTTE BEVRİ

(III. Hicrî Asır)

I. BÖLÜM

HAZRETİ PEYGAMBER VE ASHABI DEVRİNDE HADİS

(I. Hicrî Asır)

A. HADİSİN MENŞEİ ÖNEMİ VE TEKÂMÜLÜ

I. Hadîsin lugat ve ıstılah manâsı

Gerek lugat ve gerekse ıstılah yönünden hadîs kelimesinin arzettiği manâlar arasında bir hayli farklılıklar mevcuttur. Lugat yönünden *kadîm* (eski) in zıddı *cedîd* (yeni) manâsına gelen hadîs, aynı zamanda haber manâsına da gelir ve bu kelimeden müştak bazı fiiller, haber vermek, tebliğ ve nakletmek gibi manâlarda kullanılır. "Bu *söze* inanmayanların ardından üzülerek neredeyse kendini mahvedeceksin"[1] meâlindeki Kur'ân âyetinde gördüğümüz "hadîs" kelimesi, söz veya haber manâsında kullanılmış ve bununla Kur'ânı Kerîm kasdedilmiştir[2]. Bir başka âyette ise, bu kelimenin müştakkı olan bir fiil, "haber ver", "tebliğ et" manâsında kullanılmıştır: "Rabbının nimetlerini de tahdîs et (haber ver)"[3].

Daha sonraları, kelimenin istimalinde bazı inkişaflar görülmüş, umumî manâsında her hangi bir değişiklik olmamakla beraber, dinî çevrelerde bazı haber nevilerine ıtlak olunan hususî bir manâ kazanmıştır. İbn Mes'ûd'tan nakledilen bir haberde bu manâ açıkça görülür: "Muhakkak ki sözün en güzeli Allah'ın Kitabıdır"[4].

Istılah yönünden hadîs, umumiyet itibariyle Hazreti Peygamberin sözlerine ıtlak olunmakla beraber, İslâm uleması arasında yine aynı manâda kullanılan kelimenin medlûlünü tarif bahis konusu olduğu zaman, bazı farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Buna göre, bazı usûl ulemasının tarifinde hadîs,

---

1 Kehf sûresi, 6.

2 Meselâ bkz. *Tefsîru'l-Celâleyn*, II. 2.

3 Zuhâ sûresi, 11.

4 El-Buhârî, *Sahîh*, VIII. 139; Muslim, *Sahîh*, II. 592–593.

Hazreti Peygamberin söz, fiil ve takrirlerine ıtlak olunmuştur; bu bakımdan kelime, aynı manâda kullanılan *sunnet*[5]in müradifidir[6]. Bazı hadîs uleması ise, hadis lafzını, yalnız Hazreti Peygamberin sözlerine değil, sahabe ve tâbiûndan nakledilen *mevḳūf* ve *maḳṭūʿ* haberlere[7] de ıtlak etmişlerdir; buna göre kelimenin ifade ettiği manâ, *ḫaber* kelimesiyle kasdolunan manânın müradifidir[8]. Bu manâ içerisinde Hazreti Peygamberin, peygamberlikten önceki sözleri de mündemiçtir. Bazıları da, hadîsi yalnız Hazreti Peygamberin sözlerine tahsis etmişler, başkalarından gelen sözlere de *ḫaber* demişlerdir[9]. Bu takdirde hadîsle haber arasında belirli bir farkın mevcudiyeti kolayca anlaşılır. Nitekim Hazreti Peygamberin hadîsleriyle meşgul olanlara *muḥaddiṣ* denildiği halde, başkalarından gelen tarih, kısas ve benzeri nakıllerle uğraşanlara da *aḫbārī* denilmiştir[10].

Diğer bazıları ise, haberle hadis arasında umûm husûs mutlak bulunduğunu söyliyerek, her bir hadîsin haber olduğunu, fakat her çeşit habere hadîs denilemeyeceğini beyan etmişlerdir. Bu görüşe göre, haber daha umumî bir manâ taşımakta ve Hazreti Peygamberin sözleriyle birlikte sahabe ve tâbiʿûndan yahutta başkalarından nakledilen sözler de bu manânın şümûlüne girmektedir[11].

Hadîsin tarifiyle ilgili bu görüşler ne kadar değişik bir mahiyet arzederse etsinler, şurası muhakkaktır ki, hadîs denildiği zaman, daima hazreti Peygamberden nakledilen bir söz, yahut bir fiil, yahutta bir takrir akla gelmiştir. Bu bakımdan hadîsin, söz, fiil ve takrirden ibaret olan *sunnet*in müradifi olması keyfiyeti, bu konuda kuvvet kazanan başlıca manâ olarak tezahür etmiştir. Şurasını da hatırdan uzak tutmamak gerekir ki, hadîsin, sunnetin müradifi olarak kazanmış olduğu bu manânın tarihi, Hazreti Peygamberin hayatta bulunduğu devreye kadar iner. Meselâ meşhur sahabî Ebū Hurayra tarafından sorulan bir soruya Hazreti Peygamberin vermiş olduğu cevapta geçen

5 Sunnetin lugat manâsı, yol gidiş, sirettir. Bu manâda gidiş hem iyi, hem de kötü olabilir. Istılahta ise, Hazreti Peygamberin söz, fiil ve takririlerine denir.

6 El-Kāsımī, *Kavāʿıdu't-taḥdīṣ*, s. 35–38; el-Ceza'irī, *Tevcīhu'n-naẓar*, s. 2.

7 Hadîs usûlünde, Hazreti Peygamberden rivayet olunan hadîslere "*merfû*" adı verilmiştir. Bu hadîslerin isnadları, bazan Hazreti Peygambere kadar ulaşmayıp bir sahabî veya tâbi'îde kalmış olsa bile, yine hükmen merfû sayılırlar. Fakat bir sahabîden rivayet olunan söz, gerçekten onun sözü ise, ve hiç bir surette Hazreti Peygamberden alınmamış ise, sahabînin bu sözüne *mevkûf* denir. Aynı şekilde bir tâbi'îden rivayet edilen söze de *maktû* denilmiştir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz İbn Hacer, *Nuḫbetu'l-fiker şerhi*, s. 72–78.

8 Aynı eser, s. 22.

9 Aynı yer.

10 Aynı yer.

11 Aynı yer.

hadîs kelimesi, bunun en açık delilini teşkil eder. Ebū Hurayra bu sualinde şöyle demiştir: "Kıyamet günü senin şefaatine nâil olacak en mes'ûd kimse kimdir, yâ Rasûla'llah?". Hazreti Peygamber, Ebū Hurayra'nın bu sualine şu cevabı vermiştir: "Senin *hadîse* karşı olan iştiyakını bildiğim için, bu hadîs hakkında hiç kimsenin bana senden evvel sual sormıyacağını tahmin ediyordum. Kıyamet günü benim şefaatime nâil olacak en mes'ûd kimse *Lā İlāhe İlla'llah* diyen kimsedir"[12].

Hadîs tarihinde, hadîse karşı büyük tutkusuyle şöhret kazanan Ebū Hurayra'nın bu tutkusu bizzat Hazreti Peygamber tarafından teyid edilirken, hadîs lafzının her hangi bir izahtan uzak olarak zikredilmesi, onun, Hazreti Peygambere hâs manâyı daha İslâm'ın ilk günlerinde kazanmış olduğunun en açık delilidir.

Keza bazı sahabenin Hazreti Peygambere başvurarak hadîs yazmak için izin istemeleri[13], yahut işittikleri hadîsleri hıfzedemediklerini söyliyerek hâfızalarından şikâyet eden bazı sahabeye, Hazreti Peygamberin hadîs yazmaları tavsiyesinde bulunması[14] ile ilgili haberlerde, hadîs lafzının delâlet ettiği manâ, biraz önce işaret ettiğimiz manânın aynıdır; yani hadîs, Hazreti Peygamberden söz, fiil ve takrir olarak rivayet edilen sunnetin hiç bir tereddüde mahal bırakmayacak kadar kusursuz, tam bir karşılığıdır. Bu bakımdan bizim, hadîsin İslâm Dinindeki yeri, sahabe arasındaki rivayeti. yahut tedvîni gibi başlıklar altında hadîsi ve hadîsle ilgili meseleleri incelerken, kelimeyi, rivayet edilmiş sunnet[15] manâsında kullandığımızı belirtmemizde, konunun daha iyi anlaşılması yönünden büyük bir fayda bulunduğuna şüphe yoktur.

2. Hadîsin değeri

Hadîsin sunnete müradif bir manâya sâhip olarak sahabe devrinde ve müteâkip nesiller arasında rivayet edildiği kabul edilirse, İslâm Dininde onun kazandığı ehemmiyet derecesini ve Dinin tekemmülünde oynadığı rolü tayin ve tesbit etmek çok daha kolaylaşmış olacaktır. Çünkü İslâm teşriinde sunnetin, Kitap (Kur'ân) dan sonra ilk kaynağı teşkil ettiği, bu konuya eğilmiş olanlarca bilinen hususlardandır. Bu bakımdan, onun fıkıh uleması yönünden İslâm teşriindeki değeri, bir bakıma, hadisin aynı sahada sâhip olduğu değer manasındadır. Bu değer, Hazreti Peygamberin risalet göreviyle birlikte ortaya çıkmış ve yine bu görevin değeri nisbetinde yükseklik kazanmıştır. Ha-

12 Hadîs için bkz. El-Buḫārî, *Ṣaḥîḥ*, I. 33.

13 Bu konuda gelen haberler için bkz. El-Ḫatîb el-Bağdādî, *Taḳyîdu'l-ʿılm*, s. 74-82.

14 Aynı eser, s. 65–67.

15 Bkz. El-Ḳāsımî, *Ḳavāʿıdu't-taḥdîṡ*, s. 35-38; el-Cezā'irî, *Tevcîhu'n-naẓar*, s. 2.

dîsin kazandığı bu yüksek değeri tesbit edebilmek için, Hazreti Peygamberin risalet görevini ve bu görevin ehemmiyet derecesini daima gözönünde bulundurmak lâzımdır.

Hazreti Peygamberin görevi, genel manâda ve İslâm'ın koyduğu prensipler çerçevesi içinde, insanları tek Allah inancına davetten ibarettir. Bir bakıma bu görev, kendisinden önce gelmiş geçmiş peygamberlerin görevlerinden farklı değildir. Bununla beraber görevin yürütülüşü yönünden diğerlerinden ayrılan pek çok noktaları bulunduğuna da şüphe yoktur. Bu ayrılığın mühim bir kısmı, ona inzal olunan Kur'ân cihetinden gelir. Filhakika Allah Ta'âlâ, Hazreti Peygamberi, Kur'ânı Kerîmi teblîğ etmekle görevlendirmiş ve bu hususta ona şu emri vermiştir:

"Ey Peygamber, Rabbından sana indirileni tebliğ et; eğer (bunu) yapmazsan O'nun peygamberliğini yapmamış olursun". Bu açık emirden anlaşıldığına göre, Hazreti Peygambere tevdi olunan tebliğ görevinin taalluku, kendisine inzal olunan Kur'ânı Kerîmin insanlara duyurulması veya öğretilmesi ve dolayısıyle onların, Kur'ânın emir ve nehiylerine uymalarının sağlanmasıdır. Çünkü Kur'ân dinin esasıdır ve dinin hayatiyyeti, ancak, onun getirdiği emir ve nehiylere ittiba etmek suretiyle gerçekleşir.

Hazreti Peygamber Rabbından aldığı emre uyarak, Kur'ânı Kerîmden kendisine inzal olunan âyetleri müslümanlara teblîğ etmiş ve bu suretle peygamberlik görevini yerine getirmiştir. Ancak, bu görevin mücerred teblîğ görevine münhasır kalması halinde, müslümanların büyük müşkillerle karşılaşmış olacaklarını hatırdan uzak tutmamak gerekir. Çünkü Hazreti Peygamber tarafından tebliğ olunan ve tatbiki istenen bazı âyetler, mücmel gayri mufassal, yahut mutlak gayri mukayyed olarak nâzil olmuştur. Meselâ namaz kılınmasını emreden âyetler mücmel olarak gelmiş, fakat rik'atlarının adedi, şekli ve vakitleri Kur'ânda beyan edilmemiştir. Keza zekât verilmesini emreden âyetler mutlak olarak gelmiş, zekâtı gerektiren malın asgarî haddi takyid ve tahdid, miktarı ve şartları beyan edilmemiştir. Kur'ânı Kerîmde bunun gibi, şekli, şartı ve erkânı beyan edilmedikçe tatbiki mümkün olmayan daha bir çok hükümler vardır ve bunların beyanı için yine Hazreti Peygambere başvurmaktan başka çare yoktur. Nitekim Allah Ta'âlâ da bu yönden Hazreti Peygambere ikinci bir görev vermiş ve şöyle demiştir:

"İnsanlara, kendilerine indirileni beyan edesin diye sana Zikr (Kur'ân)i indirdik. Ola ki onlar da düşünürler"[17]. Görülüyor ki, Hazreti Peygamber bir

---

16 Mâ'ide sûresi, 70.
17 Nahl sûresi, 44.

taraftan kendisine indirilenleri insanlara tebliğ etmekle, diğer taraftan da tebliğ ettikleri arasında müslümanlar için anlaşılması ve tatbik edilmesi güç olanları açıklamakla görevlendirilmiştir. Onun bu görevi, şu âyette daha açık bir şekilde görülür:

"Allah, mü'minlere âyetlerini okuyan, onları tezkiye eden, onlara Kitap ve Hikmeti öğreten kendi aralarından bir Peygamber göndermekle lütufta bulunmuştur; halbuki onlar önceden apaçık sapıklıkta idiler"[18].

Bir çok İslâm uleması, zikrettiğimiz bu âyette geçen *Hikmet* kelimesinin buradaki manâsı üzerinde durmuşlar ve Allah'ın isminden sonra Peygamberin zikredilişine ve Allah'a imandan sonra Peygambere îmanın şart koşuluşuna kıyasla, Kur'ândan sonra *Hikmet*in zikredilişini gözönünde tutarak bunun *Sunnet*ten başka bir şey olmadığı görüşü üzerinde ittifak etmişlerdir. Eş-Şâfi'ī bu hususta şöyle demiştir: Kur'ân ilmine vâkıf kimselerden işittiğime göre, *Hikmet*, Hazreti Peygamberin *Sunnet*idir; çünkü, önce Kur'ân zikredilmiş, onu *Hikmet* takip etmiştir. Allah, insanlara Kitap ve Hikmeti öğretmek suretiyle onlara yaptığı büyük lütûftan bahseder. Bu bakımdan *Hikmet*in *Sunnet*ten başka bir şey olduğunu söylemek mümkin değildir. Zira *Hikmet*, Kitapla birlikte zikredilmiştir. Aynı Zamanda Allah, Peygaberine itaatı ve emirlerine ittibaı farz kılmıştır. Peygamberine îmanı, kendisine îman ile birlikte farz kılınan şeyin de Peygamberin *Sunnet*inden başka bir şey olmadığı anlaşılır[19].

Gerek yukarıda zikrettiğimiz Kur'ân âyetinden ve gerekse eş-Şâfi'ī'nin bu âyetle ilgili açıklamasından anlaşılıyor ki, Hazreti Peygambere Kitapla birlikte *Sunnet*le ifade edebileceğimiz bir de *Hikmet* verilmiş ve müslümanlar, her ikisine de ittiba ile emrolunmuşlardır. Çünkü Allah'a ittiba, bir bakıma O'nun Kitabına ittibadır; Peygamberine ittiba da, ona verilmiş olan hem Kitaba ve hem de Hikmet veya Sunnete ittibadan başka bir şey değildir. Kur'ânı Kerimde de açıklandığı gibi Hazreti Peygamber: "Kendisine tâbi olanlara marûfu emreder, munkerden nehyeyler; temiz şeyleri helâl, murdar şeyleri haram kılar; yüklerini indirir, ağırlıklarını hafifletir"[20]. Hazreti Peygamberin bu âyet meâlinde belirtilen görevlerinin kaynağı Kitap (Kur'ân) olduğu kadar Sunnet veya Hikmettir de. Nitekim bir hadîsinde Hazreti Peygamber, kendisine Kitapla birlikte, ittiba yönünden Kitap ayarında olan bir başka şeyin daha verildiğini açıklamıştır ki, bunun *Sunnet*ten başka bir şey olması mümkin değildir[21].

18 Âl-i 'Imrân sûresi, 164.

19 Eş-Şâfi'ī'nin mezkûr âyetin tefsiri ile ilgili görüşü için bkz. *er-Risâle*, s. 78.

20 A'râf sûresi, 156.

21 Hadîs için bkz. Ebû Dâvûd, *Sunen* II. 505.

Kendisine Kitapla birlikte bir de Sunnet verilmiş olan Hazreti Peygambere itaatı emreden Kur'ân âyetlerinin sayısı pek çoktur. Biz, bunlardan bir kaçını misal olarak zikretmeyi faydalı buluyoruz: "Allah'a ve Peygambere itaat ediniz; ola ki rahmet olunursunuz"[22]. "Kim Peygambere itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur"[23]. Ey Paygamber, de ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana ittiba ediniz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı affetsin"[24]. "Ey Peygamber, de ki: Allah'a ve Peygambere ittat ediniz; eğer yüz çevirirseniz (biliniz ki) Allah kâfirleri sevmez"[25]. "Peygamber size neyi getirmişse onu alınız; neden sizi nehyetmişse ondan da sakınınız"[26].

Bir kaçını misal olrak zikrettiğimiz bu âyetler Hazreti Peygambere itaatın zorunlu olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadırlar. Bu, İslâmın ve îmanın bir gereğidir. Bu olmaksızın ne İslâmdan ve ne de îmandan eser kalmaz. Hazreti Peygambere itaat ise, onun *sunnetine* ittibadan başka bir manâya gelmez. Binâanaleyh sunnete ittibaın, İslâmın ve îmanın bir gereği olduğu anlaşılır. İşte bu sebepledir ki, o henüz hayatta iken sahabe, Kur'ân ahkâmının tefsirinde, müşkilinin beyanında, aralarında meydana gelen fikir ayrılıklarının ve husumetlerin hallinde ona başvurmayı dinin bir gereği saymışlar; din işlerinde, onun "namazı benim kıldığım gibi kılınız"[27] emrine uyarak namazın şeklini, vaktini, rikatlarının adedini ondan almışlar; onun "hacc menâsikini benden alınız"[28] emrine uyarak menâsikin şartlarını ondan öğrenmişler; keza sâhip oldukları maldan verecekleri zekâtı, onun tayin ettiği miktarlar üzerinden ödemişlerdir. Bu bakımdan Hazreti Peygamber, en geniş manâsıyla teşri'î kuvveti elinde bulunduran yegâne otorite olarak kabul edilmiştir. Kitap ve Sunnet ise, yukarıda da belirttiğimiz gibi bu teşriin iki kaynağı olmuştur. Çünkü her hangi bir ihtilâf veya bir hâdise, yahutta bir sual veya fetva talebiyle teşrii gerektiren bir şey zuhur etse, Allah Ta'âlâ, elçisine, hükmü bilinmek istenen mesele hakkında hüküm getiren bir veya bir kaç âyet indirmiş, Hazreti Peygamber de vahyedilen bu âyetleri uyulması gerekli (vâcib) bir kanun olarak müslümanlara tebliğ etmiştir. Eğer teşrii gerektiren bir hâdise olmuş, fakat Allah Ta'âlâ bu hâdise ile ilgili hükmü beyan edecek bir âyet vahyetmemişse, Hazreti Peygamber, bu hükmün bilinmesi için ictihadda bulunmuş ve bu ictihadın ona sağladığı netice ile hüküm vermiş, yahut sual veya istiftaya icabet etmiştir. İctihad eseri olarak ondan sadır olan bu

22 Āl-i ʿImrān sûresi 132.
23 Nisā' sûresi, 80.
24 Āl-i ʿImrān sûresi, 31.
25 Aynı sûre, 32.
26 Ḥaşr sûresi, 7.
27 El-Buḫārî, *Ṣaḥîḥ*, I. 155.
28 Muslim, *Ṣaḥîḥ*, II. 943.

hüküm veya cevap, ilâhî vahye istinad eden hükümler gibi, uyulması gereken bir kanun olmuştur[29].

Hazreti Peygamberin, dinin çeşitli meselelerine taalluk eden ictihadları, çok defa ilâhî ilhamın bir neticesidir. Bu bakımdan bunları ittibâ yönünden Kur'ânla sâbit olmuş diğer ahkâmdan ayırt etmek mümkin değildir. Her ne kadar kaynağı ilâhî ilham olmayan bazı söz ve ictihadlar da mevcut idiyse de, Hazreti Peygamberin bunlardaki isabeti vahiy yolu ile teyid, bir beşer olması hasebiyle hataya düştüğü noktalar olmuş ise, yine vahiy yolu ile tashih edilmiştir[30]. Bu itibarla, ilham-ı ilâhîden sadır olmayan ictihad-ı nebevî hükmü ile ilham-ı ilâhîden sadır olan ictihad-ı nebevî hükmü arasında tefrik yapmağa mahal yoktur[31].

İşte, ilk devirde söz, fiil ve takrir olarak Hazreti Peygamberden sadır olan her şey, Kur'ânı Kerîmin "(Peygamber) kendi hevasından konuşmaz; (o her ne söylemişse) kendisine vahyolunan bir vahiydir"[32] âyetiyle de şehadette bulunduğu gibi, yukarıda izahını verdiğimiz şekilde kabul edilmiş ve sahabe, dinî ve dünyevî yaşayışlarına düzen veren *Sunneti* büyük bir titizlikle muhafaza etmeğe koyulmuşlardır. *Sunnet* ise, daha önceki bahiste de açıkladığımız gibi, söz, fiil ve takrir olarak Hazreti Peygamberden rivayet edildiği müddetçe, hadîsin, isim yönünden bir başka ifade şekli olmuştur.

3. Hadîsin sahabe tarafından rivayeti

İnsan, yaratılışı itibariyle kendisine değer kazandıran ve toplum içerisinde yüksek mertebelere ulaştıran şeylere karşı sıkı bir bağlılık duyar. Bu

---

29 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. ʿAbdulvahhāb Ḫallāf, *İslâm teşrii tarihi* (türkçeye çeviren: Doç. Dr. Talât Koçyiğit, İlâhiyat Fakültesi yayınlarından) s. 13–14.

30 Hazreti Peygamberin bir beşer olarak bazan hata yapabileceği, bizzat kendisinden rivayet olunan hadîslerle de sâbittir. Muslim'in *Ṣaḥîḥ*'inde (IV. 1835) nakledilen bir hadîsten anlaşıldığına göre Hazreti Peygamber şöyle buyurmuştur: "Ben de bir beşerim. Size dininizden bir şeyi emrettiğim zaman onu alınız. Fakat reyimle size bir şey emredersem, (biliniz ki) ben de bir beşerim". Bedr savaşında esir edilen müşriklerin âkibetleriyle ilgili olarak, Ebû Bekr ve ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭab'la istişarede bulunan Hazreti Peygamber, kendi ictihadına istinaden esirlerden fidye almış ve sonra onları serbest bırakmıştı. Fakat bunu müteâkıp nâzil olan bir âyet, Hazreti Peygamberin, ictihadında hata yaptığını ortaya koymuş olduğu gibi, hatayı tashîh etmiştir: "Peygambere, harbedip zafer kazanmadıkça esir almak yaraşmaz. Siz dünya malını istiyorsunuz; Allah ise Âhıreti istiyor"

Bir başka habere göre, Hazreti Peygamber, özür beyan ederek Tebûk gazvesine iştirak etmek istemiyenlere izin vermişti. Fakat nâzil olan bir âyet, onun bu hareketini tashih etmiştir: "Allah seni affetsin: doğruyu söyleyenler sence belli olmadan, yalancıları bilmeden (seferden geri kalmak isteyenlere) niçin izin verdin"

31 ʿAbdulvahhāb Ḫallāf, *İslâm teşrii tarihi,* s. 15.

32 Necm sûresi, 3.

bağlılık, çok defa, aşırı derecedeki tutkulara kadar varır. Eğer bu tutkuyu, bir şeye karşı sonsuz derecedeki bağlılık ve ona sahip olma duygusu manâsına gelen "hırs" kelimesiyle açıklayacak olursak, bu duygunun, insanı bazan kötü, bazan da iyi âkıbetlere sevkettiği müşahede olunur. Meselâ para ve mal mülk sevgisi, insanın benliğini kaplar ve onlara sâhip olma arzusu "hırs" dediğimiz dereceye yükselirse, bu arzunun insanda hasislik vasfının belirmesi bir yana, bazan onu hırsız, hattâ kaatil bile yaptığı görülür. Bunun aksine, insanda iyilik etme arzusunun veya ilim öğerenme isteğinin "hırs" haline geldiği de olur. Bu takdirde insanın ne kadar yüksek mertebeler kazanabileceğini tasavvur etmek güç değildir. Toplumlar da böyledir ve çok defa, onları teşkil eden ferdlerin, çeşitli değer ölçüleri karşısındaki temayüllerinin vasfını taşırlar. Yukarıda verdiğimiz misali toplum için de tatbik edecek olursak, diyebiliriz ki, ferdleri madde hırsıyle yanıp tutaşan toplumlar, ne kadar maddeci olurlar ve onu elde etmek için nasıl her türlü çareyi mubah sayarak bu çarelerin tatbikinde ustalık kazanırlarsa, ferdleri iyilik etme ve ilim öğrenme arzusunu "hırs" haline getirmiş toplumlar da, bu sahalarda temayüz eder ve başarı sağlarlar.

İslâm öncesinde Arap kavmiyle İslâm'dan sonraki müslüman topluluğu, mukayese edilecek olursa, aynı kavmin değişik devirlerinde birbirinden çok farklı, hattâ birbirine zıt görünümler arzettiği kolayca anlaşılır.

Kör bir dalâlet ve koyu bir cehalet içersinde yüzen câhiliye devri Arabının en mümeyyiz vasfı, kendi eliyle yaptığı taş veya toprak putlara tapmak idi. Fakirlik ve geçindirememek korkusu ile çevresi içinde ayıplanmak ve şerefini yitirmek duygusu, onları evlâdlarını öldürmeğe sevkedecek kadar şiddetli idi. Kuru ve sert iklim şartları, geçimlerini topraktan sağlamalarına imkân vermediği için, biribirlerinin ellerindeki malları kapmak, çalmak veya gasbetmek âdet haline gelmiş; bu maksatla düzenlenen baskınlar, bilhassa kabileler arasında şiddetli husumetlerin doğmasına sebep olmuştu. Her halde bu husumetlerin neticesi olacaktır ki, kabileler arasında ortaya çıkan asabiyet mücadelesi, her bir Arabın kalbinde derin izler bırakmış ve her biri, kendisini diğerlerinin fevkinde görmüştür. Kısacası, câhiliye devri Arapları, büyük ölçüde yokluğunu hissettikleri maddenin esiri olmuşlar ve yaşayışlarını, onu elde etmek için "hırs" haline getirdikleri duygularının ezici baskısı altında tanzim etmek zorunda kalmışlardır.

Hazreti Peygamberin yeni bir dini tebliğ etmekle görevlendirilmesinden sonra Arap yaşayışında akla durgunluk veren bir değişme olmuştur. Tek Allah inancına davetle ve gizli olarak başlayan yeni din, bidayette, Hazreti Peygamberin yakınlarından bir kaç taraftar bulmuş, fakat bu davetin aleniliğe geçmesinden sonra, kurtuluşlarını ve yükselişlerini Peygamberin kendilerine

tebliğ ettiği Kur'ânı Kerîmde ve onun beyanı demek olan Sunnette gören Araplar, fevc fevc, yeni dine intisab etmeğe başlamışlardır. Onların İslâm'ı kabullerinde her hangi bir tehdid veya zorlamanın bulunabileceğini düşünmek mümkin değildir. Aksine, İslâm'ın sessiz, fakat süratle yayılmasında istikballerinin kötü âkıbetini gören mekkeli müşrik reisleri bu gelişmeyi önlemek için her türlü hakaret ve işkenceyi Peygamber ve ashabına reva görmüşlerdir. Ne var ki bu zulüm, müslümanların sayıca artmalarına engel olamamış, fakat onları, kuvvetli bir îmanla ve sarsılmaz bir inançla Hazreti Peygamberin etrafında toplanmalarına yardım etmiştir. Ana ve babalarla evlâdları arasında görülen sevginin çok daha üstünde bir sevgiyle ona bağlanan müslümanlar, dinin irşadına uyarak Kur'ânı Kerîmden nâzil olan âyetleri ve onların beyanı mahiyetinde olan Hazreti Peygamberin sözlerini hıfzetmeyi ihmal edilmez bir görev telakkî etmişlerdir. Mekke'den Medîne'ye hicretleri, bu görevin ifasında, onlara daha geniş ve daha rahat imkânlar sağlamış; bu suretle câhiliye devrinin koyu dalâleti, yerini, İslâm'ın insanları ilme teşvik eden aydınlık yoluna terketmiştir.

Filhakika, Hazreti Peygambere ve onun tebliğ ve beyan ettiği Kur'ânı Kerîme büyük bir îmanla bağlanmış olan ilk müslümanlar "de ki: Bilenlerle bilmeyenler eşit olur mu?"[33], "Allah, içinizden îman etmiş olanları ve kendilerine ilim verilenleri derece derece yüceltsin"[34], "Mü'minlerin hepsi birden sefere çıkacak değiller; fakat her fırkadan bir gurup bir araya gelseler dinde derinleşip, sefere çıkanlar geri dönüp geldiklerinde, kavimlerini uyarsalar.. Böylece onlar da belki sakınırlar"[35] âyetleriyle ifade edilmek istenen manâyı anlamakta güçlük çekmemişler, dinle ilgili bilgilerini artırmak ve onda derinleşmek için Hazreti Peygamberin etrafında daha sıkı bir ilim halkası vücuda getirmişlerdir. Onların öğrenmek arzusunu bizzat Hazreti Peygamber de "her kim ilim elde edeceği bir yola girerse, Allah bununla, onu cennete götüren yolu kolaylaştırır"[36], "Allah, her kim hakkında hayır murad ederse, onu dinde fakîh kılar"[37] gibi sözleriyle teşvik ve tahrik etmiştir.

Hazreti Peygamberin, ashabına öğretim yapacağı bir mederesesi veya bir okulu yoktu. Bununla beraber o, seferde hem ordusunun kumandanı, hem öğretmeni idi. Vaʿz ve irşadlarıyla bir taraftan askerlerinin hamaset duygularını harekete getirirken, diğer taraftan cihadın hükümlerini ve dindeki yerini

---

33 Zumer sûresi, 9.

34 Mucâdele sûresi, 11.

35 Tövbe sûresi, 123.

36 El-Buḫârî, *Ṣaḥîḥ*, I. 25; Ebû Dâvûd, *Sunen*, II. 285; et-Tirmiẕî, *Sunen*, V. 48–49; İbn Mâce, *Sunen*, I. 79.

37 El-Buḫârî, *Ṣaḥîḥ*, I. 25–26; İbn Mâce, *Sunen*, I. 95.

onlara öğretiyordu. Hazarda ise, hem ev halkının, hem de diğer müslümanların imamı ve muallimi idi. Evde ve sokakta, ihtiyaç sahibi herkes onu durduruyor, soruyor ve öğreniyordu. Evinin bitişiğinde olan mescid, hem beş vakit namazın eda edildiği ve hem de ilim meclislerinin akdedildiği bir yerdi ve bu meclisler çok defa vakit namazlarının kılınmasından sonra akdediliyor; sahabe yorgunluk ve usanç hissetmeden Hazreti Peygamberi dinliyor; Hazreti Peygamber de aynı şekilde sahabenin suallerine cevap veriyordu. El-Buḫārī'nin İbn Mesʿūd'tan naklettiği bir haberden de öğrendiğimiz gibi. "Hazreti Peygamber, va'zlarla ashabını usandırmamak için uygun ve belirli günleri kolluyordu"[38].

Hicretten sonra Medīne'de inşa edilen mescidin geri bir köşesinde üstü örtülü bir gölgelik daha yapılmıştı. Hazreti Peygamberin ashabından bir çoğu ziraat veya ticaretle uğraşırlar, gerek kendilerinin ve gerekse âilelerinin maişetlerini kazanırlardı. Fakat bunların arasında hayatlarını ilim ve irfana vakfeden sahabîler de vardı. Bunlar daima Hazreti Peygamberin refakatinde bulunurlar, onun ilminden istifade ederlerdi. Geçimlerini temin edecek her hangi bir işleri de bulunmadığı için ashabın en fakir kimseleri idiler. İşte, mescidin geri bir köşesine inşa edilen bu gölgelik bunlara tahsis edilmişti. Bu sahabîler, "Ṣuffe" denilen bu yerde barınırlar ve diğer sahabîlerin verdikleri yiyeceklerle geçinirlerdi. Hazreti Peygamber, el-Buḫārī'nın bir rivayetinden öğrendiğimize göre, "iki kişilik yiyeceği olan bir kimsenin (onlardan) üçüncüsünü, üç kişilik yiyeceği olan kimsenin dördüncüsünü, beş kişilik yiyeceği olan kimsenin de onlardan altıncısını alıp evine götürmesini" emretmiş[39]; bir defasında Ebū Bekr de Ṣuffe ehlinden üçünü, Hazreti Peygamber ise onunu alıp evlerine götürmüşler ve onların karınlarını doyurmuşlardı[40].

Ṣuffeyi, İslâmiyetin ilim tedris eden ilk üniveristesi olarak kabul etmek bile mümkindir. Çünkü Aḥmed İbn Ḥanbel'e göre 70–80 kişinin barındığı bu yerde[41], Hazreti Peygamber tarafından tayin edilen hocalar vasıtasıyle Kur'ân ilimleri, akaid, yazı ve kıraat öğretilirdi. ʿAbdullah İbn Saʿīd İbni'l-ʿĀṣ burada yazı sanatını öğreten bir hoca idi ve Hazreti Peygamber tarafından bu iş için görevlendirilmişti[42].

Hazreti Peygamberin sohbetinden ve sık sık akdettiği ilim meclislerinden en çok mahrum olanlar, şüphesiz ki Medīne dışında oturanlardı. Fakat bunlar

38 El-Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*, I. 25.
39 *Ṣaḥīḥ*, I. 149.
40 Aynı yer.
41 *Musned*, III. 371.
42 İbnu'l-Esīr, *Usdu'l-gābe*. III. 175.

da, gerek vukubulan bir hâdisenin hükmünü öğrenmek ve gerekse dinle ilgili gelişmelerden haberdâr olmak için, develerini Medîne'ye koşturmakta tereddüt göstermiyorlardı. Nitekim İhāb İbn ʿAzîz'in kızı ile evlenen ʿUḳba İbnu'l-Ḥāriş, hem kendisinin ve hem de karısının bir kadın tarafından emzirildiklerini ve süt kardeşi olduklarını öğrenince devesine binip Mekke'den Medîne-ye gelmiş ve durumla ilgili hükmü Hazreti Peygamberden öğrendikten sonra da karısından ayrılmıştı[43].

Hazreti Peygamberi dinlemek ve dinin hükümlerini öğrenmek yalnız erkeklere hâs bir iş değildi. Kadınlar da onun vaʿz ve irşadlarından istifade ediyorlar, lüzum hissettikleri zamanlarda müşkillerinin halli için ona başvuruyorlardı. Nitekim bir defasında toplu olarak ona müracaat etmişler ve erkeklerin kendilerine gâlip gelip daima onu meşgul ettiklerinden şikâyetle, bir gününü de kadınlara ayırmasını istemişlerdi. Hazreti Peygamber onlara söz vermiş, tesbit edilen günlerde de va'z ve nasihatlarda bulunmuştur[44].

İslâm, ilim elde etmek ve dinden bir şeyi öğrenmek bahis konusu olduğu zaman hayâ'a yer vermemiştir. Bunu bilen müslüman kadınlar, her hangi bir müşkille karşılaştıkları zaman, Hazreti Peygambere başvurmuşlar ve hiç çekinmeden müşkillerini ona arz etmişlerdir. Filvâkî, Ummu Suleym, bir gün "yâ Rasûla'llah, Allah hakkı açıklamaktan hayâ etmez. Acaba bir kadın ihtilâm olursa gusletmesi gerekir mi?" diye sormuş, Hazreti Peygamber de onun bu sualine şu cevabı vermiştir: "Suyu gördüğün zaman (evet)"[45]. Kadınların Hazreti Peygambere yönelttikleri bu çeşit sualler pek çok olacaktır ki, el-Buḫārî'nin ta'lîk ettiği bir haberden anlaşıldığına göre Hazreti ʿĀişe, Ensar kadınlarını medhetmiş ve "ne güzel, onların dinî meselelerde derinleşmelerine hayâ engel olmuyor" demiştir[46].

---

43 El-Buḫārî, *Ṣaḥîḥ*, I. 30–31. Hazreti Peygamberin hayatında başlayan bu türlü yolculuklar, onun vefatından sonra da devam edecek ve hadîs öğrenmek veya yazmak için, hadîsçiler, şehirler ve ülkeler dolaşacaklardır. Meselâ el-Buḫārî (I. 27) tarafından nakledilen bir haberden öğrendiğimize göre Cābir İbn ʿAbdillah, ʿAbdullah İbn Uneys'in elinde bulunan bir tek hadîsi bizzat onun ağzından duyabilmek için bir aylık bir yolu katetmek zorunda kalmıştır. İbn ʿAbdi'l-Berr bu haberi daha mufassal bir şekilde verir ve Cābir'in Medîne'den Şām'a gittiğini kaydeder (*Cāmiʿ beyāni'l-ʿılm*, I. 93). Keza Ebū Eyyūb da bir hadîsi ʿUḳbe İbn ʿĀmir'e sorabilmek için Mısır'a gidip gelmiştir (İbn ʿAbdi'l-Berr, I. 93–94).

44 El-Buḫārî, *Ṣaḥîḥ*, I. 34. Hazreti Peygaberin mesciddeki va'z ve irşadlarının kadınlar tarafından da takip edildiği, el-Buḫārî'nin şu haberinden anlaşılmaktadır. Haberin râvisi İbn ʿAbbās anlatır: "Hazreti Peygamber (mescidde va'zettikten sonra) kadınlara işittiremediği zannıyle, yanında Bilāl de olduğu halde (erkek saflarından) çıktı. Kadınlara va'zederek sadaka vermelerini emretti. Sözleri o kadar tesirli idi ki, bazı kadınlar küpelerini, bazı kadınlar da yüzüklerini atmağa başladılar. Bilāl ise, bu verilenleri eteğine topluyordu" (*Ṣaḥîḥ*, I. 33).

45 El-Buḫārî, *Ṣāḥîḥ*, I. 41.

46 Aynı yer.

Yukarıdan beri birer misal vererek zikrettiğimiz bu açıklama, ilk müslümanların, bütün yaşayışlarında Hazreti Peygamberi örnek aldıklarını ve hayatlarını onun talimatına uygun olarak düzenlediklerini göstermeğe kâfidir. Şüphesiz bu yaşayış, ona olan inançlarının bir neticesidir. Bu inanç olmaksızın ona tâbi olmak, dinî işlerinde olduğu kadar dünyevî işlerinde de onun direktiflerine göre hareket etmek mümkin değildir. İşte, gerek bu inanç ve gerekse bu inancın gereği olan hayat tarzı, sahabeyi, Hazreti Peygamberden görüp işittikleri fiil ve sözleri, büyük bir titizlikle muhafaza etmeğe sevketmiştir. Bu, aynı zamanda hadîsin, Hazreti Peygamber devrinde başlamış olan toplanması faaliyetinin en açık delilini teşkil eder.

Ne var ki, hadîs toplama ve onları muhafaza etme işi, Hazreti Peygamber devrinde yalnız hâfızaya tevdi edilmiş, bu hususta yazıdan istifade etmek mümkin olmamıştır. Çünki el-Belâzurî'nin kaydına göre[47], İslâm'ın başlangıcında Ķureyş kabilesinden okuma yazma bilen 17 kişi müstesnâ diğer müslümanlar yazı bilmiyorlardı. Bu bakımdan her hangi şifâhî bir metnin muhafazası, ancak hâfızanın yardımıyle mümkin olabiliyordu. Maamafih yazıdan faydalanılmadığı zamanlarda hıfzetme melekesinin büyük ölçüde geliştiği ve kuvvet kazandığı gözönünde bulundurulursa, pek çok metnin bu yolla muhafaza edilmesinin imkân dahiline girmiş olabileceğini kabul etmek gerekir. Nitekim neseblerini, menkıbelerini, şiirlerini ve hutbelerini büyük bir titizlikle muhafaza ettikleri bilinen câhiliye devri Araplarından İslâm devrine büyük bir edebiyat intikal etmiş bulunmaktadır. Öyle bir edebiyat ki, içerisinde her kabiliye şeref kazandıran neseb medhiyesiyle ilgili haberler yanında, muârız kabileleri zemmeden haberler bile mühim ölçüde yer işgal eder. Şifahî olarak rivayet edilen câhiliye edebiyatının, üstün oluşu sebebiyledir ki, İslâm'ın başlangıcıyle nâzil olmağa başlayan Kur'ânı Kerîm, gerek ifade ve gerekse uslûb yönünden bir mucize olarak diğerlerinin çok üstünde bir mevki almış bulunmaktadır.

İşte, câhiliye devrinde kazanılmış olan hâfıza ile ilgili olan bu meleke, İslâm devrinin başında, Hazreti Peygamberden görülüp işitilen fiil ve sözlerin güvenilir bir muhafaza vasıtası olmuştur.

Hazreti Peygamber hayatta olduğu müddetçe hadîs, sahabe arasında dolaşmış, müzakere ve münakaşa edilmiştir. Hatta zaman ilerledikçe yeni yetişen genç sahabîler arasında okuyup yazmayı öğrenenler çıkmış, yazı ile hâfızalarındaki hadîseleri perçinleme gayretine girişmişlerdir. Maamafih bu devirde, daha sonraki devirlerde ortaya çıkan çeşitli tehlikeler hadîs için henüz bahis konusu değildir. Bir taraftan Hazreti Peygamberin hayatta oluşu, diğer

47 Bkz. *Futūhu'l-buldān*. s. 457.

taraftan vahyin devam edişi, hadîse musallat olabilecek tahrif, tashîf ve vaz[c] (uydurma) gibi her çeşit tehlikeye karşı en emin koruyuculuk görevi ifa etmiştir. Çünkü Hazreti Peygamberin hayatta oluşu, sahabîlerin ondan işitmiş oldukları hadîsleri aralarında müzakere ederken hasıl olan tereddütlerde ona başvurmak ve sözün doğrusunu öğrenmek imkânını sağlıyordu. Müzakere sırasında her hangi bir sahabî, Hazreti Peygamberden işittiğini söylediği bir hadîsin naklinde her hangi bir hataya düşmesi halinde, o hadîsi bilen diğer sahabîlerin hemen itirazına uğruyor, eğer sözün doğrusu üzerinde ittifak hasıl olmazsa Hazreti Peygambere müracaat ediliyordu. Meselâ Hişām İbn Ḥakīm'ın Furḳān sûresini değişik bir kıraatla okuduğunu gören ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb, onu eteğinden tutup Hazreti Peygambere götürmüş ve ona "bu, senin bana okuduğundan başka bir şekilde okuyor" demişti. Hazreti Peygamber, her ikisine de mezkûr sûreyi okuttuktan sonra, her iki kıraatın da doğru olduğunu söylemiş ve Kur'ânı Kerîmin "yedi harf üzerine nâzil olduğunu" sözlerine ilâve etmiştir[48]. Sahabenin bu türlü davranışı, aslında, Kur'ânı Kerîmin "bir şeyde ihtilâfa düştüğünüz zaman onu Allah'a ve Peygambere götürün (onlara başvurun)"[49], âyetindeki emre uymaktan başka bir manâya gelmez.

Hazreti Peygamberin sağlığında, hadîsleri üzerinde koruyuculuk görevi yaptığını yukarıda kaydettiğimiz ikinci husus da vahyin devam edişidir. Filhakika daha sonraki devrelerde görülen hadîs metinleri üzerindeki tahrif ve tashiflere, yahut vaz' hareketlerine, Hazreti Peygamberin hayatta bulunduğu devirlerde rastlanmaz. Esasen bu hareketleri, Peygambere inanmış ve onun etrafında bir ilim halkası meydana getirmiş olan sahabîlerden ummak mümkin değildir. Bununla beraber, bu gibi hareketlere tevessül edebilecek kimselerin bulunabileceği ve bunun da, sayıları fazla olmasa bile, müslümanları bir hayli üzüntüye sokmuş olan münafıklar cihetinden geleceği düşünülebilir. Fakat şurası muhakkaktır ki bu münafıklar, müslümanlar tarafından ferden ferda tanınmış ve onların hadîs alış verişiyle ilgilenmelerine meydan verilmemiştir. Esasen onlardan din ve toplum aleyhine sadır olan veya olması muhtemel bulunan her türlü hareket vahiy yolu ile teşhir edilmiş ve münafıklar, daima korku ve endişe içerisinde yaşamak zorunda kalmışlardır. Onların, bu haleti rûhıye içinde iken hadîse musallat olup ona yalan karıştırmaya cüret edemiyecekleri mantıkî bir neticedir ve Kur'ânı Kerîmde onlarla ilgili olarak yer alan şu âyet de, bu neticenin en açık delilini teşkil eder: "Münafıklar, kalplerinde (gizledikleri) şeyi haber verecek bir sûrenin indirilmesinden korkarlar"[50]. İşte bu korkudur ki, münafıkların dinî meselelere el

48 El-Buḫārî, *Ṣaḥîḥ*, VI. 100.
49 Nisā' sûresi, 58.
50 Tövbe sûresi, 65.

atmalarına ve bilhassa Hazreti Peygamberin hadîsleri üzerinde keyiflerince tasarrufta bulunmalarına engel olmuştur.

Kur'ânı Kerîmden nâzil olan âyetlerde ve Hazreti Peygamberden sâdır olan hadîslerde, zaman zaman "ilim" den, "fıkıh" veya "tefakkuh" tan bahsedilmesi, yukarıda da kaydettiğimiz gibi, sahabenin dinî meselelerde bilgi sâhibi ve hattâ kudretleri nisbetinde bu meselelerin inceliklerine vâkıf olma arzularını kamçılamış, bazıları mesâilerini Kur'ânın muhkem ve müteşâbih âyetlerini anlamaya hasrederken[51], diğer bazıları da, yalnız sunnetle meşgul olmağa ve Hazreti Peygamberden görüp işittikleri fiil ve sözleri toplamağa gayret sarfetmişlerdir[52]. Bu devirde, her ne kadar, Hazreti Peygamberin hayatta olması dolayısıyle, âyet ve hadîslerden hüküm istihracı sahabeyi doğrudan doğruya ilgilendiren bir husus olmasa bile, bunun yollarını, usûl ve kaidelerini ondan görüp öğrenmişler, ileride onun yokluğu halinde toplum ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir seviyeye gelmişlerdir. Sahabenin Kur'ân ve Sunnet üzerindeki bu çalışması, İslâm'ın bu iki kaynağına dayalı bir ilmin vücut bulmasına yol açmıştır. Bu ilim, başlangıçta ne kadar basit bilgi kırıntılarından ibaret olursa olsun, gelecek için gelişmeğe ve yükselmeğe müstaıd bir hüviyete sâhip bulunuyordu ve bu da, onun gelecek nesillere sağlam ve sıhhatli bir şekilde intikali ile mümkin olacaktı. Kur'ânı Kerîmden bu konuda da nâzil olan âyetler, mülüsmanlara düşen görevi açıklıyor, ilmin başkalarına öğretilmesini tavsiye ve telkîn ederken, onu gizleyenleri şiddetli bir dille lânetliyordu:

"İndirdiğimiz apaçık delilleri ve doğru yolu göstereni, Kitapta insanlara açıklamamızdan sonra gizleyen kimseler, işte onlara hem Allah lanet eder, hem de lânetçiler lânet eder"[53]. Sahabe, bu âyetin ifade ettiği manâ içerisinde dinin ikinci kaynağını teşkil eden Sunnetin de mündemiç bulunduğunu anlamakta güçlük çekmemiş, onu da bilmeyenlere öğretmeyi, ihmal edilmez bir vazife telâkkî etmiştir. Nitekim çok hadîs rivayet ettiği için itiraza uğrayan

---

51 Meselâ ʿAbdullah İbn Mesʿūd, ʿAlī İbn Ebī Ṭālib, Ubeyy İbn Kaʿb ve İbn ʿAbbās gibi bazı sahabîler, Kur'ân ilmiyle meşgul olmuşlar ve bu konuda sahabenin ileri gelenlerinden sayılmışlardır. Es-Suyūṭī'nin rivayetine göre, İbnu Mesʿūd Allah'a kasem ederek, Kur'ânı Kerîmden nâzil olan her âyetin kimin hakkında ve nerede nâzil olduğunu bildiğini, her hangi bir kimsenin, Allah'ın Kitabını kendisinden daha iyi bildiğini haber alsa ondan öğrenmek için yanına gitmekten çekinmiyeceğini söylemiştir. Keza ʿAlī İbn Ebī Ṭālib de İbn Mesʿūd'un sözüne benzer bir şey söylemiş ve "hiç bir âyet yoktur ki, gece mi yoksa gündüz mü, dağda mı yoksa düzlükte mi nâzil olduğunu bilmiş olmayayım" demiştir. Bkz. *El-İtkān*, II. 187.

52 Meselâ Ebū Hurayra, Cābir İbn ʿAbdillah, Ebū Saʿīd el-Ḫudrî, ʿAbdullah İbn ʿOmer, ʿAbdullah İbn ʿAmr, İbn ʿAbbās, Enes İbn Mālik gibi bazı sahabîler, mesailerini daha çok hadîs öğrenmeğe hasretmişler, aynı zamanda çok hadîs rivayet eden sahabîlerden olmuşlardır.

53 Bakara sûresi, 159. Ebū Dāvūd tarafından rivayet edilen bir hadîste ise Hazreti Peygamber şöyle buyurmuştur: "Bir kimseye ilimden bir şey sorulur, o da gizler ve söylemekten imtina ederse, Allah, kıyamet günü onun boynuna ateşten bir tasma takar" (*Sunen*, II. 288).

Ebû Hurayra'nın, bu itirazlara cevaben "eğer Kur'ânda şu iki âyet olmasaydı hiç bir hadîs rivayet etmezdim"[54] demesi, sahabe arasında Sunnetin nakliyle ilgili olarak yerleşmiş olan kanaatı açıklaması bakımından büyük bir ehemmiyet taşır. Maamafih sahabeyi, Sunnetin nakline ve başkalarına da öğretilmesine sevkeden başka âmiller de vardı ve bunların başında bizzat Hazreti Peygamberin kendisi ve sahabeyi hadîs rivayetine teşviki gelir. Nitekim ondan rivayet olunan bir haberde şöyle denilmiştir:

"Şâhid olan gâib olana teblîğ etsin; olabilir ki, kendisine tebliğ olunan onu işitenden daha anlayışlıdır"[55]. Bir başka rivayette de, Hazreti Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Allah, bizden bir hadîs işitipte onu hıfzeden, sonra da başkasına tebliğ eden kimseyi güzelleştirsin. Bazan ilim (fıkıh) sâhibi kimse, kendisinden daha âlim olan kimseye onu nakletmiş olur; bazan ilim (fıkıh) yüklü kimse âlim (fakîh) olmayabilir"[56].

Hazreti Peygamberin, sahabeyi hadîs rivayetine teşvik etmesi, gelecek nesillerin İslâm'ı kusursuz anlamaları gayesine matuftur. Nitekim hadîsin değerini belirtirken de açıkladığımız gibi, İslâm'ın ilk kaynağını teşkil eden Kur'ânı Kerîmden bazı âyetleri, Hazreti Peygamberin izahatı olmaksızın anlamak mümkin değildir. Bu bakımdan hadîs veya sunnet, Kur'ânı Kerîmin tefsiri olduğu gibi[57], Hazreti Peygamber de ilk müfessir olarak kabul edilmiştir.

Ancak, Hazreti Peygamberin ashabını hadîs rivayetine teşvik etmesine rağmen, onun vefatından sonra bazı sahabîlerin, çok hadîs rivayet eden diğer bazı sahabîleri rivayetten menetmeleri, yahut onlardan hadîs riveyetini azaltmalarını istemeleri, çelişkili bir konu olarak karşımıza çıkabilir. Filhakika Hazreti Peygamber vefat ettikten sonra, meselâ ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb, ʿIrāḳ'a gitmek üzere yola çıkan Ḳaraẓa İbn Kaʿb'a "gittiği yerde hadîs rivayet edip halkı Kur'ân okumaktan alıkoymamasını" söylemiş[58], fazla hadîs rivayet

54 El-Buḫārî, *Ṣaḥîḥ*, I. 37–38.

55 Aynı eser, I. 24; II. 191; Muslim, *Ṣaḥîḥ*, III. 28; Ebū Dāvūd, *Sunnen*, I. 294; İbn Māce *Sunen*, I. 104.

56 Ebū Dāvūd, *Sunen*, II. 289; İbn Māce, *Sunen*, I. 102.

57 Daha sonraki devirlerde meselâ Yaḥyā İbn Ebî Kes̱îr'in "Sunnet, Kur'ân üzerine hakimdir; fakat Kur'ân sunnet üzerine hakim değildir" mahiyetindeki sözünü (ed-Dārimî, I. 145), buna mukabil Ahmed İbn Ḥanbel'in bu sözü bahis konusu ederek "ben bunu söylemeğe cesaret edemem; fakat Sunnet Kur'ânın tefsiridir" demesini, bu görüş çerçevesi içinde değerlendirmek gerekir.

58 Ebū Ḥātim İbn Ḥıbbān, *Kitābu't-Tārîḫ ve'l-mecrûḥîn*, 10 b; Aḥmed İbn Ḥanbel, *Kitābu'l-ʿılel*, I. 62, 113; ez-Zehebî, *Teẕkiretu'l-ḥuffāẓ*, I. 6.

eden üç kişinin, İbn Mes'ūd, Ebu'd-Derdā' ve Ebū Zerr'in Medīne dışına çıkmalarına da izin vermemiştir[59]. Ebū Hurayra ise, daha sonraları, 'Omer İbnu'l-Ḫaṭṭāb devrini bahis konusu ederek "onun zamanında bugünkü gibi hadîs rivayet etseydim, 'Omer, kılıcıyle boynumu uçururdu"[60] demiştir.

Hilâfeti 'Omer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'a tekaddüm eden Ebū Bekr eṣ-Ṣıddîḳ da, Hazreti Peygamberle sohbetinin çokluğuna ve ondan pek çok hadîs işitmiş olmasına rağmen az hadîs rivayet edenlerdendi. Cennetle tebşir olunanlardan Sa'īd İbn Zeyd'in ise iki veya üç hadîsten fazla rivayeti bilinmemektedir[61]. Bu konuda diğer bazı sahabîlerden gelen haberler de gözönünde bulundurularak, hadîs rivayetinin azaltılması hakkında ortaya çıkan görüşün Hazreti Peygamberin rivayeti teşvik eden sözleriyle tenakuz teşkil etmediğini kabul etmek gerekir. Aslında bu görüş, rivayeti azaltmak ve ona engel olmak manâsında değil, hadîsin değerine paralel olarak, fazla rivayet edilmesi halinde zuhur edebilecek hata veya kusurları önlemek manâsında değerlendirilmelidir; bir başka ifade ile, henüz yazıyle de tesbit edilmemiş olan ve hâfızadan şifahî olarak rivayet edilen hadîsi korumak arzusunun bir neticesidir. Nitekim Zeyd İbn Erḳam'ın, hadîs dinlemek için etrafına toplananlara "biz ihtiyarlardık ve unuttuk; Rasûlu'llahtan hadîs rivayet etmek güçtür"[62], İbn 'Abbās'ın "biz, önceleri ondan hadîs rivayet ediyorduk; o zamanlar onun üzerine yalan söylenmiyordu. Fakat, ne zaman ki halkın durumu değişti, biz de ondan rivayeti terkettik"[63] ve Mu'āviye'nin de Dımaşḳ minberinde halka hitap ederek "Rasûlu'llahtan hadîs rivayetini azaltınız. Siz, hiç yeri olmayan hadîsleri rivayet ediyorsunuz. Eğer muhakkak rivayet etmek isterseniz, 'Omer İbnu'l-Ḫaṭṭāb zamanında dolaşan hadîsleri rivayet ediniz; çünkü o, halkın içerisinde Allahtan en çok korkan kimse idi"[64] demeleri, hadîsi korumak arzusunun en açık delilini teşkil eder. Sahabenin Hazreti Peygamberden işitmiş oldukları "her kim bana yalan isnad ederse cehennemdeki yerine hazırlansın"[65] hadîsinin dehşet verici manâsını anlamamış, hadîs rivayet etmekle ne derece büyük bir mes'ûliyet altına girdiklerini idrak etmemiş olmaları mümkin değildir. Biraz önce zikrettiğimiz hadîs gibi, "bir kimsenin, bütün işittiklerini rivayet etmesi kizb için kâfidir"[66] hadîsi de, sahabeye hadîs rivayetindeki mes'ûliyet-

59 Ebū Ḥātim İbn Ḥibbān, adı geçen eseri, 10b; İbn 'Adī, *el-Kāmil*, I. 2b; Aḥmed İbn Ḥanbel, *Kitābu'l-'ilel*, I. 62. Bazı rivayetlerde İbn Mes'ūd, Ebū'd-Derdā' ve Ebū Mes'ūd el-Ansārī isimleri verilmiştir.

60 Eẕ-Ẕehebī, *Teẕkiretu'l-ḥuffāẓ*, I. 7.

61 Tercemesi hakkında bkz. İbn Ḥacer, *el-Iṣābe*, III. 96–97; İbnu'l-Esīr, *Usdu'l-gābe* II. 306–307.

62 Ebū Ḥātim İbn Ḥibbān, *Kitābu't-tārīḫ ve'l-mecrūḥīn*, 11 ab.

63 Muslim, *Ṣaḥīḥ*, I. 13.

64 İbn Adī, *el-Kāmil*, I. 2.b

65 El-Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*, I. 35; Muslim, *Ṣaḥīḥ*, I. 10.

66 Muslim, *Ṣaḥīḥ*, I. 10.

lerini hatırlatan bir başka örnektir. Filhakika insan çok şey işitebilir; bunlar ne kadar doğru olursa olsun, aralarına girmiş bazı yanlış şeylerin bulunmasından emin olunamaz. Hepsinin rivayeti ise, insanı, istemese bile bazan yalancı mevkiine düşürebilir. Bu bakımdan işitilen şeylerin rivayetinde ihtiyatlı davranmak da, rivayet kadar önemli bir din görevidir.

Sahabeye hadîs rivayetini azaltmalarını tavsiye eden ve hattâ bu konuda biraz da şiddet gösteren ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'ın "Fera'iz ve Sunneti, Kur'ânı öğrendiğiniz gibi öğreniniz"[67] demesi de meseleye bir başka yönden ışık tutacak mahiyettedir. Öyle anlaşılıyor ki sahabe, Hazreti Peygamberden teşrii gerektiren hadîsler kadar, teşrii gerektirmeyen ve Peygamberin günlük konuşmalarından alınan sözlere, hattâ peygamberlik gelmeden önceki sözlerine de büyük değer vermiş; onları da aynı titizlik içinde muhafaza ve müzakere etmiş, bilâhara rivayet sahasına çıkarmıştır. Bu suretle hadîs sayısı artmış ve hâfıza, büyük bir yükü kaldırmak zorunda bırakılmıştır. Böyle durumlarda hataya düşme ihtimalinin de fazlalaşacağı gözönünde bulundurulursa, Sunnetin de Kur'ân gibi öğrenilmesini tavsiye eden ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'ın ve onun gibi düşünen diğer bazı sahabîlerin, teşrii gerektirmeyen ve dinî mahiyeti bulunmayan hadîslerin rivayetindeki aşırılığı tahdid etmek istemeleri normal karşılanmak icabeder. Nitekim, bizzat Hazreti Peygamber de "ben de bir beşerim. Size dininizden bir şey emrettiğim zaman onu alınız; kendi re'yimden bir şey emredersem (biliniz ki) ben de bir beşerim"[68] buyurmak suretiyle, dine taalluk eden ve teşrii gerektiren hadîsleriyle, bunlar dışındaki hadîsleri arasında ayırım yapmış ve bu ikinci derecede olanları alıp almamak hususunda sahabeyi muhayyer bırakmıştır. Binâanaleyh bazı sahabenin hadîs rivayetini azaltma görüşünün, yine bu çeşit hadîslere münhasır kaldığını kabul etmek, mantıkî bir sonuç olarak görülmektedir. Yoksa, gerek ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'ın ve gerekse Ebū Bekr'in hilâfetleri sırasında karşılaştıkları ve çözümünü Kur'anı Kerimde bulamadıkları bir çok mesele hakkında Hazreti Peygamberin Sunnetine başvurup onu delil olarak kullanırlarken[69], yine bu Sunnetin ri-

67 İbn ʿAbdi'l-Berr, *Cāmiʿ beyāni'l-ʿılm*. II. 123.

68 Muslim, *Ṣaḥīḥ*. IV. 1835.

69 Meselâ Ebū Bekr, kendisine miras için başvuran yaşlı bir kadın (cedde)ı ne Kur'anı Kerîmde ve ne de Sunnette hiç bir hüküm bulamadığı için reddetmişti. Fakat el-Muğīre İbn Şuʿbe ve Muḥammed İbn Mesleme'nin Hazreti Peygamberden yaşlı kadının 1/6 (südüs) nisbetinde miras alacağına dair bir hadîs rivayet etmeleri üzerine, Ebū Bekr bu hadîsle amel etmiş ve kadına südüs vermiştir (mezkûr haber için bkz. el-Āmidī, *el-Iḥkām fī uṣūli'l-ahkām*, II. 91). ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb ise, *ceninin* diyeti hakkında Hazreti Peygamberden her hangi bir hadîs bulunup bulunmadığını araştırırken Ḥamel İbn Mālik İbni'n-Nābiğa çıkmış ve ona şu haberi vermiştir: "Bir gün iki karımdan biri, hamile olan diğerine sopa ile vurdu ve karnındaki ceninin ölü olarak düşmesine sebep oldu. Bu hâdise üzerine Allah'ın Rasûlü, *gurra* ile, yani vuranın öbürüne bir köle veya câriye vermesine hükmetti." ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb bu haberi duyunca şöyle demiştir: "Eğer bunu işitmemiş olsaydım, nerede ise kendi re'yimle hüküm verecektim" (Bkz. eşŞāfiʿī, *er-Risāle*, s. 427; el-Āmidī, *el-Iḥkām*, II. 91).

vayetini menettikleri ve gelecek nesillerin onu öğrenmesine engel oldukları düşünülemez.

B. HADİSLERİN YAZILMASI

1. Hadîs kitabetinin yasaklanması

İlk devirde, Hazreti Peygamberden iştilip muhafaza edilen hadîslerin tedvîn edilmediği, yani [redacted]r kitap halinde toplanıp yazılmadığı bir gerçektir. Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, bu devirde sahabenin yazı bilgisi, buna imkân vermiyecek derecede kıttı. Maamafih ilk devirdeki yazı durumu, hadîs tedvînini engelleyen bir âmil sayılmasa bile, nübüvvetin başlangıcından itibaren, Hazreti Peygamberin, dinin şerh ve izahı mahiyetinde olan bütün konuşmalarını kâğıt yerine kullanılan hurma yaprağı, deri, geniş kemikler ve lâvha halindeki taşlar üzerine yazmanın, sonra da bunları muhafaza etmenin güçlüğü, hadîs tedvînini engelleyebilecek ilk âmillerden sayılmak icabeder. Bununla beraber, daha Hazreti Peygamber hayatta iken, hadîs yazmağa teşebbüs eden ve iktidarları nisbetinde *sahîf*eler vücûda getiren sahabîler de yok değildir. İşin güçlüğüne rağmen bu sahîfelerin meydana çıkarılması bile, ilk devirde hadîsin kazandığı değeri göstermeğe yeter bir delil sayılmalıdır.

Kaynaklar, Hazreti Peygamber hayatta iken başlayan hadîs kitabetini iki devre içerisinde mütalâ ederler. Birincisi, hadîs yazmak için kendisine müracaat eden sahabîlere, Hazreti Peygamberin izin vermediği devredir. İkinci devrede ise bu yasak ruhsata inkılâb etmiş ve hadîs yazmak isteyen sahabîler, biraz önce işaret ettiğimiz *sahîf*elerini yazmağa başlamışlardır.

Hadîs yazmayı yasaklayan en meşhur hadîs, Ebū Saʿīd el-Ḫudrī tarafından rivayet edilmiştir. Bu hadîsinde Hazreti Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Benden (bir şey) yazmayınız. Kim benden Kur'ândan başka bir şey yazdı ise onu imha etsin. Benden rivayet ediniz, bir beis yoktur. Kim benim üzerime kasden yalan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın"[70]. Yine Ebū Saʿīd el-Ḫudrī'den rivayet edilen bir haberden öğrenildiğine göre, bu sahabî "hadîs yazmak için Hazreti Peygamberden izin istemiş, fakat o, bu izni vermekten çekinmiştir"[71].

Hazreti Peygamberin, hadîslerin yazılmasını iyi karşılamadığını gösteren bir başka haber, Ebū Hurayra'dan rivayet edilmiştir: "Biz hadîs yazarken Hazreti Peygamber yanımıza geldi ve: Yazdığınız şey nedir? dedi.

70 Muslim, *Ṣaḥīḥ*, IV. 2298; keza bkz. el-Ḫaṭīb, *Taḳyīdu'l-ʿılm*, s. 29

71 El-Ḫaṭīb, *Taḳyīd*, s. 32.

Senden işittiğimiz hadîsler, dedik. Hazreti Peygamber: Allah'ın Kitabından başka kitap mı istiyorsunuz? Sizden evvelki milletler Allah'ın Kitabı yanında başka kitaplar yazdıkları için dalâlete düştüler, dedi"[72].

Kitabetle ilgili bu türlü yasak haberlerinin sahabe arasında yayılmasından sonra, hadîs yazmak isteyen bazı sahabîler, arkadaşları tarafından durdurulmuş ve onlara Hazreti Peygamberin hadîs yazmağa izin vermediği hatırlatılmıştır. Zeyd İbn Ṣābit'in, bu yasağı hatırlatarak Mu'āviye'yi hadîs yazmaktan menetmesi, aynı konuda rivayet edilmiş çeşitli haberlerden bir örnek teşkil eder[73].

2. Yasak kararının sebepleri

a. Yazı

Kaynaklarda hadîs kitabetiyle ilgili bu yasağın sebepleri hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüş, bu konuda gelen haberlerle kitabete izin verildiğini gösteren haberler ele alınarak, araları çeşitli yönlerden telif edilmeye çalışılmıştır. Meselâ İbn Ḳuteybe'ye göre hadîs yazma yasağı, iyi yazı bilmeyenlere mahsustur; çünkü bu devirde Arap yazısı henüz tam manâsıyle gelişmiş değildir. Diğer taraftan, az yazı bilenlerin de hatadan sâlim olarak yazacaklarından emin olunamaz. Hazreti Peygamber bu gibi kimselere hadîs yazmayı yasaklamıştır. İzinle ilgili hadîsler ise iyi yazı bilenler içindir. Hazreti Peygamber bu gibi kimselerin hadîs yazmalarına izin vermiştir[74].

Filhakika, İslâmiyetin başlangıcında Arap yazısı, İbn Ḳuteybe'nin de belirttiği gibi, tam manâsıyle gelişmiş değildir. El-Belāẕurī'nin, bu yazının çıkışı ve gelişmesiyle ilgili olarak, Muḥammed İbn Sa'īd el-Kelbī'den naklettiği bir haberden anlaşıldığına göre, Ṭayy kabilesine mensup üç şahıs Mekkede toplanarak hattı vazetmişler ve kelimeleri de Süryanî kelimelere göre düzenlemişlerdir. El-Belāẕurī'ye göre bu, Arap yazısının başlangıcıdır ve şöyle yayılmıştır: Enbâr ahalisinden bazı kimseler, yazıyı vazeden bu üç kişiden öğrenmişler, onlardan da Ḥīreliler almışlardır. Cendel vak'ası kahramanlarından Ekeydir İbn 'Abdi'l-Melik'in kardeşi Bişr İbn 'Abdi'l-Melik Ḥīre'de kaldığı müddet zarfında yazıyı Ḥīrelilerden öğrenmiş, sonra da bazı işleri dolayısıyle Mekke'ye gitmiştir. Mekke'de Sufyān İbn Umeyye ve Ebū Ḳays İbn 'Abdi Menāf, Bişr'in yazı bildiğini görünce, kendilerine de öğretmesini istemişlerdir. Bişr, onlara harfleri ve kelimeleri öğretmiştir. Daha sonra bu üç şahıs (Bişr, Sufyān ve Ebū Ḳays), ticaret maksadıyle Ṭā'if'e gelmişlerdir.

72 Aynı eser, s. 33

73 Aynı eser, s. 35.

74 İbn Ḳuteybe, *Te'vīlu Muḫtelifi'l-ḥadīs*, s. 365.

Yolda kendilerine refakat eden Gaylān İbn Seleme eş-Şakafī de onlardan yazıyı öğrenmiştir. Bişr, bilâhara ayrılarak Muzar diyarına geçmiş, orada ʿAmr İbn Zurāre'ye yazıyı öğretmiştir. ʿAmr, yazıyı öğrendikten sonra "kâtip" adını almıştır. Daha sonra Bişr, Şām'a gelmiş ve burada bir çok kimseye yazı öğretmiştir[75].

Buna benzer bir haberin, İbnu'n-Nedīm tarafından İbn ʿAbbās tarikıyle nakledildiğini görüyoruz.Bununla beraber yine İbnu'n-Nedīm tarafından nakledilen değişik rivayetler ve bu rivayetlerden önce, Arap yazısının vaz'ı hakkında görüş ayrılıkları bulunduğunun bilhassa belirtilmesi, bu konuda kesin bir bilginin mevcut olmadığı kanaatını uyandırır[76]. Arap yazısı hakkında kaleme alınan bir makalede "Fihrist müellifi, Hişām el-Kelbī'nin otoritesine istinaden bu hususta hayal mayal bir hatırayı kaydetmektedir: İlk arapça yazanlar Ebū Cād Huvvāz, Ḥuṭṭī, Kelemūn, Sa'ğaż, Ḳurīsūt idiler. Bunlar Bulut gününde (Kur'âm, XXVI, 189) mahvolan Medyen hükümdarlarının isimleridir, diyor. Bu memleket, Nabatîler memleketi olan Medyen'den çıktığını göstermesi itibariyle doğru bir hatırayı ihtiva etse gerektir"[77] denilmekte ve "bitişik Nabatî yazısının, Arap yazısına doğru değişme veya sadeleşmesi Milâdî IV. ve V. asırlarda vukubulmuş olduğu" ileri sürülmektedir[78]. Yine aynı makale sahibine göre yeni yazı, Milâdî VI. asırdan itibaren Sūriyenin Şimal ve Cenubuna doğru aynı surette yayılmağa başlamıştır[79].

VI. asırda Arabsitan yarımadasında yayılmağa başlayan yazının, VII. asrın başlarında, İslâmiyetin gelişine kadar tam manâsıyle inkişaf ettiği ileri sürülemez. Yazı hakkında bir fasıl ayıran İbn Ḫaldūn, Arap yazısının, İslâmiyetin ilk günlerinde sağlam bir surette işlenmemiş, iyi ve güzel bir hale gelmemiş, hattâ orta dereceye bile varmamış olduğunu kaydeder. Sahabenin yazdığı mushafları bahis konusu ederek, hatlarında kusurlar bulunduğunu, sağlam bir usûl ile iyi bir sûrette yazılmadığını söyler[80]. Bununla beraber İslâmiyetin daha ilk günlerinden itibaren yazıya büyük bir ehemmiyet verildiğine şüphe yoktur. Bunun en güzel misali, Bedir savaşında esir edilen müşriklerden her birinin, on müslüman çocuğuna okuyup yazma öğretmesi şartıyle serbest bırakılmasıdır. Hazreti Peygamber tarafından ileri sürülen bu şart, şüphe yok ki yerine getrilmiş ve bu suretle bir çok müslüman çocuğu yazı öğrenmiş olacaktır[81].

---

75 el-Belazurī, *Futūḥu'l-buldān*, s. 456.

76 *Fihrist*, s. 6.

77 *İslâm Ansiklopedisi*, I. 503.

78 Aynı eser, I. 499.

79 Aynı yer.

80 *Muḳaddime*, I. 348–352.

81 İbn Saʿd, *Ṭabaḳāt*, II. 1, 14.

El-Belāẕurī, İslâmiyet girdiği zaman, Ḳureyşlilerden on yedi kişinin yazı bildiğini söyler ve bunların isimlerini verir: ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb, ʿAlī İbn Ebī Ṭālib, ʿOs̱mān İbn ʿAffān, Ebū ʿUbeyde İbnu'l-Cerrāḥ, Ṭalḥā, Yezīd İbn Ebī Sufyān, Ebū Ḥuẕeyfe İbn ʿUtbe İbn Rabīʿa, Suheyl İbn ʿAmr'in kardeşi Ḥāṭıb İbn ʿAmr, Ebū Seleme İbn ʿAbdi'l-Esed el-Maḫzūmī, Ebān İbn Saʿīd İbni'l-ʿĀṣ ve kardeşi Ḫālid İbn Saʿīd, ʿAbdullah İbn Saʿd İbn Ebī Serḥ, Ḥuveyṭıb İbn ʿAbdi'l-ʿUzzā, Ebū Sufyān İbn Ḥarb İbn Umeyye, Muʿāviye İbn Ebī Sufyān, Cuheym İbnu'ṣ-Ṣalt ve el-ʿAlā' İbnu'l-Ḥaẓramī[82]. Yine el-Belāẕurī'ye göre, kadınlar içerisinde Hazreti Peygamberin zevcesi Ḥafṣa, Kerīme Bint Miḳdād yazı biliyorlardı. ʿĀ'işe ve Ummu Seleme ise okuyor fakat yazamıyorlardı[83]. Bunlardan başka Hazreti Peygamberin vahiy kâtipliğini yapan bazı kimseler daha vardı. El-Vāḳıdī rivayetine göre Hazreti Peygamberin ilk kâtibi. Ḳureyşten ʿAbdullah İbn Saʿd İbn Ebī Serḥ idi; fakat sonradan irtidad etmiştir. Hazreti Peygamberin Medīne'ye gelişlerinde bu vazifeyi Ubeyy İbn Kaʿb üzerine almıştır. Ubeyy bulunmadığı zamanlarda Hazreti Peygamber Zeyd İbn S̱ābit'i çağırır ve ona yazdırırdı[84].

Naklettiğimiz bu haberlerden anlaşıldığına göre, İslâmiyetin ilk devirlerinde yazı, tam amanâsıyle inkişaf etmemişti ve yazı bilenlerin sayısı da son derece azdı. Fakat Hazreti Peygamberin, ashabını hadîs yazmaktan menetmesi üzerinde, her halde yazı bilenlerin azlığından ziyade yazının tam olarak inkişâf etmemiş ve yazı bilenlerin de hatadan salim olarak yazamamış olmaları rol oynamış olacaktır. Bununla beraber, Hazreti Peygamberin yasaklama kararını, yalnızca yazının gelişmemiş olmasına bağlamak ve yukarıda zikrettiğimiz İbn Ḳuteybe'nin telifini gerçeğe uygun kabul etmek bir hayli güçtür; zira yasakla ilgili meşhur hadîste bu görüşü teyid edecek hiç bir husus mevcut değildir. Hazreti Peygamber, bu hadîsinde iyi yazı bilmeyenleri kasdetmiş olsaydı, onların Kur'ânı Kerimi de yazmalarına izin vermezdi. İyi yazı bilmediklerinden dolayı hadîseleri hatalı yazmaları ihtimaline karşı hadîs yazmayı yasaklamak bir ihtiyat tedbiri ise, Hazreti Peygamberin, bu tedbiri hadîsten önce Kur'ân için alabileceğini düşünmemek mümkin değildir. Oysa ki o, mezkûr hadîsinde, kendisinden Kur'ândan başka bir şey yazılmamasını istemiştir. Bu bakımdan. hadîs kitabetinden nehyin, yazının az gelişmişliğinden ziyade bir başka sebebe dayandığı anlaşılmaktadır.

b. Kur'ânla karışma tehlikesi

Hadîs kitabetinin yasaklanmasında en mühim sebeb, hadîs sahîfeleriyle Kur'ân sahîfelerinin karışması tehlikesidir. El-Ḫaṭību'l-Bağdādī, konuyle il-

82 *Futūhu'l-buldān*, s. 457.
83 Aynı eser, s. 458.
84 Aynı yer.

gili olarak sahabe ve tâbi'ûndan gelen kitabetin leh ve aleyhindeki haberleri sıraladıktan sonra, hadîs yazımanın yasaklanmasına, Arapların çoğunun fakîh olmamalarını, Kur'ân âyetleriyle diğer elfazı birbirinden ayırt edememlerini, Kur'âna idhal edilecek her hangi bir lafzı Allah kelâmı zannetmek tehlikesine maruz bulunmalarını belli başlı sebepler olarak ileri sürer[85]. El-Ḫaṭīb'in bu görüşü, genellikle üzerinde ittifak edilen bir görüş olarak tezahür eder.

İslâmiyetin Araplar arasında günden güne kuvvet kazanması, İslâm ülkesinin Mekke ve Medîne hudutlarını aşıp geniş bir sahayı kaplaması, buna parelel olarak müslümanlar arasında yazı bilenlerin çoğalması ve yazının inkişâfı, çok kısa bir zamanda, bu günün insanlarını bile hayrete düşürecek bir şekilde süratlenmişti. Kur'ândan nâzil olan âyetler, vahiy kâtipleri tarafından muntazaman kaydediliyor, bununla da iktifa olunmıyarak hâfızlar tarafından hıfzediliyordu. Artık Kur'ânın kaybolma tehlikesi, yazılması ve hıfzedilmesiyle ortadan kalkıyordu. Böyle bir durumda hadîslerin de yazılmasında bir mahzur kalmıyordu. İslâmiyetin intişariyle birlikte daha geniş bir düşünce sahasına kavuşan sahabe, her gün biraz daha geçmiş günlerin cehaletinden kendisini kurtarıyor, âyet ve hadîsi birbirinden ayırt edebilecek bir kültüre doğru süratle ilerliyordu. İşte biz, bundan sonradır ki Hazreti Peygamberin hadîs yazanlara mani olmadığını, yazmak isteyenlere izin verdiğini, hadîsleri hıfzedemiyenlerin şikâyetleri karşısında yazmalarını tavsiye ettiğini görüyoruz. Kaynaklarda bu konuyle ilgili pek çok haber bulmak mümkindir.

3. Yasağın kaldırılması

Hazreti Peygamberin, hadîslerin yazılmasıyle ilgili müsadesi hakkında çeşitli haberler vardır. El-Buḫārī tarafından nakledilen bir haberden öğrendiğimize göre, Ḫuzâʿahlar, Mekke'nin fethi sırasında, daha önceleri öldürülen bir Huzâʿahya karşılık Benū Leyṡ'ten birini öldürmüşlerdi. Bu hâdise Hazreti Peygambere haber verilince hayvanına binmiş ve mekkelilere hitaben, Mekke şehrinde adam öldürmenin, hatta dikenini kesmenin, yitirilmiş malına el uzatmanın kendisi için bile haram kılındığına dair bir hutbe irad etmiştir. Hutbeyi dinleyenlerden Ebū Şāh isminde bir Yemenli, Hazreti Peygambere başvurarak hutbenin kendisi için yazılmasını istemiş, Hazreti Peygamber de ""Ebū Şāh için hutbeyi yazınız" demiştir[86].

Ebū Hurayra'dan rivayet edilen bir habere göre, ismi açıklanmayan bir şahıs, Hazreti Peygambere hâfızasından şikâyet etmiş, Hazreti Peygamber de onu "elinden yardım iste", yani "yaz" demiştir[87].

85 *Taḳyīd*, s. 57.
86 *Ṣaḥīḥ*, I. 36; Ebū Dāvūd, *Sunen*, II. 286–287.
87 El-Ḫaṭīb, *Taḳyīd*, s. 65.

Râfiʿ İbn Ḫadîc de, hadîs yazmak için Hazreti Peygamberden izin istemiş ve "yâ Resûla'llah, senden bir çok seyler işitiyoruz; onları yazalım mı?" demiş, Hazreti Peygamber de "yazınız, bir beis yoktur" cevabını vermiştir[88].

Ebû Hurayra'nın, "Hazreti Peygamberin ashabı içinde, ʿAbdullah İbn ʿAmr müstesnâ, benden daha çok hadîse sâhip olan kimse yoktu. ʿAbdullah hadîsleri yazardı. ben ise yazmazdım" demesi[89], ʿAbdullah İbn ʿAmr'ın hadîs yazdığına delâlet ettiği gibi, işi, Hazreti Peygamberden aldığı müsade ile yaptığını gösteren haberler de vardır. Bu haberlerden birinde ʿAbdullah hikâyesini şöyle anlatmıştır: "Hazreti Peygamberden işittiğim her şeyi yazıyordum. Gayem bunları hıfzetmekti. Kureyşliler beni bu işten menettiler ve sen Peygamberden işittiğin her şeyi yazıyorsun; halbuki o bir beşeridir ve rıza halinde olduğu gibi gadab halinde iken de konuşabilir, dediler. Bunun üzerine yazma işini durdurdum. Sonradan kureyşlilerin bu sözünü Hazreti Peygambere zikrettim. Bana: Yaz, nefsim yed-i kudretinde olan Allah'a yemin ederim ki, benden yalnız hak (doğru) olan sâdır olur, dedi[90]. ʿAbdullah İbn ʿAmr'in hadîs yazmak için Hazreti Peygamberden izin aldıktan sonra yazmağa başladığını ve bin kadar hadîsi ihtiva eden bir sahîfe vücûda getirdiğini ileride göreceğiz.

Hadîslerin yazılmasına cevaz vermeyen ilk haberlerle, biraz önce zikrettiğimiz ve Hazreti Peygamberin hadîslerin yazılmasında bir beis görmediğini ortaya koyan haberlerin, kronolojik bakımdan, Hazreti Peygamberin ağzından çıktığı tarihleri tesbit etmek imkânını bulamıyoruz. Bununla beraber, İslâmiyetin ilk günlerinde yazının durumu, yazılı hadîslerle Kur'ân âyetlerinin birbirine karışma tehlikesi gözönünde bulundurulacak olursa, daha önce de belirtildiği gibi, Hazreti Peygamberin bu tehlikeyi bertaraf etmek maksadıyle hadîs kitabetini menetmesinin, onu tecviz etmesinden mukaddem olduğu anlaşılır. Bu takdirde mensûh olması gereken nehiy hadîslerinin, diğer hadîslerle mütenakız olduğunu iddiaya mahal kalmaz.

Hazreti Peygamberden "benden Kur'ândan başka bir şey yazmayınız" hadîsini rivayet eden Ebû Saʿîd el-Ḫudrî'nin, bir başka seferinde "Kur'ândan ve teşehhüdden başka bir şey yazmadık" demesi[91], hıfzından şikayet eden ve kendisi için hadîs yazmasını isteyen Ebû Nazra'ya da "yazmam ve mushaf yapmam; Allah'ın Resûlü bize tahdis ediyor, biz ezberliyorduk. Siz de bizden

---

88 Aynı eser, s. 72.
89 El-Buḫârî, *Ṣaḥîḥ*, I. 36.
90 Ahmed İbn Hanbel, *Musned*. X, 21; Ebû Dâvûd, *Sunen*, II. 286.
91 El-Ḫatîb, *Taḳyîd*. s. 93; el-Herevî, *Zemmu'l-kelâm*, I. 120a.

bizim Peygamberden ezberlediğimiz gibi ezberleyin" diyerek[92] onun isteğini reddetmesi; keza hadîs yazmayı kerih gören İbn ʿAbbās'ın[93], ölümünden sonra geriye bir yük kitap bırakmış olması, üzerinde ehemmiyetle durulması gereken haberlerdendir. Bunun gibi, Hazreti Peygamberin kitabete izin vermesinden sonra, yalnız sahabe tabakasında değil, daha sonraki tabakalarda bile hadîs yazmayı kötü görenlerin bulunması dikkat çekicidir[94]. Fakat kitabete karşı oldukça yabancı kalmış bir kavmin kâfızası, zihinlere durgunluk verecek derecede inkişaf ederse, o kavmin, kitabete alıştıktan sonra bile hıfza kuvvetle itimad edeceğini, hattâ onu zaman zaman kitabetten üstün tutacağını kabul etmek gerekir. Nitekim sahabeyi takip eden nesil içerisinde hıfzını kolaylaştırmak için hadîs yazan, hıfzettikten sonra da yazdıklarını imha eden kimseler görürüz[95]. Hattâ bunlar arasında kitaplarını imha ettikleri için pişmanlık duyanlar bile vardır[96]. Hadis kitabetiyle ilgili bu farklı görüş ve davranışların elbette bir veya belki de bir çok sebebi vardı ve kanaatımızca hepsi de, hadîsin en iyi bir şekilde muhafaza edilmesine matuf bulunuyordu. İmam el-Evzāʿī-nin şu sözü, bu gerçeği ortaya koyması bakımından zikre şâyandır: "Bu ilim büyük bir şerefe sâhiptir. Ricalin hıfzında iken ağızdan alınır ve müzakere edilirdi. Ne zaman ki kitaba girdi, nuru kayboldu, ehil olmayanların eline düştü"[97].

4. İlk yazılı hadîsler

a. Hazreti Peygamberin diplomatik mektupları

Hangi maksatla olursa olsun, Hazreti Peygamber tarafından yazılan veya yazdırılan bir vesîkayı, hadîsin kapsamı içerisinde mütalâa etmek kadar tabii bir şey olmamak gerekir. Nasıl ki huzurunda işlenen bir fiil veya söylenen bir söz, onun tarafından tasvib gördüğü müddetçe takrîrî sunnetten sayılmış ve hadîs olarak rivayet edilmiştir[98], onun imzasını taşıyan bir mektubu da, yazılı bir hadîs vesîkası olarak kabul etmemek için hiç bir sepeb yoktur.

Hazreti Peygamberin, Bizans İmpratoruna, Acem Kisrā'sına veya mısırlı Muḳavḳıṣ'a ve Habeş Necāşīye yazdığı mektuplar İslâm tarihinde pek meş-

92 *Taḳyīd*, s. 36; *Ẕemmu'l-kelām*, I. 115a.

93 *Taḳyid*, s. 42. İbn ʿAbbās'ın bir deve yükü kitap bıraktığına dair gelen haberler için bkz. İbn Saʿd, *Ṭabaḳāt*, V. 216; ez-Zehebī, *Tārīḫu'l-İslām*, IV. 48; İbn Hacer, *Tehẕīb*, VIII. 433.

94 Meselâ tâbi'ûn tabakasında hadîs kitabetini kerih görenlerle ilgili haberler için bkz. el-Ḫaṭīb, *Taḳyīd*, s. 45–48.

95 Aynı eser, s. 58–60.

96 Aynı yer.

97 Aynı eser, s. 64.

98 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. İbn Ḥacer, *Nuḫbetu'l-fiker şerḥi*, s. 72–75.

hurdur. Fakat bunların dışında, yazılmış daha yüzlerce vesika vardır ve bu vesîkaların yazılış sebepleri, yahut konuları birbirinden farklıdır. Bu konuları şöyle sıralamak mümkindir: 1. Yeni anlaşmalar, veya daha önce yapılmış anlaşmaların yenilenmesi; 2. İslâm'a davet; 3. Memur tayinleri, vazîfelerinin tesbiti ve bu vazifelerin îfasında davranış şekilleri; 4. Arazî ve bu arazîlerin gelirlerinden atıyyeler; 5. Eman ve tavsiye mektupları; 6. Bazı kimseler hakkında istisnâ teşkil eden hükümlerin tesbiti; 7. Hazreti Peygamber tarafından yazılan mektuplara gelmiş cevaplarla ilgili bazı müteferrikât[99].

Bu vesîkalardan büyük bir kısmının Medîne devrine ait olduğuna şüphe yoktur. Zira hicretten önceki devir, bir hazırlık ve tecrübe devridir. Bu devirde müslümanların bir devlet sahibi oldukları elbette ileri sürülemez; çünkü siyasî bir oluşa veya idarî bir düzene sâhip değildirler. ʿAḳabe beyʿatları dışında, müslüman topluluğun haricî siyaset denebilecek hiç bir faaliyeti olmamıştır. Bununla beraber, müslümanların Medîne halkıyle irtibatını sağlayan ve onlara Hicret yolunu açan bu beyʿatlar, ileride tesisi gerçekleştirilecek olan İslâm devletinin ilk temel taşı olmuştur[100].

Hazreti Peygamber Medîne'ye hicret ettiği zaman, ilk işi, orada bir hükûmet ve bir şehir devletinin temellerini atmak oldu. Muhtelif kabîleler halinde yaşayan yahudîler de dahil olmak üzere mekkeli Muhacirleri, medîneli Ensarı ve henüz İslâm'a girmemiş olan diğer Arapları toplayarak onlarla müşaverede bulundu ve kendi riyaseti altında federatif bir devlet kurdu. İdare edenlerle edilenlerin hak ve vecîbelerini teferrüatıyle açıklayan bir nizamnâmeyi de, bu devletin ilk anayasası olarak ilân etti. Dünyada ilk yazılı anayasa olarak bilinen bu nizamnâme, şu ibarelerle başlıyordu:

"Bu, (Allah'ın Rasûlü) Peygamber Muḥammed'in, Ḳureyşli mü'min, ve müslimlerle, Yesrib (ehli), onlara tâbi olanlar, iltihak edenler ve onlarla birlikte harbe girenler arasında geçerli bir kitabı (yazısı) dır".

"Bunlar, diğer insanlar dışında, bir ümmet teşkil ederler..."[101].

Anayasa mahiyetindeki bu nizamnâmenin yazılı olarak hazırlanmış olduğu, birinci maddede yer alan "bu, (Allah'ın Rasûlü) Peygamber Muḥammed'in ...bir kitabı (yazısı) dır" ibaresinden açıkça anlaşılmaktadır. Keza nizamnâmenin 22, 37, 39, 42 ve 46 ncı maddelerinde geçen "bu sahîfe ehli" ibaresiyle, 47 nci maddesinde geçen "bu kitap, zâlimleri, yahut günahkârları himaye etmez" ibaresi de aynı hususu teyîd eder[102].

---

99 Muḥammed Hamîdullah. *Mecmûʿatu'l-Veṣâ'iḳı's-Siyâsiyye*, s. yḥ-yṭ.

100 ʿAḳabe bey'atleri sırasında Medîneli Ansarın düşünce ve davranışları hakkındaki haberler için bkz. Muḥammed Ḥamîdullah, adı geçen eser, s. 5–9.

101 Aynı eser, s. 15.

102 Aynı eser, s. 18–21.

Anayasanın 39 ncu maddesinde "Yesrib (Medîne) in içi, bu sahîfe ehline haramdır" denilmiştir[103]. Bunu teyid eden diğer bir yazılı vesîkanın mevcudiyeti, sahabî Rāfi ' İbn Ḥadîc'ten gelen bir haber vasıtasiyle öğrenilir. Râfi' şöyle demektedir: "Medine haramdır; onu Rasûlu'llah (S. A. S.) haram kılmıştır. Bu husus, havlâbî (Yemen'de yapılmış) bir deri üzerine yazılmış olup bizim yanımızdadır"[104].

Müslümanların Medîne'ye hicretleri ve orada İslâm devletini kurmaları, Ḳureyş ile aralarında yeni münâsebetlerin doğmasına yol açmış ve bu münâsebetler, Bedir, Uḥud, Ḥendek ve Ḥudeybiye isimleriyle şöyret kazanan yeni vak'aların zuhuru ve yeni muâhedelerin imzalanmasıyle neticelenmiş ve nihayet Mekke'nin fethiyle sona ermiştir.

Müslümanların Fürs ve Rumlarla ve bunların idaresi altındaki emirliklerle münâsebetleri de, Ḥudeybiye'den sonra başlamış ve Hazreti Peygamber, her emir veya krala bizzat mektup yazarak onları İslâm'a davet etmiştir. Bunların bir kısmı bu davete icabet edip felâh bulmuş, bir kısmı da reddedip helâk olmuştur[105].

İslâm devletinin kuruluşundan sonra yoğunlaşan diplomatik münâsebetler, tabii olarak geriye bir çok yazılı resmî vesîka bırakmıştır. Her ne kadar bu vesîkaların asılları zamanımıza kadar intikal etmemişse de, muhtevaları, hadîs ve tarih kitaplarında zikrolunduğu gibi, Prof. M. Ḥamîdullah'ın himmetiyle *Mecmū'atu'l-veşâ'iḳı's-siyāsiyye li'l-'ahdi'n-nebevī ve'l-Ḥılāfeti'r-rāşide* (Ḳāhire 1956/1376, ikinci tabı) adlı kitapta biraraya getirilmiştir.

b. Sadakat hadîsleri

ı. 'Amr İbn Ḥazm'den rivayet edilen ṣadaḳāt

Kaynaklar, Hazreti Peygamberin, sunneti ihtiva eden bir kitap yazarak 'Amr İbn Ḥazm vasıtasıyle Yemen'e gönderdiğini ve 'Amr İbn Ḥazm'in de bu kitabı Yemen ehalisine okuduğunu zikrederler. Yine bu kaynaklara göre kitap, fera'iz, sunen ve diyet hükümlerini ihtiva etmektedir[106]. Kitabın met-

103 Aynı eser, s. 20.

104 Ahmed İbn Ḥanbel, *Musned*, IV. 141; *Mecmū'atu'l-veşā'iḳ*, s. 21.

105 Meselâ Hazreti Peygamberin Habeşistan kralı Necaşî'ye, Rum Hirakl'a ve İran hükümdarı Kisrā'ya yazdığı mektuplar ve bunların cevapları hakkında bkz. *Mecmū'atu'l-veşā'iḳ*, s. 43–49, 49–61, 76–78.

106 El-Ḥākim en-Neysābūrî, *Mustedrek*, I. 395; İbn Ebî Ḥātim, *'Ilelu'l-hadîs*, I. 222; Ebū 'Ubeyd el-Ḳāsım İbn Sellām, *Kitābu'l-emvāl*, s. 358; es-Suyūṭî, *ed-Durru'l-menşūr*, I. 343; el-Ḥaṭîb, *Tārîḫu Bağdād*, VIII. 228; en-Nevevî, *Tehẕîbu'l-esmā'*, II. 26.

nini tam olarak tesbit etmek imkânını bulamıyoruz. Bununla beraber el-Ḥâkim Ebū ʿAbdillah'ın *el-Mustedrek*'inde ve en-Nesā'ī'nin *es-Sunen*'inde nakletlikleri kısımlar, kitabın sıhhat derecesi hakkında bir fikir verecek, bilhassa bu rivayetlerin, sadakata ait gelen diğer rivayetlerle karşılaştırılması, kitap hakkında hasıl olacak fikrin teyidine yardım edecektir.

Halîfe ʿOmer İbn ʿAbdi'l-ʿAzīz'in, vâlilerine, kaybolmağa yüz tutan ilmi (hadîsi) toplamalarını ve kendisine yazmalarını emreden mektuplarını ileride bahis konusu edeceğiz. Bu mektuplardan birisi de, o sıralarda Medīne emîri bulunan ʿAmr İbn Ḥazm'in torunu Ebū Bekr İbn Muḥammed (İbnʿAmr İbn Ḥazm)e gelmişti. Halîfe bu mektubunda, medīne'de yegâne kaza ilmine sâhip olan Ebū Bekr'e, halası ʿAmra Bint ʿAbdirraḥman ve Ḳāsım İbn Muḥammed'in yanında bulunan ilmi (hadîsi) kendisine yazmasını emrediyordu[107]. Ebū Bekr, bu emre uyarak ʿAmra ve Ḳāsım'ın hadîslerini ve bu arada Hazreti Peygamberin ʿAmr İbn Ḥazm vasıtasıyle Yemen'e gönderdiği sadakat hadîslerini de toplar. Ebū Bekr'in oğlu ʿAbdullah'ın, sonradan kaybolduğunu söylediği bu kitabın, bir değil bir kaç kitap olduğunu *kutub* kelimesinin kullanılışından anlıyoruz[108]. Fakat kitapların ziya'ından, onların zengin olan muhteviyatının da kaybolduğu neticesini çıkarmak yanlış olur. Zira, ʿOmer İbn ʿAbdi'l-ʿAzīz'in sadakata ait kitabı ʿAmr İbn Ḥazm'in âilesinden aldığı hususundaki haberler[109], zâyi olan kitapların başka nüshaları olduğunu da ortaya koymaktadır. Meselâ bu konu ile ilgili olarak şu haberlerle karşılaşıyoruz:

"ʿAmr İbn Herim, kitabın muhteviyatını, Muḥammed İbn ʿAbdirraḥman'a istinsah etmesini istemiş, o da istinsah etmiştir"[110].

"ʿOṣmān İbn ʿAffān, ʿAbdullah İbn Ebī Bekr İbn Muḥammed İbn ʿAmr İbn Ḥazm'ın, Mekke vâlisi Muḥammed İbn Hişām'a yazdığı bir kitabı İbn Curayc'a vermiştir. Bu kitap, Hazreti Peygamberin ʿAmr İbn Ḥazm'e yazdığı kitaptır"[111].

"Ebū Bekr İbn Muḥammed İbn ʿAmr İbn Ḥazm, bir kitap ile ez-Zuhrī-ye gelmiştir. Yazılı bir deriden ibaret olan bu kitap, Rasûlu'llahtan beyandır"[112].

---

107 Bu haberin muhtelif riayetleri için bkz. İbn Saʿd, *Ṭabaḳāt*, II, 2, 134: el-Buḫārī, *Saḥīḥ*, I, 33; ed-Dārimī, *Sunen*, I. 126; Ebū ʿUbeyd, *Kitābu'l-emvāl*, s. 358; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, XII. 39.

108 İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, XII, 39.

109 Ebū ʿUbeyd, *Kitābu'l-emvāl*, s. 358.

110 Aynı eser, s. 359.

111 Aynı eser, s. 361. 387.

112 En-Nesā'ī, *Sunen*, II. 253.

Bu haberlerden anlaşılıyor ki, Hazreti Peygamberin ʿAmr İbn Ḥazm'e gönderdiği kitap, bugün elimizde bulunan hadîs eserlerine muhtelif yollarla girmiştir. Fakat, muhteviyatın bu eserlerde değişik isnadlarla zikredilmesi, bu muhteviyatın aslında her hangi bir değişikliğin meydana gelmesine yol açmamıştır. Bu, hadîs tarihi ve hadîslerin sıhhatinin tayini bakımından önemli bir noktadır. Ancak, ʿAmr İbn Ḥazm'den rivayet edilen sadakat hadîslerinin, rivayet zincirinde bulunan ve bazı hadîs imamlarınca zayıf addedilen, bu suretle hadîs üzerinde de şüphe uyandıran bir râviden bahsetmek gerekmektedir. Bu râvi Suleymān İbn Dāvūd'tur. İbn Ebī Ḥātim'in, babasından naklen bu şahıs hakkında verdiği bilgiye göre, bazıları onu Suleymān İbn Erḳam olarak isimlendirmişlerdir. Erḳam, lakabı, Dāvūd ise ismidir; diğer bazılarına göre de, Suleymān İbn Dāvūd ed-Dımaşḳī, Yaḥyā İbn Ḥamza'nın şeyhidir ve hadîste zayıf bir kimse olarak tanınmaz. Bununla beraber kimliği kesinlikle bilinmez; ed-Dımaşḳī olduğu da şüphelidir[113].

İbn Ḥacer'in İbn Ḥıbbān'dan naklen verdiği bilgiye göre "Suleymān İbn Dāvūd el-Ḫavlānī, Dımaşḳ ehlindendir ve güvenilir bir kimsedir. Suleymān İbn Dāvūd el-Yemāmī ise bir şey değildir. Her ikisi de ez-Zuhrī'den hadîs rivayet etmiştir. El-Beyhaḳī, Ebū Zurʿanın, Ebū Ḥātim'in, ʿOşmān İbn Saʿīd ve huffâzdan bir çok kimsenin Suleymān İbn Dāvūd'tan senâ ile bahsettiklerini söyler"[114]. İbn Ḥacer bu nakli yaptıktan sonra kendi görüşünü ileri sürerek şöyle der: "Suleymān İbn Dāvūd el-Ḫavlānī, şüphe yok ki *ṣadūk* bir kimsedir; fakat sadakat hadîsine ait bu şüphe, Yaḥya İbn Ḥamza'dan hadîsi rivayet eden el-Ḥakem İbn Mūsā'nın yaptığı bir hata yüzünden ileri gelmiştir. El-Ḥakem, Suleymān'ın babasını Dāvūd olarak zikretmiştir. Hakikatta o, Suleymān İbn Erḳam'dır. Hadîsi bu şekilde alanlar, bu sebepten onun sıhhati üzerinde şüpheye düşmüşlerdir. Nitekim Yaḥyā İbn Ḥamza'nın kitabında Suleymān İbn Erḳam olarak geçmektedir. Ṣāliḥ Cezre ve Ebū ʿAbdillah İbn Mende, mezkûr kitapta, Yaḥyā'nın yazısıyle Suleymān İbn Erḳam ismini okuduklarını zikretmişlerdir. Hadîsin sıhhatine kail olanlar ise, hakikatte ismin Suleymān İbn Dāvūd olduğunu kabul etmişlerdir. Ayrıca hadîs, ez-Zuhrī'den Maʿmer ve Şuʿayb-Ebu'l-Yemān isnadıyle mursel olarak da rivayet edilmiş ve onların görüşlerini kuvvetlendirmiştir. Ebū Dāvūd da Suleymān İbn Erḳam'ın rivayetini, Suleymān İbn Dāvūd rivayeti olarak göstermesi bakımından bunu el-Ḥakem'in bir vehmi olarak kabul etmiş ve Muḥammed İbn Bekkār'ın Yaḥyā'dan rivayetinde Suleymān İbn Erḳam ismini zikrettiğini ileri sürmüştür"[115].

---

113 İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-ʿılel*, I. 222.
114 İbn Ḥacer,, *Tehẕib*, IV, 189–190.
115 Aynı yer.

İbn Ḥacer'in bu mütalâasından anlaşıldığına göre, sadakat hadîsini ez-Zuhrī'den Suleymân İbn Erḳam rivayet etmiştir. Fakat bu şahıs *metrūku'l-ḥadīṣ*tir. Yaḥyā İbn Ḥamza, hadîsi bu şahıstan rivayet ettiği halde, Yaḥyā İbn Ḥamza'dan rivayet eden el-Ḥakem İbn Mūsā, ismi değiştrimiş ve Suleymān İbn Dāvūd olarak zikretmiştir.

El-Ḥakem İbn Mūsā'nın böyle bir hataya düşmesine sebep nedir? Yaḥyā İbn Ḥamza'nın kitabında Suleymān İbn Erḳam ismini gördüğü halde, bu ismi niçin değiştirmiştir? Bu sualler karşısında şu ihtimal akla gelmektedir: El-Ḥakem İbn Mūsā, İbn Erḳam'ın metrûk olduğunu biliyordu ve ondan rivayeti halinde, zayıf bir isnâda tâbi olmanın vereceği mahzuru da gözönünde bulunduruyordu. Bu mahzuru ortadan kaldırmak için ismi değiştirmiş olabilir. Ancak bu ihtimal, el-Ḥakem İbn Mūsā aleyhinde bir puvan kaydına sebep olur. Diğer bir ihtimal, İbn Ebī Ḥātim'in babasından naklettiği görüştür: Erḳam, Suleymān İbn Dāvūd'un lakabıdır. Bu takdirde ortada bir şahıs vardır: İbn Erḳam veya İbn Dāvūd, aynı şahıs olarak Yaḥyā İbn Ḥamza'nın şeyhidir.

Görüldüğü gibi, bu mütalâalar, bir ihtimalden ileri geçmemektedir. Kaynaklar, bize gerçeğe uygun bir malûmat vermekten uzaktır. Yaḥya İbn Ma'īn, Suleymān İbn Dāvūd'un meçhul, bu sebeple hadîsin de zayıf olduğunu ileri sürüyor. Bir başka seferinde onun hakkında *leyse bi-şey'in* diyerek görüşünü izhar ediyor[116]. Buna karşılık Aḥmed İbn Ḥanbel, hadîsin sahîh olduğunu söylüyor[117]. En-Nesā'ī *Sunen*'inde Suleymān İbn Dāvūd rivayetini Yaḥyā İbn Ḥamza'dan[118], Diyât bahsinde, Sa'īd İbn 'Abdi'l-'Azīz'in ez-Zuhrī'den rivayetini Mervān İbn Muḥammed'den naklediyor[119]. Ayrıca metrûk olduğunu söylemekle beraber Suleymān İbn Erḳam'ın ve mursel olarak Yūnus'un ez-Zuhrī'den rivayetini şâhid olarak zikrediyor[120].

Bu değişik görüşler karşısında ve bilhassa râvilerden birinin zayıflığına istinaden 'Amr İbn Ḥazm'den rivayet edilen sadakat hadîslerini reddetmek ve onların hiç bir asla dayanmadığını ileri sürmek mümkin değildir. Yapılması gereken iş, bu hadîsleri teyid edecek başka rivayetlerin de bulunup bulunmadığını araştırmaktır; biz de bu yolu takip edeceğiz.

II. Halîfe Ebū Bekr'den rivayet edilen Ṣadaḳāt

Hazreti Peygamber, haytamın sonlarına doğru kılıcının kını üzerine yazmış olduğu sadakât ahkâmını vâlilerine göndermeden vefat etmişti. Ebū

116 İbn 'Adī, *Kāmil*, II. 3b; ez-Zehebī, *Mīzānu'l-i'tidāl*, II. 200.
117 Ez-Zehebī, adı geçen eseri, II. 200.
118 Bkz. II. 252.
119 II. 253.
120 Aynı yer.

Bekr'in hilâfete geçmesi üzerine bu kılıç ona intikal etmiş, o da, Enes İbn Mālik'i Baḥreyn'e gönderdiği zaman, kılıç üzerinde yazılı sadakat ahkâmını yazıp ona vermiş ve bu ahkâm ile amel etmesini istemiştir[121]. Ebū Bekr'in Enes İbn Mālik'e yazdığı bu ahkâm, onun tarafından muhafaza edilmiş, vefatından sonra da çocuklarına kalmıştır. Bu itibarla hadîs koleksiyonlarında Ebū Bekr'den rivayet edilen sadakât hadîslerinin Enes'in torunu Ṣumāme İbn ʿAbdillah vasıtasıyle nakledildiği görülür. Meselâ, Ebū Dāvūd'un Mūsā İbn İsmāʿīl'den rivayet ettiği mezkûr hadîsin râvisi, Ḥammād İbn Seleme şöyle demiştir: "Ṣumāme İbn ʿAbdillah İbn Enes İbn Mālik'ten bir kitap aldım. Bu kitabın, Ebū Bekr tarafından Enes için yazıldığını ileri sürüyordu; onu musaddık olarak gönderdiği ve onun için yazdığı sırada üzerinde Hazreti Peygamberin mühürü bulunuyordu..."[122].

Yaḥyā İbn Maʿīn, Ṣumāme rivayetini sahîh kabul etmemekle beraber[123], el-Buḫārī ve *Sunen* sâhipleri kitaplarında nakletmişlerdir[124]. Ancak el-Buḫārī, ʿAbdullah İbnu'l-Muṣennā'nın Ṣumāme'den rivayetini almış, Ḥammād İbn Seleme rivayetini terketmiştir[125]. El-Ḥākim'in kaydına göre, Ḥammād'ın rivayeti, İbnu'l-Muṣennā'nın rivayetinden daha sahîhtir ve el-Buḫārī bu rivayetle teferrüd etmiştir[126].

Ḥammād, Ṣumāme'den rivayetinde ahbaranâ veya haddesenâ gibi marûf tabirler yerine "bu kitabı Ṣumāme İbn ʿAbdillah İbn Enes İbn Mālikten aldım" ibaresini kullanmıştır[127]. El-Beyhaḳī'nin rivayetinde ise, Eyyūb, hadîsi şu ibare ile Ṣumāme'den almıştır: "Sumāme'nin elinde bir kitap gördüm. Bu kitabı Ebū Bekr, Enes'i sadaka âmili olarak gönderdiği zaman ona yazıp vermişti. Üzerinde Rasûlu'llah'ın mühürü bulunuyordu"[128].

ııı. Halîfe ʿOmer'den rivayet edilen Ṣadaḳāt

ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'tan rivayet edilen sadakât hadîseleri, Ebū Bekr-den rivayet edilen sadakat hadîslerinden ayrı bir şey değildir. Mevcut haberler, açık bir şekilde bunu teyid ederler. Sālim İbn ʿAbdillah İbn ʿOmer İbni'l-Ḫaṭṭāb'ın, babası ʿAbdullah'tan rivayet ettiği bir haberden öğrendiğimize

121 Ebū Dāvūd, *Sunen*, I. 360; et-Tirmiẕī, *Sunen*, III. 17.

122 Bkz. *Sunen*, I. 358

123 Bkz. İbn ʿAdī, *Kāmil*, I. 197; eẕ-Ẕehebī, *Mīzān*, I. 372.

124 Meselâ el-Buḫārī rivayeti için bkz. *Ṣaḥīḥ*, II. 123.

125 Aslında el-Buḫārī Ḥammād'tan hadîs almamıştır. Sadakatla ilgili hadîsi ondan nakletmesinin sebebi de budur

126 *Mustedrek*, I. 391-392.

127 Aynı yer; keza bkz. Ebū Dāvūd, *Sunen*, I. 358,

128 *Sunen*, IV. 87.

göre, "Hazreti Peygamber, sadakâtı yazdıktan sonra vefat etmişti. Sonradan bu kitap Ebū Bekr'e kalmış ve onunla amel etmiştir. Ebū Bekr'in vefatından sonra da ʿOmer aynı kitapla amel etti"[129]. Nāfiʿin ʿAbdullah İbn ʿOmer'den naklettiği bir başka haber ise, bu hususu teyid etmektedir: "İbn ʿOmer, ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'ın kılıcında bir sahife bulmuştur. Bu sahîfede uzunluğu ile sadakat hadîseleri vardır"[130].

Mālik İbn Enes, *Muvaṭṭā*'ında ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'ın sadakatla ilgili kitabını okuduğunu belirtmiş[131], *Muvaṭṭā'* şârihi en-Zurḳānī de, ʿOmer İbnu'l Ḫaṭṭāb'tan rivayet edilen sadakat hadîslerinin Ebū Bekr'in hadîsleriyle aynı olduğu hususunda el-Ḳāẓī ʿIyāẓ'dan naklen şunları söylemiştir: "Mālik, ulemâ ve onlardan önce Hulefâ, ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'ın elinde bulnan bu kitaba itimad etmişlerdir. Sahabeden de onu inkâr edici bir söz varid olmamıştır. ʿOmer İbn ʿAbdi'l-ʿAzīz, ʿAmr İbn Ḥazm'in âilesinde bulunan kitapla birlikte ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'da bulunan bu kitabı da istemişti. Bu, ʿOmer'in kitabı ile Ebū Bekr'in kitabının aynı olduğunu gösterir. Bunlar ayrı ayrı kitaplar olsaydı, ʿAmr İbn Ḥazm'in âilesinden kitabı istediği gibi, Ebū Bekr'in âilesinden de isterdi"[132].

Ebū Bekr'den ʿOmer'e intikal eden kitap, ʿOmer'den, torunu Sālim İbn ʿAbdillah tarafından rivayet edilmiştir. Ez-Zuhrī'nin Sālim yolu ile babası ʿAbdullah İbn ʿOmer'den rivayet ettiği hadîsin ilk ibaresi şöyledir: "Rasûlu'llah, sadaka kitabını yazmış, fakat âmillerine göndermeden vefat etmişti. Bilâhara Ebū Bekr, sonra da ʿOmer aynı kitapla amel etmişlerdir"[133]. Ebū ʿUbeyde[134], el-Hākim[135] ve bir başka rivayette Ebū Dāvūd[136] un naklettikleri bir habere göre, sadakat hadîslerini Sālim'den rivayet eden ez-Zuhrī şöyle demektedir: "Bu, Rasûlu'llahın sadakaya dair yazdığı kitabın bir nüshası olup, ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'ın âilesinde bulunuyordu. Sālim İbn ʿAbdillah İbn ʿOmer onu bana okudu, be de aynen hıfzettim."

Nāfiʿ (İbn ʿOmer'in kölesi)den gelen bir rivayette "ʿAbdullah İbn ʿOmer, ʿOmer'in kılıcında bir sahîfe bulmuştur. Bu sahîfede sadaka hadîsi bütün uzunluğu ile zikrediliyordu" denilir[137]. ʿAbdullah İbn Ṣāliḥ de el-Leyṣ İbn

129 El-Ḥākim, *Mustedrek*, I. 392.
130 El-Ḫaṭīb, *Kifāye*, s. 354.
131 Bkz. I. 257.
132 Bkz. *Şerḥu'l-Muvaṭṭā'*, II. 57.
133 Ebū Dāvūd, *Sunen*, I. 360; et-Tirmiẕī, *Sunen*, III. 17; İbn Māce, *Sunen*. I. 284.
134 *Kitābu'l-emvāl*, s. 360, 361.
135 *Mustedrek*, I. 393.
136 *Sunen*, I. 361.
137 El-Ḫaṭīb, *el-Kifāye*, s. 354.

Sa'd'tan şu haberi nakletmiştir: "Bu, sadaka kitabıdır. Nâfi'ın bana bildirdiğine göre kitap, 'Omer İbnu'l-Ḫaṭṭâb'ın kitabının bir nüshası olup vasiyyetine bağlı bulunuyordu. Nâfi', 'Abdullah İbn 'Omer'e bu kitabı bir çok defalar arzetmiştir"[138].

Sadakat hadîsinin bir başka rivayetini yine *Kitâbu'l-Emvâl*'de görüyoruz: Ebû Bekr İbn 'Ubeydillah İbn 'Abdillah İbn 'Omer, 'İkrime İbn Ḫâlid'e istinsah ettiği bir kitap göndermiştir. Bu kitabın aslı, 'Omer İbnu'l-Ḫaṭṭâb'ın kılıcına marbut bulunuyordu. Kitapta "ve fî'r-riḳḳa izâ belağat ḫamse evâḳın rubu'u'l-'uşri" ibaresi zikrediliyordu. El-Leys İbn Sa'd'ın Nâfi''den naklettiği bir habere göre bu ibare, 'Omer İbnu'l-Ḫaṭṭâb'ın sadaka kitabında da mevcuttur. Keza Mâlik İbn Enes, aynı ibareyi mezkûr kitapta okumuştur[137].

'Amr İbn Ḥazm, Ebû Bekr ve 'Omer'den rivayet edilen sadaka hadîsleri hakkında naklettiğimiz bu değişik haberler, bize gösteriyor ki, son iki rivayet, aslında birbirinin aynıdır; yani 'Omer İbnu'l-Ḫaṭṭâb'ın âilesinden rivayet edilen sadaka hadîsleri, Ebû Bekr'in Enes İbn Mâlik'e gönderdiği kitap muhteviyatından başka bir şey değildir. Hazreti Peygamberin 'Amr İbn Ḥazm vasıtasıyle Yemen'e gönderdiği kitabın ise, diğerlerinden önce yazıldığı anlaşılıyor. 'Amr İbn Ḥazm, Hazreti Peygamberle birlikte Ḫendek muharebesine iştirak etmiş, onyedi yaşında iken de, Yemen'de Necrân'a vâli olarak tayin edilmiştir[140]. İşte bu vazifesine giderken Hazreti Peygamber sadaka kitabını yazıp ona vermiş ve içindekilerle amel etmesini istemiştir. Ebû Bekr'in elinde bulunan sadaka kitabı ise, yukarıda verdiğimiz haberlerden de anlaşıldığı gibi, Hazreti Peygamberin hayatının sonlarına doğru yazılmış, fakat vâlilere gönderilmeden Hazreti Peygamber vefat etmiştir. Bu sebeple, Ebû Bekr'in elinde bulunan kitapla, 'Amr İbn Ḥazm'e verilen kitabın aynı kitaplar olduğu iddia edilemez. Bununla beraber, Hazreti Peygamberin sadaka ahkâmını bildiren kitapları ayrı ayrı zamanlarda yazılmış olsa bile, sünnet ahkâmı arasında her hangi bir farkın bulunmaması lâzımdır.

Nitekim 'Amr İbn Ḥazm'in âilesi tarafından rivayet edilen sadakât hadîsleriyle, Ebû Bekr ve 'Omer'den rivayet edilen sadakât hadîslerinin karşılaştırılması bize gösterecektir ki, Hazreti Peygamber tarafından ayrı ayrı zamanlarda yazılan hadîsler, vazettikleri ahkâm bakımından bir aykırılık arzetmedikleri gibi, elimizde bulunan hadîs kitaplarına da şüphe götürmez bir sıhhatlilikle girmişlerdir.

Hadîsi rivayet eden zayıf bir râvi, hadîsin sıhhatini tehlikeye düşürebilir. Hattâ o hadîs, ayrıca, güvenilir bir râvi tarafından da rivayet edilmezse

---

138 Ebû 'Ubeyd, *Kitâbu'l-emvâl*, s. 362, 387.
139 Aynı eser, s. 362.
140 'Amr İbn Ḥazm'ın tercemesi için bkz. İbn Hacer, *İṣâbe*, IV. 293.

reddolunur. ʿAmr İbn Ḥazm'den gelen hadîsin isnâdında, her ne kadar Suleymān İbn Erḳam isminde bazılarınca zayıf addedilen bir râvi varsa da, gerçekte, kaynaklar bu şahsın asıl hüviyetini tam olarak tesbit edememişlerdir. Sadakât hadîsinin sıhhatine inananlar, râviyi Suleymān İbn Dāvūd, zafiyetine inananlar ise, Suleymān İbn Erḳam olarak kabul etmişlerdir. Bu durum karşısında, râviyi mechûl kabul etmek ve râvisi mechûl olan hadîsi de ihtiyatla karşılamak en doğru yoldur. Fakat aynı hadîsin başka isnâdlarla rivayet edildiğini gördükten sonra da haberlerden şüphe etmek için hiç bir sebep yoktur.

Sadakât hadîslerinin sıhhatini kabul ettikten sonra, bu açıklamalardan, hadîs kitabeti yönünden çıkartılabilecek bazı neticelere işaret etmek faydadan hâli olmayacaktır:

a. Hazreti Peygamber, daha başlangıçta, dinî hükümlerin müslümanlar arasında neşri için yazıya başvurmuştur. Bu husus, yazının hâfızaya nisbetle çok daha emin bir muhafaza vasıtası oluşunun, Hazreti Peygamber tarafından da teslim edildiğini gösterir.

b. Gerek ʿAmr İbn Ḥazm'den ve gerekse Ebū Bekr ve ʿOmer'den gelen yazılı hadîs vesîkaları, hadîslerin tedvîn edildiği devre kadar yine yazılı olarak nakledilmiştir. Bu husus da, onların daha sağlam bir yolla hadîs kitaplarına girmiş olduklarına delâlet eder. Bugün elde mevcut kaynaklarda, bu hadîslerle ilgili fazla malûmat bulnamıyorsa, bunun sebebini, ilk müdevvenâtın zamanımıza kadar ulaşmamış olmasında aramak lâzımdır.

c. Hazreti Peygamberin hadîs kitabetine müsade etmiş olmasına rağmen bunu hoş karşılamayanların bulunduğu bir devirde, sadakât hadîsleri yazılı olarak muhafaza edilmiştir. Bu, haklı olarak şu suali akla getirmektedir: Acaba bu hadîsler yanında, sahabe tarafından yazılmış ve yine yazılı bir şekilde muhafaza edilmiş başka hadîsler de var mıdır? Kaynaklarda bu suale cevap teşkil edecek bazı notlara rastlamak mümkindir.

5. Hadîs sahîfeleri

a. Ebū Bekr ve ʿOmer'in denemeleri

Ebū Bekr ve ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'ın sunene ait hadîsleri yazmağa teşebbüs ettiklerini, hattâ Ebū Bekr'in 500 kadar hadîsi bir kitapta topladığını, fakat sonradan, bazı sebepler dolayısıyle bu kitabı imha ettiğini belirten haberler vardır[141]. Keza ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb da bir sunen yazmak için ashab ile istişarede bulunmuş; çoğu onun bu düşüncesini iyi karşılamış olmakla

141 Ez-Zehebî, *Tezkiretu'l-ḥuffāẓ*, I. 5.

beraber, bir ay geçtikten ve istiharede bulunduktan sonra bu düşünceden vazgeçmiştir[142].

Yine haberlerden öğrendiğimize göre, Ebū Bekr'in, yazmış olduğu kitabı imha etmesine sebep, hadîslerin, kendisinden sonra aslına uygun olarak nakledilmemeleri korkusudur[143]. ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb ise, sunan yazmaktan vazgeçmesi sebebini şöyle açıklamıştır: "Size bir sunen kitabından bahsetmiştim. Sonradan düşündüm ki, sizden önceki ehli kitab, Kitabu'llahtan başka kitaplar yazmışlar, o kitaplar üzerine düşerek Allah'ın Kitabını terketmişlerdi. Ben, yemin ederim ki, Allah'ın Kitabını hiç bir şeyle gölgelemem"[144].

ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb, Allah'a ve Rasûlüne îman bakımından müslümanların en kuvvetlisi, Allah'ın, Rasûlüne indirdiklerine, Peygamberin söz ve fiillerine ittiba yönünden en titizi idi. Bununla beraber o, mülümanların Kur'ândan başka şeylerle meşgul olup Kur'ânı terketmelerinden korkuyordu. Nitekim Hazreti Peygamber, hayatının sonlarına doğru hasta yatarken yanında bulunanlardan kâğıt kalem istemiş, kendisinden sonra müslümanların ihtilâfa düşmemeleri için bir "kitap" yazacağını söylemişti. Fakat orada bulunan ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb, "Rasûlu'llah ağırlaştı, yanımızda Kur'ân vardır. O bize yeter" diyerek, böyle bir kitabın yazılmasına muhalefet etmişti. ʿOmer'in bu muhalefeti üzerine ehli beyt münakaşaya girişmiş, orada bulunanların bir kısmı kitabın yazılmasını isterken, diğer bir kısmı ʿOmer'in fikrine iştirak etmişlerdir. Münakaşadan doğan gürültü Hazreti Peygamberi rahatsız edince yanındakileri dışarıya çıkarmıştır[145]. Hâdiseyi nakleden İbn ʿAbbās der ki: "Bütün felâketler, ihtilâfları yüzünden Hazreti Peygamberin bu kitabı yazmamasından ileri geldi. Bu, Allah'ın ona bir vahyi idi. Eğer yazmış olsaydı, sonradan dalâlete düşmezlerdi[146]. Bununla beraber ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb bu görüşünde ısrar etmiş ve hayatı boyunca bunu müslümanlara aşılamağa çalışmıştır. Onun bu konudaki davranışını anlamak için, daha önce de işaret ettiğimiz Ḳaraża ile olan hikâyesini hatırlamak lâzımdır. Ḳaraża İbn Kaʿb ve arkadaşları ʿIrāḳ'a gitmek için yola çıktıkları zaman, ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭâb da bir müddet onlarla birlikte yürümüş ve sonra onlara şöyle demiştir: "siz öyle bir beldeye gidiyorsunuz ki, ehalisi arı uğultusu gibi Kur'ân okur. Hadîslerle

142 İbn Saʿd, *Ṭabaḳāt*, III. 1, 206; el-Ḫaṭīb, *Taḳyīdu'l-ʿılm*, s. 50; İbn ʿAbdi'l-Berr, *Cāmiʿ beyāni'l-ʿılm*, I. 64; es-Suyūṭī, *Tenvīru'l-ḥavālik Şerḥu Muvaṭṭa'l-İmām Mālik* (mukaddime), s. 6.

143 Ez-Ẕehebī, *Teẕkiretu'l-ḥuffāż*, I. 5.

144 Bkz. 142 No. lu dip notta zikri geçen kaynaklar.

145 El-Buḫārī, *Ṣāḥīḥ*, I. 36–37; Muslim, *Ṣaḥīḥ*, V. 76.

146 El-Buḫārī, *Ṣāḥīḥ*, I. 37.

onları meşgul etmeyiniz ve yollarını saptırmayınız. Kur'ânı iyi okuyunuz ve Hazreti Peygamberden rivayeti azaltınız"[147].

ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'ın hadîs rivayetine karşı gösterdiği bu şiddet, aslında Kitap nâmına idi. Bununla birlikte diğer mühim bir sebebin de, rivayet edilen hadîslerin, bir gün tebdil ve tağyir edilerek kötü maksatlar için kullanılması korkusu olduğu düşünülebilir. Aksi halde onun, Hazreti Peygamberden gelen ve rivayeti tecvîz eden haberlerden habersiz olması gerekir ki, bu mümkin değildir; Hazreti Peygamberin menetmediği bir şeyi ʿOmer menedemez. Nitekim karşısında bir hadîs rivayet edildiği zaman, onu reddetmek yerine, rivayet edenden delil istemesi, onun titiz ve ihtiyatkâr davranışını gösterir: Bir gün Ebū Mūsā, ʿOmer'in yanına girmek için üç defa izin istemiş, cevap alamayınca geri dönmüştü. Sonradan bunu haber alan ʿOmer, niçin geri döndüğünü sorunca, Ebū Mūsā, "Hazreti Peygamberin, biriniz üç defa izin istedikte izin verilmezse geri dönsün, dediğini işittim" diye cevap vermişti. Bunun üzerine ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb, bu sözü Hazreti Peygamberden işittiğine dair delil istemiş, Ebū Mūsā da mescide giderek orada bulunanlara ʿOmer ile aralarında geçen hâdiseyi anlatıp, bu sözü Hazreti Peygamberden işiten bir kimsenin bulunup bulunmadığını sormuştu. Orada bulunanlardan Ebū Saʿîd kalkmış ve Ebū Mūsā'ya şehadet etmişti. Bundan sonradır ki, ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb Ebū Mūsā'ya şöyle hitap etmiştir: "Maksadım seni itham etmek değildir. Fakat Hazreti Peygamberden hadis rivayet etmek zordur"[148].

Görülüyor ki, ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb sahabeyi hadis rivayetinden menetmekle beraber, karşısında bir hadîs rivayet edildiği zaman, onu reddetmek cesaretini gösteremiyor, fakat hadîsin sıhhat derecesini anlamak için, başka kimseler tarafından da Hazreti Peygamberden işitilip işitilmediğini araştırıyordu. Böylece halka, Hazreti Peygamberden hadîs rivayet etmenin güçlüğünü ve rivayet edilen her hadisin hemen habul edilmemesi gerektiğini göstermek istiyordu.

ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'ın Kur'ânı terkettirir korkusu ile sunen yazmaktan vazgeçmesine ve kizbi artırır korkusu ile sahabeyi hadîs rivayetinden menetmesine rağmen, durum yine de arzusu hilâfına gelişmiştir. Çünkü vefatından sonra hilâfet makamına geçen ʿOs̱mān İbn ʿAffān katledilmiş, Ummu'l-mu'minîn ʿĀişe ʿAlī İbn Ebī Ṭālib'e cephe almış; ʿĀişe'nin yanında yer alan Muʿāviye hilâfeti ele geçirmiş; bir taraftan yeni siyâsî ve itikadî fırkalar zuhur ederken, diğer taraftan bu fırkaların çıkarlarına bir çok hadîs uydurulmuştur.

---

147 Ebū Ḥātim İbn Ḥıbbān, *Kitābu't-tārīḫ ve'l-mecrūḥîn*, v. 10b; Aḥmed İbn Ḥanbel, *Kitābu'l-ʿılel*, I. 62–63; ez-Zehebî, *Tez̲kire*, I. 6.

148 Ebū Ḥātim İbn Ḥıbbān, *Kitābu't-tārīḫ*, v. 10b.

Bu durum gözönünde bulundurulursa, ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'ın bir sunen yazmaktan vazgeçmesine esef etmemek elden gelmez. Zira, ilk önce düşündüğü gibi, zamanına kadar Hazreti Peygamberden rivayet edilen hadîsleri, şâhidlerini de tesbit etmek suretiyle yazmış ve kendisinden sonrakilere rivayet kapısını kapamış olsa idi, belki hadîslerin alabildiğine çoğalmasını ve kizbin artmasını önleyebilirdi. Belki de bu suretle ihtilâfların önü de alınmış olabilirdi. Çünkü her ihtilâf, ortaya atılan yeni hadîslerle körükleniyordu. Maamafih, ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'ın yapmadığı bu işi, diğer bazı sahabe, kudretleri nisbetinde ve küçük çapta yapmağa çalışmışlardır.

b. ʿAbdullah İbn ʿAmr İbni'l-ʿĀṣ'ın sahîfesi

Hazreti Peygamberin genç ashabı arasında hadîs sahîfesiyle şöhret kazananlardan birisi ʿAbdullah İbn ʿAmr İbni'l-ʿĀṣ'tır. Babası Mısır fâtihi ʿAmr İbnu'l-ʿĀṣ'tan önce müslüman olan ʿAbdullah'ın[149], Hazreti Peygamberin izniyle pek çok hadîs yazdığını gösteren haberler vardır. Bu haberlerin hepsini burada zikretmeyi lüzumsuz buluyoruz. Bununla beraber, meydana getirdiği hadîs sahîfesinin yazılışı hakkında bilgi sâhibi olmak için, bu haberlerden seçilmiş bazı örnekler vermek elbette ki faydalı olacaktır.

İbn Saʿd'ın naklettiği bir haberden öğrendiğimize göre, ʿAbdullah İbn ʿAmr, bir sahîfeden bahsederek "Rasûlu'llahtan, işittiğim hadîsleri yazmak için izin istedim; bana izin verdi ve ben de bu sahîfeyi yazdım" der[150]. İbn Saʿd, bu haberin nihayetinde ʿAbdullah İbn ʿAmr'in Hazreti Peygamberden yazdığı sahîfeye *Ṣādıḳa* ismini verdiğini de ilâve eder ki, başka haberlerin de bu hususu teyid ettikleri görülür. Meselâ bu sahîfeyle ilgili olarak Mucāhid'in şöyle dediği rivayet olunur: "ʿAbdullah İbn ʿAmr'in yanına girdim. Başının altındaki sahîfeye bakmak istediğim zaman bana mâni oldu. Ona, kitabını benden niçin saklıyorsun?, dediğimde: Bu Rasûlu'llahtan işittiğim *Ṣaḥîfe Ṣādıḳa*dır. Benimle Hazreti Peygamber arasında hiç bir vasıta yoktur. Kitâbu'llah ve bu Sahîfe, benim için kesin olduktan sonra, artık başka şeyler beni ilgilendirmez, demiştir"[151].

ʿAbdullah İbn ʿAmr'in hadîs yazdığını gösteren bir başka meşhur haber, el-Buḫārī tarafından da nakledilen Ebū Hurayra hadîsidir. Buna göre Ebū Hurayra, en fazla hadîs bilen kimsenin, ʿAbdullah İbn ʿAmr hâriç, kendisi olduğunu, zira ʿAbdullah'ın yazdığını, kendisinin ise yazmadığını söylemiştir[152].

---

149 Bkz. İbn Ḥacer, *Iṣābe*, IV. 111–112; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-gābe*, III. 233–235.

150 *Tabaḳāt*. VII. 2, 189.

151 Aynı yer; Keza bkz. ez-Zehebî. *Tārīḫu'l-İslām*, III. 38.

152 *Ṣaḥîḥ*, I. 36.

ʿAbdullah İbn ʿAmr tarafından meydana getirilen sahîfenin ihtiva ettiği hadis miktarı hakkında kesin bir bilgiye sâhip değiliz. Bununla beraber onun Hazreti Peygamberden bine yakın "mesel" hıfzettiğini söylemesi[153] ve ayrıca "Rasûlu'llahın yanında her söylediğini yazıyorduk" demesi, mezkûr sahîfenin bir hayli kabarık olduğunu gösteren bir delil olarak kullanılabilir. Keza torunları tarafından ʿAbdullah'tan pek çok hadîs rivayet edilmesi ve bu hadîslerin ʿAbdullah'ın sahîfesinden alındığının ileri sürülmesi de bu hususu teyid eder mahiyettedir.

ʿAbdullah İbn ʿAmr'in mezkûr sahîfesinin de diğer yazılı vesîkalar gibi istinsah edildiğine ve yazılı olarak rivayet olunduğuna şüphe yoktur. Bu hususta elimizde kesin bir delil mevcut olmamakla beraber, bir kaç haber bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Meselâ, Aḥmed İbn Ḥanbel'in naklettiği bir haberden öğrendiğimize göre, Ebū ʿAbdirraḥman el-Ḥubullī, ʿAbdullah İbn ʿAmr'dan işittiği bir hadîsi naklederken "ʿAbdullah İbn ʿAmr bize bir kırtas çıkardı" demektedir ki[154], kırtasın kâğıt veya papirüs olduğunu ve rivayet olunan hadîsin bu kâğıtta bulunduğunu zikretmeğe lüzum yoktur. Aynı sahîfenin Ebū Rāşid el-Ḥubrānī tarafından da görüldüğü, yine Aḥmed İbn Ḥanbel'in bir rivayetinden anlaşılmaktadır. Zira bu şahıs, ʿAbdullah İbn ʿAmr'e gelmiş ve Hazreti Peygamberden işittiği hadîslerden rivayet etmesini ondan istemiştir. Bunun üzerine ʿAbdullah, el-Ḥubrānī'nin önüne bir sahîfe koymuş ve "bu, Rasûlu'llahın bana yazdığı sahîfedir" demiştir[155]. Aḥmed İbn Ḥanbel'in naklettiği bu iki haberden anlaşıldığına göre, gerek Ebū ʿAbdirraḥman el-Ḥubullī ve gerekse Ebū Rāşid el-Ḥubrānī, mezkûr sahîfeden aynı hadîsi rivayet etmişlerdir[156]. Bir başka haber, ʿAbdullah İbn ʿAmr'in, yukarıda bahis konusu edilen kırtas gibi, yazılı hadîs vesîkalarını muhafaza ettiğine ve bunları, zaman zaman, kendisinden hadîs dinleyenlere çıkarıp gösterdiğine delâlet eder. Yine Aḥmed İbn Ḥanbel'in naklettiği bu habere göre Ebū Ḳabīl şu hâdiseyi nakletmiştir: "Bir gün ʿAbdullah İbn ʿAmr'in yanında bulunuyorduk. Önce Kostantîniyye'nin mi yoksa Rûmiyye'nin mi fetholunacağı soruldu. ʿAbdullah bir sandık getirdi ve içinden bir kitap çıkararak şöyle dedi: Hazreti Peygamberin etrafına toplanmış yazıyorduk; bu sual ona soruldu. Rasûlu'llah, Hiraḳl şehrinin, yani Kostantîniyye (İstanbul) nin önce fetholunacağını söyledi"[157].

---

153 Ez-Zehebi, *Tārīḫu'l-İslām*. III. 38

154 *Musned*, II. 171.

155 Aynı eser, II. 196.

156 Krş. *Musned*, II. 171 ve 196.

157 *Musned*. II. 176.

ʿAbdullah İbn ʿAmr'den bir çok kimse hadîs rivayet etmiş olmakla beraber, bunların arasında, sahîfenin tamamını ondan nakleden birisinin bulunduğu bilinmemektedir. Ancak, bu sahîfenin ʿAbdullah'ın torunlarından ʿAmr İbn Şuʿayb İbn Muḥammed İbn ʿAbdillah İbn ʿAmr İbni'l-ʿĀṣ'a intikal ettiğini ve ʿAmr İbn Şuʿayb'ın da bu sahîfeden rivayet ettiğini gösteren pek çok haber vardır. Hattâ ʿAmr'in babası Şuʿayb'ın, ʿAbdullah İbn ʿAmr'e mulâkî olup olmadığı ve ondan hadîs işitip işitmediği hadîsçiler arasında ihtilâflı bir konu olarak ortaya çıktığı için, ʿAmr İbn Şuʿayb'ın ceddinden rivayet ettiği hadîsler üzerinde tereddüd hasıl olmuş, bazıları, bu hadîslerin delil olarak kullanılamıyacağını ileri sürerken, diğer bazıları, hadîslerin sıhhatînden şüphe edilmemesi gerektiğini söylemişlerdir. Meselâ, Ebū Ḥātim İbn Ḥıbbān'a göre ʿAmr İbn Şuʿayb'ın Ṭāvus ve İbnu'l-Museyyib gibi güvenilir kimselerden rivayet ettiği hadîsler delil olarak kullanılabilirse de, babası vasıtasıyle ceddinden rivayet ettiği hadîslerle ihticâc etmek doğru değildir. Çünkü, bilindiği gibi, ʿAbdullah İbn ʿAmr'ın hadîsleri torunu ʿAmr İbn Şuʿayb tarafından *ʿan ebīhi ʿan ceddihi* isnâdıyle rivayet edilmiştir. Halbuki bu isnâd ya mursel, yahutta munkatıdır. Çünkü *ʿan ebīhi* ibaresi, ʿAmr'ın, hadîsi babası Şuʿayb'tan işittiğine delâlet ederse de, *ʿan ceddihi* ibaresiyle ya Şuʿayb'ın dedesi ʿAbdullah İbn ʿAmr kasdedilmiştir; bu takdirde isnad munkatı'dır; çünkü Şuʿayb, dedesi ʿAbdullah İbn ʿAmr'a ulaşmamıştır. Yahutta *ʿan ceddihi* sözü ile ʿAmr'ın dedesi Muḥammed kasdolunmuştur; bu takdirde isnâd murseldir; çünkü Muḥammed'in Hazreti Peygamberle sohbeti yoktur. Her iki halde de, bu isnâdla gelen hadîs delil olarak kullanılmağa uygun değildir[158].

Görüldüğü gibi, Ebū Ḥātim isnâdda zikredilen *ced* kelimesini iki şıkta mütalâa ederek önce ʿAbdullah İbn ʿAmr'a atfetmiş ve Şuʿayb'ın ʿAbdullah'a mülâkî olmadığını kabul ederek isnadda inkıta bulunduğuna, yani bir râvi halkasının düştüğüne hükmetmiştir. ʿAbdullah İbn ʿAmr'ın hadîsleri âile içerisinde rivayet edildiğine göre, dışardan bir râvinin onları Şuʿayb'a naklettiği düşünülemez. Muḥammed İbn ʿAbdillah'ın da hadîsle meşguliyeti bilinmediğine göre, Şuʿayb'ın ondan işittiği ileri sürülemez. Binâanaleyh, Şuʿayb ʿAbdullah'a mülâkî olmadığına ve başkalarından da onun hadîsini işitmediğine göre, rivayeti, âilesinde bulduğu yazılı bir sahîfeden *vicadeten*[159] olması gerekir.

Ebū Ḥātim'in zikrettiği ikinci şık, *ced*din Muḥammed İbn ʿAbdillah İbn ʿAmr'a matûf olmasıdır. Bu takdirde Muḥammed, hadîsi doğrudan doğruya

---

158 *Kitābu't-tārīḫ ve'l-mecrūhīn*. v. 147 b.

159 *Vicāde*, lugatta bulmak manâsına gelir. Istılahta ise, aileye babadan veya dededen, yahutta daha geri tabakalardan intikal eden kitaplara sahip olmak ve sema' olmaksızın bu kitaplardan nakletmektir. Bu bakımdan *vicāde* hadîs tahammülü yollarından birisi sayılır.

Hazreti Peygamberden rivayet etmiş olmaktadır ki, onun Hazreti Peygamberle sohbeti bulunmadığına göre, isnâdda yine bir inkıta vadır; ancak bu inkıta sahabî tarafında olduğu için isnâd murseldir[160]. Şu var ki, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Muḥammed İbn ʿAbdillah, hadîsle meşgul olduğu bilinen bir kimse değildir. Bu bakımdan *ced*din ona atfedilmesi ihtimali zayıftır. Üzerinde durulması gereken diğer mühim bir nokta, Şuʿayb'ın, ceddi ʿAbdullah'a mülâkî olup olmadığı meselesidir. El-Buḫārī *Tārīḫ*'inde bir habere dayanarak Şuʿayb'ın ʿAbdullah'ı işittiğini söylemiştir[161]. Keza Yaḥyā İbn Maʿīn de bu görüşü ileri sürmüş, ancak bazılarının, onun sahîfeden rivayet ettiğini söylediklerine dikkatı çekmiştir[162].

Bir râvinin rivayet ettiği hadîsleri şeyhinden işitip işitmediğinin araştırılması, hadîs târihinde, ehemmiyetli bir konu olarak karşımıza çıkar. Şeyhini işitmeyen, fakat sahîfesinden veya kitabından rivayet eden râvi, aslında güvenilir bir kimse olsa bile, hadîsçilerin tenkidine uğrar ve kitaptan rivayet ettiği hadîsler, çok defa reddedilir[163]. Bunun en güzel misali ʿAmr İbn Şuʿaybtır. Hiç bir hadîsçinin cerhine maruz kalmamış olmasına rağmen, babası vasıtasıyle ceddi ʿAbdullah İbn ʿAmr'den rivayet ettiği hadîseler, ʿAbdullah'ın kendisine intikal eden sahîfeden alındığı gerekçesiyle itiraza uğramışlardır. Eẕ-Ẕehebī'nin isim zikretmeksizin bazı ulemâdan naklen belirttiği gibi[164], ʿAbdullah İbn ʿAmr'ın Hazreti Peygamberden yazdığı bu sahîfenin her şeyden esah olması gerekir. O halde güvenilir bir kimse olan ʿAmr İbn Şuʿayb'ın bu sahîfeden rivayeti niçin kabûle şâyân olmaz?

Ebū Zurʿa'ya göre bunun sebebi, onun, babası vasıtasıyle ceddinden rivayeti çoğaltması, kolay hadîsleri işitip diğerlerini yanında bulunan sahîfeden rivayet etmesidir[165]. Şuʿayb, Ebū Zurʿa'ya göre de güvenilir bir kimsedir. Fakat ceddinden rivayeti çoğaltması, niçin itirazlara yol açmıştır?

---

160 İsnadında sahabî râvisi düşmüş olan hadîslere *mursel* denildiği gibi, isnad da aynı adı alır.

161 Bkz. *Et-Tārīḫu'l-kebîr*, II. 2, 219.

162 İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, VIII. 53.

163 Meselâ Ebū Ḳılābe kitaplarını Eyyūb es-Seḫtiyānī'ye vasiyet etmiştir (Eẕ-Ẕehebī, *teẕkire*, I. 88; el-Ḫaṭīb, *el-Kifāye*, s. 352). Bu yüzden Eyyūb'un bu kitaplarda mevcut hadîsleri Ebū Ḳılābe'den işitip işitmediği ihtilâf konusu olmuş; el-Ḫaṭīb de aynı konuda şu görüşü ileri sürmüştür: "Bir kimsenin kitaplarını bir başka kimseye vasiyet etmesiyle, o kimsenin, asıl kitap sâhibinin ölümünden sonra onun kitaplarını satın alması arasında fark yoktur. Bu itibarla böyle hadîslerin rivayeti ancak *vicāde* yolu ile caiz olur" (*el-Kifāye*, s. 352). El-Ḫaṭīb'in bu görüşü, sema kaydını ihtiva etmeyen hadîslerin şüphe ile karşılandığına delâlet eder; çünkü *vicāde* metodu, hadîsçiler arasında makbul olmayan bir tahammül yoludur.

164 Bkz. *Tārīḫu'l-İslām*, IV. 286.

165 *Kitābu'l-Cerḥ ve't-taʿdîl*, III. 1, 239.

Madem ki o, güvenilir bir kimsedir, itimada şayândır, o halde sahîfeden rivayet etse bile ancak onda mevcut hadîsleri rivayet edeceği tabiidir. Aksi halde, munker hadîsleri sahabeden olan ceddi ʿAbdullah İbn ʿAmr'a isnadla ondan rivayet etmesi, onun güvenilir olmasıyle kaabili telif değildir. Bizce gerçek olan şudur ki, ʿAmr İbn Şuʿayb ceddi ʿAbdullah'a mülâkî olsa ve ondan hadîs işitse bile elinde bulunan sahîfenin tamamını ondan işitmemiştir. Bir başka deyimle sahîfenin tamamı için aralarında semâ yoktur. Ebū Zurʿa'nın da işaret ettiği gibi, İbn Lehīʿa ve el-Muşennā İbn Ṣabbāḥ gibi bazı zayıf râviler de ʿAmr İbn Şuʿayb'tan rivayetlerine bir takım munker hadîs karıştırmışlar[166] ve böylece ʿAmr İbn Şuʿayb üzerinde bir tereddüt uyandırmışlardır. Hadîs târihi bakımından mühim olan husus, İbn Lehīʿa ve benzerleri tarafından ʿAmr İbn Şuʿayb'ın hadîsleri arasında dercedilen munker hadîslerin tesbit edilip ayıklanmasıdır. Bu mümkin olduğu takdirde ʿAbdullah İbn ʿAmr'ın Hazreti Peygamberin ağzından yazdığı *Ṣaḥīfe Ṣādıḳa*'nın bir nüshasının elde edilebileceği, kuvvetli bir ihtimal olarak karşımıza çıkar. Aḥmed İbn Ḥanbel'in ʿAbdullah İbn ʿAmr musnedinde *ʿAmr İbn Şuʿayb ʿan ebīhi ʿan ceddihi* isnâdıyle birbiri arkasına yer alan rivayetler[167], böyle bir sahîfenin tesbitinde musned eserlerden ne derecede yararlanılabileceğini göstermeğe yeterlidir.

c. Cābir İbn ʿAbdillah'ın sahîfesi

Hazreti Peygamberin ashabı arasında fazla hadîs rivayet etmekle şöhret kazananlardan birisi olan Cābir İbn ʿAbdillah, Hicretin 74 üncü senesinde vefat etmiştir. Vekīʿ İbnu'l-Cerrāḥ'ın Hişām İbn ʿUrva'dan naklettiği bir haber, onun hadîs sahasında bir otorite olduğunu gösterir. Bu habere göre halk, Hazreti Peygamberin mescidinde Cābir'in etrafında bir halka teşkil ederek otururur ve ondan hadîs dinlerdi[168].

Kaynaklar, Cābir'e ait bir sahîfenin mevcudiyetinden bahsederlerse de bu sahîfenin kendisi tarafından yazıldığına dair her hangi bir kayda rastlanmaz[169]. Ez-Zehebī *Teẕkire*sinde ve *Tārīḫ*inde Ḳatāde'nin hıfzından bahsederken, ona *Cābir'in Ṣaḥīfesi*nin bir defa okunduğunu ve onu hemen hıfzettiğini kaydeder[170]. Keza el-Ḫaṭīb ve İbn Ḥacer de buna benzer bir haber verirler[171].

166 Aynı yer.
167 Bkz. *Musned*, II. 178 vd.
168 İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, II. 43.
169 Bkz. İbn Saʿd, *Ṭabakāt*, VII. 2, 1, 2; İbn Ebī Ḥātim, *Takdimetu'l-Cerḥ*, s. 46; el-Ḫaṭīb, *el-Kifāye*, s. 354; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 116; *Tārīḫu'l-İslām*, IV. 296; en-Nevevī, *Tehẕību'l-esmāʾ*, II. 58; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, V. 27.
170 *Teẕkire*, I. 116; *Tārīḫu'l-İslām*, IV. 296.
171 *El-Kifāye*, s. 354; *Tehẕīb*, V. 27.

Cābir'den hadîs rivayet eden Ebū Sufyān Ṭalḥa İbn Nāfiᶜın, bu hadîsleri bir sahîfeden rivayet ettiği söylenir[172].

Kaynaklarda mezkûr sahîfeden *Ṣaḥīfetu Cābir*, yâni *Cābir'in Ṣaḥīfesi* olarak bahsedilmesine rağmen, bazı haberlerin delâletiyle, onun Cābir tarafından yazılmadığını anlıyoruz. Meselâ İbn Ebī Ḥātim, Sulemān İbn Ḳays el-Yeşkurī'nin tercemei halinden bahsederken, onun, Cābir ile uzun müddet beraber bulunduğunu, ondan hadîs dinlediğini ve bir sahîfe yazdığını kaydeder ve şöyle der: "Suleymān İbn Ḳays'ın vefatından sonra bu sahîfe ailesinin yanında kalmıştır. Ebu'z-Zubeyr, Ebū Sufyān ve Şaᶜbī, Cābir'i dinlemişler ve ondan hadîs rivayet etmişlerdir; fakat rivayet ettikleri hadîslerin çoğu bu sahîfedendir. Keza Ḳatāde de aynı sahîfeden rivayet etmiştir"[173]. El-Buḫārī de, Ebū Bişr, Ḳatāde ve el-Caᶜd Ebū ᶜOṣmān'ın Suleymān İbn Ḳays'ın kitabından rivayet ettiklerini kaydeder[174]. Diğer taraftan el-Ḫaṭīb ve Aḥmed İbn Ḥanbel şu haberi nakletmişlerdir: "Suleymān el-Yeşkurī'nin anası bir kitap getirir. Bu kitap, Katāde, Ebū Bişr, Ḥasan ve Ṣābit'e okunur. Hepsi de bu kitaptan rivayet ederler, fakat Ṣābit yalnız bir hadîs rivayet eder"[175]. Aynı kitabın Ebu'z-Zubeyr'in de elinde bulunduğunu gösteren bir başka haber şöyledir: İsmi zikredilmeyen bir şahıs, Suleymān el-Yeşkurī'nin kitabıyle birlikte Ebu'z-Zubeyr'e gelmiş ve kitaptaki hadîsler hakkında ona sormağa başlamıştır. Ebu'z-Zubeyr bu şahsa "elindeki kitaba bak" diyerek hıfzından bazı hadîsler okumuştur. Bu hadîsler kitaptaki hadîslerdir ve Ebû'z-Zubeyr onları aynen kitaptaki gibi okumuştur[176]. Eẕ-Ẕehebī tarafından nakledilen bu haber, yukarıda zikrettiğimiz İbn Ebī Ḥātim'in "Ebu'z-Zubeyr, Ebū Sufyān ve Şaᶜbī Cābir'i dinlemişler ve ondan hadîs rivayet etmişlerdir; fakat rivayet ettikleri hadîslerin çoğu bu sahîfedendir" şeklinde gelen haberine uygundur ve her ikisi de Ebu'z-Zubeyr'in bu sahîfeye sâhip olduğuna delâlet eder.

Yukarıda zikrettiğimiz haberlerin hepsinde adı geçen sahîfeden *Ṣaḥīfetu Cābir* diye bahsedilmesine rağmen, bu sahîfenin aslında Suleymān İbn Ḳays el-Yeşkurī tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır. Ancak Suleymān İbn Ḳays'ın ᶜAbdullah İbnu'z-Zubeyr zamanında vukubulan fitnede Cābir'den önce vefat etmesi[177], sahîfesinin şöhret kazanmasına sebep olmuş, ancak Cābir'in hadîslerini ihtiva etmesi dolayısıyle de ona isnâd edilmiş ve *Ṣaḥīfetu Cābir* olarak tanınmıştır.

---

172 *El-Kifāye*, s. 355; *Tārīḫu'l-İslām*. V. 23.
173 *Kitābu'l-cerḥ ve't-taᶜdīl*, II. 1, 136.
174 *Et-Tārīḫu'l-Kebīr*. II. 2, 354.
175 *El-Kifāye*, s. 354; *Kitābu'l-ᶜılel ve maᶜrifeti'r-ricāl*, v. 106a.
176 Eẕ-Ẕehebī, *Tārīḫu'l-İslām*, V. 154.
177 Aḥmed İbn Ḥanbel, *Kitābu'l-ᶜılel*, v. 106a; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, IV. 215.

Cābir'in sahîfesi hadîsçiler arasında şöhret kazandıktan sonra pek çok kimse bu sahîfeden rivayet etmeğe başlamıştır. Meselâ Aḥmed İbn Ḥanbel, Ebū ʿAvāne tarîkıyle Ebū Bişr'in Suleymān İbn Ḳays'tan rivayet ettiği bir hadîs nakleder[178]. Bu hadîsin nihayetinde Ebū ʿAvāne, mezkûr hadîsin Suleymān İbn Ḳays'ın kitabında mevcut olduğuna dair yine Ebū Bişr'den naklen bir haber verir. Bu haber, sahîfenin Ebū Bişr'in elinde bulunduğunu gösterir. Esasen Aḥmed İbn Ḥanbel, Suleymān İbn Ḳays'ın hadîslerini hep bu isnâdla nakletmiştir[179].

Suleymān İbn Ḳays'ın sahîfesinden rivayet edenlerden biri de Ebū Sufyān Ṭalḥa İbn Nāfiʿdir[180]. Nitekim Sufyān İbn ʿUyeyne ve Vekīʿ İbnu'l-Cerrāḥ, Ebū Sufyān'ın Cābir'den rivayet ettiği hadîslerin, elde etmiş olduğu bir sahîfeden ibaret bulunduğunu söylemişlerdir[181]. ʿAlī İbnu'l-Medīnī ise, onun Cābir'den yalnız dört hadîs işittiğini haber vermiştir ki, bu ondan rivayet ettiği diğer hadîsleri sahîfeden aldığına delâlet eder[182]. El-Buḫārī de *Ṣaḥīḥ*'inde Ebū Ṣāliḥ ve Sālim İbn Ebi'l-Caʿd'ın Cābir'den rivayetlerine makrûnen Ebū Sufyândan yalnız dört hadîs nakletmiştir[183]. İhtimal el-Buḫārī, şeyhi ʿAlī İbnu'l-Medīnī'nin bu sözüne dayanarak onun Cābir'den işittiği bu dört hadîsi almış, diğerlerini semâ olmadığı için terketmiştir.

Ebū Sufyān'ın Cābir'den hadîs işittiğini gösteren bazı haberler bulunmakla beraber, bu haberlerin semâ'a ne derece delâlet ettiklerini tesbit etmek bir hayli güçtür. Meselâ el-Buḫārī'nin *Tārīḫ*'inde verdiği habere göre Ebū Sufyān Cābir ile Mekke'de altı ay müddetle komşuluk etmiştir. Bu müddet zarfında Suleymān İbn Ḳays Cābir'den hadîs yazmış kendisi ise hıfzetmiştir[184]. Şu var ki, bu haber Ebū Sufyān'ın Cābir'den kaç hadîs işittiğini ortaya koymaktan uzaktır. Bu bakımdan onun Cābir'den yalnız dört hadîs işittiğini belirten ʿAlī İbnu'l-Medīnī haberini kabul etmekte ve Cābir'den rivayet ettiği diğer hadîsleri Suleymān İbn Ḳays'ın sahîfesinden almış olabileceğini düşünmekte hiç bir mahzur yoktur. Nitekim Şuʿbe İbnu'l-Ḥaccāc da Ebū Sufyān'ın Cābir'den rivayet ettiği hadîslerin Suleymān İbn Ḳays'ın sahîfesinden ibaret olduğu kanaatındadır[185].

Ebū Sufyān, Suleymān İbn Ḳays'ın sahîfesinden rivayet ettiği gibi, Ebū Sufyān'dan da aynı sahîfeyi rivayet edenlerin bulunabileceğini düşün-

---

178 *Musned*, III. 332.

179 Bkz. aynı yer.

180 Bkz. el-Ḫaṭīb, *el-Kifāye*, s. 355; ez-Ẕehebī. *Tārīḫu'l-İslām*, V. 23.

181 İbn Ebī Ḥātim, *Taḳdimetu'l-cerh* s. 46; *Kitābu'l-cerh ve't-taʿdīl* II. 1, 479.

182 İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, V. 27.

183 Bkz. *Ṣaḥīḥ*, V. 35; VI. 152; VII. 108.

184 Bkz. adı geçen eser, II. 2, 347.

185 İbn Ebī Ḥātim, *Taḳdimetu'l-cerh*, s. 144.

mek yanlış olmaz. Filhakîka Ebū Sufyān'ın hadîsleri el-Aᶜmeş, Ebū Bişr, el-Muşennā İbn Ṣabbāḥ ve daha bir çok kimse tarafından rivayet edilmiştir. Biz burada bir misal olmak üzere yalnız el-Aᶜmeş'in rivayetine kısaca temas etmek istiyoruz. Bu suretle, meşhûr sahabî Cābir İbn ᶜAbdillah'ın Hazreti Peygamberden rivayet ettiği hadîslerin, kitapların tasnifi devrine kadar nasıl bir yol takip ederek geldiklerini küçük bir örnekle göstermiş olacağız.

İbn ᶜAdī, Ebū Sufyān'ın Cābir'den sâlih hadîsler rivayet ettiğini, aynı hadîslerin de el-Aᶜmeş tarafından Ebū Sufyān'dan nakledildiğini söyledikten sonra "el-Aᶜmeş'ten Ebū Sufyān'ın hadîslerini nakledenlerin hepsi de güvenilir kimselerdir; keza Ebū Sufyān da reddedilecek bir kimse değildir" der[186]. İbn Ḥacer ise, el-Aᶜmeş'in Ebū Sufyān'ın râvisi olduğunu[187], Ebū Bekr el-Bezzār'dan naklen onun Ebū Sufyān'dan rivayet ettiği yüz kadar hadîsin bir sahîfeden ibaret bulunduğunu[188] söyler. Görülüyor ki Suleymān İbn Ḳays'ın Cābir'den yazmış olduğu sahîfe bir taraftan Ebū Bişr - Ebū ᶜAvāne tarikıyle nakledilirken, diğer taraftan da Ebū Sufyân - el-Aᶜmeş taraîkiyle nakledilmiştir. Şüphesiz, gerek Suleymān İbn Ḳays'tan ve gerekse Ebū Sufyān'dan aynı sahîfeyi rivayet eden başka kimseler de vardır. Bizim verdiğimiz bir kaç misal, hadîslerin nasıl yazılı bir kaynağa dayanılarak rivayet edildiklerini göstermeğe yeterlidir. Hadîs târihi bakımından mühim olan husus budur.

d. ᶜAlī İbn Ebī Ṭālib'in sahîfesi

Hazreti Peygamberin amcazadesi ve aynı zamanda damadı olan ᶜAlī İbn Ebī Ṭālib'in elinde de sadakât ve diyet hükümlerini ihtiva eden bir sahîfenin bulunduğu, muhtelif kaynakların verdikleri haberlerden anlaşılır[189]. Bu haberlerden birisinde ᶜAlī İbn Ebī Ṭālib şöyle demektedir: "Hazreti Peygamberden, Kur'ândan ve şu sahîfedekilerden başka bir şey yazmadık"[190]. Bununla beraber, ᶜAlī'nin bu sahîfeden başka Kur'ân ile hadîsleri de topladığını ve kıymetli bir kitap vücûda getirdiğini bize haber veren rivayetler gelmektedir. Eẕ-Ẕehebī'nin Muḥammed İbn Sīrīn'den naklettiği bir habere göre ᶜAlī, Hazreti Peygamberin vefat ettiği sıralarda, Kur'ânı tenzîl üzerine toplamış bulunuyordu. Hattâ kendisini bu işe o kadar vermişti ki, Hazreti Peygamberin vefatı üzerine Hilâfet makamına geçen Ebū Bekr'e bey'at etmek fırsatını bile bula-

186 *El-Kāmil*, II. 109a.

187 İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, V. 26.

188 Aynı eser, IV. 224.

189 Meselâ bkz. el-Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*, I. 36: IV. 30; Ebū Dāvūd, *Sunen*, I. 469; Aḥmed İbn Hanbel, *Musned*, I. 81, I. 81, 102, 118, 119, 126; eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I 12; *Tārīḫu'l-İslām*, II. 199; el-Herevî, *Ẕemmu'l-kelām*, I. 116a.

190 Meselâ bkz. eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 12.

mamıştı. Yine Muhammed İbn Sīrīn'e göre, ᶜAlī tarafından telif edilen bu kitap, onu elde edenler için büyük faydalar sağlayacak bir ilim ihtiva ediyordu[191].

Muhammed İbn Sīrīn'in bu sözünden anlaşıldığına göre ᶜAlī İbn Ebī Ṭalib, Kur'ânı toplamakla iktifa etmemiş, belki nüzûl sebeplerini ve Hazreti Peygamberden gelen tefsîri de kitabına dercetmişti. Fakat bu hususta yeterli derecede bilgi elde edilememiştir. Ancak, İbnu'n-Nedīm, Ebū Yaᶜlā'nın elinde varakları düşmüş elyazması bir mushaf gördüğünü ve bunun ᶜAlī'nin elyazısı ile yazılmış olduğunu zikrederse de[192], Muṣṭafa Ṣādıḳ er-Rāfiᶜīye göre bu, şiî haberlerden birisi olup şüyûbulmamıştır[193]. Şurası muhakkaktır ki, Muhammed İbn Sīrīn'in bahis konusu ettiği kitapla, İbnu'n-Nedīm'in gördüğünü söylediği mushaf arasında her hangi bir münasebet yoktur. Bu bakımdan İbnu'n-Nedīm'in haberi doğru olsa bile, mezkūr mushafın, İbn Sīrīn'in bahsettiği kitaptan ibaret olduğunu ileri sürmek mümkin değildir.

Kaynaklar, ᶜAlī'den sahîfe rivayet eden bir kaç isim zikrederlerse de, rivayet olunan bu sahîfenin mahiyeti hakkında fazla bilgi vermezler. Meselâ İbn Saᶜd'a göre ᶜAlī, el-Ḥāriṣu'l-Aᶜver için pek çok "ilim" yazmış[194], İbn Ebī Ḥātim de el-Ḥāriṣ'in kitap sâhibi olduğuna dair bir haber nakletmiştir[195]; Bununla beraber, onun hakkında ileri sürülen bazı mütalâalar, bu haberlerden kesin bir netice çıkarmak imkânını vermemektedir:

Muğīre'ye göre, el-Ḥāriṣu'l-Aᶜver ᶜAlī'den rivayet ettiği hadîslerde sâdık değildir[196]. Yaḥyā İbn Maᶜīn ve en-Nesā'ī, onun hakında *leyse bihi be'sun* demişler[197], eş-Şaᶜbī ise, "el-Ḥāriṣ bana rivayet etti; fakat bir kezzâb idi"[198], bir rivayette de "ben şehadet ederim ki, o kezzâblardan biridir"[199] diyerek el-Ḥāriṣ'i itham etmiştir. Eẕ-Ẕehebī, bu itirazlara rağmen el-Ḥāriṣ'in hadîslerinin *Sunen-i Erbaᶜa*da yer aldığını kaydettikten sonra, eş-Şaᶜbī'nin onu tekzîb etmesine temasla "bununla beraber ondan hadîs rivayet etmiştir. Bundan anlaşılıyor ki el-Ḥāriṣ sâir konuşmalarında yalan söylese bile, hadîs-i nebevîde yalancı değildir"[200]der. Filhakika Aḥmed İbn Ḥanbel'in *Musned'i* gözden geçirilecek olursa[201], eş-Şaᶜbī'nin, ᶜAlī'nin hadîslerini el-Ḥāris vasıtasıyle rivayet

191 Eẕ-Ẕehebī, *Tārīḫu'l-İslām*, II. 199.
192 Bkz. *Fihrist*, s. 42–43.
193 *İᶜcāzu'l-Ḳur'ān ve'l-belāğātu'n-Nebeviyye*, s. 32–33.
194 *Tabaḳāt*, VI. 116.
195 *Kitābu'l-cerḥ ve't-taᶜdīl*, I. 2, 78.
196 Eẕ-Ẕehebī, *Mīzānu'l-iᶜtidāl*, I. 435.
197 Aynı yer.
198 Aynı yer
199 İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ ve't-taᶜdīl*, I. 2, 78.
200 Eẕ-Ẕehebī, *Mīzān*, I. 435.
201 Bkz. I. 79, 83, 87, 93, 106, 107, 110, 121, 133, 150, 153, 158.

ettiği görülür. Bu hadîsler *Musned*de mevsûl isnâdlarla nakledilmekle beraber, bir yerde eş-Şaʿbī, "Allah'ın Rasûlü Muhammed (s. a. s.) riba yiyen kimseye lânet etti" diyerek şeyhinin ismini zikretmezse de, hadîsi eş-Şaʿbī'den rivayet eden İbn ʿAvn "bunu sana kim tahdîs etti?" diye sorduğu zaman, eş-Şaʿbī "el-Ḥārisu'l-Aʿver el-Hemdānī" cevabını verir[202].

Burada hadîs tarihi bakımından üzerinde durulması gereken mühim bir haber vardır. Şuʿbe İbnu'l-Ḥaccāc'tan nakledilen bu habere göre, eş-Şaʿbī'nin ʿAlī'den rivayet ettiği hadîsler bir kitaptan ibarettir[203]. Eş-Şaʿbī'nin ʿAlī-den rivayet ettiği bu kitabı kimden aldığını kesin olarak tesbit etmek mümkin olamamıştır. Bununla beraber bu asıl kitap sâhibinin, eş-Şaʿbī'nin, ʿAlī-nin hadîslerini kendisi vasıtasıyle rivayet ettiği el-Ḥāriṣ olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü, el-Ḥāriṣ'in kitap sâhibi olduğunu belirten haberler vardır. Meselâ el-Ḥāriṣ'ten rivayet eden Ebū İsḥāḳ es-Sebīʿīnin, aslında onu işitmediği, fakat onun kitabından rivayet ettiği söylenir[204]. Aḥmed İbn Ḥanbel'den nakledilen bir başka habere göre, Ebū İsḥāḳ el-Ḥāriṣ'in karısıyle evlenmiş ve bu sûretle onun kitapları Ebū İsḥāḳ'a intikal etmiştir[205]. Her halde eş-Şaʿbī de Ebū İsḥāḳ gibi ʿAlī'nin hadîslerini el-Ḥāriṣ'ten yazılı olarak almış olacaktır. Fakat yukarıda da kaydettiğimiz gibi, bu hususta verilmiş bilgiye rastlanmamıştır. Şu var ki, eş-Şaʿbī'nin vefatından sonra evinde ferâiz ve cerâhâta dair bazı yazılı kitaplar bulunmuştur[206]. Her ne kadar bu kitapların ona el-Ḥāriṣ'ten geçtiğini gösteren bir delil mevcut değilse de, ʿAlī tarafından yazılan sahîfenin ferâiz ve cerâhâta ait hadîsleri ihtiva ettiği, el-Ḥāriṣ'in ʿAlī'den yine bu konularda bir sahîfe rivayet ettiği, keza eş-Şaʿbī'nin de el-Hāris'ten aynı konulardaki hadîsleri aldığı gözönünde bulundurulursa, eş-Şaʿbī'nin vefatından sonra evinde bulunan ferâiz ve cerâhâtla ilgili hadîs sahîfelerinin menşeini tayin etmek her halde güç olmasa gerektir.

ʿAlī İbn Ebī Ṭālib'ten sahîfe rivayet edenlerden biri de Ḫılâş İbn ʿAmr el-Hecerī (Ö. 100 H. den önce) dir. Yaḥyā İbn Saʿīd'e göre Ḫılâş, aslında ʿAlī-yi işitmemiştir; fakat ondan rivayet ettiği hadîsler bir kitaptan ibarettir[207]. Kezâ İbn Saʿd onun hakkında "hadîsi çok olan bir kimsedir; bir sahîfesi vardır, ondan rivayet eder" demiştir[208]. Ebū Ḥātim'e göre Ḫılâş, "ʿAlī'nin sahî-

202 I. 133.

203 İbn Ebī Ḥātim, *Takdimetu'l-cerh*, s. 130.

204 Ez-Zehebī, *Mīzān*, I. 435.

205 Ez-Zehebī. *Tāriḫu'l-İslām*, V. 117.

206 El-Ḫaṭību'l-Bağdādī, *Ṭāriḫu Bağdād*, XII. 232.

207 İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, III. 177.

208 Aynı yer.

fesini elde etmiştir"[209]; Aḥmed İbn Ḥanbel de "ʿAlī'den rivayetinin bir kitaptan olduğunu"[210] ileri sürmüştür.

Ḫılāş'ın bu sahîfeyi ne şekilde elde ettiğini açıklayan her hangi bir habere rastlanmamışsa da, Aḥmed İbn Ḥanbel'in "Ḫılāş'ın, el-Ḥāriṣu'l-Aʿver-in sahîfesinden rivayet etmesinden korkuyorlardı" sözü[211], bu hususta kuvvetli bir ihtimali ortaya koymaktan uzak değildir: Her halde Ḫılāş da, eş-Şaʿbī ve Ebū İsḥāḳ gibi ʿAlī'nin hadîslerini yazılı olarak el-Ḥāriṣ'ten almış olacaktır.

e. Semura İbn Cundeb'in sahîfesi

Hazreti Peygamberin ashabı içerisinde hadîs yazanlardan biri de Semura İbn Cundeb (Ö. 58,60) tir. Hakkında geniş bilgi verilmezse de, onun bir hadîs kitabı olduğunu, Muḥammed İbn Sīrīn'in "Semura'nın oğulları için yazdığı risalede pek çok ilim vardı" sözünden anlıyoruz[212]. Keza bu risalenin oğulları tarafından rivayet edildiğini belirten haberler de, Muḥammed İbn Sīrīn'in sözünü teyid eder. Ancak Semura'nın risaleyi ne zaman yazdığını kesin olarak tesbit edemiyoruz. Kendisi, Hazreti Peygamber zamanında küçük olduğunu ve ondan hadîs hıfzettiğini söylemektedir[213]. Bu haber, risalenin Hazreti Peygamberin vefatından sonra yazıldığı ihtimalini doğurur. Keza risalenin Semura tarafından oğullarına yazılması ve el-Buḫārī'nin de naklettiği gibi[214] "min Semura İbn Cundeb ilâ benīhi" (Semura İbn Cundeb'ten oğullarına) ibaresiyle başlaması da bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bu ihtimale göre Semura'nın hâfızasında bulunan hadîslerle diğer sahabîlerden işittiği hadîsleri topladığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda bahis konusu edilen sahîfeler gibi, Semura İbn Cundeb'in risalesi de oğulları ve diğer mustensihları tarafından rivayet edilmiştir. İbn Ḥacer, Suleymān İbn Semura'nın, babası Semura'dan büyük bir nüsha rivayet ettiğini haber verir[215] ki, bu nüshanın bahis konusu edilen risale olduğuna şüphe yoktur. Aynı nüsha, Suleymān'dan oğlu Ḫubeyb tarafından rivayet edilmiştir[216]. Keza İbn Ḥacer ve İbn Ebī Ḥātim'in verdikleri bilgiye göre,

209 Eẕ-Ẕehebī, *Mīzān*, I. 658.
210 İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, III. 177.
211 Aynı yer.
212 İbnu'l-Eṣīr, *Usdu'l-gābe*, II. 354; İbn Ḥacer, *İṣābe*, III. 130; *Tehẕīb*, IV. 236.
213 Aynı yerler.
214 Et-Tārīḫu'l-Kebīr, I. 1, 26.
215 *Tehẕīb*, IV. 198.
216 Aynı eser, III. 135.

nüsha, Ḥubeyb'ten amcasının oğlu Caʿfer İbn Saʿd İbn Semura[217], ondan da Ḥubeyb'in torunu Muḥammed İbn İbrāhīm tarafından nakledilmiştir[218].

Ebū Dāvūd ve İbn Māce, *Sunen*lerinde Nuʿaym İbn Ebī Hind tarîkıyle Semura'nın oğlundan birer hadîs rivayet etmişlerdir. İsim zikredilmemekle beraber, bu oğulun Suleymān İbn Semura olduğuna şüphe yoktur[219].

Mezkûr risalenin, el-Ḥasanu'l-Baṣrī tarafından da rivayet edildiğini gösteren haberler vardır. İbn Ḥacer, Ḥasan'ın Semura'dan büyük bir nüsha rivayet ettiğini söyler[220]. Bir başka habere göre İbn ʿAvn, Ḥasan'ın, kendilerine Semura'ya ait bir kitap çıkardığını ve bu kitaptan bir hadîs naklettiğini zikretmiştir[221]. Keza Yaḥyā İbn Saʿīd'e göre de, Ḥasan'ın Semura'dan rivayet ettiği hadîsler, Semura'nın kitabından başka bir şey değildir[222].

Çoğu *Suneni Erbaʿa*da yer alan bu hadîslerin Ḥasan tarafından Semura-dan işitilip işitilmediği, hadîsçiler arasında ihtilâf konusu olmuştur. Yaḥyā İbn Saʿīd, Ḥasan'ın Semura'yı işitmediğini, sadece onun kitabından rivayet ettiğini söylemiş[223], el-Buḫārī ise *Ṣaḥīḥ*inde (Kitābu'l-ʿaḳīḳa) ve *Tārīḫ*inde[224], İbn Sīrīn'in hadîsini ve ʿAlī İbnu'l-Medīnī'nin sözünü nakletmek sûretiyle, bu rivayetlerin semâ'a müstenid olduğu görüşüne varmıştır. Keza Ebū Dāvūd da, teşehhüdde okunacak duâ hakkında Caʿfer İbn Saʿd İbn Semura tarîkıyle Semura İbn Cundeb'ten rivayet olunan bir hadîsi naklettikten sonra "bu sahîfe, Ḥasan'ın Semura'dan işittiğine delâlet eder" şeklinde bir görüş ileri sürmüştür[225]. Fakat İbn Ḥacer'in de kaydettiği gibi, Ebū Dāvūd'un naklettiği bu hadîsin, Ḥasan'ın Semura'yı işittiğine veya mezkûr sahîfeyi ondan dinlediğine nasıl delâlet ettiğini anlamak mümkin değildir[226]. Bununla beraber, *Sunen*de bir ibarenin noksan olduğu ve belki de Ḥasan'ın Semura'dan rivayet ettiği sahîfe içerisinde sema'a delâlet eden bir ıstılâhın kullanıldığı ve bu sahîfenin de Ebū Dāvūd'un elinde bulunduğu ihtimali düşünülebilir. Bu bakımdan Ebū Dāvūd tarafından kaydedilen bu ibarede bir hakikat payının mevcudiyetini kabul etmek lâzım gelir. Maamafih hadîs târihi bakımın-

---

217 Aynı eser, II. 94; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ veʿt-taʿdīl*, III. 2, 186.

218 Aynı yer.

219 Bkz. İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, V. 198.

220 *Tehẕīb*, II. 268.

221 Aḥmed İbn Ḥanbel, *Kitābu'l-ʿIlel ve Maʿrifeti'r-ricāl*, I. 322.

222 İbn Saʿd, *Ṭabaḳāt*, VII. 1, 115.

223 İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, II. 269.

224 Bkz. *et-Tārīḫu'l-Kebīr*, I. 2, 288.

225 Bkz. *Sunen*, I. 224.

226 Bkz. *Tehẕīb*, II. 269. Burada İbn Ḥacer "mezkûr hadîsin buna nasıl delalet ettiğini anlamadım"der.

dan mühim olan husus, Semura İbn Cunden tarafından yazılmış bir kitabın mevcudiyeti ve diğer yazılı vesikalar gibi bu kitabın da yine yazılı olarak rivayetidir.

f. Ebū Hurayra'nın sahîfesi

Hazreti Peygamberden en fazla hadîs rivayet etmekle şöhret kazanan Ebū Hurayra, hadîs öğrenmeğe karşı, "hırs" diyebileceğimiz büyük arzu sâhibi olan bir kimse idi. Bu arzu, tabiî olarak onu Hazreti Peygamberin her sözünü dikkatle dinlemeğe, sonra da bu dinleyip öğrendiklerini başkalarına nakletmeğe sevkediyordu. Hadîs rivayetinden dolayı bazan ashabın itirazına maruz kaldığı da oluyordu; fakat bu itirazlar, onu tekzîb etmekten ziyade, onun fazla hadîs rivayetinden ileri geliyor, hataya düştüğünü ileri sürenlere karşı da, rivayetini teyid edecek şâhidler bulmaktan geri kalmıyordu. Bir defasında Hazreti Peygamberden "cenaze namazını kılanlar için büyük bir ecir, kılan ve cenazeyi takip edenler için de iki büyük ecir vardır" hadîsini rivayet etmişti. ʿAbdullah İbn ʿOmer ona itirazda bulunmuş ve "yā Ebā Hurayra, sen çok hadîs rivayet ediyorsun" diyerek onu ʿĀʾişe'ye götürmüştü. ʿĀʾişe, ʿAbdullah İbn ʿOmer'in itirazına rağmen Ebû Hurayra'yı tasdik etmek zorunda kaldı[227].

Ebū Hurayra, bazan bir hadîs rivayet ettikten sonra Ummu'l-mu'minîn ʿĀʾişe'ye döner ve "beni dinle beni dinle" derdi. Maksadı ʿĀʾişe'nin ikrarı ile hadîsini takviye etmekti. ʿĀʾişe ise onun bu hareketine sükûtla mukabelede bulunur, sözlerini inkâr etmezdi. Ancak unutkanlık sebebiyle hadîsin yanlış öğrenilmesinden korkarak bir toplulukta fazla hadîs rivayet etmesini istemezdi[228].

Ebū Hurayra, çok hadîs rivayet ettiğini söyleyenlere karşı kendisini şöyle müdâfa ediyordu: "Halk (itiraz mahiyetinde) diyor ki: Ebū Hurayra çok hadîs rivayet ediyor. Eğer Allah'ın Kitâbında şu iki âyet olmasaydı bir tek hadîs bile rivayet etmezdim. (Ebū Hurayra bundan sonra Kur'ânın ikinci sûresinde yer alan 159 ve 160 ıncı âyetleri okumuştur. Bu âyetler meâlen şöyledir: İndirdiğimiz o açık âyetlerimizi ve doğruyu - biz kitapta insanlara onu pek âşikâr bir sûrette bildirdikten sonra - gizleyenler yok mu; işte onlara hem Allah lânet eder, hem de lânet ediciler. Ancak tövbe edenler, hareketlerini düzeltenler ve hakîkatı gizlemeyip iyice açıklayanlar başka. Ben artık onların günahlarından geçerim. Ben en çok tövbeyi kabul edenim;

227 Aḥmed İbn Ḥanbel, *Musned*, II. 387; el-Buḫārî, *et-Tārîḫu'l-Kebîr*, I. 2, 272. Burada hadîsin muhtelif varyantları, II. 1, 47 de de hadîsin ʿĀişe'den gelen bir rivayeti zikredilmiştir.
228 En-Nevevî, *Saḥîḥu Muslim bişerḥı'n-Nevevî*, XVIII. 129.

en çok esirgeyenim). Muhacir kardeşlerimiz alışverişle, Ensar çiftliklerinde ziraat ve bahçivanlıkla meşgul olurlarken, Ebū Hurayra, miğdesinin istediğini düşünmeden (karın tokluğuna) Hazreti Peygamberin yanında hadis topluyordu. Diğerleri kendi işleriyle meşgul iken o, Hazreti Peygamberle beraber bulunuyor ve diğerlerinin bilmedikleri şeylere şâhid oluyordu"[229].

Ebū Hurayra bu kadar çok hadîs rivayet etmekle beraber, rivayet ettiği bu hadîsleri yazmış ve bir kitapta toplamış mı idi? Bu hususta gelen rivayetler, bizi kesin bir neticeye ulaştırmaktan uzaktır. Bununla beraber, bu rivayetleri gözden geçirmek ve bir netice çıkarmağa çalışmak elbette ki faydadan hâli değildir.

Fuẓayl İbn Ḥasan İbn ʿAmr'in naklettiği bir haberden öğrendiğimize göre, babası Ḥasan İbn ʿAmr, Ebū Hurayra'ya bir hadîs okumuş, fakat Ebū Hurayra bu hadîsi bilmediğini söylemiştir. Ḥasan İbn ʿAmr'ın "hadîsi senden işittim" demesi üzerine de, onu kolundan tutmuş ve "eğer benden işitti isen yazılıdır" diyerek evine götürmüştür. Ebū Hurayra ona bir çok kitap göstermiş ve o hadîsi de bunlar arasından bulup çıkarmıştır[230].

Sahîh bir senedle rivayet edilen bir başka habere göre Ebū Hurayra "biz hadîs yazarken Rasûlu'llah (s. a. s.) yanımıza geldi..." demektedir[231].

Ebū Hurayra'nın hadîs yazdığına delâlet eden bu iki haberden birincisi isnâd bakımından zayıf addedilir[232]. İkinci haberin isnâdı sahîh olsa bile, bizzat kendisinin hadîs yazdığını bu haberle tesbit etmek güçtür; çünkü Ebū Hurayra, haberinde çoğul sîgası kullanmakta ve "biz" demektedir. Onun bir başkasına hadîs yazdırırken Hazreti Peygamberin yanlarına gelmiş olması muhtemeldir. Diğer taraftan, Ebū Hurayra'nın hadîs yazmadığını gösteren daha sahîh haberler vardır ve bunlardan birisi, ʿAbdullah İbn ʿAmr' ile ilgili olarak evvelce zikrettiğimiz el-Buḫārī hadîsidir. Bizzat kendisinden nakledilen bu hadîsinde Ebū Hurayra "Hazreti Peygamberin hadîslerini ʿAbdullah İbn ʿAmr müstesnâ en iyi kendisinin bildiğini, çünkü ʿAbdullah'ın yazdığını, kendisinin ise yazmadığını" söylüyordu[233]. Kendisi hakkında bir başka haber yine kendisinden nakledilmiştir: "Ebū Hurayra yazmaz ve gizlemez"[234].

---

229 El-Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*, I. 37–38.

230 İbn ʿAbdi'l-Berr, *Cāmiʿ beyāni'l-ʿılm*, I. 74; İbn Hacer, *Fethu'l-bārī*, I. 174.

231 El-Ḫaṭību'l-Bağdādī, *Taḳyīdu'l-ʿılm*, s. 33, 34.

232 İbn ʿAbdi'l-Berr, *Cāmiʿ beyāni'l-ʿılm*, I. 74.

233 El-Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*, I. 36; Aḥmed İbn Ḥanbel, *Musned*, II. 403; İbn ʿAbdi'l-Berr, *Cāmiʿ beyāni'l-ʿılm*, I. 70; eẓ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 36.

234 El-Ḫaṭību'l-Bağdādī, *Taḳyīdu'l-ʿılm*, s. 42.

İbn ʿAdī tarafından nakledilen bir habere göre Ebū Hurayra Hazreti Peygambere, bir çok hadîs işittiğini, fakat sonradan bunları unuttuğunu söylemiş, o da "elinden yardım istemesini" Ebū Hurayra'ya tavsiye etmiştir[235].

Bu tavsiyenin ancak yazı bilen bir kimseye yöneltilebileceği gözönünde bulundurulursa, Hazreti Peygamberin, yazı bildiğini bilerek Ebū Hurayra'ya bu tavsiyede bulunduğu ileri sürülebilirse de, gerçekte bu haberin yanlış olarak nakledildiği anlaşılmaktadır. Zira Ebū Hurayra'dan gelen diğer rivayetlerde "bir adamın Hazreti Peygambere gelerek hıfzından şikâyet ettiği ve Hazreti Peygamberin de ona elinden yardım istemesi tavsiyesinde bulunduğu" belirtilmektedir[236]. Her halde, İbn ʿAdī rivayetinde "bir adam geldi ve hıfzının azlığından şikâyet etti" ibaresi düşmüş olacaktır.

Görüldüğü gibi bize ulaşan haberlerden Ebū Hurayra'nın hadis yazdığını kesinlikle tesbit etmek imkânını bulamıyoruz. Bununla beraber onun yanında hadîs yazıldığını, yahut bizzat kendisinin hadis yazdırdığını reddetmek elbette ki mümkin değildir. Bunlardan birkaçını misal olarak zikretmeyi faydalı buluyoruz.

Sahîfesi Naẓr İbn Enes İbn Mālik tarafından rivayet edilen Beşīr İbn Nuheyk, güvenilir râvilerden birisi olarak kabul edilir[237]. Kendisinden gelen muhtelif rivayetlere göre, Ebū Hurayra'nın hadîslerini ihtiva eden bir kitap yazmış, sonradan Ebū Hurayra'ya bu kitabı okuyarak onun rivayet hakkını almıştır[238]. Eẕ-Ẕehebī'nin kaydettiğine göre Beşīr, Ebū Hurayra'dan gelen bir sahîfeye sâhiptir[239].

Et-Tirmiẕī, el-Buḫārī'den naklen Beşīr'in Ebū Hurayra'dan rivayet ettiği hadîslerde semâ olmadığı görüşünü ileri sürmüştür[240]. Ancak bu görüşün ne maksatla ileri sürüldüğünü tesbit etmek bir hayli güçtür. Her halde el-Buḫārī'nin bu görüşü, Beşīr'in hadîslerini red mahiyetinde olacaktır. Çünkü Aḥmed İbn Ḥanbel tarafından nakledilen haber el-Buḫārī'yi haklı gösterecek bir manâya sâhiptir. Bu habere göre Beşīr: "Ebū Hurayra'dan bir kitap yazmıştım. Ondan ayrılacağım zaman yanına gittim ve - yā Ebā Hurayra, senden bir kitap yazdım; bunu rivayet edeyim mi? diye sorduğum zaman - peki, dedi" demektedir[241]. Bu haberden anlaşıldığına göre Beşīr, Ebū Hurayradan ne şekilde hadis yazdığını belirtmediği gibi, kitabı Ebū Hurayra'ya

---

235 *Kāmil*. I. 6b.

236 Diğer rivayetler için bkz. el-Ḫaṭīb, *Taḳyīd*, s. 66.

237 Meselâ bkz. eẕ-Ẕehebī, *Mīzānu'l-iʿtidāl*. I. 331.

238 İbn Saʿd, *Ṭabaḳāt*, VII. 1. 162; el-Ḫaṭīb, *el-Kifāye*, s. 275, 283; Aḥmed İbn Ḥanbel, *Kitābu'l-ʿilel*, I. 43; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, I. 470.

239 Bkz. *Tārīḫu'l-Islām*, III. 345.

240 İbn Hacer, *Tehẕīb*, I. 470.

241 Bkz. *Kitābu'l-ʿilel*. I. 43.

arzedip etmediğini de söylememiştir. Halbuki İbn Sa'd'ın verdiği haber, Beşîr'in Ebū Hurayra'yi işittiğine delâlet eder: "Ebū Hurayra'ya ondan yazdığım *bir kitapla geldim ve ona okuyarak*, bunlar senden işittiğim hadîslerdir, dedim. Ebû Hurayra peki, diye cevap verdi"[242]. Zikrettiğimiz haber, muhtelif kaynaklarda aynı isnadla yer aldığı gibi, hepsinin de aynı asla dayandığına şüphe yoktur. Bununla beraber, Beşîr'in Ebū Hurayra'yı işittiğine kesinlikle delâlet etmeyen Aḥmed İbn Ḥanbel haberinde bir noksanlığın bulunmuş olması ihtimali de vardır. Nitekim el-Buḫārī, Beşîr'in Ebū Hurayra'yı işittiğini *Tārīḫ*inde zikretmiştir[243]. Buna göre, et-Tirmiẕī'nin el-Buḫārī'ye atfettiği sözün asıl menşeini bulmak, karşımıza halledilmesi güç bir mesele olarak çıkar. Maamafih hadîs tarihi bakımından mühim olan husus, Ebū Hurayra hayatta iken hadîslerini ihtiva eden bir sahîfenin Beşîr İbn Nuheyk tarafından yazılmış ve Ebū Hurayra'ya arzedilmek suretiyle -varsa eğer- hatalarının tashih edilmiş olmasıdır.

Ebū Hurayra'nın hayatında yazılan ve büyük şöhret kazanan diğer bir sahîfe de Hemmām İbn Munebbih'in sahîfesidir. Berlin ve Şām kütüphanelerinde iki yazma nüshası Profesör Muḥammed Ḥamîdullah tarafından bulunarak geniş bir mukaddime ile neşredilen bu sahîfe[244], hadîs tarihi yönünden değerli bir vesika teşkil eder.

Profesör Muḥammed Ḥamidullah bu sahîfe hakkında şu bilgiyi vermiştir: "Ebū Hurayra'nın talebelerinden biri, bu eserin râvisi olan Hemmām İbn Munebbih idi. Bu eser, bize kadar gelen eserlerin en eskisidir. İbn Sa'd'a göre[245] Ebū Hurayra, 59 H./677-8 senesinde ölmüştür; diğer kaynaklar, onun ölümünü bir sene daha evveline, yani 58 senesine alırlar. Aslen yemenlidir; keza Hemmām da yemenlidir. Tahsil için Medîne'ye geldiği zaman, onun, kendisini mümtâz hemşehrisi Ebū Hurayra'ya takdîm edeceği tabiidir. Ebū Hurayra, bu genç hemşehrisi için Hazreti Peygamberin hadîslerinden 140 kadarını seçmiştir. Bu hadîsler, daha ziyade ahlâkî tavr ve hareketlerle ilgili olup, Ebū Hurayra bunlardan küçük bir risale teşkil etmiş ve talebesine yazdırmıştır. Bu olayın tarihi kesin olarak belli değildir; fakat Ebū Hurayra'nın ölümünden önce olduğu muhakkaktır. Daha sonraki bazı kayıtlar bu risaleye *eṣ-Ṣaḥīfe eṣ-Ṣaḥīḥa* denildiğini gösterir; ancak, Hemmām'ın onu muhafaza ve rivayet etmek için gösterdiği gayretlerinden dolayı, sonraki nesiller ona *Ṣaḥīfetu Hemmām* demişlerdir. Bu sahîfenin tam isminin *Ebū Hurayra'nın Hemmām İbn Munebbih için tasmîm ettiği eṣ-Ṣaḥīfe eṣ-Ṣaḥīḥa* olması gerekirse

242 Bkz. *Ṭabaḳāt*, VII. 1, 162.

243 Bkz. *et-Tārīḫu'l-Kebīr*, I. 2.

244 Bu eser, tarafımızdan türkçeye terceme edilmiş ve İlâhiyat Fakültesi yayınları arasında (1967) "*Hemmām İbn Munebbih'in Sahîfesi*" adı altında neşredilmiştir.

245 *Ṭabaḳāt*, V. 396.

de, biz burada, her iki yazma nüsha üzerinde yer alan diğer ismi muhafaza edeceğiz. Bu isim, akla daha yakın gelmektedir; zira yukarıda da görüldüğü gibi, eğer Ebū Hurayra, hadîs ilmiyle ilgili hususlarda her hangi bir kimseye imrenmiş olsaydı, bu kimse *eṣ-Ṣaḥīfe eṣ-ṣādıḳa* adı altında bir telif bırakmış olan ʿAbdullah İbn ʿAmr İbn'l-ʿĀṣ olurdu. Bu takdirde Ebū Hurayra'nın ʿAbdullah'ı taklid ederek kendi koleksiyonuna *eṣ-Ṣaḥīfe es-Ṣaḥīḥa* ismini vermesi garib değildir."

"Hicretin birinci asrının ortalarında meydana çıkan bu koleksiyon, tarihî değeri bakımından kıymetli bir vesika teşkil etmektedir. Hazreti Peygamberin hadîslerinin, onun ölümünden iki veya üç yüz sene sonra yazılmağa başlandığını iddia eden kimseler vardır; ve bu tahmine istinaden, İbn Ḥanbel, el-Buḫārī, Muslim ve et-Tirmiẕī gibi şahsiyetleri sahtekârlıkla itham etmekte tereddüt göstermezler. Bunlar, delillerini daha ziyade Hazreti Peygamber veya ashabı zamanında yazılı hadîslerin bulunmadığı tahmini üzerine dayamışlardır. Dikkatle mukayese ve mukabele edildiği zaman, İbn Ḥanbel, el-Buḫārī, Muslim gibi daha sonraki müellifler, Peygamberin hadîslerinin umumî manâsı şöyle dursun, bir kelimesini ve hattâ bir harfini bile değiştirmemişlerdir. *Hemmām'ın Ṣaḥīfesinde* yer alan her hadîs, yalnız Ebū Hurayranın rivayeti olarak altı sahîh kitapta (Ṣıḥāḥ Sitta) kelimesi kelimesine bulunmakla kalmamış, aynı zamanda Peygamberin bu sözlerinden her biri, manâ itibariyle diğer sahabilerden de rivayet edilmiştir. Bu suretle onların, Hazreti Peygambere isnâdlarının ne hayalî ve ne de asılsız, olmadıklarına mükemmel bir delil teşkil etmişlerdir. Meselâ Hemmām'ın mezkûr koleksiyonundaki 56 No.lu hadîsin, el-Buḫārī'nin *Ṣaḥīḥ*inde Enes tarafından, 124 No.lu hadîsin, ʿAbdullah İbn ʿOmer tarafından rivayet edildiğini görürüz. Keza 54 No.lu hadîs, yine el-Buḫārī tarafından Enes ve Sehl İbn Saʿd es-Sāʿıdī'ye istinaden nakledilmiştir; diğerleri de bunun gibidir"[246].

Hemmām İbn Munebbih'in sahîfesi, Hemmām'dan Maʿmer İbn Rāşid[247] tarafından rivayet edilmiştir; ayrıca Maʿmer sahîfeyi *Cāmiʿ* adlı eserinde ay-

246 *Hemmām İbn Munebbih'in Sahîfesi*, s. 49–50.

247 Prof. M. Ḥamīdullah, Maʿmer İbn Rāşid hakkında şu bilgiyi vermiştir: "Ebū ʿUrve Maʿmer İbn Rāşid (Ö. 153 H. /770) yalnız Hemmām'ın *Sahîfesini* muhafaza etmekle kalmamış, aynı zamanda *el-Cāmiʿ* isimli mühim bir hadîs kitabı da telif etmiştir. Eserin isminden anlaşılacağı gibi, bir çok şeyhlerden işitmiş ve yazmış olduğu Hazreti Peygambere ait bütün hadîsleri bu kitapta toplamıştır. Eserin muhafazası ve son zamanlarda Türkiye'de keşfedilmesi, ilim adına büyük bir talihtir. Bir nüshası Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi (İsmail Saib Koleksiyonu No. 2164)nde bulunmaktadır. Nüsha noksan olmakla beraber çok eskidir ve 364 H. /974 tarihlidir. Tuleytula (Toledo-İspanya) da istinsah edilmiştir. Aynı eserin diğer bir nüshası tamam olup İstanbul'da Feyzullah Ef. Kütüphanesi No. 541 de bulunmaktadır. Bu nüsha 606 H. /1209 tarihini taşır. Dr. Fuat Sezgin "Musannaf isimli hadis eserlerinin menşe'i ve Maʿmer İbn Rāşid'in Cāmiʿi" başlığı altında mühim bir makale neşretmiştir. (Türkiyat Mec. İstanbul 1955, XII. 115–34). Eserin muhtevası, râvilere göre değil mevzua göre tanzim edilmiştir. Ankara nüshasında süratli bir okumadan sonra sekiz on yerde Hemmām'ın Sahîfesine atıf yapıldığını gördüm...' (Adı geçen Sahîfe. s. 52 –dipnot).

nen nakletmiştir. Ma'mer'in sahîfeyi Hemmâm'dan alışı ile ilgili olarak gelen rivayete göre, Ma'mer Hemmâm'a mülâkî olduğu zaman, Hemmâm ihtiyarlamış, göz kapakları gözleri üzerine düşmüştü; sahîfeyi Ma'mer'e okuyor, yorulduğu zaman da Ma'mer ona okuyordu[248]. Hemmâm'ın sahîfesi Ma'mer-den de 'Abdurrazzâk İbn Hemmâm tarafından rivayet edilmiştir. Buḫârî şârihı 'Aynî, 'Abdurrazzâk'ın Ma'mer'den onbin hadîs dinlediğini kaydeder[249]. El-Buḫârî ve Muslim de sahîfeden bazı hadîsleri, muhtelif bâblarda 'Abdurrazzâk yolu ile nakletmişlerdir[250]. Yazılı hadîs nüshalarını kitabında nakletmesi bakımından daima ön planda bulunan Aḥmed İbn Ḥanbel ise, mezkûr sahîfenin tamamını bir tek isnâd altında zikretmiştir[251]. Sahîfenin yazma nüshasında bulunan hadîslerle, Aḥmed İbn Ḥanbel tarafından rivayet edilen Hemmâm'ın hadîsleri arasında mukayese yapan Profesör Muḥammed Ḥamîdullah, belli başlı şu farkları tesbit etmiştir:

1. Hemmâm'ın yazma nüshasıyle Aḥmed İbn Ḥanbel'in *Musned*'inde basit bir takdim ve tehirden ibaret olan ve fakat sözleri değişmeden kalan 13, 93, 126 ve 138 No.lu hadîsler müstesnâ, diğerlerinde muhteva bakımından aynı sıra vardır; istisnâ teşkil edenler müstensihe atfolunabilir.

2. Aḥmed İbn Ḥanbel'in *Musned*inde beş kelimelik kısa bir hadîs vardır ki, Hemmâm'ın yazmasında eksiktir. Buna mukabil Hemmâm'ın yazmasında 5 No.lu hadîs, İbn Ḥanbel'in *Musned*ine alınmamıştır. Bütün bilgimiz, müteaddit baskı hataları bulunan *Musned*in ilk edisyonuna dayanmaktadır.

3. Hemmâm'a ait yazma nüshamız, 29 ve 40 No.lu hadîslerde, "Hazreti Peygamber, harbin hile (hud'a) olduğunu söyledi" ibaresini tekrarlar. İbn Ḥanbel'in *Musned*inde ise aynı ibare sadece bir defa, o da 40 No.lu hadîste zikredilmiş, 29 No.lu hadîste tekrarlanmamıştır.

4. Hadîsin asıl manâsına, her hangi bir surette tesir etmiyecek olan bazı ehemmiyetsiz teferrüatta tek tük okuma farkları görülür; meselâ bazısında "Allah" ismini "yüce olan O'dur", diğer bazılarında da "kuvvet ve kudret sâhibi O'dur" gibi hürmet ve tazîm ifade eden sözler takip eder. Aynı şekilde, bazılarında "Peygamber" kelimesi kullanıldığı halde, diğer bazısında "Rasûlu'llah" veya künyesi "Ebu'l-Ḳâsım" kullanılmıştır. Bunların hepsi de değiştirilebilir, fakat manâda her hangi bir değişiklik olmaz.

---

248 Ez-Zehebî, *Târîḫu'l-İslâm*, V. 309; İbn Ḥacer, *Tehẕîb*, XI. 67.

249 Bkz. *'Umdetu'l-kârî*, I. 81.

250 El-Buḫârî ve Muslim tarafından rivayet edilen hadîslerin bir karşılaştırması için bkz. *Hemmâm İbn Munebbih'in Sahîfesi*, s. 55–59.

251 *Musned*, II. 312–319.

5. Bir kitabın yazma nüshaları içine girebilen bazı ehemmiyetsiz varyantlar bulunabilir. Şām yazma nüshasıyle Berlin yazma nüshası arasında böyle farklar, yazmalarla İbn Ḥanbel'in *Musned*'i arasındaki varyantlar gibidir. Eski metinlerin nâşirleri, bunlara alışıktırlar ve bu varyantlar, nerede olurlarsa olsunlar, manâya tesir etmezler[252].

g. ʿAbdullah İbn ʿAbbās'ın sahîfesi

Hazreti Peygamberin ashabı içerisinde rivayetinin çokluğu ve bilhassa tefsir sahasındaki ilminin genişliği ile şöhret kazananlardan biri de ʿAbdullah İbn ʿAbbās İbn ʿAbdi'l-Muṭṭalib (Ö. 68) dir. Hazreti Peygamberin amcası oğlu olan İbn ʿAbbâs, hicretten üç sene önce dünyaya gelmişti. Tefsîr ilminde otorite olması dolayısıyle kendisine *Mufessiru'l-Ḳur'ān* ve *Tercumānu'l-Ḳur'ān* deniliyordu. Muhtelif isnadlarla gelen rivayetlere göre, Hazreti Peygamber onun için "Allahım, onu dinde fakîh kıl, te'vîli öğret" diyerek duâ etmiştir[253]. İbn ʿAbbās, Hazreti Peygamberin vefatında onüç yaşlarında olmasına rağmen, ondan pek çok hadîs dinlemiş ve hıfzetmişti. Bununla beraber, bilgisinin büyük bir kısmını sahabeden aldığına şüphe yoktur. Aḥmed İbn Ḥanbel'in ʿAbdurrazzāḳ tarîkıyle Maʿmer'den naklettiği bir habere göre, İbn ʿAbbâs'ın ilmi üç otoriteden gelmektedir: ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb, ʿAlī İbn Ebī Ṭālib ve Ubeyy İbn Kaʿb[254]. Filhakika es-Suyūṭī'nin de zikrettiği gibi[255], sahabe içerisinde tefsir bilgileriyle şöhret kazananlar on kişidir ve bunlar arasında, yukarıda ismi geçen üç sahabî de bulunmaktadır. Bu bakımdan, ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb tarafından lisānu's-se'ūl ve ḳalbu'l-ʿaḳūl sâhibi olarak tavsîf edilen İbn ʿAbbâs[256]ın, tefsir ilmini kendisine tekaddüm eden sahabeden öğrendiği bir hakikattır.

İbn ʿAbbās'ın Hazreti Peygamberden ve ashabından topladığı hadîsleri, yanında bulundurduğu levhalar (elvāḥ) a yazdığını belirten haberler vardır. Bu haberlerden birisi Hazreti Peygamberin hizmetçisi Selmā'dan gelir: "ʿAbdullah İbn ʿAbbās'ı (odundan yapılmış) levhalarla (kocam) Ebū Rāfiʿa gelip, ondan Hazreti Peygamberin sunneti hakkında bazı şeyler yazarken görürdüm"[257]. İbn ʿAbbās bu şekilde pek çok hadîs yazmış olacaktır ki, vücuda getirdiği kitaplar, oğlu ʿAlī (İbn ʿAbdillah İbn ʿAbbās) ye intikal etmiş[258],

252 Adı geçen *Sahıfe*, s. 60–61.

253 Ibn Keşīr, *el-Bidāye ve'n-nihāye*, VIII. 297.

254 Aynı yer.

255 *Itḳān*, II. 222.

256 İbn Ḥacer, *İṣābe*, IV. 92; İbn Keşīr, *el-Bidāye*, VIII. 299.

257 İbn Saʿd, *Tabaḳāt*, II. 2, 123.

258 Nitekim aşağıda gelecek olan haberler buna delâlet etmektedir.

ondan da diğer hadîsçilere geçmiştir. Sahîh isnadla gelen bir haberden öğrendiğimize göre *Mağāzī* sâhibi Mūsā İbn ʿUḳbe (Ö. 141), Ḳurayb İbn Ebī Muslim (Ö. 98)in, İbn ʿAbbās'ın kitaplarından bir deve yükü (ḥımlu baʿīr ev ʿıdlu baʿīr) getirip kendilerine emanet ettiğini söylemiştir[259]. İbn ʿAbbās'ın oğlu ʿAlī, bir kitaba ihtiyaç hasıl olduğu zamanlarda, Kurayb'a "şu kitab (saḥīfe) ı bana gönder" diye yazar, Kurayb da onun istediği kitabı istinsah ederek iki nüshadan birini (ya orijinali ya da kopyesini) ona gönderirdi[260].

İbn ʿAbbās'ın kendisi tarafından yazılmış kitaplar yanında, onun imlâsıyle talebeleri tarafından yazılmış kitap veya sahîfeler de vardır. Saʿīd İbn Cubeyr (Ö. 94), Mucāhid (Ö. 103) ve ʿİkrime (Ö. 105), İbn ʿAbbās'ın en meşhur talebeleridir. Bunlardan Saʿīd İbn Cubeyr'in İbn ʿAbbās'tan hadîs yazması zikre şâyândır. Saʿīd der ki: "Sahîfemle İbn ʿAbbās'a gelir, imlâ ile ondan hadîs yazardım. Sahîfe dolduğu zaman dahî İbn ʿAbbâs imlâya devam ederse elbiseme, ayakkabıma ve hattâ avcuma yazdığım olurdu"[261]. Şüphesiz Saʿīd İbn Cubeyr evine döndükten sonra, bu yazdıklarını temize çekmiş olacaktır; fakat bu hususta her hangi bir kayda rastlanmaz.

Bize kadar gelen haberlerden, Saʿīd İbn Cubeyr'in Halîfe ʿAbdu'l-Melik (Ö. 86) için bir tefsîr kitabı yazdığını da öğreniyoruz. Aḥmed İbn Ṣāliḥ, Saʿīd-ten tefsîr rivayet eden ʿAṭāʾ İbn Dīnār (Ö. 126) ın, aslında Saʿīd'i işitmediğini ve rivayetinde de onu işittiğini gösteren hiç bir delilin bulunmadığını söyledikten sonra, bu rivayetin sadece Saʿīd'e ait bir sahîfeden ibaret olduğunu ileri sürmüştür[262]. Gerçekten, İbn Ebī Ḥātim'in babasından naklettiği bir haber de bunu teyid eder. Bu habere göre, ʿAbdu'l-Melik İbn Mervān, Saʿīd İbn Cubeyr-den bir Ḳurʾān tefsîri yazmasını istemiş, Saʿīd de bu tefsîri yazarak Halîfeye göndermiştir. ʿAṭā İbn Dīnār da bu tefsîri dîvanda bularak almış ve ondan rivayet etmiştir[263]. Saʿīd İbn Cubeyr'in telif ettiği bu tefsîr kitabının, aslında İbn ʿAbbās'tan geldiğini söylemeğe elbette lüzūm yoktur. Nitekim tefsîr ilminde şöhret kazanmış olan bu meşhur sahabînin, yine meşhur talebelerinden biri olan Mucāhid (Ö. 103) de, İbn ʿAbbās'tan aldığına şüphe bulunmayan sahîh bir tefsîr kitabına sâhip idi[264]. İbn ʿAbbās'tan sonra tefsîr sahasında yegâne otorite olarak kabul edilen Mucāhid'in[265] bu kitabı, ʿAbdullah İbn Ebī

---

259 İbn Saʿd, *Ṭabakāt*, V. 216; ez-Zehebî, *Tārīḫu'l-İslām*, IV. 48; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, VIII. 433.

260 İbn Saʿd, *Ṭabakāt*, V. 216.

261 Aynı eser, VI. 179; Aḥmed İbn Ḥanbel, *Kitābu'l-ʿılel*, I. 50.

262 İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, VII. 198.

263 *Kitābu'l-cerḥ ve't-taʿdīl*, III. 1, 332.

264 Es-Suyūtī, *İtkān*, II. 225.

265 İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, X. 43.

Necīḥ (Ö. 131) el-Aᶜmeş Suleymān İbn Mihrān (Ö. 148) ve İbn Curayc ᶜAbdu'l-Melik İbn ᶜAbdi'l-ᶜAzīz (Ö. 150) tarafından rivayet edilmiştir[266]. Ne var ki kitabı Mucāhid'ten rivayet edenlerin ondan semâları bulunmadığı da rivayet edilen haberler arasındadır. Meselâ Yaḥyā İbn Saᶜīd'e göre İbn Ebī Necīḥ, Mucâhid'i işitmemiştir[267]. İbn Ḥıbbān ise, Mucāhid'ten tefsir rivayet edenlerden hiç birinin onu işitmediğini, onların Mucāhid'ten yegâne tefsîr işiten Ḳāsım İbn Ebī Bezze (Ö. 124) nin kitabına tâbi olduklarını ve tefsîri onun kitabından rivayet ettiklerini ileri sürmüş[268]; bir başka yerde de, İbn Ebī Necīḥ'ın, Ḳāsım'ın kitabından rivayet etmesi dolayısıyle İbn Curayc'ın nazîri olduğunu ve her ikisinin de Mucāhid'i işitmediklerini söylemiştir[269].

Mucāhid'ten tefsîr rivayet ettiğini belirttiğimiz el-Aᶜmeş'in de onu işitmediğine dair elimizde bir haber vardır. Yaḥyâ İbn Saᶜīd el-Ḳaṭṭān, el-Aᶜmeş-in Mucāhid'ten rivayet ettiği hadîsleri yazdığını, el-Aᶜmeş ile Mucāhid arasında başka bir isim zikredilmemekle beraber onun Mucāhid'i işitmediğini söyler[270]. Buna göre, Mucāhid'ten Ḳāsım İbn Ebī Bezze'den başka hiç kimsenin işitmediğine ve ondan rivayet edenlerin de Ḳāsım'ın kitabından aldıklarına dair, yukarıda zikrettiğimiz İbn Ḥıbbān'ın sözü gerçeğe uygun görünmektedir. Fakat hadîs tarihi bakımından mühim olan husus şudur ki, hadîsin bir bölümü olarak inkişaf eden tefsîr bile sahabeden itibaren müteâkip nesiller içinde daima yazılı olarak rivayet edilmiş ve hadîs usûlünde semâ, mühim bir tahammül kaidesi olarak yer işgal etmiş olsa bile, bazan bu kaidenin dışına çıkılarak sâhipleri güvenilir olan yazılı vesikaların rivayetinde tereddüt gösterilmemiştir. İbn ᶜAbbās'tan rivayet edilen bir başka tefsîr sahîfesi de bunun ayrı bir delilini teşkil eder. *Ṣaḥīfetu ᶜAlī İbn Ebī Ṭalḥa* ismiyle marûf olan bu kitap, İbn ᶜAbbās'tan üçüncü Hicrî asra kadar tek bir isnâd zinciriyle rivayet edilmiştir. ᶜAlī İbn Ebī Ṭalḥa hakkında fazla bir malûmata rastlanmaz. Fakat *Muᶜcem garībi'l-Ḳur'ān* adlı kitabın mukaddimesinde onun 143 veya 130 Hicrî senelerinde vefat ettiğini gösteren iki haber nakledilmiştir. Mukaddime yazarına göre İbn Ḥacer'in tercih ettiği tarih 143 tür[271].

ᶜAlī İbn Ebī Ṭalḥa'nın İbn ᶜAbbās'tan rivayet ettiği tefsîr sahîfesi hakkında muhtelif rivayetler vardır. İlk haber, Aḥmed İbn Ḥanbel'den naklen

---

266 Aynı eser, VI. 54.

267 Aynı yer.

268 Aynı eser, VIII. 310.

269 Aynı eser, VI. 54.

270 İbn Ebī Ḥātim, *Taḳdimetu'l-cerḥ*, s. 241.

271 *Muᶜcem garībi'l-Ḳur'ān*, Muḥammed Fu'âd ᶜAbdu'l-Bāḳī tarafından hazırlanmış olup, ᶜAlī İbn Ebī Ṭalḥa'nın *Ṣaḥīfesi* hakkında M. Kāmil Ḥuseyn'in mukaddimesini ihtiva eder.

Ebū Caᶜfer en-Naḥḥās tarafından verilmiştir: "Mısır'da tefsire ait bir sahîfe vardır; bu sahîfeyi ᶜAlī İbn Ebī Ṭalḥa rivayet etmiştir. Bir kimse bu sahîfe için Mısır'a seyahat etmiş olsa, meşakkati buna değer"[272]. Bir başka rivayette Aḥmed İbn Ḥanbel şöyle demiştir: "Mısır'da Muᶜāviye İbn Ṣāliḥten rivayet edilen *Kitābu't-te'vīl* mevcuttur. Bir kimse Mısır'a giderek bu kitabı yazıp dönse, o kimsenin seyahatı benim nazarımda batıl sayılmaz"[273]. Keza el-Buḫārī şârihi İbn Ḥacer de Aḥmed İbn Ḥanbel'den gelen haberi naklettikten sonra, mezkûr sahîfenin, Muᶜāviye İbn Ṣāliḥ'ten rivayet eden el-Leyṣ'in kâtibi Ebû Ṣāliḥ'ın elinde bulunduğunu ve ondan da el-Buḫārī'nin *Ṣaḥīḥ*inde ekserisini naklettiğini söyler[274].

Eẕ-Ẕehebī'ye göre İbn Ebī Ṭalḥa, İbn ᶜAbbās'ın tefsîrini Mucāhid'ten almış, fakat İbn ᶜAbbās'tan irsal etmiştir; nitekim Duḥaym da onun İbn ᶜAbbās'ı işitmediği görüşündedir[275]. Es-Suyūṭī'nin görüşü de bundan farklı değildir ve ᶜAlī İbn Ebī Ṭalḥa, bazı kimselerin de ileri sürdükleri gibi, tefsîri İbn ᶜAbbās'tan işitmemiş, fakat ya Mucāhid veya Saᶜīd İbn Cubeyr'den almıştır[276].

Zikrettiğimiz bu haberlerden anlaşıldığına göre, kaynaklar, ᶜAlī İbn Ebī Ṭalḥa'nın İbn ᶜAbbās'ı işitmediği görüşü üzerinde müttefiktirler. Fakat aradaki şahsın kim olduğu kesinlikle belli değildir. Biraz önce de belirttiğimiz gibi, eẕ-Ẕehebī'ye göre bu vâsıta Mucāhid olabilir; es-Suyūṭī ise Mucāhid veya Saᶜīd İbn Cubeyr isimlerini vermiştir. Ebū Caᶜfer en-Naḥḥās da Mucāhid ve ᶜİkrime üzerinde durmaktadır. Ne var ki Mucāhid, daha kuvvetli bir ihtimal olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat biz, yukarıda, Mucāhid'ten hiç kimsenin tefsir işitmediğini, ondan tefsîr rivayet edenlerin Kāsım İbn Ebī Bezze-nin kitabına tâbi olduklarını İbn Ḥıbbān'a dayanarak zikretmiştik. Buna göre akla şu sual gelebilir: Acaba, tefsîri Mucāhid'ten aldığı kuvvetli bir ihtimal olarak ortaya çıkan ᶜAlī İbn Ebī Ṭalḥa'nın, gerçekte diğerleri gibi Kāsım İbn Ebī Bezze'den almış olması ve sonra İbn ᶜAbbās'tan irsal etmesi mümkin değil midir? Kanaatımızca bunun mümkin olmaması için hiç bir sebep yoktur; fakat şimdilik biz, bunu teyid edecek hiç bir delile sâhip değiliz.

Tefsîr, ᶜAlī İbn Ebī Ṭalḥa'dan Muᶜāviye İbn Ṣāliḥ (Ö. 158) tarafından rivayet edilmiştir. Eẕ-Ẕehebī bu konuda şöyle der: "Muᶜāviye İbn Ṣāliḥ, ᶜAlī İbn ᶜEbī Ṭalḥa'dan, o da İbn ᶜAbbās'tan büyük faydalı bir tefsîr rivayet etmiş-

---

272 Bkz. *en-Nāsiḥ ve'l-mensūḫ*, s. 15.

273 Aynı yer.

274 Bkz. *Fethu'l-bārī*, VIII. 332.

275 *Mīzānul'-iᶜtidāl*, III. 134.

276 *İtkān*, II. 223.

tır"[277]. Buna benzer bir ibareyi, İbn ʿAdī Muʿāviye İbn Ṣāliḥ'ten rivayet eden ʿAbdullah İbn Ṣāliḥ Kātibu'l-Leyṡ (173-222) hakkında kullanır: "ʿAbdullah İbn Ṣāliḥ'ın elinde Muʿāviye İbn Ṣāliḥ'ten gelen büyük bir nüsha vardı"[278].

Aynı nüshanın el-Buḫārī'nin elinde bulunduğuna dair İbn Ḥacer tarafından verilen haberi yukarıda zikretmiştik. El-Buḫārī, bu nüshadan yalnız garîb kelimelerin tefsîrine ait kısımları almakla iktifa etmiş, fakat isnad kullanmaksızın aldıklarını İbn ʿAbbās'tan gelen taʿlîklar arasında zikretmiştir. Eṭ-Ṭaberī ise, *Tefsīrinde* bu nüshadan daha çok istifade etmiş, aynı zamanda, rivayet zincirini de kullanmak suretiyle, garîb kelimelerin tefsîri yanında, âyet tefsîrlerini de nakletmiştir.

h. ʿAbdullah İbn ʿOmer İbni'l-Ḫaṭṭāb'ın sahîfesi

Hazreti Peygamberin genç ashabından biri olan ʿAbdullah İbn ʿOmer (Ö. 74) in hadîs yazıp yazmadığını bilmiyoruz. Fakat elinde yazılı hadîs vesîkalarının bulunduğuna ve kölesi Nāfiʿın ondan bir sahîfe rivayet ettiğine dair gelen haberler, onun da diğerleri gibi hadîs yazdığına delâlet ederler. El-Buḫārī tarafından Nāfiʿ vasıtasıyle nakledilen bir haberden öğrendiğimize göre, ʿAbdullah İbn ʿOmer "sokağa çıkmadan önce kitaplarına bakardı"[279]. Aynı haberi nakleden eẕ-Ẕehebī ise, "sokak" tabiri yerine "halk" (nās) tabirini kullanır[280]. Öyle anlaşılıyor ki, İbn ʿOmer, kendisinden hadîs dinlemek isteyenlerin huzuruna çıkmadan önce, kitaplarını gözden geçiriyor ve bu suretle önceden hıfzetmiş olduğu hadîsleri bir daha hatırlamak imkânını elde etmiş oluyordu.

ʿAbdullah İbn ʿOmer'in hadîsleri, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, kölesi Nāfiʿ (Ö. 117)[281] tarafından rivayet edilmiştir. Ancak rivayet edilen bu hadîslerin yazılı bir kaynağa dayanması, İbn ʿOmer'in kitap sâhibi olduğunu gösteren yukarıdaki haberleri de teyid eder. El-Vāḳıdī'nin isim zikretmeksizin bir cemaattan naklettiği habere göre "Nāfiʿın İbn ʿOmer'den işittiği kitap bir sahîfeden ibaretti ve bu sahîfe, haberin râvisi olan cemaatın elinde de mevcuttu ve onu okuyorlardı"[282].

İbn Ḥacer'in, Ḫālid İbn Ziyād'ın tercemesinden bahsederken[283], İbn Ḥıbbān'dan naklen, "Nāfiʿden sahîh bir sahîfe (Ṣaḥīfe mustaḳîme) rivayet

277 *Mīzānu'l-iʿtidāl*, III. 134.
278 *El-Kāmil*, II. 141b.
279 *Et-Tārīḫu'l-kebīr*, I. 1, 325.
280 *Tārīḫu'l-İslām*, III. 180.
281 Tercemesi için bkz. eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 99.
282 Eẕ-Ẕehebī, *Tārīḫu'l-İslām*, V. 10–11.
283 Bkz. *Tehẕīb*, III. 90.

ettiğini", keza Muḥammed İbn ʿAbdirraḥman İbn Gānac'ın tercemesinde yine İbn Ḥıbbān'a dayanarak "Nāfiʿden sahîh bir nüsha (nusḫa mustaḳîme) naklettiğini"[284] söyelemesi, her ne kadar bu sahîfelerin mahiyeti hakkında bilgi verilmemiş olsa bile, ʿAbdullah İbn ʿOmer'in yukarıda bahis konusu ettiğimiz sahîfesinin Nāfiʿ vasıtasıyle nasıl rivayet edildiğini gösteren açık birer delil teşkil eder.

1. *Saʿd İbn ʿUbāde'nin sahîfesi*

Câhiliye devri kâtiplerinden olan Saʿd İbn ʿUbāde (Ö. 15) nin Hazreti Peygamberden hadîs yazıp yazmadığını bilmiyoruz; daha doğrusu, onun hadîs yazdığını açıkça belirten bir habere rastlanmaz. Tercemei halinden bahseden kaynaklar, onun câhiliye devrinde arapça yazanlardan biri olduğunu kaydederler[285]. Bununla beraber, Saʿd İbn ʿUbāde'nin, Hazreti Peygamberin meclislerinde daima hazır bulunduğu, ondan Ḳur'ân, ferâiz ve şerîat ahkâmı öğrendiği bilinen hususlardandır[286]. Yazı bildiğine ve öğrenmeğe karşı büyük bir arzusu bulunduğuna göre, her halde bazı şeyler yazmış olacaktır. Nitekim onun torunlarından biri olan İsmāʿil İbn ʿAmr İbn Ḳays İbn Saʿd İbn ʿUbāde'den ʿAḥmed İbn Ḥanbel'in naklettiği bir haber, bu hususu teyid edecek bir manâya sâhiptir: İsmāʿil'in babası ʿAmr, *Saʿd İbn ʿUbāde'nin kitabında,* Peygamberin bir şâhid ve bir yemîn ile hüküm verdiğini gösteren bir hadîs bulmuştur[287]. Aynı haber, isnâdındaki biraz daha değişik bir ifade ile et-Tirmiẕī tarafından da nakledilmiştir[288]. El-Buḫārī'nin haberinde ise, kitap, Saʿd İbn ʿUbāde'nin oğlu Saʿīd'e isnad edilmiştir[289]. Öyle anlaşılıyor ki, yaşadığı müddetçe, Hazreti Peygamberin meclislerini kaçırmayan Saʿd İbn ʿUbāde, ondan işittiği hadîsleri yazarak bir de kitap telîf etmiştir. Vefatından sonra onun bu kitabı, hadîs yazan diğer sahabîlerde de gördüğümüz gibi, torunlarına intikal etmiş ve onlar tarafından rivayet olunmuştur.

Yukarıdan beri, hadîs yazan bazı sahabe ile onların vücûda getirdikleri sahîfeleri ve bu sahîfelerin müteâkıp nesillere nasıl intikal ettiklerini misalleriyle görmüş bulunuyoruz. Belki bu zikrettiklerimiz dışında, hadîslerini sahîfelerde toplayan daha başka sahabîler de vardır. Meselâ Hazreti Peygamberin kölesi Ebū Rāfiʿ ve diğer bazı sahabenin, hadîs yazmak için Peygamberden izin istedikleri bilinmekte, fakat bu izin verildikten sonra onların hadîs

284 Aynı eser, IX. 300.
285 İbn Saʿd, *Ṭabaḳāt*, VII. 2, 115; İbn Hacer, *İṣābe*, III. 80; *Tehẕīb*, III. 475.
286 İbn Saʿd; *Ṭabaḳāt*. V. 383.
287 Bkz. *Musned*, IV. 285.
288 Bkz. *Sunen*, III. 627.
289 Bkz. *et-Tārīḫu'l-kebīr*, II. 1, 456.

yazıp yazmadıkları hakkında her hangi bir kayda rastlanmamaktadır. Keza ashabtan Ebū Umāme el-Bâhilī'ye kitābetu'l-ʿılm hakkındaki görüşü sorulduğu zaman, onun, bunda bir beis görmediği belirtilmekte, fakat hadîs yazıp yazmadığı hakkında her hangi bir bilgi verilmemektedir[290]. Sahabeden Vāşile İbnu'l-Esḳaʿın halka imlâ yolu ile hadîs yazdırdığına ve halkın onun önünde hadîs yazdığına dair haberler zikredilmektedir[291]. Buna rağmen, Vāşile'nin hıfzından mı yoksa elinde bulunan bir kitaptan mı yazdırdığı, şimdilik bizim için meçhuldür. Bunun gibi, sahabî el-Berā' İbn ʿĀzib'in yanında kamış kalemlerle hadîs yazıldığı bildirilir[292]; fakat fazla bir malumat verilmez.

Her ne kadar sahabeden gelen yazılı hadîs vesîkalarının daha sonraki nesillere nasıl intikal ettiğini bazı misallere dayanarak gözden geçirmiş isek de, hadîs tedvîninin başlangıcı kabul edilen birinci asrın sonu ile ikinci asrın başlarında hadîs yazanların, daha sonraki devirlerde hadîs yazanlara nisbetle az bir yekûn tuttuğunu belirtmeğe elbette lüzûm yoktur. Fakat İslâm'ın bidayetinden itibaren her gün geçtikçe hadîs yazanların sayısı çoğalmış ve ikinci asırda hadîs yazma işi artık bir mesele olmaktan çıkmıştır. Bu sebepledir ki biz, biyografik kaynaklarda râvilerin hadîs yazıp yazmadıklarına dair her hangi bir kayda rastlamayız; bununla beraber bazı istisnâi hallerde hadîsçinin bir kitap veya sahîfe sâhibi olduğunu öğrenebiliriz. Meselâ Hicrî 62 veya 63 senesinde vefat eden Mesrūḳ İbnu'l-Ecdaʿın hadîs yazıp yazmadığı biyografi yazarı için önemli değildir; fakat bu yazar, onun şiir hakkındaki görüşünü şayânı dikkat bulmuş ve ondan "*sahîf*esinde şiir görmekten hoşlanmadığını" bir haber olarak nakletmiştir[293]. Bu haber şiir yönünden bizi ilgilendirmese bile, hadîs tarihi yönünden büyük bir ehemmiyeti hâizdir ve bize Mesrūḳ'un bir sahîfesi olduğunu isbat etmektedir. Bu bakımdan, sahabe de dahil olmak üzere daha sonraki nesillerden her hangi bir hadîsçi hakkında hadîs yazdığını belirten bir haber gelmemişse, o hadîsçinin mutlak surette hadîs yazmadığına hükmetmemek gerekir. Yukarıda verdiğimiz örnekler, Hazreti Peygamberin ilk günlerinden itibaren hadîslerin yazılmağa başlandığını ve hadîs yazanların giderek çoğaldığını göstermeğe yeterlidir.

C. HADÎSİN İLK KAYNAĞI: SAHABE

1. Sahabî kime denir?

Hazreti Peygamber devrinde toplanan geniş hadîs külliyatının, daha sonraki nesillere naklinde ilk mühim rolü oynayan neslin sahabe olduğu elbette

290 Eẕ-Ẕehebî, *Tārīḫu'l- İslām*, III, 313–315.

291 İbn ʿAdî, *el-Kāmil*, I. 6b; eẕ-Ẕehebî, *Tārīḫu'l-İslām*, III. 311.

292 Ed-Dārimî, *Sunen*, I. 125.

293 El-Ḫaṭîb, *Tārīḫu Bağdād*, XIII; 233; ez-Zehebî, *Tārīḫu'l-İslām*, III. 76.

bilinen bir husustur. Bununla beraber hadîs tarihini incelerken bu nesle de kısaca temas etmek ve hakkında genel de olsa biraz bilgi vermek faydadan hali olmayacaktır.

Sahabî, lugat yönünden sohbet kelimesinden müştak olup zaman veya mekân tahdidi olmaksızın, bir kimse ile sohbeti bulunan bir başka kimseye nisbet edilen isimdir. Zamanın tahdid edilmemesi, sohbetin, bir saatlik bir müddetin küçük bir cüz'ünü olduğu kadar, bir çok seneleri de şâmil olabileceğine delâlet eder ve meselâ bir kimse için "bir saatlık sohbeti var" denildiği gibi, senelerce sohbeti bulunduğu da söylenebilir.

Hadîs ıstılâhı yönünden sahabî, Hazreti Peygamberi gören her müslümana denir; ancak bu tarifte bazı görüş ayrılıkları vardır: El-Buḫārī'ye göre, Hazreti Peygamberle sohbeti bulunan, yahut onu gören her müslüman onun ashabındandır[294]. Aḥmed İbn Ḥanbel, Bedir harbine iştirak edenleri ve fazîlet yönünden bunları takip eden diğer sahabeyi zikrettikten sonra, Hazreti Peygamberle bir sene, yahut bir ay, yahut bir gün, yahut bir saat sohbet eden, yahutta onu gören her müslümanın onun ashabından olduğunu söyler[295]. Ebu'l-Muẓaffer es-Semᶜānī'ye göre hadîsçiler, sahabe ismini, Hazreti Peygamberden bir hadîs, yahut bir kelime rivayet eden, hattâ bunu daha geniş tutarak, Hazreti Peygamberin üstün mertebesi dolayısıyle onu bir defa da olsa gören kimseye ıtlak etmişlerdir[296].

Tâbi'ûn imamlarından Saᶜîd İbnu'l-Museyyeb'ten rivayet olunduğuna göre, sahabî, Hazreti Peygamberle bir veya iki sene beraber bulunan, yahut onunla birlikte bir veya iki gazveye iştirak eden kimsedir; bunun dışındakiler sahabeden sayılmazlar[297]. Meşhur sahabî Enes İbn Mālik'e "şu zamanda, Hazreti Peygamberin ashabından senden başka bir kimse kalmış mıdır?" denildiği zaman "onu gören bazı aᶜrâb vardır; fakat onunla sohbeti bulunan kimse, hayır" cevabını vermiştir[298]. Hâfız İbn Keṣīr'e göre Enes İbn Mālik bu sözü ile, Hazreti Peygamberle sohbeti bulunanların artık hayatta kalmadıklarını belirtmiş, fakat ekseriyetin ıstılâhında mücerred görme fiilinin, sahabî olmaya kâfi gelmiş olması keyfiyetini nefyetmemiştir; çünkü Hazreti Peygamberin şerefi ve kadrinin yüceliği, onu görmenin hususiyetine delâlet eder[299].

294 Bkz. *Ṣaḥīḥ*, IV. 188.

295 El-Ḫaṭīb, *el-Kifāye*, s. 51.

296 İbnu's-Ṣalāḥ, *ᶜUlūmu'l-ḥadīṣ*, s. 263.

297 *El-Kifāye*, s. 50–51; *ᶜUlūmu'l-ḥadīṣ*, s. 263; Ahmed M. Şākir. *el-Bā'iṣu'l-ḥaṣīṣ*, s. 203; es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 398.

298 *ᶜUlūmu'l-ḥadīṣ*, s. 264; *el-Bā'iṣu'l-ḥaṣīṣ*, s. 203.

299 Aynı yer.

Es-Suyūṭī'nın, naklini el-Vāḳıdī'ye isnad ve fakat şâz olarak tavsif ettiği bir görüşe göre de, aklı bâliğ olarak Hazreti Peygamberi gören kimseye sahabî ismi ıtlak olunur[300]. Bir başka görüş, diğerlerinden daha farklıdır ve muhadramları[301]da tarifin içine idhal eder: Yaḥyā İbn ʿOsmān İbn Ṣāliḥ el-Mıṣrī'den nakledildiğine göre, Hazreti Peygamber devrini idrak eden her müslüman, onu görmese bile sahabî sayılır[302].

Kanaatımızca sahabinin tarifini en güzel ve en mükemmel şekilde yapan kimse, İbn Ḥacer el-ʿAsḳalānī olmuştur. İbn Ḥacer bu konuda şöyle der: "Sahabî, Hazreti Peygambere mü'min olarak mulâkî olan, sahîh görüşe göre, araya irtidad devri girmiş olasa bile, müslüman olarak ölen kimseye denir. Mulâkî olmaktan maksat, mucâleset (birarada oturmak), mumâşât (beraber yürümek), birbiriyle konuşmasalar bile birinin diğerine kavuşması gibi tabirlerden daha umumî gelen bir kelimedir. Bu manânın içine, ister yalnız başına olsun, ister başkasıyle birlikte olsun, birinin diğerini görmesi de girer. Bu bakımdan sahabînin tarifinde "mulâkât" tabirini kullanmak, bazılarının "sahabî Hazreti Peygamberi gören kimsedir" demelerinden daha iyidir; çünkü "görme" lafzıyle yapılan tarif, İbn Ummi Mektūm ve bunun gibi âmâ olan kimseleri sahabî olmaktan çıkarır; halbuki bunlar da tereddütsüz sahabeden sayılırlar. Tarifte geçen "mü'min olarak" sözünden maksat, kendileri için mülâkât hasıl olan, fakat kâfir oldukları halde Hazreti Peygambere mulâkî olan kimseleri tarif dışında bırakan ayırdedici bir ibare olmasıdır. Hazreti Peygambere delâlet etmek üzere tarifte zikredilen "ona" ibaresi ise, Hazreti Peygamberden başka peygamberlere inanıpta ona mulâkî olan kimseleri tarif dışında bırakır. Ancak, Hazreti Peygambere onun peygamber olacağına inanıpta peygamberlik devrine yetişemiyenleri tarif dışına çıkarıp çıkarmıyacağı, üzerinde ayrıca durulması gereken bir konudur. Tarifteki "müslüman olarak ölen" sözü de, bir başka ayırt edici ibaredir ve Hazreti Peygambere mü'min olarak mulâkî olduktan sonra irtidad eden ve bu hal üzere ölen kimseleri tarif dışına çıkarır. Meselâ ʿUbeydullah İbn Caḥş ve İbn Ḫaṭal bunlardandır. "Araya irtidad devri girmiş olsa bile" sözü ile, Hazreti Peygambere mü'min olarak mulâkî olmasıyle Hazreti Peygamberin vefatı arasında irtidad edip sonradan tekrar müslüman olanlar kasdedilmiştir. Bu gibi kimseler, ister Hazreti Peygamberin hayatında İslâm'a dönsünler, ister ikinci defa ona mulâkî olsunlar, ister olmasınlar, bunlar için sohbet ismi bâkîdir. "Sahîh görüşe göre" sözü ise, bu me-

300 *Tedrību'r-rāvi*, s. 399.

301 Muhadram, Hazreti Peygamber devrini idrak ettiği halde Hazreti Peygamberi göremeyen kimselere denir.

302 *Tedrību'r-rāvī*, s. 399.

seledeki ihtilâfa işaret olup[303], Eş'aş İbn Ḳays'ın hikâyesi bu görüşün doğluğuna delâlet eder. Bu zat, irtidad eden kimselerdendi. Ebū Bekr eş-Ṣıddīḳ'a esir olarak getirilmiş ve onun eliyle İslâm'a dönmüştü. Ebū Bekr de onun İslâm'a tekrar girişini kabul ederek kız kardeşiyle evlendirdi. Bundan sonra hiç kimse onu sahabî olarak zikretmekten ve hadîslerini musned ve diğer eserlerde nakletmekten geri kalmadı"[304].

2. Sahabenin dereceleri

Sahabînin yukarıda verilen tariflerinden de anlaşılıyor ki, Hazreti Peygamberden bir hadîs veya bir kelime rivayet eden, hattâ mevkiindeki yüceliği gözönünde tutularak onu kısa bir süre için gören kimse dahî sahabeden sayılmaktadır. Sahabîlik, insana derece, mertebe ve yüksek şeref kazandıran bir sıfattır. Kur'ânı Kerimden nâzil olan âyetlerle ve Hazreti Peygamberden sadır olan hadîslerle sahabenin fazîletleri dile getirilmiş ve bu neslin diğer müslüman nesillere üstünlüğü açıkça belirtilmiştir[305]. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki, her ne kadar yukarıda verilen tariflerde, Hazreti Peygamberi kısa bir süre için gören kimselere de sahabî ismi verilmiş olsa bile, onu görenler arasında diğerlerinden önce müslüman olanlar ve bütün ömürlerini onun yanında geçirenler vardır; onunla birlikte gazvelere iştirak edenler vardır; onunla birlikte İslâm'ın yayılması, Allah isminin yüceltilmesi için çalışanlar, mücadele edenler vardır; onunla birlikte mürşikler tarafından tehdit edilenler, işkenceye maruz kalanlar, ölümle karşılaşanlar ve yurtlarını, mallarını, eş ve çocuklarını terkedip başka yerlere hicret etmek zorunda kalanlar vardır; nihayet şehid olanlar vardır. Elbette bütün bunlar arasında derece farkı olması tabiidir ve Hazreti Peygamberi yalnız bir saat içinde görüp ondan işittiği tek bir hadîsi rivayet eden sahabî ile, bütün ömrünü onun hizmetine vermiş, yahut İslâm için onunla birlikte mücadele etmiş, yahutta bu yolda şehid olmuş sahabî arasında bu derece ayırımını yapmak gerekmektedir; kısacası her sahabîyi fazîlet bakımından bir ve aynı mertebede saymak mümkin değildir. Aynı konuya temas eden İbn Ḥacer de şöyle demiştir: "Hazreti Peygamberle daima

303 Müslüman olarak Hazreti Peygamberi gördükten sonra irtidad eden ve sonra tekrar müslüman olan kimselerin sahabî sayılıp sayılmayacakları hakkındaki ihtilâfa el-'Irāḳī de işaret eder ve eş-Şâfi'ī ile Ebū Ḥanîfe'den "irtidadın amelleri yokettiğine" dair kesin hüküm ve nass bulunduğunu belirterek şöyle der: "Şüphesiz irtidad ilk sohbeti yokeder. Nitekim Ḳurra İbn Meysere ve el-Eş'aş İbn Ḳays, bu şekilde sahabî vasfını yitirmiş olan kimselerdendir. Fakat bir kimse, Hazreti Peygamberin hayatında tekrar müslüman olursa, onun yine sahabî sayılmasında hiç bir mahzur yoktur". *Tedrību'r-rāvī*, s. 396.

304 Bkz. İbn Ḥacer, *Nuḫbetu'l-fiker şerhi* (türkçe tercumesi: Talât Koçyiğit), s. 75-76.

305 Bu konuda gelen âyet ve hadîslere, aşağıda "sahabenin adaleti" başlıklı konuda işaret edilmiştir.

beraber bulunan, onunla harplere giren veya sancağı altında şehid edilen sahabîlerin, onunla daima beraber bulunmayan, onunla birlikte harplere iştirak etmeyen, onunla az konuşan, az yürüyen, yahut onu uzaktan gören, yahutta sadece çocukluğunda gören sahabîlere üstün olduklarına şüphe yoktur. Her ne kadar sohbet şerefi hepsi için ve hattâ rivayet yönünden Hazreti Peygamberden hiç hadîs işitmeyen ve hadîsleri mursel olan kimseler için hâsıl olsa bile, birincileri diğerlerinden üstündür. Bununla beraber ru'yet (görme) şerefine nâil olmaları dolayısıyle hepsi de sahabeden sayılır"[306].

İşte, sahabe arasında, tabii olması gereken bu fark dolayısıyle İslâm uleması onları tabakalara ayırmışlardır:

Hâfız İbn Keşîr'e göre, Peygamberden sonra, belki de bütün insanların efdali, Hazreti Peygamberin halîfesi Ebū Bekr'dir. Herkesten önce Hazreti Peygamberi tasdik ettiği için kendisine *sıddîk* denilmiştir. Ebū Bekr eṣ-Ṣıddîḳ'tan sonra ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb, sonra ʿOsmān İbn ʿAffān, sonra da ʿAlī İbn Ebī Ṭālib gelir. Bu sıra, aynı zamanda Muhacir ve Ensarın da kabul ettiği bir sıradır; çünkü ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb, kendisinden sonra yerine geçecek olan halîfe işini altı kişilik bir şûraya havale ettiği ve iş, ʿOsmān ile ʿAlī-ye münhasır kaldığı zaman, ʿAbdurraḥman İbn ʿAvf, geceli gündüzlü olmak üzere üç gün sokaktaki adama, evdeki kadına ve mektepteki çocuğa sormuş, hiç kimsenin ʿAlī'yi ʿOsmān'a takdîm ettiğini görmemiştir. Bu sebeple o da ʿOsmān'ı ʿAlī'ye tercih etmiş ve işi ona vermiştir. Buna rağmen bazı Kûfe ehlinin ʿAlī'yi ʿOsmān'a takdîm etmeleri hayret vericidir. Sufyān eṣ-Ṣevrī-nin de bu görüşte olduğu, fakat sonradan bundan rücû ettiği söylenir. Keza Vekīʿ İbnu'l-Cerrāḥ, İbn Ḫayşeme, İbn Ḫuzeyme ve el-Ḫaṭṭābī'den de bu görüş nakledilmiştir; fakat bu da zayıf ve merdûdtur. Dört halîfeden sonra fazilet yönünden üstün olanlar, ʿ*Aşere-i Mubeşşere*den olan diğer sahabîler[307], sonra sırasıyle Bedir ve Uḥud gazvelerine iştirak edenler, Ḥudeybiye'de Rıdvān bey'atinde bulunanlardır[308].

El-Ḥākim Ebū ʿAbdillah en-Neysābūrī (321–405) ise, sahabeyi oniki tabakaya ayırmıştır; onun bu tasnifi, diğerleri arasında en çok şöhret kazanamı olmuştur. El-Ḥākim şöyle der:

1. Ebū Bekr, ʿOmer, ʿOsmān, ʿAlī ve diğerleri gibi Mekke'de ilk müslüman olanlar. Tarihçiler arasında, ʿAlī İbn Ebī Ṭālib'in ilk müslüman oluşunda

306 Bkz. *Nuḫbetu'l-fiker şerhi*, s. 77.

307 ʿAşere-i Mubeşşere (cennetle tebeşir olunan on sahabî), başta ilk dört halîfe Ebū Bekr, ʿOmer, ʿOsmān ve ʿAlī olmak üzere, Ṭalḥa İbn ʿUbeydillah, ez-Zubeyr İbnu'l-ʿAvvām, ʿAbdurraḥman İbn ʿAvf, Saʿd İbn Ebī Vakkās, ʿUbeyde İbnu'l-Cerrāḥ ve Saʿīd İbn Zeyd'tir.

308 Bkz. İbnu's-Ṣalāḥ, ʿ*Ulūmu'l-ḥadīs*, s. 268; Aḥmed M. Şākir, *el-Bāʿisu'l-ḥasīs*, s. 206-207.

görüş ayrılığı bulunduğunu bilmiyorum. Ancak görüş ayrılığı, onun müslüman olduğu sırada bülüğa ermiş olup olmadığı meselesinde çıkmıştır. Fakat doğru olan şudur ki, bâliğ olmuş rical arasında ilk müslüman Ebû Bekr'dir. Nitekim Hazreti Peygambere "bu işte sana tâbi olan kimdir?" denildiği zaman "bir hür ve bir köle" cevabını vermiştir ki, o sırada Ebū Bekr ve Bilâl onunla beraber bulunuyordu.

2. Sahabenin ikinci tabakası Dāru'n-Nedve ashabıdır. ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb müslüman olduğu ve İslâm'ı izhar ettiği zaman, Dāru'n-Nedve'ye Hazreti Peygamberin yanına götürülmüştü. Orada Mekke ehlinden bazıları da Hazreti Peygambere bey'at etmişlerdi.

3. Habeşistana hicret eden sahabe.

4. Sahabenin dördüncü tabakası, ʿAḳabe'de Hazreti Peygambere bey'at edenlerdir. Nitekim "fulân ʿaḳabiy", "fulân ʿaḳabiy" denir.

5. Beşinci tabaka ikinci ʿAḳabe ashabı olup çoğunu Ensar teşkil ediyordu.

6. Altıncı tabaka, ilk Muhacirler olup Medîne'ye girmeden önce Hazreti Peygamber Ḳubā'da iken ona yetişenlerdir. Burada bir de mescid inşa edilmişti.

7. Bedir gazvesine iştirak edenlerdir ki, Hazreti Peygamber bunlar hakkında "Allah, elbette ehl-i Bedre muttali olmuştur; dilediğinizi yapınız; Allah sizi mağfiret etti" buyurmuştur.

8. Bedir ile Ḥudeybiye arasında hicret eden sahabîler.

9. Dokuzuncu tabaka, Rıẓvān bey'atine katılanlar olup, Allah Ta'âlâ haklarında "ağaç altında sana bey'at eden mü'minlerden Allah elbette razı oldu" âyetini inzal buyurmuştur[309]. Rıẓvān bey'atı, Ḥudeybiye'de, Hazreti Peygamberin Kureyşli kâfirler tarafından umreden menolunması üzerine vukubulmuştur. Burada Hazreti Peygamber, gelecek sene umre yapmak için Kureyşlilerle bir de anlaşma imzalamıştı. Ḥudeybiye bir kuyunun bulunduğu yerin ismi idi ve bu kuyunun yakınında bir de ağaç vardı. Bu ağaç sonradan kaybolmuştur.

10. Onuncu tabaka, Ḥudeybiye ile Mekke'nin fethi arasında hicret eden sahabîlerdir. Bunlar arasında Ḫālid İbnu'l-Velîd, ʿAmr İbnu'l-ʿĀṣ, Ebū Hurayra ve daha bir çok kimse vardı. Hazreti Peygamber Ḫayber'i aldığı zaman her taraftan muhacirler akın ediyorlar, o da Ḫayber ganimetlerini bu muhacirlere dağıtıyordu.

309 Fetḥ sûresi, 18.

11. Bu tabaka, Mekke'nin fethi üzerine müslüman olan Kureyşlilerden bir cemaattır. Bir kısmı tâat üzere müslüman olmuş, bir kısmı da kılıç korkusu ile İslâm'a girip zamanla alışmışlardı.

12. Nihayet onikinci tabaka, Hazreti Peygamberi Mekke'nin fethi sırasında ve veda haccında gören çocuklardır. Es-Sā'ib İbn Yezīd ve ʿAbdullah İbn Ṣaʿlebe bunlardandır. Bu ikisi Hazreti Peygambere gelmişler, o da onlar için ve isimleri uzayıp gidecek diğer kimseler için duâda bulunmuştur. Ebu'ṭ-Ṭufeyl ʿĀmir İbn Vāṣile ve Ebū Cuḥeyfe Vehb İbn ʿAbdillah da Hazreti Peygamberi tavaf esnasında ve Zemzem yanında görenlerdendi[310].

3. Sahabenin sayısı ve hadîs râvileri

Hazreti Peygamberin vefat ettiği sıralarda sahabîlerin sayısı hakkında elimizde kesin bir rakkam yoktur. Bununla beraber, İslâm'da ilk nüfûs sayımının yine Hazreti Peygamberin emriyle yapıldığını unutmamak lâzımdır. El-Buḫārī[311] ve Muslim[312]in Ḥuẕeyfe İbnu'l-Yemān'dan naklettikleri bir hadîsten anlaşıldığına göre, Hazreti Peygamber "bana müslümanlığını sözü ile açıklıyanları yazınız (sayınız)" buyurmuş; bu emir üzerine 1500 kişi (racul) sayılıp yazılmıştır[313].

Bu nüfus sayımının ne zaman yapıldığı kesinlikle belli değildir. Bazı müelliflere göre, Hazreti Peygamberin sayımla ilgili emri Uḥud gazvesine çıkıldığı sıralarda (sene 3/625), diğer bazılarına göre, Ḫendeḳ kazıldığı sıralarda (sene 5/627), bazılarına göre de Ḥudeybiye seferinde (sene 6/628) verilmiştir[314]. Profesör Muḥammed Ḥamīdullah ise, el-Buḫārī'nin yukarıda işaret ettiğimiz hadîsini ele alarak şöyle demiştir: "Medîne'ye hicretten hemen sonra, Hazreti Peygamber, müslümanların nüfûs sayımını yapmıştır. El-Buḫārī tarafından verilen 1500 rakamı, erkek kadın, ihtiyar herkesi şâmil gibi görünmektedir. Rivayette sayımın yazı ile tesbit edildiği de kesin olarak

310 El-Ḥākim Ebū ʿAbdillah, *Maʿrifet ʿulūmi'l-ḥadīs*, s. 22–24.

311 Bkz. *Ṣaḥīḥ*, IV. 33–34.

312 Bkz. *Ṣaḥīḥ*, I. 131–132.

313 Aynı haberin rivayeti için bkz. Aḥmed İbn Ḥanbel, *Musned*, V. 384; İbn Māce, *Sunen*. II. 492. Bu rivayetlerle, müslümanların sayısı hakkında değişik rakkamlar gelmiştir. El-Buḫārī, yukarıda işaret ettiğimiz rivayetiyle 1500 kişi vermiş olmakla beraber, bunu akabinde gelen bir rivayette 500, bir başka rivayette ise 600 ile 700 arasında birer rakkam zikretmiştir. Muslim, Aḥmed İbn Ḥanbel ve İbn Māce de el-Buḫārī'nin üçüncü rivayetine uygun olarak 600 ile 700 arasındaki rakamı vermişlerdir.

314 Bkz. el-ʿAynī, *ʿUmdetu'l-ḳārī*, VII. 98; el-Ḳastallānī, *İrşādu's-sārī*, V. 175.

belirtilmiştir. Ayrıca rakamlar, hâdisenin 1/622 senesinde vukubulduğu inancını kuvvetlendirmektedir[315].

Oldukça erken bir devirde yapılmış olduğu anlaşılan bu nüfus sayımı ile daha sonraki sahabî sayısını tayin veya tahmin etmek elbetteki mümkin değildir. Bununla beraber, İslâm'ın ilk devirlerine ait sahabî sayısıyle ilgili olarak takrîbî bazı rakamlar ileri sürülmüştür. Meselâ İbnu'ṣ-Ṣalāḥ'ın naklettiği bir haberden öğrenildiğine göre, Hazreti Peygamberden hadîs rivayet eden sahabî sayısı hakkında bir suale muhatab olan Ebū Zurʿa er-Rāzī "bunu kim zabtedecek? Hazreti Peygamberle birlikte veda haccına 40 bin, Tebūk gazvesine ise 70 bin kişi katılmıştı" cevabını vermiştir[316]. Bir başka rivayette, Hazreti Peygamberden yalnız dört bin hadîs rivayet olunduğunu söyleyen bir kimseye şiddetle itiraz eden Ebū Zurʿa, bu sözün zındıklara ait olduğunu ileri sürmüş ve "Rasûlu'llahın hadîslerini kim saymış ki? O kabzolunduğu zaman onu görmüş ve işitmiş 114 bin kişi vardı" demiştir. Onun bu sözü üzerine "yā Ebā Zurʿa, bu 114 bin kişi nerede idiler ve Hazreti Peygamberden nerede işittiler?" denildiği zaman da şu cevabı vermiştir: "Medīne ile Mekke ahalisi ve bu iki yer arasındakiler, aʿrâbiler ve Peygamberle veda haccına şâhid olanlar. Hepsi de ʿArefe'de onu görmüş ve ondan işitmişlerdir"[317].

Ebū Zur'a, Hazreti Peygamberin vefatında 114 bin sahabînin bulunduğunu söylemekle beraber, er-Rāfiʿī'ye göre, Medīne'de 30 bin, sair Arap kabileleri de 30 bin olmak üzere toplam olarak 60 bin sahabî vardır[318]. Eş-Şāfiʿī de Hazreti Peygamberi gören ve ondan rivayet eden sahabenin 60 bin olduğunu söylemiştir[319].

Görüldüğü gibi, sahabilerin sayısı hakkında kesin bir rakam ileri sürmek mümkin değildir. Bununla beraber bu sayının bir hayli kabarık olduğuna da şüphe yoktur. Ne var ki, daha sonraları gelecek olan tabakât müelliflerinin, isimlerini ve tercemelerini tesbit edip verebildikleri sahabî sayısının 10 bini geçmediği de bir gerçektir[320].

Ancak, sahabî sayısı ne olursa olsun, hadîs tarihi bakımından üzerinde durulması gereken husus, inanmış insanlar olarak Hazreti Peygamberi görmek ve onun sözlerini işitmek şerefine nail olan bu binlerce mubarek insandan

---

315 *Hemmām İbn Munebbih'in Sahîfesi* (türkçe tercümesi: Talât Koçyigit) s. 27–28. Sayımla ilgili bir tetkik yazısı için bkz. Prof. M. Tayyib Okiç, *İslâmiyette ilk nüfus sayımı* (İlâhiyat Fakültesi Dergisi 1958–1959), s. 11–20.

316 İbnu's-Ṣalāḥ, *ʿUlūmu'l-ḥadīs̱*, s. 267; Ahmed M. Şākir, *el-Bāʿiṯu'l-ḥaṯīṯ*, s. 209.

317 *ʿUlūmu'l-ḥadīs̱*, s. 268; es-Suyūtī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 406.

318 *Tedrību'r-rāvī*, s. 405–406.

319 Aynı yer.

320 Aynı yer.

kaçının işitmiş oldukları sözleri sonraki nesiller için saklamış ve onlara rivayet edebilmiş olmalarıdır. Yukarıda verilen rakamlara dayanarak ortalama 100 bin sahabînin yaşadığını kabul etsek bile, bunların hepsinin de hadîs rivayet ettiğini düşünmek elbette mümkin değildir. Belki de çoğunluğunu bâdiye Arabının teşkil ettiği bu müslümanların, inanç ve iman yönünden mertebeleri ne derece yüksek olursa olsun, hadîs ahz ve rivayetinde hepsinin de aynı bilgi ve kabiliyete sâhip oldukları da ileri sürülemez. Her devirde ve her toplumda olduğu gibi, İslâm'ın ilk devrinde ve sahabe toplumunda da, her ferd, yapabileceği işe yönelmiş, kabiliyeti nisbetinde kendisini o işin yürütülmesine hasretmişti. Ebū Hurayra'nın da söylediği gibi, Medīne'de toprak ve arazi sâhibi olan Ensar tarlasında ziraatla veya bahçivanlıkla meşgul oluyordu. Mekke'den Medīne'ye hicret etmiş olan Muhacirler ise, çarşıda veya pazarda ticaret yaparak geçimlerini temin ediyorlardı[321]. Bunlardan bazıları da kendilerini ilme vermişler, yine iktidarları nisbetinde bir şeyler öğrenmeğe çalışmışlardır. Bugün bile, nüfusları milyonlarla ifade edilen toplumlar içerisinde, kendilerini ilme hasretmiş insanların sayısı ne kadar azdır!

Sahabe devrinde de durum bundan farklı değildir. Aşağı yukarı hadîs rivayet etmiş olan bütün sahabîlerin hadîslerini *Musned* adlı eserinde naklettiği söylenen Ebū ʿAbdirraḥmān Bakıy İbn Maḫled[322], hadîs rivayet eden takrîben 1300 sahabî ismi zikretmiştir[323]. İbnu'l-Cevzī'nin aynı kitaba istinaden verdiği sahabî sayısı ise 1060 tır[324]. Yine verilen rakamlara göre, bunlardan 1000 kadarının en fazla ikişer hadîs rivayet ettiği gözönünde bulundurulursa[325], geride kalan 300 sahabînin kısmen hadîs rivayetiyle meşgul oldukları söylenebilir. Fakat bu 300 kişiden yalnız yedi kişinin 1000 in, yalnız dört kişinin 500 ün, ve yalnız yirmiyedi kişinin de 100 ün üstünde hadîs rivayet ettikleri düşünülürse[326], 38 sahabînin 100 ün üstünde hadîs ezberlemek suretiyle kendilerini gerçekten bu işe vermiş oldukları ileri sürülebilir. Ortalama 100 bini bulan bir sahabî topluluğu içinde her biri 100 ün üstünde hadîs rivayet eden 38 sahabî elbette ki büyük bir sayı değildir. Oysa ki, biraz önce de işaret ettiğimiz gibi, bunlardan da yalnız yedi sahabî 1000 in üstünde hadîs rivayet etmiş ve *el-Mukṣirūn* (çok rivayet edenler) adıyle anılmışlardır.

---

321 El-Buḫārī, *Sahih*, I. 37–38.

322 *El-Bā'iṣu'l-haṣīṣ*, s. 210. Burada, Aḥmed M. Şākir'in de belirttiği gibi, adı geçen *Musned*, önemli bir hadîs kaynağı olmasına rağmen tam nüshası zamanımıza kadar intikal etmemiştir.

323 Aynı yer.

324 M. Zubeyr Şıddīḳī tarafından *Telkīhu fuhūmi'l-āṣār*'dan nakledilmiştir. Bkz. *Hadîs Edebiyatı Tarihi* (türkçe tercümesi: Y. Ziya Kavakçı), s. 41.

325 Aynı yer.

326 Aynı eserde verilen liste, s. 41–45.

Verilen rakamlara göre, bu yedi kişiden en çok hadîs rivayet eden sahabî, 5374 hadîsiyle Ebū Hurayra'dır[327]. El-Buḫārī ve Muslim, *Ṣaḥīḥ*lerinde bu hadîslerin 325 ini ittifakla nakletmişler, el-Buḫārī 93, Muslim ise 189 unu nakletmekle infirad etmişlerdir[328]. Aḥmed İbn Ḥanbel'in *Musned*inde de 3848 Ebū Hurayra hadîsi yer almıştır[329].

Ebū Hurayra'dan sonra rivayet ettiği 2630 hadîsle ikinci dereceyi işgal eden sahabî ʿAbdullah İbn ʿOmer İbni'l-Ḫaṭṭāb'tır. Aḥmed İbn Ḥanbel onun 2019 hadîsini nakletmiştir[330].

ʿAbdullah İbn ʿOmer'den sonra en çok hadîs rivayet eden sahabî Enes İbn Mālik'tir ve 2286 hadîs rivayet etmiştir. Aḥmed İbn Ḥanbel ise, *Musned*inde Enes'in 2178 hadîsini nakletmiştir[331].

Enes İbn Mālik'i rivayet ettiği 2210 hadîsle Ummu'l-mu'minīn ʿĀişe takip eder[332].

Ummu'l-Mu'minîn ʿĀişe'den sonra gelen sahabî ʿAbdullah İbn ʿAbbās-tır. İbnu'l-Cevzī'ye göre 1660 hadîs rivayet eden İbn ʿAbbâs'ın, Aḥmed İbn Ḥanbel'in *Musned*'inde 1969 hadîsi yer almıştır[333].

İbn ʿAbbās'tan sonra 1540 hadîsle Cābir İbn ʿAbdillah ve 1170 hadîsle de Ebū Saʿīd el-Ḫudrī gelir. Aḥmed İbn Ḥanbel, Cābir'den 1206, Ebū Saʿīd el-Ḫudrī'den ise 958 hadîs nakletmiştir[334].

Zikrettiğimiz bu sahabîler dışındakilerin Hazreti Peygamberden rivayet ettikleri hadîs sayısı, daha önce de belirttiğimiz gibi binin altındadır ve bu şekild az hadîs rivayet edenlere *el-muḳıllūn* denilmiştir.

Mevcut hadîs eserlerinin şimdiye kadar mufassal bir indeksi yapılmamış olduğu için, yukarıda verilen rakamları kat'î olarak kabul etmemek gerekir. Bununla beraber gerçeğe yakın oldukları da şüphesizdir. Bazı hadîs eserlerinde, adı altında hadîs rivayet edilen sahabî sayısıyle ilgili olarak verilen rakamlar da, aşağı yukarı hadîs rivayet ettiği bilinen sahabî miktarını aşmaz. Meselâ el-Buḫārī ve Muslim'in, *Ṣaḥīḥ*lerinde 149 sahabîden müştereken, ayrıca el-Buḫārī'nin 208, Muslim'in ise 213 ayrı sahabîden gelen hadîsleri naklettik-

327 Es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 401; *el-Bāʿiṣu'l-ḥaṣīṣ*, s. 211.
328 *Tedrību'r-rāvī*, s 401.
329 *El-Bā'iṣu'l-ḥaṣīṣ*, s. 211.
330 *Tedrību'r-rāvī*, s. 403; *el-Bā'iṣu'l-ḥaṣīṣ*, s. 211.
331 *El-Bā'iṣu'l-ḥaṣīṣ*, s. 211.
332 Aynı yer.
333 *Tedrību'r-rāvī*, s. 403; *el-Bā'iṣu'l-ḥaṣīṣ*, s. 211.
334 Aynı yerler.

leri belirtilmiştir[335]. Mālik'in *Muvaṭṭā*'ında 98, Ebū Dāvūd eṭ-Ṭayālisī'nin *Musned*inde 281, Aḥmed İbn Ḥanbel'in *Musnedinde* ise 700 e yakın sahabîden hadîs alınmıştır[336].

Verilen bütün bu rakamlar, bugün elde mevcut hadîslerin belirli sayıda sahabîler tarafından rivayet edildiğini göstermeğe yeterlidir. Kanaatımızca bu, bir bakıma hadîsin sıhhat yönünden garantisi olarak da kabul edilebilir. Çünkü daha önce de işaret ettiğimiz gibi, insanoğlu daima hata yapabilir bir yaratılışa sâhiptir. Bu yaratılış onun her zaman en az hata yapabileceği işlere yönelmesine sebep olmuştur. İhtisaslaşmanın en ileri bir seviyeye ulaştığı asrımızda bu husus daha iyi görülüp anlaşılmaktadır. Hiç kimse yapamayacağı bir işin peşine düşmemekte, hattâ ona ilgi bile duymamaktadır. İslâm'ın ilk devrinde de durum bundan farklı olmamıştır. Hazreti Peygamberin binlerce ashabı, yeni bir dinin doğuşunu ve yükselişini heyecanla takip ederken ve onun ilk ve son müjdecisine sevgi ve îman dolu bir kalb ile bağlanırken, dünyevî işlerini de ihmal etmemişler, bir kısmı ziraat ve ticaretle meşgul olurken, diğer bir kısmı, kendilerini başka bir sahaya, *ilim* sahasına vermişlerdir. Bunlardan bazıları, hadîs öğrenip hıfzetmeyi gaye edinip, bu sahada ihtisas sâhibi olmayı başarmış, bazısı bu hadîslerden hüküm istihracını öğrenirken, diğer bazısı de mesâilerini Kur'âna hasrederek âyetlerin zâhir ve bâtın manâları üzerinde ilim sâhibi olmuşlardır. Fakat binlerce sahabinin hepsi de, büyük şerefine rağmen bu sahada derinleşme hevesine kapılmamış, her biri iktidar ve kabiliyetinin elverdiği değişik sahalara yönelmiştir. Bunu, bir kaç misalle şöyle açıklayabiliriz:

Hazreti Peygamberin ashabı içerisinde ismi ʿAbdullah olan 220 kişi bulunmasına rağmen[337], bunlardan yalnız dört kişi, ʿAbdullah İbnu'z-Zubeyr, ʿAbdullah İbn ʿAbbās, ʿAbdullah İbn ʿOmer İbni'l-Ḫaṭṭāb ve ʿAbdullah İbn ʿAmr İbni'l-ʿĀṣ, Hazreti Peygamberin vefatından sonra, çeşitli meselelerin halli için kendilerine daima başvurularak görüşleri alınan ve bu yüzden *ʿAbādile* adıyle şöhret kazanan kimseler olmuşlardır; bunların görüş birliğine vardıkları meselelerde ise *kavlu ʿAbādile* tabiri, bir icma'ın ifadesi gibi sayılmıştır[338]. Bunun gibi altı veya yedi sahabî de, toplandığı zaman her birine ait büyük bir cildi dolduracak kadar çok, fetva vermekle şöhret kazanmıştır.

335 M. Zubeyr Ṣıddīḳī, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, s. 15.

336 Aynı yer.

337 İbnu's-Ṣalāḥ, *Ulūmu'l-hadīṣ*, s. 266; es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 405; Aḥmed M. Şākir, *el-Bā'iṣu'l-ḥaṣīṣ*, s. 213.

338 Aynı yer. Bazılarına göre ʿAbdullah İbn Mesʿūd da ʿAbādile'den sayılmış, fakat ölümünün tekaddüm etmesi dolayısıyle, bilhassa Aḥmed İbn Ḥanbel tarafından bu görüş kabul edilmemiştir.

Bunlar: ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb, ʿAlī İbn Ebī Ṭālib, ʿAbdullah İbn Mesʿūd, ʿAbdullah İbn ʿOmer, ʿAbdullah İbn ʿAbbās, Zeyd İbn S̲ābit ve Ummu'l-mu'minīn Āişe'dir[339].

Zikrettiğimiz bu misaller, her sahabînin ancak muktedir olduğu sahada temayüz ettiğini göstermeğe yeterlidir. Bu bakımdan, hadîsle meşgul olanların da kabiliyetlerini bu sahada geliştirmiş olduklarını kabul etmek gerekir. Bu ise, tabii olarak, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi sahabî hadîsçilerin, hadîsin sıhhati yönünden garanti oldukları neticesini doğurur.

4. Sahabenin adaleti

Hazreti Peygamberden rivayet olunan hadîslerin sıhhatini garanti altında bulunduran diğer bir husus da, sahabîlerin adalet vasfına sâhip olmalarıdır. Daha önce de açıkladığımız gibi, sahabîler, ilk vahyin gelişinden itibaren hudutsuz bir îmanla Hazreti Peygamberin etrafında toplanmağa ba - lamışlar ve dinin emirlerini tam bir teslimiyetle yerine getirmişlerdir. Onları bu yola sevkeden bir tehdit, bir korku veya bir dış baskı mevcut değildir. Aksine, zaman ilerledikçe artan sayıları karşısında tedirgin olan, telâş ve korkuya kapılan kimseler müşriklerdi ve onları yeni dinden uzaklaştırmak için tehditlerini her gün biraz daha artırıyorlar, hattâ bu tehditlerin gereği olan işkence veya öldürmeleri, zaman zaman, tatbik sahasına çıkarmaktan bile geri kalmıyorlardı. Ancak sahabîler, İslâm'ın yayılması ve kuvvetlenmesi için her türlü işkenceye katlanıyor, ölümü göze alıyor, malını mülkünü, eşini ve çocuğunu terkederek başka yerlere göçediyorlardı. Bu türlü davranışların, kalbi tamamiyle dolduran eşsiz bir îmanın tezahüründen ve gereğinden başka bir şey olmadığı âşikârdır. İşte bu imana Kur'ânı Kerîmde sık sık işaret edilmiş ve Allah Ta'âlâ, hiç bir şüpheye mahal bırakmayacak kadar açık bir ifade ile Hazreti Peygamberin ashabından medh u senâ ile bahsetmiştir:

"Muḥammed Allah'ın Rasûlüdür; onunla beraber olanlar da, kâfirlere karşı sert, kendi aralarında ise merhametlidirler. Onları rükû'a varırken, secde ederken, Allah'tan lûtuf ve hoşnudluk dilerken görürsün. Onların alâmetleri, yüzlerindeki secde eseridir. İşte bu, onların Tevratta anlatılan vasıflarıdır. İncildeki vasıfları da böyledir: Filizini çıkarmış, onu kuvvetlendirmiş, kalınlaşmış, ziraatçıların hoşlandığı ekin gibidirler. Allah bunları böylece çoğaltıp kuvvetlendirmekle kâfirleri öfekelendirir. Allah, îman edenlere amel-i sâlihte bulunanlara büyük ecir vadetmiştir"[340].

Allah Ta'âlâ, bir başka âyette, Muhacirleri ve Ensarı bahis konusu ederek şöyle buyurmuştur:

339 Aynı yer.

340 Fetḥ sūresi, 29

"İyilik yarışında öncelik kazanan Muhacirlerle Ensardan ve onlara bu yolda tâbi olanlardan Allah râzı olmuştur; onlar da Allah'tan râzıdırlar. Allah, onlara altından nehirler akan, içinde ebedî kalacakları cennetler hazırlamıştır; işte en büyük kurtuluş budur"[341].

Yine Muhacirler ve Ensar hakkında şöyle buyurmuştur:

"İman edenler, hicret edenler ve Allah yolunda cihada çıkanlar ve bir de bu muhacirleri barındıranlar ve onlara yardım edenler, işte gerçekten mü'min olanlar bunlardır. Onlar için mağfiret ve bol bol verilmiş rızıklar vardır"[342].

Keza muhacirler ve Ensar hakkında nâzil olmuş üç âyeti kerîmede şöyle buyurmuştur:

"(Allah'ın verdiği bu ganimet malları) yurtlarından ve mallarından edilmiş olan, Allah'tan bir lûtuf ve rıza dileyen, Allah'ın dinine ve Peygamberine yardım eden Muhacir fakirler içindir. İşte doğru olanlar bunlardır. Daha önceden Medîne'yi yurd edinmiş ve gönüllerine imanı yerleştirmiş olanlar, kendilerine hicret edip gelenleri severler; onlara verilenler karşısında içlerinde bir çekememezlik hissetmezler; kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları kendilerinden önde tutarlar. Nefislerin tamahkârlığından korunabilmiş olanlar, işte onlar saadete erenlerdir. Onlardan sonra gelenler, Rabbımız, bizi ve bizden önce inanmış olan kardeşlerimizi bağışla; kalbimizde mü'minlere karşı kin bırakma; Rabbımız, şüphesiz sen şefkatlisin, merhametlisin, derler"[343].

Hudeybiye andlaşmasının yapıldığı sıralarda Rıdvan bey'atına katılan sahabîlerin bahis konusu edildiği bir âyeti kerîmede de şöyle buyurmuştur:

"(Ey Muhammed) Allah, muhakkak ağaç altında sana bey'at eden mü'minlerden hoşnud olmuştur. Kalplerinde olanı bilmiş ve onlara güvenlik ve yakîn bir zafer vermiştir"[344].

Kur'ânı Kerîmden misal olarak zikrettiğimiz bu âyetler, ilk âyetin nüzûlü ile başlayan İslâmî davetin bidayetinden Hudeybiye andlaşmasına kadar Hazreti Peygamberle beraber bulunan sahabenin fazîletine, üstünlüğüne veya eşsizliğine şehadet ederler. Allah Ta'âlâ hepsinden râzı olmuş, geçmiş günahlarını mağfiretle onlara ebediyen kalacakları altından ırmaklar akan cennetler vadetmiştir. Kur'ânı Kerîmin onlarla ilgili bu şehadeti, onların adaleti hakkında da açık bir nass teşkil eder ve böyle bir Kur'ân nassı mev-

341 Tövbe sûresi, 100
342 Enfâl sûresi, 74.
343 Haşr sûresi, 8–10.
344 Fetḥ sûresi, 18.

cut olduktan sonra, her hangi bir kimsenin sahabeyi ta'dîli, Kur'ânın ta'dîline ilâveten onlara hiç bir şey kazandırmıyacağı gibi, bir kimsenin onları kötülemesi de, Kur'ânın ta'dîlinden sonra onların derecesinden hiç bir şey eksiltmez.

Kur'ân âyetleri yanında sahabenin fazîletine şehadet eden bir çok sahîh hadîs de vardır. El-Buḫārī'nin ʿImrān İbn Ḥuṣayn'dan[345], Muslim'in ise ʿAbdullah İbn Mesʿūd'dan[346] naklettikleri bir hadîsi şerîfe göre Hazreti Peygamber, en hayırlı ümmetin kendi asr (ḳarn) ı, sonra onu takip eden asır, sonra da onu takip eden asır olduğunu beyan buyurmuş ve bu suretle başta sahabîler olmak üzere, sırasıyle, tâbi'ûn ve etbâut tâbi'îni İslâm ümmetinin en hayırlı nesilleri olarak tavsif etmiştir.

Bir başka hadîsinde Hazreti Peygamber şöyle buyurmuştur: "Ashabıma sövmeyinz. Nefsim elinde bulunan Allah'a yemin ederim ki, sizden biriniz Uḥud dağı kadar altunu sadaka olarak dağıtsa, (bunun sevabı), sahabîlerden birinin bir avuçluk (hurma) sadakasına erişmez, (hattâ) yarısına bile ulaşmaz"[347].

Hazreti Peygamberin bir hadîsi de şöyledir: "...Yıldızlar gökzüyünün emniyet kaynağıdır; onlar yokolup gittikleri zaman, gökyüzüne vadolunan şeyler gelir çatar. Ben de ashabım için bir emniyet ve güven kaynağıyım; ben gittiğim zaman, ashabıma vadolunan (tehlikeli) şeyler gelip çatar. Ashabım da ümmetim için bir emniyet kaynağıdır; onlar gittiği zaman ise, ümmetime vadolunan (fitne, fesad ve bid'at gibi) şeyler gelip çatar"[348].

Kur'ânı Kerîmden nâzil olan âyetler ve Hazreti Peygamberden vârid olan hadîsler, sahabenin yerini kesin bir şekilde tesbit etmiş, her hangi bir kimseye, onları ta'dîl etmek hususunda en küçük bir ihtiyaç bırakmamıştır. Bu itibarla İslâm uleması, onların adaletine taalluk eden hususlarda münakaşa kapısının açılmasını lüzumsuz, adaletinin isbatı konusunda yapılan gayretleri fuzûlî addetmişlerdir; çünkü Kur'ân ve hadîs, bunu en mükemmel bir şekilde yapmışlar, başkasına söyleyecek bir şey bırakmamışlardır.

Hal böyle olmakla beraber, Hazreti Peygamberin vefatından sonraki günler aynı sulh ve sükûn içerisinde geçmemiş, müslümanlar arasında zuhur eden ihtilâflar, zaman zaman kanlı hâdiselerin vukuuna da sebep olmuştur. İlerideki bahislerimizde üzerinde ayrıca duracağımız, İslâm tarihinde "fitne" adıyle marûf olan bu hâdisler, üçüncü Halîfe ʿOsmān İbn ʿAffān'ın şehîd edil-

345 *Ṣaḥîḥ*, IV. 189.
346 *Ṣaḥîḥ*, IV. 1963.
347 Muslim *Ṣaḥîḥ*, IV. 1967.
348 Aynı eser, IV. 1961.

mesiyle başlamış, bunu Hazreti Peygamberin sevgili eşi Ummu'l-mu'minīn ʿĀişe ile ʿAlī İbn Ebī Ṭālib arasında cereyan eden savaş takip etmiştir. Bu savaşta bazı sahabîler şehîd düşmüş, Hazreti ʿĀişe mağlûb olarak harp sahasından ayrılmıştır. Daha sonra ʿAlī ile Muʿāviye arasında ikinci bir savaş çıkmış, bu ise, müslümanlar arasında, şî'a ve havaric olmak üzere birbirini tekfir eden iki büyük fırkanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bidayette hilâfet meselesine dayanması dolayısıyle siyasî nitelik taşıyan bu bölünmeler, Kur'ân ve hadîs nasslarından da destek görmek ihtiyacında bulundukları için, zamanla itikadî sahaya da sıçramış, bu suretle, İslâm'a uysun veya uymasın, çeşitli akaidi müdâfa eden yeni fırka ve mezhebler ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında ilk temayüz eden mezheb mutezile olmuştur.

İşte müslümanlar arasındaki bu bölünmelerden sonradır ki, Allah Ta'âlâ-nın yukarıda bir kaçını misal olarak zikrettiğimiz âyetleriyle ve Hazreti Peygamberin yine örneğini gördüğümüz hadîsleriyle medh u senâ edilen sahabe bu fırkalar tarafından kötülenmeğe başlamıştır. Sanki Allah Ta'âlâ onlardan râzı olmamış ve onlara altından ırmaklar akan cennetler vadetmemiş gibi, bu fırkaların mensupları sahabeyi tefkîr etmişler; sanki Hazreti Peygamber "ashabıma sövmeyiniz" dememiş gibi, onlar sahabeyi en galiz küfürlerle itham etmişlerdir. Meselâ mutezilenin zuhur ettiği sıralarda hariciler, Ummu'l-mu'minīn ʿĀişe ile onun tarafında yer alan Ṭalḥa ve ez-Zubeyr'i, Cemel harbinde ʿAlī'ye karşı geldikleri için, ʿAlī'yi de, kendisi hak sâhibi olduğu halde, Ṣıffīn'de tahkîmi kabul ettiği için tekfîr etmişlerdir. Aslında, ehli sunnetin de kabul ettiği gibi, sahabe arasındaki ihtilâflar, ne derece şiddetli olursa olsun, hepsi de bir ictihad neticesi idi ve gayesi müslümanların selâmetine matûf idi. Taraflardan birisi hatalı olsa bile, ictihadda hata küfrü veya fıskı gerektirmezdi; çünkü muctehid bazan hata yapar, bazan da isabet eder. İsabet ederse iki ecir kazanır; hataya düşerse yine de kazancı bir ecirdir[349].

Hâricîler sahabenin ileri gelenlerini bu şekilde tefkir ederlerken, mutezilenin ilk imamlarından sayılan Vāṣıl İbn ʿAṭā' daha değişik bir görüşle ortaya çıkmış, her iki gurubu da fâsik olarak ilan etmiştir. Vāṣıl'a göre, Cemel harbine iştirak edenlerden ve onu destekleyenlerden ya ʿAlī, Ḥasan, Ḥuseyn, İbn ʿAbbās, ʿAmmār İbn Yāsir, Eyyūb el-Enṣārī ve diğer taraftarlar fâsiktırlar; yahutta ʿĀişe, Ṭalḥa ve ez-Zubeyr; çünkü fıskın iki gurubtan hangisinde olduğu bilinemez. Bu itibarla iki gurubtan ʿAlī ve Ṭalḥa veya ʿAlī ve ez-Zubeyr, şehadette bulunsalar, ikisinden birinin fıskı dolayısıyle her ikisinin de şehadetleri kabul olunmaz[350].

349 İbn Keṣīr, *İḫtiṣār ʿulūmi'l-ḥadīṣ*, s. 205.

350 El-Bağdādī, *el-Farḳ beyne'l-firaḳ*, s. 71–72

Mutezile imamlarından Vāṣıl'ın arkadaşı ʿAmr İbn ʿUbeyd de, Cemel harbine iştirak eden her iki guruba mensup bütün sahabîlerin kesinlikle fâsik olduklarını ileri sürmüş ve adaletlerini ıskat ederek şehadetlerini makbul saymamıştır[351]. Yine mutezile imamlarından en-Naẓẓām, Muʿammer ve el-Cāḥıẓ, Vāṣıl'ın görüşüne meyletmişler, Ḥavşeb ve Hāşim el-Avḳaṣ ise "kumandanların kurtulup etbâ'ın helâk olduklarını" ileri sürmüşlerdir[352]. Yine en-Naẓẓām'a göre, imamet meselesinde Hazreti Peygamberden ʿAlī adına bir nass bulunduğu halde, ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb bu nassı gizlemiş ve Ṣeḳīfe günü Ebū Bekr'e bey'at etmek suretiyle de ʿAlī'nin imamet ve hilâfetteki hakkını gasbetmiştir[353]. El-Cāḥıẓ'ın *el-Maʿārif* adlı kitabında da şehadet ettiği gibi, en-Naẓẓām'a göre ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb, Ḥudeybiye'de Hazreti Peygambere sorduğu suallerle îmanında şüphe ve tereddüt göstermiştir[354].

En-Naẓẓām, büyük sayıdaki hadîsin kaynağı olan Ebū Hurayra'yı da yalancılıkla itham etmekten geri kalmamıştır; ona göre bu meşhur sahabî, "insanların en yalancısıdır"[355].

En-Naẓẓām'ın itham ettiği başka sahabîler de vardır ve bunlardan birisi ʿAbdullah İbn Mesʿūd'dur. Onun nazarında İbn Mes'ūd'un en büyük suçu, mutezilenin görüşüne ters düşen "saʿīd kişi, anasının karnında iken saʿīd olan kişidir" hadîsini Hazreti Peygamberden rivayet etmesidir. Bu hadîsiyle Hazreti Peygamber, diğer pek çok hadîslerinde olduğu gibi kaderi isbat etmiştir[356]. Halbuki mutezile ve tabiatıyle en-Naẓẓām, kaderi inkâr ettikleri için *kaderiyye* adıyle de şöhret kazanmışlardır[357].

Nihayet fetvalarında re'yi ile hüküm veren bütün sahabîleri cehalet ve nifak kaynağı olarak ilân etmek cür'etini gösteren en-Naẓẓām, onların ilelebed cehennemde kalacaklarını bile ileri sürmüştür[358]. Maamafih meşhur mutezile imamlarından Ṯumāme İbnu'l-Eşras'ın, bir Cuma günü, halkın câmi'e koştuklarını görünce, yanındaki bir arkadaşına "bak şu öküzlere, bak şu eşeklere" dedikten sonra, Hazreti Peygamberi kasdederek "bu arab halkı ne hale soktu" sözünü büyük bir rahatlıkla söylediği gözönünde bulundurulacak olursa[359], Hazreti Peygambere kadar dil uzatan mutezilenin,

351 Aynı yer.

352 Aynı yer.

353 Eş-Şehristānī, *el-Milel ve'n-nihal*, I. 57.

354 El-Bağdādī, *el-Farḳ*, s. 89.

355 Aynı yer.

356 Başta el-Buḫārī ve Muslim olmak üzere diğer hadîs imamlarının eserlerinde, kaderi isbat eden hadîsler, "Kitābu'l-ḳader" bölümü içinde biraraya getirilmiştir. Bu hadîsler arasında kaderi reddeden tek bir hadîse rastlanmaz.

357 İbn Ḳuteybe, *Te'vīlu muḫtelifi'l-ḥadīṣ*, s. 25.

358 El-Bağdādī, *el-Farḳ beyne'l-firaḳ*, s. 90.

359 Ṯumāme'nin bu sözü için bkz. İbn Ḳuteybe, *Te'vīlu muḫtelifi'l-ḥadīṣ*, s. 60.

onun ashabı hakkında daha neler söyleyebileceklerini tahmin etmek güç değildir. Ne var ki bu türlü görüşleriyle zihniyetlerini ve İslâm dini karşısındaki mevkilerini iyice belirlemiş olan mutezilenin, sahabeyi ithamları, Kurân ve hadîsin onlar için tayin ettiği, fakat başkaları için erişilmesi mümkin olmayan yüksek mertebeden hiç bir şey eksiltmez.

D. SAHABE DEVRİNDE HADÎSLERİN YAYILMASI

1. İslâm ülkelerinin genişlemesi

Hazreti Peygamber vefat ettiği zaman Arap Yarımadası İslâm Devleti hudutları içine kâmilen girmiş bulunuyordu. Fakat gaye Arap Yarımadası davası değil, İslâm'ı yaymak ve hangi milletten olursa olsun, bütün insanları, tek bir kelime, *tevhîd kelimesi* etrafında toplamak idi; çünkü İslâm'a davet peygamberliğin başlıca görevi idi. Hazreti Peygamber 9 uncu Hicrî senenin yaz ortalarında Bizans hududuna kadar bir sefer yapmış (Tebūk)[360], 11 inci senede ise, yeni bir sefer hazırlığı için kumandanı Usāme'ye gerekli talimatı vermişti[361]. Ancak onun vefatı, bu seferin ikmaline imkân vermedi. Hazreti Peygamberden sonra hilâfet makamına geçen Ebū Bekr, onun arzusunu gerçekleştirmekte gecikmedi ve yine Usāme kumandasındaki orduyu Şām'a doğru yola çıkardı[362]. Ancak dâhildeki bazı olaylar ve bilhassa ridde hareketleri fütûhatın süratle gelişmesini engelliyordu. Bu sebeple Ebū Bekr'in ilk işi, dâhilde sükûnu sağlar sağlamaz kuvvetlerini dışarıya sevketmek oldu. Ebū ʿUbeyde İbnu'l-Cerrāḥ kumandasında Ḥumuṣ'a, ʿAmr İbnu'l-ʿĀṣ kumandasında Filistin'e, Yezīd İbn Ebī Sufyān kumandasında Dımaşḳ'a, Şuraḥbīl İbn Ḥasene kumandasında Ürdün'e dört koldan ilerleyen bu kuvvetler[363], birbirlerine de yardım ederek İslâm devletinin hudutlarını kısa bir zaman içerisinde genişlettiler. Hicretin 13 üncü senesi sonlarında Dımaşḳ[364], 17 inci senede ise Filistin, Ürdün, Sūriye ve Lubnān dâhil olmak üzere bütün Şām ülkesi müslümanlar tarafından fethedildi. Bunu, İran (Fāris) a yapılan seferler takip etti. Rāmahurmuz, Sūs, Tuster aynı sene içinde alındı[365]. 20 nci senede Mısır fethedilerek[366] Şimalî Afrika'ya yapılacak seferlerin ilk adımı

360 Bkz. Ṭaberī, *Tārīḫ*, II. 366. vd.

361 Aynı eser, II. 429.

362 Ḥasan İbrâhîm Ḥasan, *Tārīḫu'l-İslâm*, I. 227.

363 Ṭaberī, *Tārīḫ*, II. 585, 591; Ḥasan İbrâhîm Ḥasan, *Tārīḫu'l-İslām*, I. 240.

364 Ḥasan İ. Ḥasan, *Tārīḫu'l-İslām*, I. 245.

365 Ṭaberī, *Tārīḫ*, III. 179.

366 Aynı eser, III. 195.

atılmış oldu. 22 nci senede Azerbeycan[367], 23 de Kirmān, Sicistān[368] ve ʿAsḳalān[369] müslümanların eline geçti. Şarkta Çin'e doğru ilerlemeler devam ederken Hicretin 27 nci senesinde Afrika ʿAbdullah İbn Saʿd İbn Ebī Serḥ'in eliyle fethedildi[370]. Stratejik mevkii daha o zamanlar anlaşılan Kıbrıs, bir görüşe göre aynı sene içinde, diğer bazı görüşlere göre 28 de veya 33 de[371] müslümanların bir ikmal merkezi haline geldi.

48 senesinde Halîfe Muʿāviye, karadan ve denizden Ḳusṭanṭīniyye (İstanbul) nin fethini sağlamak için Sufyān İbn ʿAvf kumandasında büyük bir ordu techiz etti. Kumandanla birlikte, ʿAbdullah İbn ʿAbbās, ʿAbdullah İbn ʿOmer, ʿAbdullah İbnu'z-Zubeyr ve Ebū Eyyūb el-Enṣārī gibi sahabenin bazı ileri gelenleri de bu sefere katılmışlardı. Ordu, İstanbul önlerine kadar geldi; müslümanlarla rumlar arasında şiddetli çarpışmalar oldu. Ancak şehir surlarının mukavim ve stratejik mevkiinin emîn olması dolayısıyle şehre girmek mümkin olmadı. Muhasara esnasında meşhur sahabî Ebū Eyyūb el-Enṣārī şehid düştü; şehir dışında surlara yakın bir yerde defenedildi. Müslümanlar asker ve gemi olarak büyük kayıplar verdikleri için Şām'a geri dönmek zorunda kaldılar[372].

Tarihleriyle birlikte zikrettiğimiz bu fetih hareketleri, Hazreti Peygamberin parmakla sayılabilecek kadar az ashabiyle Mekke'den Medîne'ye hicret edip orada ilk *Şehir Devletini* kurduktan sonra geçen 50 sene gibi kısa bir zaman içerisinde İslâm'ın kazandığı zaferlerin tarihe geçmiş belgeleridir. Fetihler bundan sonra da devam etmiş, Māverāunnehr ve Ḫārizm'in fethi 93 senesine kadar tamamlanmış, 96 senesinde ise Çin hududuna gelinmiştir. Garpta ise, 92 senesi Şaban ayından itibaren Ṭārıḳ kumandasındaki müslümanlar, Afrika sâhillerinden dört gemi ile İspanya fethi için harekete geçmiş bulunuyorlardı[373].

Hicretin birinci asrı boyunca, Avrupa'nın batıdaki en uzak noktasından doğudaki Çin hududuna kadar bir şerit halinde uzanan toprakların büyük İslâm İmparatorluğu hudutları içerisine girmesinde dikkatı çeken en mühim husus, bu fetih hareketlerinden büyük bir kısmının bilhassa genç sahabîlerin çoğunlukla hayatta bulundukları bir devirde gerçekleşmiş olmasıdır. Bu, tabii olarak, fetih için merkezden doğuya, batıya ve kuzeye çıkartılan sefer

---

367 Aynı eser, III. 235.
368 Aynı eser, III. 255-256.
369 Aynı eser, III. 304.
370 Aynı eser, III. 312.
371 Aynı eser, III. 315.
372 Ḥasan İ. Ḥasan, *Tārīḫu'l-İslām*, I. 302
373 Aynı eser, I. 337.

heyetlerinin başında veya içinde, gerek kumandan olarak ve gerekse er olarak büyük sayıda sahabî guruplarının da yer almış oldukları neticesini doğurur; zira bilgi, dikkat ve tecrübe isteyen harp hareketlerinde, Hazreti Peygamberle birlikte bir çok gazvelere iştirak etmiş ve onun strateji bilgisinden yararlanıp tecrübe edinmiş sahabîlerden istifade etmemek elbette düşünülemezdi. Nitekim *ʿUlūmu'l-ḥadīṣ*inde hadîs ravilerinin "buldān" ve "evṭān"ına bir fasıl ayıran el-Ḥākim Ebū ʿAbdillah, Hazreti Peygamberin vefatından sonra bir çok sahabîlerinin Medîne'den ayrıldıklarını ve muhtelif ülkelere yerleştiklerini söyler[374].

El-Ḥākim'in verdiği bilgiye göre, sahabeden ʿAlī İbn Ebī Ṭālib, Saʿd İbn Ebī Vakkāṣ, Saʿīd İbn Zeyd İbn ʿAmr İbn Nufeyl, ʿAbdullah İbn Mesʿūd, Ḥabbāb İbnu'l-Erett, Sehl İbn Ḥuneyf, Ebū Ḳatāde İbn Ribʿī, Selmān el-Fārisī, Ḥuẕeyfe İbnu'l-Yemān, ʿAmmār İbn Yāsir, Ebū Mūsa'l-Eşʿarī, Ebū Mesʿud el-Enṣārī, el-Berā' İbn ʿĀzib, ʿAbdullah İbn Yezīd el -Ḥatmī, en-Nuʿmān İbn Muḳarrin ve kardeşi Maʿḳıl İbn Muḳarrin, en-Nuʿmān İbn Buşeyr, el-Muğīre İbn Şuʿbe, Cerīr İbn ʿAbdillah el-Becelī, ʿAdiy İbn Ḥātim eṭ-Ṭā'ī, ʿUrva İbn Muẓarris eṭ-Ṭā'ī, ʿAbdullah İbn Ebī Evfā, Eşʿaṡ İbn Ḳays, Cābir İbn Semura, Ḥuẕeyfe İbn Esīd el-Gıfārī ve daha bir çok sahabî, Kūfe'ye yerleşmiş ve bunların çoğu orada defnedilmişlerdir[375].

ʿUtbe İbn Gazvān, ʿImrān İbn Ḥuṣayn, Ebū Bereze el-Eslemī, Mihcen İbnu'l-Endra', ʿAbdullah İbn Muğaffel el-Muzenī, Maʿḳıl İbn Yesār, ʿAbdurraḥman İbn Semura, Ebū Bekre, Enes İbn Mālik (107 yaşında ölmüştür), Hişām İbn ʿĀmir, Ebū Zeyd el-Enṣārī, ʿAmr İbn Aḫṭab, Ṡābit İbn Zeyd, Mucāşi' İbn Mesʿūd ve kardeşi Mucālid, ʿĀ'iz İbn ʿAmr el-Muzenī, Ḳurra İbn İyās el-Muzenī, ʿAbdullah İbnu'ṣ-Şıḫḫīr, Muʿāviye İbn Ḥayede ve bir çok sahabî Başra'ya yerleşmişlerdir[376].

ʿUḳba İbn ʿĀmir el-Cuhenī, ʿAmr İbnu'l-ʿĀṣ, oğlu ʿAbdullah İbn ʿAmr, Ḥārice İbn Ḥuẕafe, ʿAbdullah İbn Saʿd İbn Ebī Serḥ, Maḥmiye İbn Cez', ʿAbdullah İbnu'l-Ḥāriṡ İbn Cez', Ebū Baṣra el-Gıfārī, Ebū Saʿd el-Ḫayr, Muʿāẕ İbn Enes, Muʿāviye İbn Ḥudeyc, Ziyād İbnu'l-Ḥāris, Mesleme İbn Muḫalled ve daha pek çok sahabî Mısır'a gelmişlerdir[377].

Es-Suyūṭī'nin açıkladığına göre, İmam Muḥammed İbnu'r-Rabīʿ el-Cīzī Mısır'a giren sahabîler hakkında bir kitap telif etmiş ve bu kitapta 140 kadar sahabî ismi zikretmiştir. Bizzat kendisi, yani es-Suyūṭī ise, bazı tarih kitap-

---

374 Bkz. *Maʿrifet ʿulūmi'l-hadīṣ*, s. 191.

375 Aynı yer.

376 Aynı eser, s. 192.

377 Aynı eser, s. 193.

larından da yararlanarak aynı konuda telif ettiği kitapta Mısır'a dâhil olan 300 ü aşkın sahabî ismi vermiştir[378].

Ebū ʿUbeyde İbnu'l-Cerrāḥ, Bilāl İbn Rabāḥ, ʿUbāde İbnu'ṣ-Ṣāmit, Muʿāẕ İbn Cebel, Saʿd İbn ʿUbāde, Ebu'd-Derdā', Şuraḥbīl İbn Ḥasene, Ḫālid İbnu'l Velīd, ʿIyāẓ İbn Ganem, el-Faẓl İbn ʿAbbās İbn ʿAbdi'l-Muṭṭalib (Ürdün'de medfûndur), Ebū Mālik el-Eşʿarī, ʿAvf İbn Mālik el-EşcaʿI, Şevbān, Şeddād İbn Evs, Fuẓāle İbn ʿUbeyd, ʿAmr İbn ʿAnbese, el-Ḥāriṣ İbn Hişām, Muʿāviye İbn Ebī Sufyān, Vāṣile İbnu'l-Esḳaʿ, ʿBusr İbn Ebī Erṭāt, Ḥubeyb İbn Meseleme, ez-Ẓaḥḥāk İbn Ḳays, Ḳubāṣ İbn Eşyem, el-ʿIrbāẓ İbn Sāriye, ʿAbdullah İbn Busr, ʿUtbe İbn ʿAbdi's-Sulemī, ʿAbdullah İbn Ḥavāle, Kaʿb İbn Murra, Kaʿb İbn ʿIyāẓ, el-Miḳdām İbn Maʿdī Kerib ve diğer bir çok sahabî Şām'a inmişlerdir[379].

ʿAdiy İbn ʿAmīre el-Kindī, Vābiṣa İbn Maʿbed el-Esedī, el-Velīd İbn ʿUḳbe Cezīre'ye[380]; Burayde İbn Ḥuṣyab el-Eslemī (Merv'de medfûndur), Ebū Bereze el-Eslemī, el-Ḥakem İbn ʿAmr el-Gıfārī, ʿAbdullah İbn Ḥāzim el-Eslemī (Nīsābūr'da medfûndur), Ḳasem İbnu'l-ʿAbbās (Semerḳand'da medfûndur) ve diğer bazı sahabe de Ḫorāsān'a yerleşmişlerdir[381].

Fetihlerle birlikte muhtelif memleketlere dağılan sahabîlerin sayısı hakkında elimizde kesin bir bilgi yoktur. Biz yukarıda, sadece bir misal olmak üzere, el-Ḥakim tarafından verilen küçük bir listeden tanınmış bir kaç isim nakletmekle iktifa ettik. Fakat gerçek olarak bilinen husus şudur ki, az olmayan bir sahabî topluluğu fetihlerle birlikte çeşitli ülkelere dağılmış ve İslâm'ın gayesini gerçekleştirme yolunda gayret sarfetmişlerdir. Bu gayenin gerçekleştirilmesi için takip edilen yol ise, fethedilen ülkelerde ilk iş olarak hem ibadet hem de ilim merkezi olabilecek mescidler inşa etmek olmuştur. Bu husus, Hazreti Peygamber devrinde de görülen ve üzerinde ibretle durulması gereken bir konudur. Nitekim hicret senesi, Mekke'den Medīne'ye gelirken Ḳubā'da konaklayan Hazreti Peygamber, orada ilk mescidi inşa ettiği gibi, Medīne'ye vardığı zaman yine ilk işi Mescid'i Nebevînin inşası olmuştur[382].

Hicretin 13 üncü senesinde Şām'ın kalesi olan Dımaşḳ, ʿAmr İbnu'l-ʿĀṣ, Şuraḥbīl İbn Ḥasene, Ḳays İbn Hubeyre, Ebū ʿUbeyde İbnu'l-Cerrāḥ ve

---

378 Es-Suyūṭī'nin *Durru's-seḥābe fī men deḥale Mıṣra mine's-ṣaḥābe* adını verdiği bu kitapla, alfabetik suraya göre verdiği sahabîler hakkında bkz. *Husnu'l-muhāẓara fī aḫbāri Mıṣra ve'l-Ḳāhire* (Mısır 1321), I. 81. Bu kitapta verilen sahabî isimleri tetkik edilecek olursa, çoğunun Mısır'ın fethine iştirak etmiş oldukları görülecektir.

379 El-Ḥākim Ebū ʿAbdillah, *Maʿrifetʿulūmi'l-ḥadīṣ*, s. 193.

380 Aynı yer.

381 Aynı eser, s. 194.

382 Bkz. eṭ-Ṭaberī, *Tārīḫ*, II. 114, 116, 117.

Ḫālid İbnu'l-Velīd gibi meşhur sahabîlerin kumandasındaki müslümanlar tarafından zabtedilince, yapılan ilk iş, yine bir mescid yeri tesbit etmek olmuştu. Bu tesbit işini de ilk defa Ebū ʿUbeyde İbnu'l-Cerrāḥ yapmıştı. Ancak mescidin binası, 88–96 senelerinde Emevî halifesi el-Velīd İbn ʿAbdi'l-Melik tarafından gerçekleştirildi. Bu mescid halen Umeyye Câmii adıyle marûf ve mevcuttur[383].

Müslümanlar, 16 ncı Hicret senesinde ʿIrāḳ'ın fethi üzerine yaşamağa alıştıkları şehirler biçiminde Baṣra'nın temelini attıkları zaman, mescidi ve dāru'l-ʿimāresi daha önceden tamamlanmış bulunuyordu[384]. Fakat Baṣra iki nehir ağzında rutubeti bol bir şehir olmuştu. Müslümanlar, daha kuru ve çöl iklimine daha yakın bir başka şehrin kurulmasını düşündükleri zaman, bu düşünceyi gerçekleştirmekte gecikmediler. Meşhur sahabî Saʿd İbn Ebī Vaḳḳāṣ, iki arkadaşını bu şehrin kurulabileceği daha müsait bir yer tesbiti için görevlendirdi. Selmān el-Fārisī ve Ḥuẕeyfe İbnu'l-Yemān, Fırat'ın batısında Ḥīre'ye yakın bir yeri seçtiler. Bu sırada Medā'in'de bulunan Saʿd İbn Ebī Vaḳḳāṣ, hicretin 17 nci senesinde 40 bine yakın askeriyle tesbit edilen bu yere gelerek yerleşti. Önce kamış ve ağaç dallarından yapılan, fakat çabuk yandığı için Halîfe ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb tarafından kerpiçten yapılması emredilen evleriyle yeni kurulan bu şehir, kısa bir zaman içinde sayılı ilim merkezlerinden biri olarak Kūfe adıyle şöhret kazandı. İşte bu şehir kurulurken merkezine bir de mescid inşa edilmişti. Bu mescid, aynı zamanda, şehrin muhtelif yönlerine uzanan yolların birleştiği bir nokta olmuştur. Bu yollardan birisinin üzerinde ve mescide iki yüz adım mesafede Saʿd İbn Ebī Vaḳḳāṣ'ın evi ve Beytu'l-māl bulunuyordu[385].

Hicretin 16 ve 17 nci senelerinde müslümanlar tarafından kurulan Baṣra ve Kūfe şehirleri, tanınmış birer ilim merkezi oldukları gibi, Kūfe'nin ʿAlī İbn Ebī Ṭālib tarafından hilâfet merkezi olarak intihab edildiği de malumdur.

Hicretin 21 inci senesinde İskenderiyye'nin fethinden sonra ʿAmr İbnu l-ʿĀṣ tarafından inşa edilen el-Cāmiʿu'l-ʿatīk veya Cāmiʿu ʿAmr da, Mısır'da Babilon kalesinin şimalinde bulunuyordu. Uzunluğu 50, genişliği 30 zira olan bu mescid, küçüklüğü dolayısıyle el-Velīd İbn ʿAbdi'l-Melik tarafından genişletilmiştir[386].

48 inci senede Muʿāviye tarafından Afrika'ya gönderilen bir başka sahabî ʿUḳbe İbn Nāfiʿ, müslüman olan berberilerin de yardımıyle büyük zaferler

383 Ḥasan İ. Ḥasan, *Tārīḫu'l-İslām*, I. 567.

384 Ḥasan İ. Ḥasan, *Tārīḫu'l-İslām*, I. 558.

385 Aynı eser, I. 559–560.

386 Aynı eser, I. 567.

kazanmıştı. Ordusunu ve elinde bulunan malları düşmana karşı korumak için bir şehir kurulmasını planladığı zaman, önce bir Dāru'l-ʿimāre ve bir de mescid inşa etmeyi unutmadı. Ancak namaz kılanlar için oldukça dar gelen bu mescidin genişletilmesini halifeye yazmış, o da mescid civarındaki arazinin satın alınarak genişletilmesini emretmiştir. Daha sonraları müteaddit defalar yenilenen ve genişletilen bu mescid, bugün Tūnus'ta Ḳayrevān Câmii olarak meşhurdur ve sahabî ʿUḳbe İbn Nāfiʿ tarafından kurulan bu şehir de Ḳayrevān'dır[387].

Müslümanların fethettikleri ülkelerde ilk iş olarak mescid inşa etmeleriyle ilgili iki misal de uzak şarktan verilebilir. El-Velīd İbn ʿAbdi'l-Melik hilâfet makamına geçince (H. 86–96), Muḥemmed İbnu'l-Ḳāsım kumandasındaki bir ordu Hindistan seferine çıkmış (89) ve her hangi bir mukavemetle karşılaşmadan Deybīl'i ele geçirmiştir. Onun da buradaki ilk işi bir mescid inşa etmek olmuştur[388]. ʿAbbasi halifesi Ebū Caʿfer el-Manṣūr (H. 136–158) zamanında ise Keşmīr alınmış ve burada da bir mescid inşa edilmiştir[389].

İşte, bazı misalleriyle açıklamağa çalıştığımız fetihler ve bu fetihlere parelel olarak çoğalan ve birer medrese hüviyetini taşıyan bu mescidler, âlim sahabîlerin önderliğinde bazı ilim merkezlerinin teşekkül etmesine sebep olmuştur. Bu merkezler, daima İslâm'ın çizdiği yolda, fakat bulundukları muhitin örf, âdet ve düşünce tarzlarından da mülhem olarak asırlarca ilim sahasında önderlik etmiş, Kur'ân ve Hadîs ilimlerinin gelişip yayılmasında en mühim âmil olmuşlardır.

2. Bazı ilim merkezleri

a. Medīne

Âlim sahabîlerin gayretleriyle teşekkül eden ilim merkezlerinin başında, *Dāru'l-Hicre* adıyle de şöhret kazanan Medīne'yi zikretmek gerekir; çünkü burası, Hazreti Peygamberin ve ashabının Mekke'den hicretle İslâm İmparatorluğunun temelini attıkları ilk şehirdir. İslâm teşriinin büyük bir kısmı burada oluşmuş, Hazreti Peygamber hadîslerinin çoğunu burada söylemiştir. Şehrin her köşe ve bucağında ondan bir hatıraya rastlamamak mümkin değildir. Bu itibarla sahabenin kibarı, onun vefatından sonra da buradan ayrılmayı hoş karşılamamış, onun kabrine yakın olmayı, onunla birlikte yaşamak kadar değerli saymıştır.

---

387 Aynı eser, I. 563, 569.
388 Aynı eser, I. 331.
389 Aynı eser, I. 333.

Hadîs ve fıkıh sahasında şöhret kazanmış pek çok sahabî Medine'de yaşadığı için, burası, Hazreti Peygamberi görmeyen, fakat onun hadîslerini en yakın arkadaşlarından işitip hıfzetmek isteyen hadîsçilerin devamlı ziyaretgâhı olmuş, tıpkı bir ticaret merkezi gibi, hadîs almağa gelenlerle dolup boşalmıştır.

Medîne'de yaşayan ve hadîs sahasında otorite olan bu sahabîlerin başında Ebū Bekr eṣ-Ṣıddīḳ, ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb, halîfe olarak Kūfe'ye intikalinden önce ʿAlī İbn Ebī Ṭālib, Ebū Hurayra, Ummu'l-mu'minīn ʿĀişe, ʿAbdullah İbn ʿOmer, Ebū Saʿīd el-Ḫudrī ve Zeyd İbn Ṣābit'i zikretmek gerekir. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu sahabîlerden dördü, Ebū Hurayra, ʿAbdullah İbn ʿOmer, Ummu'l-mu'minīn ʿĀişe ve Ebū Saʿīd el-Ḫudrī, çok hadîs rivayet etmekle şöhret kazananlardandır (muḳṣirūn). Zeyd İbn Ṣābit ise, Kur'ân ve Sunnet ahkâmına vâkıf 45 senesinde vefat edinceye kadar, dört halife devrinin kazâ, fetva, kıraat ve feraizle ilgili meselelerinde kendisine başvurulan önderlerinden birisi idi[390].

Mescidlerin birer medrese veya ilim müessesesi olarak da hizmet gördükleri ve *Mescid-i Nebevi*nin hicretle birlikte kuruluşundan itibaren böyle bir hüviyete sahip olduğu gözönünde bulundurulursa, Hazreti Peygamberin vefatından sonra da bu seçkin sahabî topluluğunun idaresinde aynı hizmeti başarıyle yürüteceğinden şüphe edilemez. Filhakika hadîs ve fıkıh sahasında birer otorite olarak bilinen Saʿīd İbnu'l-Museyyib[391], ʿUrva İbnu'z-Zebeyr[392], İbn Şihāb ez-Zuhrī[393], ʿUbeydullah İbn ʿUtbe İbn Mesʿūd[394], Sālim İbn ʿAbdillah İbn ʿOmer[395], el-Ḳāsım İbn Muḥammed İbn Ebī Bekr[396], Mevlā İbn ʿOmer lakabiyle tanınan Nāfiʿ[397] ve daha bir çok tîbiʿî, bu medresede ve bir kaçının isimlerini zikrettiğimiz bu sahabîlerin dizleri dibinde yetişmişlerdir. Yine bunlar sayesinde Medîne, hadîs işitmek, hadîs almak veya hadîs toplamak isteyenlerin ziyaretgâhı olmakta devam etmiştir.

390 Zeyd İbn ṣābit'in tercemesi için bkz. El-Buḫarî, *et-Tārīḫu'l-kebīr*, II. 1, 380–381; İbn Ebî Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ ve't-taʿdīl*, I. 2, 558; İbn Ḥacer, *Tehẕību't-tehẕīb*, III. 399.

391 Tercemesi için bkz. İbn Ebî Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, II. 1, 59–61; Ebū Nuʿaym, *Ḥılyetu'l-evliyā'*, II. 161–175; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, IV. 84–88.

392 Tercemesi için bkz. İbn Saʿd, *Tabakāt*, V. 132; el-Buḫārî, *et-Tārīḫu'l-kebīr*, IV. 1, 31–32; Ebū Nuʿaym, *Hılyetu'l-evliyā'*, II. 176–183; İbn Ḥacer, *Tehẕib*, VII. 180–185.

393 İbn Şihāb ez-Zuhrî için bkz. İbn Saʿd, *Tabaḳāt*, II. 2, 135–136; İbn Ebî Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, IV. 1, 71–74; Ebū Nuʿaym, *Hılye*, III. 360–381; İbn Ḫallikān, *Vafeyātu'l-aʿyān*, III. 317–319; eẕ-Ẕehebī, *Tārīḫu'l-İslām*, V. 136–152; *Teẕkiretu'l-ḥuffāẓ*, I. 108–113; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, IX. 445–451.

394Tercemesi için bkz. eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 78–79.

395 Tercemesi için bkz. eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 88–89.

396 Tercemesi için bkz. eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 96–97; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, VIII. 333–353

397 Tercemesi için bkz. eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 99–100.

b. Mekke

İlk vahiyle İslâmî davetin başlangıç şerefine nâil olmasına rağmen, halkı, Hazreti Peygambere ve etrafındaki bir avuç müslümana reva gördükleri tehdit ve işkencelerle onların hicret etmelerine sebep olan bu şehir, ancak sekiz sene sonra, müslüman fethiyle tarihteki gerçek yerini almıştır.

Fetihten sonra Hazreti Peygamber Muʿāz İbn Cebel'i Mekke'de bırakmış ve Mekke halkına Kur'ân ve Sunnet ahkâmını ve kıraatı öğretmesini ona emretmişti. Muʿāẕ, Hazreti Peygamberin genç ve âlim sahabîlerinden biri idi ve onunla birlikte bütün gazvelere iştirak etmişti[398].

Muʿāẕ İbn Cebel ile birlikte Mekke'de daha bir çok sahabî yerleşmiş bulunuyordu. El-Ḥākim en-Neysābūrī bunlardan bazılarının isimlerini verir: Ebū Rabīʿa el-Muḫzūmī'nin oğulları ʿAyyāş ve ʿAbdullah, el-Ḥāriṯ Ibn Hişām, ʿIkrime İbn Ebī Cehl, ʿAbdullah İbnu's-Sā'ib el-Maḫzūmī ki Ḳāri'u'ṣ-ṣaḥabe olarak bilinir, ʿAttāb İbn Esīd ki Hazreti Peygamberin Mekke'deki halifesi idi, kardeşi Ḫālid İbn Esīd, el-Ḥakem İbn Ebi'l-ʿĀṣ, ʿOs̱mān İbn Ṭalḥa, ʿUḳbe İbnu'l-Ḥāriṯ, Şeybe İbn ʿOs̱mān, Ṣafvān İbn Umeyye, Ebū Maḥẕūre, Suheyl İbn ʿAmr ve diğerleri[399].

Fakat Mekke medresesi, asıl ʿAbdullah İbn ʿAbbās'ın Baṣra'dan dönüşünden sonra kuvvet kazanmıştır[400]. Daha önce gerek tefsir sahasındaki mevkiine temas ettiğimiz ve gerekse ʿ*Abādile,* ve fetva vermekle şöhret kazanmış yedi sahabî arasında zikrettiğimiz İbn ʿAbbās, rivayet ettiği 1700 e yakın hadîsle de en çok hadîs rivayet eden yedi sahabî (mukṯirūn) den birisi olarak da biliniyordu[401]. İşte bu ilmî kapasite ile el-Beytu'l-Ḥarām'da oturan ve talebelerine tefsir, hadîs, fıkıh ve edeb öğreten İbn ʿAbbās ile Mekke medresesi ilmî bir şöhret kazanmış ve pek çok talebe yetiştirmiştir. Bu talebelerden bilhassa üçü, mevâliden olmakla beraber tefsir ve hadîs sahalarında ziyadesiyle meşhur olmuşlardır. Bunlardan birisi, İbn ʿAbbās'ın Kur'ān tefsiriyle ilgili akvalini rivayet etmekle şöhret kazanan Mucāhid İbn Cebr[402], birisi Mekke'nin zâhid ve fakîhlerinden, aynı zamanda hacc menâsikini en iyi bilenlerden

---

398 Tercemesi için bkz. İbn Ḥacer, *İṣābe*, VI. 106–107; İbnu'l-Es̱ir, *Usdu'l-gābe*, IV. 376–378.

399 Bkz. *Maʿrifet ʿulūmi'l-ḥadīs̱*, s. 192.

400 Tercemesi için bkz. İbn Ḥacer, *İṣābe*, IV. 90–94; İbnu'l-Es̱ir, *Usdu'l-gābe*, III. 192–195.

401 "Sahabenin sayısı ve hadîs râvileri" başlıklı bahse bakınız.

402 Tercemesi için bkz. Ebū Nuʿaym, *Hılye*, III. 279–310; ez-Ẕehebī, *Mīzānu'l-iʿtidāl*, III. 439–440; *Teẕkire*, I. 92–93; İbn Ḥacer, *Tehẕib*, X. 42–44.

olan ʿAṭāʾ İbn Ebī Rabāḥ[403] ki Mescid-i Ḥarāmda etrafında toplananlara fıkıh anlatır, hadîs rivayet eder ve dinî meseleleri öğretirdi. Üçüncüsü ise, pek çok sahabîden ders almış, sonra İbn ʿAbbās'ın talebesi olmuş, Mekke'nin meşhur fakîh ve müftîlerinden sayılan Ṭavūs İbn Keysān[404]dır.

Şurasını da unutmamak lâzımdır ki, Mekke, sonra da Medīne, bir hacc ve ziyaret mahalli olmaları itibariyle her iki şehrin de İslâm âleminde ayrı bir mevkii vardır. Her sene buralara gelen binlerce ziyaretçi arasında muhtelif ülkelerin fakîh, müfessir ve muhaddislerinin de bulunması, ilim hayatının canlılığını muhafaza etmesini sağlayan başlıca âmillerden birisi sayılmak icab eder; çünkü bu çeşit toplantılarda cereyan eden müzakerelerin, bilhassa hadîslerin teyîd, takviye ve neşri yönünden rolü çok büyüktür.

c. Kūfe

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi Kūfe, Şimale uzanan İslâm fütûhatı sırasında ordu karârgâhı olarak tesis edilmiş bir şehirdi. Bununla beraber bu şehrin bulunduğu ülke, yani ʿIrâk, geçmiş asırların medeniyet izlerini taşıyan bir yer olup, Babillilerin, Asurların, Keldanilerin, Fürs ve Rumların hepsi burada birbirinden farklı devletler kurmuşlardı. Müslümanlar ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb devrinde buraları istilâ edip Başra ve Kūfe şehirlerini kurunca, Medāin'in hazineleri, Babil ve Ḥīre'nin medeniyeti buralara intikal etmiş[405], her iki şehir de kısa bir zamanda ilim dünyasının iki büyük merkezi haline gelmiştir.

Kūfe, bidayette bir ordu karargâhı olarak kurulduğu için, ordu içinde bulunan bir çok sahabî buraya gelmiş bulunuyordu. Fakat ʿAlī İbn Ebi Ṭālib'in Medīne'yi terkederek hilâfet merkezini Kūfe'ye nakletmesinden sonra şehir geçici bir karargâh merkezi olmaktan çıkmış, her gün süratle genişleyen büyük bir devletin makarrı olmuştur. Bu sebepten pek çok sahabe buraya yerleşmiş ve ömürlerinin sonuna kadar burada yaşamışlardır.

Kūfe'ye yerleşmiş olan sahabîlerin ilim yönünden en meşhurları, şüphesiz ʿAlī İbn Ebī Ṭālib ve ʿAbdullah İbn Mesʿūd idi. Ancak ʿAlī İbn Ebī Ṭālib'in Kūfe hayatı, ilminden çok siyasete dönüktü ve vaktinin çoğunu harplerle geçiriyordu. Daha halifeliğinin başlangıcında, Ummu'l-mu'minīn ʿĀişe ile Başra çöllerinde dövüşmek zorunda kalmış, bunu Muʿāviye ile olan çatış-

403 Tercemesi için bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, III. 1, 330–331; Ebū Nuʿaym, *Ḥılye*, III. 310–325; İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, II. 423–425; eẓ-Ẓehebī. *Teẕkire*, I. 98; İbn Ḥacer *Tehẕīb*, VII. 199–203.

404 Bkz. eẓ-Ẓehebī, *Teẕkire*, I. 90.

405 Aḥmed Emīn, *Fecru'l-İslām*, s. 180.

ması takip etmişti. Fakat bu çatışmanın ortaya çıkardığı haricîler kadar hiç bir şey her halde onu meşgul etmemiştir. Bütün bu meşgaleler, onun ilim için zaman ayırmasına daima engel olmuştur.

ʿAbdullah İbn Mesʿūd'a gelince, Kūfe medresesi, varlığını ve şöhretini ona borçludur, denilebilir. İbn Mesʿūd ilk müslüman olan altı kişinin altıncısıdır. Önce Habeşistan'a sonra Medîne'ye hicret etmiştir. Uzun müddet Hazreti Peygamberin hizmetinde bulunmuş, bu arada Kur'ânı hıfzetmiş, manâsını en iyi bir şekilde öğrenmiştir. Hazreti Peygamberin hizmetinde bulunması ise ona, onun sözlerini, fiil ve hareketlerini yakından öğrenmek imkânını vermiştir. Geniş bilgisi dolayısıyle sahabenin ilk devre âlimlerinden biri sayılan İbn Mesʿūd, Halife ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb tarafından öğretim için Kūfe'ye gönderilmiştir[406]. Onun buraya gelişinden sonradır ki Kūfe medresesi teşekkül etmiş ve bu medreseden ʿAlḳame İbn Ḳays[407], el-Esved İbn Yezîd[408], Mesrūḳ İbnu'l-Ecdaʿ[409], ʿUbeyde İbn ʿAmr es-Selmānī[410], el-Ḥāriṣ İbn Ḳays[411], ʿĀmir İbn Şerāḥîl eş-Şaʿbī[412] gibi tanınmış tâbiʿûn uleması yetişmiştir. Fakat şurasını unutmamak gerekir ki, Kūfe'ye yerleşmiş ve Kūfe medresesinin gelişmesinde büyük rol oynamış olan tâbi'ûn ulemasının hepsi de, İbn Mesʿūd'un talebesi değildi. Bunların büyük bir kısmı, Mekke ve Medîne'de yetişmiş, sonradan Kūfe'ye yerleşmişlerdir. ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb tarafından Kūfe kadılığına tayin edilen ve uzun müddet bu vazifede kalan Şurayḥ İbnu'l-Ḥāriṣ[413], İbrāhîm en-Naḫaʿī[414], Saʿîd İbn Cubeyr[415] bunlardan bazılarıdır. Hanefî mezhebinin büyük imamı Ebū Ḥanîfe en-Nuʿmān İbn Ṣābit[416]in de bu medresenin yetiştirdiği talebelerden biri olduğunu unutmamak lâzımdır.

d. Baṣra

Daha önce el-Ḥākim en-Neysābūrî'den naklen belirttiğimiz gibi[417], Başra'da da pek çok sahabî kalmış ve bunların himmetleriyle burada da bir med-

---

406 Tercemesi için bkz. İbn Ḥacer, *İṣābe*, IV. 129–130; İbnu'l-Eṣîr, *Usdu'l-gābe*, III. 256–260.

407 Bkz. eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 48.

408 Aynı eser, I. 50–51.

409 Aynı eser, I. 49–50.

410 Aynı yer.

411 Bkz. İbn Ḥacer, *Tehẕîb*, II. 154–155.

412 Bkz. eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 79–88.

413 Aynı eser, I. 59.

414 Aynı eser, I. 73–74.

415 Aynı eser, I. 76–77.

416 Tercemesi için bkz. el-Ḫaṭîb el-Bağdādī, *Tārîḫu Bağdād*, XIII. 323–454; İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, V. 39–47; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 168–169; İbn Keṣîr, *el-Bidāye*, X. 107; Tanrîbirdî, *en-Nucūm*, II. 12–15.

417 Bkz. s. 86.

rese teşekkül etmiştir. Başra'da kalan sahabîlerin ilim yönünden en meşhurları şüphesiz Ebū Mūsa'l-Eşᶜarī ve Enes İbn Mālik idi. ᶜAlī İbn Ebī Ṭālib'in hilâfetinde ᶜAbdullah İbn ᶜAbbās'ın da Başra'ya vâli olarak tayin edildiği malumdur[418]. Bu sahabîler yanında hadîs rivayetleriyle tanınan ᶜImrān İbn Ḥuṣayn[419], Maᶜḳıl İbn Yesār[420], ᶜAbdurraḥman İbn Semura[421] ve daha bir çok sahabîyi saymak mümkindir. Fakat bunların arasında Ḳur'ân ve Hadîs bilgisiyle tanınan ve fakîh olarak da şöhret kazanan sahabî Ebū Mūsa'l-Eşᶜarī[422] idi.

Enes İbn Mālik ise, küçük yaşında Hazreti Peygamberin yanına gelmiş ve on seneye yakın bir müddetle ona hizmet etmiştir. Bu zaman zarfında Hazreti Peygamberden pek çok hadîs işiten Enes, rivayet ettiği 2286 hadîsle mukṣirūn arasında üçüncü sırayı almıştır[423]. Sonradan Başra'ya yerleşmiş olan bu büyük sahabî orada uzun müddet yaşamıştır. Onun Başra'da en son ölen sahabî olduğu söylenir[424].

Bu medresede yetişen tâbiᶜûn arasında el-Ḥasanu'l-Baṣrī[425] ve Muḥammed İbn Sīrīn[426] en çok şöhret kazananlardandır. Ebu'l-ᶜĀliye Rufeyᶜ İbn Mihrān[427], İbn ᶜAbbās'ın yakın arkadaşlarından Ebu'ş-Şaᶜsā' Cābir İbn Zeyd[428], Ḳatāde İbn Diᶜāme[429], Muṭarrıf İbn ᶜAbdillah[430], Ebū Burde İbn Ebī Mūsā[431] ve daha bir çok tanınmış tâbiᶜî ve etbaᶜı bu medresenin yetiştirdiği ulemadandır.

e. Şām

Şām'ın müslümanlar tarafından fethinden sonra ahalisinden pek çok kimse İslâm'a girmişti. Ancak, bilindiği gibi İslâm, sadece inanç ve bu inan-

---

418 Meselâ bkz. Ebū Ḥanīfe ed-Dīneverī, *el-Aḫbāru'ṭ-ṭıvāl*, s. 152.

419 Tercemesi için bkz. İbn Ḥacer, *İṣābe*, V. 26–27; İbnu'l-Eṣīr, *Usdu'l-gâbe*, IV. 137–138.

420 Bkz. Aynı eser, VI. 126; İbnu'l-Eṣīr, IV. 398–399.

421 Bkz. Aynı eser, IV. 161–162; İbnu'l-Eṣīr, III. 297–298.

422 Bkz. Aynı eser, IV. 119–120; İbnu'l-Eṣīr, III. 245–246.

423 Aḥmed M. Şakir, *el-Bā'ıṣu'l-ḥaṣīṣ*, s. 211.

424 Eẓ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 44.

425 Tercemesi için bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, I. 2, 40–42; Ebū Nuᶜaym, *Ḥılye*, II. 131–161; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 71–72; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, II. 263–270.

426 Tercemesi için bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, III. 2, 280–281; Ebū Nuᶜaym, *Ḥılye*, II. 263–282; el-Ḫaṭību'l-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, V. 331–338; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 77–78; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, IX. 214–217.

427 Tercemesi için bkz. İbn Ḥacer *Tehẕīb*, III. 284–286.

428 Tercemes için bkz. el-Buḫārī, *Tārīḫ*, I, 2, 204–205; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, II. 38–39; İbn Keṣīr *el-Bidāye*, IX. 93–95.

429 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, III. 2, 133–135; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, VIII. 351–356.

430 Bkz. eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 64–65; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, X. 173–174.

431 Bkz. eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 95; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, XII. 18–19.

cın ikrarından ibaret bir din değildir. Bu inancın yanında, gerek ibadet yönünden ve gerekse halâl ve haram yönünden ameli gerektiren bir takım mükellefiyetler de vardır ki, bunların inançtan ayrı mütalâa edilmeleri mümkin değildi; çünkü hepsi de inancın zorunlu bir neticesi idi ve bunlar olmaksızın inancın varlığına hükmedilemezdi. Bu itibarla kim olursa olsun İslâm'a giren bir kimsenin gerçekten müslüman olabilmesi için gerek bu ibadetleri ve gerekse halâl ve haramı en ince teferrüatına kadar bilmesi ve tatbik etmesi gerekiyordu; bu ise sistemli bir eğitim ve öğretime ihtiyaç gösteren bir işti. Nitekim Hazreti Peygamber, bir kabilenin veya bir şehir halkının İslâm'ı kabul etmesi üzerine oraya hemen ibadet ahkâmını, halâl ve haramı öğretecek bir hoca göndermekte gecikmiyor, onların İslâm'ı tatbik etmelerini sağlayacak her türlü bilgiyi edinmelerine imkân hazırlıyordu.

Halîfeleri devrinde fetihler süratlendiği zaman Hazreti Peygamberin sunneti aynen tatbik edilmiş ve fethedilen ülke halkına İslâm'ı öğretecek hocalar gönderilmiştir. Şām da bu ülkelerden biridir. Fethi üzerine ordu kumandanlarından Yezīd İbn Ebī Sufyān, Halîfe ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'a Şām halkının, kendilerine Kur'ânı öğretecek ve Fıkıhta derinleştirecek kimselere ihtiyaçları olduğunu yazmış, ʿOmer de oraya Muʿāẕ İbn Cebel'i, ʿUbāde İbnu'-ṣ-Ṣāmit'i ve Ebu'd-Derdā'ı göndermiştir[432].

Muʿāẕ İbn Cebel, sahabenin halâl ve harama vakıf ileri gelen âlimlerinden birisi idi. Hazreti Peygamber, hem İslâm'a davet etmesi, hem de halâl ve haramı öğretmesi için Yemen'e bir elçi göndermek lüzumunu hissettiği zaman Muʿāẕ'ı seçmişti. İbn ʿAbbās'ın, kendisinden rivayet ettiği bir haberden öğrendiğimize göre, Mu'āẕ bu elçilik işini şöyle anlatmıştır: "Hazreti Peygamber beni (Yemen'e) gönderirken şöyle dedi: Sen ehl-i kitaptan olan bir kavme gidiyorsun. Onları (önce) Allah'tan başka ilâh olmadığına ve benim O'nun Rasûlü olduğuma şehadet etmeğe davet et. Eğer buna itaat ederlerse onlara Allah'ın gece ve gündüz beş vakit namazı üzerlerine farz kıldığını bildir. Eğer buna itaat ederlerse, onlara Allah'ın, zenginlerinden alınıp fakirlerine verilmek üzere sadakayı üzerlerine farz kıldığını bildir. Eğer buna itaat ederlerse, mallarının en iyi kalitede olanını almaktan sakın; mazlumun duâsından kork; zira onunla Allah arasında perde yoktur"[433].

Mekke'nin fethinden sonra Hazreti Peygamber şehir halkına halâl ve haramı öğretecek birisini bırakmak zaruretini hissettiği zaman, yine Muʿāẕ'ı seçmişti. Şām'ın fethinde ise, ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'ın oraya gönderdiği sahabîler arasında keza Muʿāẕ İbn Cebel vardı[434].

---

432 İbn Hacer, *Isābe*, IV. 28.

433 El-Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*, V. 100; Muslim, *Saḥīḥ*, I. 50.

434 Muʿāẕ İbn Cebel'in tercemesi için bkz. İbn Hacer, *İṣābe*, VI. 106–107; İbn u'l-Esîr, IV. 376-378.

Diğer iki sahabî ʿUbāde İbnu'ṣ-Ṣāmit ve Ebu'd-Derdā'ın da vücûduyle teşekkül eden Şām medresesi, ʿUbāde'nin Ḥumuṣ'ta, Ebu'd-Derdā'ın Dımaşḳta ve Muʿāẕ İbn Cebel'in de Filistin'deki eğitim ve öğretim faaliyetleriyle, tâbiʿûndan pek çok ilim adamı yetişmiştir. Ebū İdrîs el-Ḫavlāni (ʿĀ'iẕ İbn ʿAbdillah)[435], Sālim İbn ʿAbdillah el-Muḥāribī[436], Ebū Suleymān ed-Dārānī[437], Ḳabīṣa İbn Ẕu'eyb[438], Mekḥūl İbn Ebī Muslim[439], Recā' İbn Ḥayve[440] bunlardan bazılarıdır. Daha sonraki tabakadan ve 157 senesinde vefat eden meşhur fakîh ve muhaddis el-Evzāʿī de bu medresenin yetiştirdiği imamlardandır[441].

f. Mışır

Mışır'ın fethiyle, diğer fethedilen ülkelerde olduğu gibi, buraya da pek çok sahabî gelip yerleşmiş ve İslâm dini ahkâmını öğretip neşretmişlerdir. Mışır'da yerleşen sahabilerin en meşhuru, şüphesiz, ʿAbdullah İbn ʿAmr İbni'l-ʿĀṣ'tır. Ebū Hurayra'nın da şehadet ettiği gibi, Hazreti Peygamberden pek çok hadîs işitmekle şöhret kazananlardan biri olan bu sahabî, aynı zamanda işittiği hadîsleri yazmakla da tanınmıştı. Onun bu suretle meydana getirdiği sahîfeye *Ṣādıḳa* adını verdiğini ve bu sahîfenin torunları tarafından rivayet edildiğini daha önce zikretmiştik[442]. ʿAbdullah İbn ʿAmr yalnız hadîs sahasında değil başka sahalarda da geniş bilgi sahibi idi. İbn Ḥacer'den öğrendiğimize göre bu genç sahabî Tevrat'ı da okuyordu[443]. İbn Saʿd ise onun Suryanî dilini de bildiğini kaydeder[444].

ʿAbdullah, babası ʿAmr İbnu'l-ʿĀṣ'ın Muʿāviye tarafından Mışır'a vâli tayin edilmesi üzerine bu ülkeye gelip yerleşmişti. Babasının vefatından sonra bir müddet için onun yerine getirilmiş, azledildikten sonra da Mışır'da yaşamağa devam etmiştir. Bu arada hacc ve umre için Mekke'ye gitmiş, Şām'a seyahat etmiş, sonra yine Mışır'a dönmüştür. Vefat edinceye kadar Mışır'da yaşayan ʿAbdullah buradaki medresenin başta gelen imamalarından biri olmuştur[445].

---

435 Bkz. eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 56.

436 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, II. 1, 185.

437 Bkz. İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, II. 313; İbnu'l-ʿİmād, *Şeẕerāt*, II. 13.

438 Bkz. İbn Ḥacer, *Tehẕīb*. VIII.346–347; eẕ-Ẕehebī. *Teẕkire*, I. 60.

439 Bkz. Ebū Nuʿaym, *Ḥılye*, V. 177–193; eẕ-Ẕehebī. *Teẕkire*, I. 107–108; İbn Ḥacer *Tehẕib*, X. 289–293.

440 Bkz. eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 118.

441 Tercemesi için bkz. İbn Saʿd, *Ṭabaḳāt*, VII. 2, 185; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, II. 2. 266–267; *Taḳdimetu'l-cerḥ*, s. 184–218; Ebū Nuʿaym, *Ḥılye*, VI. 135–149; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 178–183; İbn Ḥacer, *Tehẕib*, VI. 238–242; İbn Keṡīr, *el-Bidāye*, X. 115–120.

442 Bkz. s. 44 vd.

443 Bkz. *İṣābe*, IV. 112.

444 Bkz. *Ṭabaḳāt*, VII. 189.

445 ʿAbdullah İbn ʿAmr'in tercemesi için bkz. eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 41–42; İbn Ḥacer, *İṣābe*, IV. 111-112; İbnu'l-Eṡīr, *Usdu'l-gābe*, III. 233–235.

ʿAbdullah İbn ʿAmr'dan başka Mışır'a gelmiş ve oraya yerleşmiş daha pek çok sahabî vardır. Yukarıda es-Suyûṭî'ye istinaden 300 ü aşkın sahabînin Mışır'a geldiğini kaydetmiştik. Bunların büyük bir kısmı devamlı olarak orada kalmamış olsa bile, kalanların himmetiyle bir medresenin teşekkül etmiş ve pek çok tâbiʿûn ve etbaʿı ulemasının yetişmiş olacağı tabiidir. Nitekim Mışır müfti ve muhaddisi Ebu'l-Ḫayr Mersed İbn ʿAbdillah[446], Yezîd İbn Ebî Ḥubeyb[447], ʿOmer İbnu'l-Ḥâriṣ[448], ʿAbdullah İbn Suleymān et-Ṭavîl[489], ʿAbdurraḥman İbn Şurayḥ el-Gāfiḳī[450], Ḥayve İbn Şurayḥ et-Tucîbî[451] Mışır medresesinde yetişmiş âlimlerden bazılarıdır. Yezîd İbn Ebî Ḥubeyb'in dizi dibinde yetişmiş olan el-Leyṣ İbn Saʿd[452] ve ʿAbdullah İbn Lehîʿa[453] ise, kendi zamanlarında Mışır'ın iki büyük hadîsçisi idiler.

3. Hadîslerin yayılması ve "er-Riḥle fî ṭalebi'l-ḥadîṣ"

Yukarıda, üzerinde durduğumuz bahisler bize açıkça göstermiştir ki, İslâm'ın bidayetinden itibaren fetihlerin çoğalması ve bir çok ülkenin İslâm devleti hudutları içine girmesi, sahabenin, İslâm'ın beşiği olan Mekke ve Medîne'den ayrılmalarına ve çeşitli ülkelere dağılarak oralarda yerleşmelerine yol açmıştır. Bu sahabîlerden her birinin kendisine has ilmî bir şahsiyeti vardı ve her birinin bulundukları yerlerde teessüs eden medreseler üzerindeki fonksiyonları da birbirlerinden farklı idi. Bunun başlıca sebebi, bütün sahabîlerin, Hazreti Peygamberin söz ve fiillerini, yahut dine taalluk eden bütün meseleleri aynı derecede bilmemeleri idi. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Medîne medresesinin teşekkülünde en büyük rolü ʿAbdullah İbn ʿOmer oynamıştı. Mekke'de ʿAbdullah İbn ʿAbbās, Kūfe'de ʿAbdullah İbn Mesʿūd, Mışır'da ʿAbdullah İbn ʿAmr İbni'l-ʿĀṣ, Baṣra'da Ebū Mūsā el-Eşʿarî ve Enes İbn Mālik, Şām'da ise Muʿāẕ İbn Cebel, Ebu'd-Derdā' ve ʿUbāde İbnu'ṣ-Ṣāmit de kendi medreselerinin teşekkülünde aynı derecede rol oynamışlardır. Bunların dışında aynı ülkelere yerleşen, yahut girip çıkan diğer sahabîleri de elbette göz-

---

446 Bkz. İbn Hacer, *Tehẕîb*, X. 82.

447 Bkz. eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 129–130; *Tārîḫu'l-İslām*, V. 184; İbn Hacer, *Tehẕîb*. XI. 318–319.

448 Bkz. İbn Ḥacer, *Tehẕîb*, VIII. 14–16.

449 Bkz. İbn Ḥacer, *Tehẕîb*, V. 245.

450 Bkz. aynı eser, VI. 193–194.

451 Bkz. aynı eser, III. 69–70.

452 El-Leyṣ İbn Saʿd için bkz. el-Buḫārî, *Tārîḫ*, IV. 246–247; İbn Ebî Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, III. 2, 179–180; Ebū Nuʿaym, *Ḥılye*, VII. 318–327; el-Ḫaṭîb el-Bağdādî, *Tārîḫu Bağdād*, XIII 3–14; eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 224–226; İbn Ḥacer, *Tehẕîb*, VIII. 459–468.

453 Bkz. el-Buḫārî, *Tārîḫ*, III. 1, 182–183; İbn Ebî Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, II. 2, 145–148; eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 237–239; İbn Ḥacer, *Tehẕîb*, V. 373–379.

önünde bulundurmak gerekir. Ne var ki, biraz önce de işaret ettiğimiz gibi, her sahabînin Hazreti Peygamberden işitip gördüğü söz ve fiiller birbirinden farklı idi. Bunların arasında, Hazreti Peygamber hayatta kaldığı müddetçe onun yanından ayrılmayanlar, bir başka ifade ile, onunla sohbeti uzun olanlar bulunduğu gibi, yanında az kalanlar, yahut sohbeti kısa sürenler de vardı. Bu, tabii olarak Hazreti Peygambere ait söz ve fiillerden, bir sahabînin bildiğini diğer bir sahabînin bilememesi neticesini doğurmuştu. Nitekim daha önce rakamlar vererek de açıkladığımız gibi, binin üzerinde hadîs rivayet ettikleri için *mukşirūn* denilen yedi sahabî arasında bile hadîs sayısı bakımından oldukça büyük farklar vardır. En çok hadîs rivayet eden Ebū Hurayra'nın 3800 ün üstünde hadîsi var iken, ondan sonra gelen ʿAbdullah İbn ʿOmer'in 2600 küsûr hadîsi rivayet edilmiştir. Bunun gibi, Enes İbn Mālik'in 2286, Ummu'l-mu'minīn ʿĀişe'nin 2210, İbn ʿAbbās'ın 1969, Cābir İbn ʿAbdillah'ın da 1540 hadîsi vardır. Mukşirūndan en az hadîsi olan kimse ise, 1170 hadîsle Ebū Saʿīd el-Ḫudrī'dir. Bu rakamlar gösteriyor ki, bazı sahabenin işittiklerini diğer bazıları işitmemişlerdir. Bu ise tabii olarak şu neticeyi doğurmuştur: Bir sahabî hangi ülkeye göçedip yerleşmişse, o ülkede yalnız o sahabî tarafından bilinen ve rivayet edilen hadîsler tanınmış, fakat o ülkeye uğramayan sahabîlerin hadîsleri orada meçhul kalmıştır. İşte hadîs tarihinde zaman zaman rastlanan "ʿIrāķ ehlinin hadîsi", yahut "Şām ehlinin hadîsi", veya "Mısır ehlinin hadîsi" tabirlerinin delâlet ettiği manâ budur. Eğer bir hadîs, Şām'a yerleşmiş bir sahabî tarafından rivayet edilmiş, fakat o hadîsi başka ülkelerdeki diğer sahabîler rivayet etmemişlerse, yalnız Şām ahalisince maruf olan bu hadîs için "Şām ehlinin hadîsi" demek kadar tabii bir şey olmamak gerekir.

Değişik hadîslerin değişik ülkelerde yayılması, teşriî görevin ifasında farklı neticeler doğurmuştur. Bilindiği gibi sahabe devrinde teşriin başlıca üç kaynağı vardı: Kur'ânı Kerîm, Sunnet veya hadîs, sahabe ictihadı. Burada şunu hemen belirtmek gerekir ki, ictihad, Hazreti Peygamber tarafından sahabeye yüklenmiş en mühim görevlerden birisi idi. Muʿāẕ İbn Cebel'i Yemen'e gönderdiği zaman ona, ne ile hüküm vereceğini sormuş, Muʿāẕ da "Allah'ın Kitabı ile, onda bulamazsam Rasûlu'llahın Sunneti ile, onda da bulamazsam ictihadımla" demişti. Hazreti Peygamber onun bu cevabından memnun olmuş ve göğsüne vurarak "Allah'ın elçisinin elçisini, Allah'ın elçisini hoşnud edecek şekilde muvaffak kılan Allah'a hamdolsun" diyerek bu memnuniyetini ifade etmişti[454]. Bu bakımdan ictihad, çeşitli hâdiselerin zuhurunda, onların halli için her sahabînin başvurması gereken teşriî görevlerden birisi sayılıyordu.

454 İbn ʿAbdi'l-Berr, *Cāmiʿ beyāni'l-ʿilm*, II, 56.

Her ne kadar Ebū Bekr ve ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'ın hilâfetlerinde, yani sahabenin henüz Medîne dışındaki ülkelere fazlasıyle yayılmadıkları devirlerde ortaya çıkan müşkillerin halli, çok defa aynı şehirde yaşayan sahabîlerin görüşlerine başvurmak suretiyle hallediliyor ve mesele ile ilgili hüküm bir çeşit sahabe icma'ı olarak ortaya çıkıyor idiyse de, fetihlerin genişlemesi ve sahabenin dağılmasıyle, onlara başvurmak ve herbirinin görüşünü almak imkânı ortadan kalkmıştı. Medîne'de bulunan halîfenin, hakkında nass bulunmayan bir hâdise zuhur ettikçe, Kūfe'de, Başra'da, Şām veya Mışır'daki sahabe ileri gelenlerini toplaması ve onların hâdise ile ilgili görüşlerini alması kolay değildi. Bu sebeple teşri salâhiyetine sâhip olan sahabîler, teşiî görevlerini ya ferden, yahutta daha çok sahabenin bulunduğu yerlerde cemaat halinde yapmak zorunda kaldılar. Bu suretle, müslüman ülkelerin her birinden, orada bulunan sahabî sayısı nisbetinde, hakkında nass bulunmayan meselelerle veya nassların tefsir ve izahı ile ilgili fetvalar sâdır olmağa başladı. Bunun neticesi olarak da, sahabe arasında sâdır olan bu ahkâm ile ilgili bir çok ihtilâf zuhur etti. Bu ihtilâfların muhtelif sebepleri vardı:

a. Kur'ân ve Sunnet ahkâmına ait nassların çoğu, murad edilen manâya delâlet yönünden kat'î değil zannî idi. Nassın bir manâya gelme ihtimali olduğu gibi, bir başka manâya gelme ihtimali de vardı. Bunun sebebi, çok defa bir nassda lugat yönünden müşterek yazılışta iki veya daha fazla manâya gelen lafızların bulunması idi. Bazan tahsis ihtimali olan, fakat âmmı ifade eden, bazan takyid ihtimali olan, fakat mutlak ifade eden bir lafız bulunuyordu. Her kanun vâzıı sahabî, bunları kendi nazarında makbul olan karineler yardımıyle ve kendi açısından değerlendiriyor, veya manâlandırıyordu. Sahabenin bir nassı anlayışlarındaki farklılık dolayısıyle cüz'î meselelerde aralarında zuhur eden ihtilâf pek çoktur.

b. Sahabenin yaşadığı çevreler birbirinden farklı olduğu gibi, teşrîe konu olan mesalih ve ihtiyaçları da değişikti. Meselâ Medîne'de ʿAbdullah İbn ʿOmer'in karşılaştığı bir hâdise, Şām'da Muʿāviye'nin, yahut Kūfe'de ʿAbdullah İbn Mesʿūd'un karşısına çıkmıyordu. Çevrelerin çeşitli yönlerden farklı olması dolayısıyle mesalihın ve ahkâm teşriine götüren âmillerin takdiri hususunda da görüş ayrılıkları oluyordu[455].

c. Nihayet konumuz yönünden önemli olan üçüncü sebep, hadîslerin sahabe devrinde tedvîn edilerek müştereken müracaatı temin edecek şekilde müslümanlar arasında neşredilmiş olmamasıdır. Bunun neticesi olarak meselâ Mışır'daki bir sahabî, karşılaştığı bir hâdisenin hallinde Hazreti Peygamber-

455 ʿAbdu'l-Vahhāb Ḫallāf. *İslâm teşrii tarihi* (türkçesi: T. Koçyiğit, İlâhiyat Fakültesi yayınlarından), s. 29.

den işittiği bir hadîs nassına istinaden hüküm vazedebilirken, ʿIrāḳ'taki bir sahabî, o hadîsi bilmediği için, aynı hâdiseyi kendi ictihadıyle halletmek zorunda kalıyor ve bu suretle, iki ayrı ülkede aynı hâdise için birbirinden farklı hükümler ortaya çıkmış oluyordu.

Bu üçüncü hal, her ne kadar ahkâm hadîslerine taalluk etse bile, muhakkak olan ve sahabe tarafından da idrak edilen husus şu idi ki, Hazreti Peyrin hadîsleri sahabîlerin çeşitli ülkelere dağılmalarıyle dağılmış ve bir bütün olarak herkes tarafından istenildiği anda kaynak olarak kullanılma imkânından mahrum kalmıştır. Keza sahabe tarafından iyice bilinen diğer bir husus da, ülkesinde maruf ve meşhur olmayan pek çok ilmin diğer ülkelerde maruf ve meşhur olmasıdır. Bir başka ifadeyle her sahabînin, diğer ülkelerde yaşayan arkadaşlarının Hazreti Peygamberden duyup öğrendikleri, fakat kendisinin bilmediği şeyleri bulundukları yerlerde öğrettiklerini bilmesidir. İşte bu durum, sahabe arasında önce küçük çapta da olsa, bir hareketin başlamasına yol açmıştır. Bu hareket, bir ülkede yaşayan bir sahabînin, bilmediği yahut Hazreti Peygamberden işitmediği bir hadîsi, onu bilen ve fakat başka ülkede yaşayan bir başka sahabîden öğrenmek için onun yanına seyahat etmek (rıḥlet) şeklinde ortaya çıkmıştır.

Aslında dine taalluk eden bir şeyi öğrenmek maksadıyle günlerce ve hattâ haftalarca süren seyahatların başlangıcını Hazreti Peygamberin hayatta bulunduğu devre kadar indirmek mümkindir. Medîne'ye bir hayli uzak yerlerde oturan kabile mensuplarının tek başlarına veya heyetler halinde sık sık Hazreti Peygambere gelerek din hakkında sualler sordukları, ondan nasihat dinleyip tavsiyesini aldıkları bilinen hususlardandır. Hattâ bu. o kadar meşhur olmuştur ki, Enes İbn Mālik bir hadîsinin başında "Rasûlu'llah (s. a. s.) a sual sormaktan nehyolunmuştuk. Bundan dolayı çöl ahalisinden akıllı bir kimsenin gelmesi ve bizler dinlerken Hazreti Peygambere sual sorması hoşumuza giderdi" demek suretiyle[456] bir şeyler öğrenmek maksadıyle Hazreti Peygamberin yanına gelmek için uzun seyahatların göze alındığını ve bunun sık sık tekerrür ettiğini açık bir şekilde ortaya koymuştur. Yeni bir dinin vazolunduğu sırada, bu dine intisab edenlerin onun gereğini yapmak için bir çok şeyleri öğrenmek zorunda kalacaklarını ve bunun için de en sağlam yolun o dini vazedene başvurmak olduğunu tabii karşılamak icabeder. Hattâ Hazreti Peygamberin vefatından sonra bile dini en iyi bildiklerine şüphe olmayan onun en yakın arkadaşlarına danışmak maksadıyle bu seyahatların devam etmiş olacağı da tabiidir. Filhakika, ister dine taaluk eden bir şeyi öğrenmek için olsun, ister Hazreti Peygamberin bir hadîsini işitmek için olsun, *er-rıḥle fī ṭalebi'l-*

456 Muslim, *Ṣaḥīḥ*, I. 41.

hadîs adıyle şöhret kazanan bu seyahatlar, sahabe arasında olduğu gibi daha sonraki tabakalarda giderek artmış ve hadîs toplamanın başta gelen şartlarından biri olmuştur.

Bir sahabînin bilmediği veya Hazreti Peygamberden duymadığı bir hadîsi öğrenmek, yahut bildiği halde sonradan tereddüde düştüğü bir kaç kelimesini yeniden işiterek ondan emin olmak için her türlü yolculuk meşakkatını göze alarak uzak bir ülkede yaşayan bir başka sahabînin yanına gittiğini gösteren enteresan haberler vardır.

ʿAtāʾ İbn Ebî Rabāḥ'tan nakledildiğine göre, Medîne'de bulunan Ebū Eyyūb el-Enṣārî, Hazreti Peygamberden işittiği bir hadîsi Mışır'da bulunan ʿUḳbe İbn ʿĀmir'e sormak için hayvanına binip yola çıkmıştır; zira bu hadîsi Hazreti Peygamberden işiten kendisiyle ʿUḳbe'dan başka kimse kalmamıştır. Ebū Eyyūb Mışır'a geldiği zaman, o sırada Mışır emîri olan Mesleme İbn Maḫled'in evine uğramış ve kendisini Uḳbe'nın evine götürecek bir rehber alarak ʿUḳbe'ya gelmiştir. Ona "her kim dünyada bir mü'minin ayıbını örterse, Allah da kıyamet günü onun ayıbını örter" hadîsini sormuş ve "bu hadîsi Hazreti Peygamberden işiten senden ve benden başka kimse kalmadı" demiştir. ʿUḳbe'nın, hadîsi Hazreti Peygamberden işittiği şekilde tekrarlaması üzerine yine hayvanına binerek Medîne'ye geri dönüm.ştür[457].

Öyle anlaşılıyor ki Ebū Eyyūb, bu hadîsten bazı şeyleri unuttuğu korkusuna kapılmış, onu hâfızasında tazelemek için, Hazreti Peygamberden işitmiş kendisinden sonra tek kişi kalan ʿUḳbe İbn ʿĀmir'i aramağa koyulmuştur. Bunun için Medîne'den Mışır'a, bir komşu evine gider gibi, yola çıkmış, ʿUḳbe dan hadîsi dinledikten sonra tekrar memleketine dönmüştür.

El-Buḫārî tarafından da bâb başlığı olarak zikredilen bir başka haberden öğrendiğimize göre, Cābir İbn ʿAbdillah, sahabî ʿAbdillah İbn Uneys'in Hazreti Peygamberden rivayet ettiği bir hadîsi bizzat onun ağzından işitmek için bir ay süren bir yolculuğa çıkmıştır[458]. O sırada Şām'da bulunan ʿAbdullah İbn Uneys'in yanına gelen Cabir, ona: "Hazreti Peygamberden işitmediğim bir hadîsi rivayet ettiğini öğrendim. Onu işitmeden ikimizden birinin ölmesinden korktum ve sana geldim" diyerek hadîsi ondan dinlemiş ve Medîne'ye dönmüştür[459].

Tek bir hadîs için dahi olsa sahabe arasında görülen bu türlü seyahatlar, tâbiʿūn neslinin yetişmesinden sonra şüphesiz daha çok artmıştır ve ha-

457 El-Ḥākim Ebū ʿAbdillah, *Maʿrifet ʿulūmi'l-ḥadîs*, s. 7; İbn ʿAbdi'l-Berr, *Cāmiʿ beyāni'l-ʿilm*, I. 94.

458 Bkz. *Saḥîḥ*, I. 27.

459 İbn ʿAbdi'l-Berr, *Cāmiʿ beyāni'l-ʿilm*, I. 93.

dîsle meşgul olan bir çok tâbiʿî, ilk kaynak olan ve muhtelif ülkelere dağılmış bulunan sahabîleri teker teker ziyaret ederek onların Hazreti Peygamberden işitip rivayet ettikleri hadîseleri toplamağa başlamışlardır. Saʿīd İbnu'l-Museyyib'in "gerektiği zaman bir tek hadîs için günlerce yürüdüğünü" söylemesi[460], Mesrūk İbnu'l-Ecdaʿın "bir harf için de olsa yolculuk ettiğini" belirtmesi[461], hadîslerin toplanması için sarfedilen gayret ve titizliği gösteren delillerdendir. Bu seyahatların yalnız ilim ve din için yapılmış olması da, bundaki samimiyetin bir başka delilini teşkil eder. ʿAbdullah İbn Mesʿūd'un "Allah'ın Kitabını benden daha iyi bilen bir kimsenin bulunduğunu öğrensem ona giderdim"[462] sözü ile ʿĀmir eş-Şaʿbī'nin "bir kimse hikmetle ilgili bir kelime işitmek için Şām'ın bir ucundan Yemen'in öbür ucuna kadar sefere çıkmış olsa, onun bu seferi zâyi olmuş sayılmaz" sözü[463] bu konudaki niyet ve samimiyeti açıkça gösterir.

İbn Māce tarafından nakledilen bir hadîsin râvisi Keṣīr İbn Ḳays, şöyle anlatmaktadır: "Dımaşḳ mescidinde Ebu'd-Derdā'ın yanında oturuyordum. Bir adam geldi ve: Yā Eba'd-Derdā'! Senin rivayet ettiğini işittiğim bir hadîs için Rasûlu'llah (s. a. s.) ın şehri Medīne'den geliyorum, dedi. Ebu'd-Derdā. ona: Ticaret yahut başka bir iş için gelmedin mi? diye sordu. Adam hayır, deyince Ebu'd-Derdā' ona şu cevabı verdi: Hazreti Peygamberin şöyle dediğini işittim: Her kim ilim elde etmek için bir yola sülûk ederse, Allah da ona cennet yolunu kolaylaştırır. Melekler ilim peşinde giden kimseden hoşnud olarak kanadlarını eğerler. Göktekiler ve yerdekiler, hattâ denizdeki balıklar bile onun için mağfiret dilerler. Âlimin âbide üstünlüğü, ayın sâir yıldızlara üstünlüğü gibidir. Âlimler peygamberlerin vârisleridir. Ne var ki Peygamberler ne dinar ne de dirhem bırakırlar; onların bıraktıkları yalnız ilimdir; onu alan da büyük bir hoşnudlukla alır"[464].

Hazreti Peygamberden rivayet edilen bu çeşit hadîslerle de teyid ve teşvik edilen seyahatlar, bir taraftan hadîsin daha geniş ülkelere yayılmasını sağladığı gibi, diğer taraftan bir hadîs metninin değişik rivayet şekillerinin de ortaya çıkmasına vesile olmuştur; çünkü bir hadîsçi, bazan yaşadığı şehirde kendi şeyhinden işittiği bir hadîsi, bir başka yerde ve bir başka şeyhten daha değişik bir şekilde işitmiş olabiliyordu. Bu ise, bir taraftan hadîsçiler arasında hadîsle ilgili müzakere kapısını açarken, bir taraftan da "fulan kimse hadîsi bu şekilde rivayet etti; fulan kimse de şu şekil..." ifadesinin tabii bir neticesi olarak isnad fikrinin yerleşip gelişmesinde başıca âmillerden birisi olmuştur.

---

460 Aynı eser, I. 94.

461 Aynı yer.

462 El-Ḫaṭību'l-Bağdādī, *el-Kifāye*, s. 402.

463 İbn ʿAbdi'l-Berr, *Cāmi ʿbeyāni'l-ʿılm*, I. 95.

464 Bkz. *Sunen*, I. 97-98.

İlerde daha geniş bir şekilde üzerinde durma imkânını bulacağımız bu konu ile sahabe devrine son verirken, şu hususu bir defa daha belirtmekte fayda vardır ki, vahyin başlangıcı ile İslâm'ın iki dayanağından birisi olduğu anlaşılan hadîs, Hazreti Peygamberin en yakın arkadaş ve yardımcıları olan sahabe tarafından tam bir titizlikle korunmuş, bazan hâfıza ve bazan da yazı yardımıyle müteâkıp nesle nakledilmiştir. Ne var ki sahabeden sonra yine de hayırla yadedilmesi gereken ve Kur'ân ve hadîs başta olmak üzere İslâmî ilimler sahasında âlimleri sayılamıyacak kadar çok olan bu nesil, belki de Hazreti Peygamberi görmemenin ve onun devrine bir kuşak da olsa uzak bulunmanın bir neticesi olarak, aralarına fesad unsurların sızmasına ve tevhîd kelimesinin geniş çapta zedelenmesine engel olamamıştır. Bu zedelenmenin en büyük tesiri ise, hadîs üzerinde görülmüştür. Bunu müteâkıp bahislerimizde incelemeğe çalışacağız.

E. HADÎSTE VAZ^{c} HAREKETLERİ

1. Mevzū^{c} (uydurma) hadîsin tarifi

Başta İslâm dinine kasdedenler olmak üzere, mensub oldukları siyasî fırka ve hizibleri, fıkhî mezhebleri, kabilelerini, cinsiyetlerini, dillerini, peşinden gittikleri imam veya hükümdarları medhetmek, halife ve emirlerin nezdinde yüksek mertebeler kazanmak, câmi ve mescidlerde va^{c}zettikleri cemaatın teveccühüne nâil olmak, halkın dinî emir ve nehiyelere karşı rağbetini artırmak maksadıyle din düşmanlarının, yalancıların ve câhillerin uydurdukları, sonra da bu uydurulan şeylere, derecelerini yükseltmek için tanınmış hadîs râvilerinden düzdükleri isnadlar ekleyerek hadîsmiş gibi Hazreti Peygambere iftira ile isnâd ettikleri sözlere mevẓū^{c} (uydurma) hadîs adı verilmiştir[465].

Hazreti Peygamber "her kim benim üzerime kasden yalan söylerse, cehennemdeki yerine hazırlansın"[466] demiş olmakla beraber, esefle belirtmek gerekir ki, İslâm'ın çok erken bir devrinde, çeşitli sebeplerle pek çok hadîs uydurulmuş ve Hazreti Peygamberin ismine izafeten sahîh hadîseler meyanında rivayet edilmiştir. Hadîs vaz'ının çeşitli sebepleri vardır. Bu sebepler üzerinde durmadan önce, tarihi kesinlikle tesbit edilemese bile, hadîs vaz'ının başlangıcına, yahut mevẓū^{c} hadîslerin zuhur etmeğe başladığı devre kısaca işaret etmek faydalı olacaktır.

---

465 Talât Koçyiğit, *Hadis usûlü*, s. 132.

466 Hadisçilerin ittifakla mütevatir olarak kabul ettikleri bu hadîs bütün hadîs kitaplarında nakledilmiştir. Varyantlarından birisi için meselâ bkz. Muslim, *Ṣaḥîḥ*, IV. 2298.

2. Hadîs vazʿının başlangıcı

Hadîs, İslâm toplum hayatındaki yerini ve değerini incelerken de bebelirttiğimiz gibi, hem Kur'ânın tefsiri, hem de teşrîin Kur'ândan sonraki ilk kaynağı olması bakımından, Hazreti Peygamberin hayatında gerçek değerini bulmuş ve sahabe arasında aranan, müzakere edilen ve büyük bir titizlikle korunan mukaddes bir emanet olmuştur. Gerçek bu olunca, hadîs vaz'ının başlangıç devrini araştırırken, ilk akla gelen sualin, hadîsin değer kazandığı bu ilk devirle ilgili olması ve "vazʿ hareketinin Hazreti Peygamberin hayatında görülüp görülemiyeceği" istifhamının belirmesi tabii bir netice olarak ortaya çıkabilir. Ancak şunu hemen belirtmek gerekir ki, böyle bir istifhamın hadîs tarihi bakımından hiç bir mesnedi ve hiç bir değeri yoktur. Bu hükmü teyid bâbında ileri sürülebilecek basit, basit olduğu kadar da münakaşa götürmez ilk delil, hadîs tarihi ile ilgili kaynaklarda, Hazreti Peygamber hayatta iken hadîs vaz'ına teşebbüs edildiğini, yahut bir kişi dahî olsa, onun bu derece şenî bir fiile cüret ettiğini gösterecek tek bir habere rastlanmamaktadır. Eğer böyle bir hareket olsaydı, daha sonraki devirlerde bu işe teşebbüs edip de hadîsçiler tarafından en ağır dille teşhir edilenler gibi, bu hareketin fâili veya fâilleri de, ya bizzat Hazreti Peygamber, yahutta onun ashabı tarafından aynı tarzda teşhir edilir ve lânetlenir, bununla ilgili haberler de bize kadar intikal ederdi. Nitekim ilk asır içerisinde hadîslerin hususî bir kitapta toplanmayıp, yalnız hâfızaya itimad edilmesinden, aynı zamanda vahyin başlangıcından vefata kadar geçen 23 sene içinde Hazreti Peygamberin söylediklerine ve yaptıklarına hasretmenin güçlüğünden dolayı bazı kimselerin hadis vazʿ ve Hazreti Peygambere nisbet etmeyi mubah saydıklarını ileri süren *Fecru'l-İslâm* müellifi Aḥmed Emîn[467], vazʿ işinin Hazreti Peygamberin hayatında zuhur ettiğini ve bu sebeple onun "her kim benim üzerime kasden yalan söylerse, cehennemdeki yerine hazırlansın" hadîsini söylemek zorunda kaldığını iddia etmiş, fakat bu iddiasını teyid edecek müşahhas bir delil ortaya koymaktan âciz kalmıştır. Oysa ki düşüncesi, vazʿ hareketinin Peygamber devrinde başladığı görüşüne mütemayil olan bir müellifin, bu kadar ciddî bir konuda düşüncesini teyid edecek bir iki misal göstermesi ve hadîs vazʿ eden bir iki isim zikretmesi gerekirdi. Maamafih onun böyle bir delil ileri sürmekten âciz kalması ve iddiasını sadece Hazreti Peygamberin ne maksatla söylediği sibakından açıkça anlaşılan mezkûr hadîsin vürûduna dayandırması, kaynaklarda hadîs vazʿının Hazreti Peygamber devrinde başladığını gösteren tek bir haberin bulunmadığına dair yukarıda işaret ettiğimiz görüşümüzü teyid eder.

---

467 Bkz. adı geçen eser, s. 210–211.

Hadîs vaz'ının Hazreti Peygamber devrinde başlamış olamayacağının diğer bir delili, aksine varid olacak iddianın akıl ve mantıktan uzak oluşudur. Çünkü Peygamber devrinde İslâm'ın intişarı, ona karşı duyulan büyük bir inanç içerisinde cereyan etmiş, müslümanlar üstün bir îmanla onun etrafında toplandıkları için din, süratle yayılmıştır. Böyle bir imanın, sâhibini Hazreti Peygambere yalan isnad etmeğe götürebileceğini kabul etmek mümkin değildir. Tarih, sahabenin adaletine hiç bir şüphe ve tereddüde mahal bırakmayacak şekilde şehadet etmiştir.

Her hangi bir sahabînin hadîs uydurup onu Hazreti Peygambere isnad etmiyeceği kesin olmakla beraber, Peygamber devrinde yaşamış, sûreta müslüman olmuş, fakat içlerinde inançsızlıklarını gizlemiş "münāfıķ" denilen bazı kimselerin hadîs vaz'ına teşebbüs edebilecekleri düşünülebilirse de, sahabe tarafından çok iyi tanınan bu gibi kimselerin hadîs naklinde hiç bir değerleri bulunmadığını da hatırdan uzak tutmamak gerekir. Daha önce bir vesile ile de temas ettiğimiz gibi, Kur'ânı Kerîmden zaman zaman nâzil olan âyetler, bunların içlerinde gizledikleri nifak alâmetlerini açığa çıkarmış ve onların her hangi şenî bir fiilde bulunmalarına fırsat vermemiştir. Bu bakımdan, Kur'ânı Kerîmin de açıkça belirttiği gibi "münafıklar, kalplerinde bulunan kötülükleri haber veren âyetlerin nâzil olmasından şiddetle çekiniyorlardı"[468].

Hazreti Peygemberin vefatından sonra devlet idaresini eline alan iki halîfe Ebū Bekr eş-Şıddīķ ve 'Omer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'ın hadîs rivayetinde gösterdikleri sert tedbirler sebebiyle[469], onların devrinde de hadîs vaz'ına teşebbüs edilmediği muhakkaktır. Esasen kaynaklarda bunun aksini gösterecek her hangi bir işarete rastlamak mümkün değildir. O halde hadîs vaz'ı ne zaman başlamıştır?

---

468 Tövbe sûresi. 65.

469 Ebū Bekr, Hazreti Peygamberin cedde (büyük anne)ye südüs (1/6) miras verdiğini rivayet eden el-Muğîre İbn Şu'be'den haberi için şâhid talebetmiş ve ancak, Muhammed İbn Mesleme'nin şehadetinden sonra hadîsi kabul etmiştir. Bkz. el-Ḫaṭību'l-Bağdādī.*el-Kifāye*, s. 26; el-Ḥākim, *Ma'rifet 'ulūmi'l-ḥadīs*, s. 15; ez-Zehebī, *Tezkire*, I. 3. Keza 'Omer İbnu'l-Ḫaṭṭāb da "biriniz, üç defa izin istedikte cevap verilmezse geri dönsün" hadîsini rivayet eden Ebū Mūsā'dan bu hadîs için şâhid talebinde bulunmuş ve Ebū Sa'îd el-Ḫudrî'nin şehadet etmesinden sonra hadîsi kabul etmiştir. Bkz. Muslim, *Şaḥīḥ*, III. 1694.

Ebū Bekr, sık sık müslümanlara yalandan sakınmalarını söyler ve "yalan, insanı fücûra, fücûr ise ateşe götürür" derdi (ez-Zehebī, *Tezkire*, I. 3). Mu'āviye ise, Dımaşķ'ta minberden halka hitap etmiş ve "hadîs rivayetinden sakınınız ve rivayet ederseniz, yalnız 'Omer devrinde bilinen hadîsleri alınız; çünkü o, Allah için halka korku veren bir kimse idi" demiştir (ez-Zehebī, *Tezkire*, I. 7).

Biz, yine kaynaklardan edindiğimiz intiba ile, Hazreti Peygamber ve onun halîfeleri devrinde hadîs vaz'ına teşebbüs edilmediği görüşüne sâhip olmamıza rağmen, bu işin yine de çok erken bir devirde başladığını söylemek zorundayız. Çünkü İslâm âlemi, yarım asırlık bir devri henüz tamamlamadan büyük bir bâdireye sürüklenmiş ve bu bâdirede üçüncü halîfe ʿOsman İbn ʿAffān şehîd edilmiştir. Onun şehadetiyle İslâm'ın binası sarsılmış, inanç ve iman duvarlarında tamiri gayri kaabil çatlaklar meydana gelmiştir. ʿOsman'ın katlinden sonra müslümanlar ʿAlī İbn Ebī Ṭālib'e bey'at etmiş olmakla beraber, vukubulan yeni hâdisler, anlaşmazlıkları bir kat daha artırmıştır. Çünkü bir taraftan ʿAlī'ye bey'at edilirken, diğer taraftan ʿOsmān'ın ölümünden mes'ul olduğu gerekçesiyle yine ʿAlī'den onun "dem"i talebedilmiştir. Bu olaylar, müslüman saflarında büyük bölünmelere sebep olmuş, bir taraftan Ḥicāz ve ʿIrāḳlıların takviye ettikleri ʿAlī karargâhı teşekkül ederken, diğer taraftan Şām ve Mısır halkının desteklediği Muʿāviye karargâhı diğerinin karşısında ona cephe almıştır. Bu bölünme, müslümanlar arasında şiddetli çarpışmalara sebep olmuş, iş tahkimle bir neticeye ulaşmış olmakla beraber, yeni yeni siyasî fırkaların zuhur etmesine yol açmıştır. Bu fırkaların zuhuru ise, bir takım itikadî mezhebleri peşlerinden sürüklemiştir. Eẕ-Ẕehebī, müslümanlar arasındaki bu bölünmeyi bahis konusu ederek şöyle der: "Sahabe, diğerlerine nisbetle aralarında en az fitne olan kimselerdi. Nübüvvetten itibaren geçen her asırda, bir evvelkine nisbetle daha fazla ihtilâf ve tefrika zuhur ediyordu. Bu sebeple, ʿOsman'ın hilâfetinde zâhir bir bid'at vukubulmamıştı. Fakat onun katledilmesi üzerine, birbirine karşı iki bid'at zuhur etti. Biri ʿAlī'yi tekfir eden *ḫavāric*, diğeri de, onun imametini, ısmetini yahut nübüvvetini veya ulûhiyyetini iddia eden *rāfıza* bid'ati idi. Sahabe asrının sonlarına doğru, İbnu'z-Zubeyr ve ʿAbdu'l-Melik'in imaretleri sırasında *murciʾe* ve *ḳaderiyye* bid'atları vukubuldu. Tâbiʿûn asrının başlarında, Emevî hilâfetinin sonlarına doğru *cehmiyye* ve *muşebbihe mumessile* bid'atları zuhur etti. Sahabe devrinde bunların hiç biri olmamıştı"[470].

Eẕ-Ẕehebī tarafından özetlenen bu ihtilâfların zuhurunda ve gelişip büyümesinde, İslâm'ın Arap Yarımadasını aşıp şarkta ve garpte çok geniş ülkelere yayılmasının tesiri büyük olmuştur. Çünkü bu ülkelerde müslümanlar, değişik din ve mezheblerde bir çok değişik milletlerle karşılaşmışlar ve onların büyük derecede tesiri altında kalmışlardır. Kur'ânı Kerîmde, yahudiler, nasraniler, sâbi'îler, mecûsiler ve müşrikler olarak isimleri geçen[471] bu değişik din mensuplarından bir çoğu, İslâm'ı kabul etmiş olmakla beraber zihinlerinden ilk dinlerinin bazı inanç kalıntılarını atamamışlar ve İslâm'ı

470 Bkz. *el-Munteḳā min Minhāci's-sunne*, s. 386.
471 Bkz. Hacc sûresi, 17.

bu inançların tesiri altında anlamak zorunda kalmışlardır. Bunlardan bir kısmı ise, çeşitli sebeplerle İslâm'ı zoraki kabul etmişler, fakat hükümranlıklarına son veren bu dine karşı içlerindeki devamlı kin hissinden kendilerini sıyıramamışlar, fırsat buldukça onu inanç ve itikad yönünden yıkma gayretlerine girişmişlerdir. Nitekim Halîfe ʿOsmān İbn ʿAffān'ın öldürülmesiyle başlayan ihtilâfların çıkışında aslen yahudî olan ʿAbdullah İbn Sebe'in büyük rol oynadığı tarihî bir gerçektir. Eṭ-Ṭaberī'nin kaydettiğine göre İbn Sebe', Ṣanʿā' ehlinden olup, anası siyahî bir köle idi. ʿOsmān zamanında müslüman olmuş, müslümanlar arasına girerek onları sapıklaştırmağa çalışmıştır. İşe önce, Ḥicāz'dan başlayan İbn Sebe', oradan Baṣra'ya, sonra da Şām'a gelerek faaliyetine devam etmiştir. Ancak buralarda emellerini tam manâsıyle gerçekleştiremeyip Muʿāviye tarafından Şām'dan çıkarılınca Mısır'a gelmiştir. Burada, ʿĪsā'nın bir gün yeryüzüne tekrar döneceğinin iddia edildiği, halbuki Muḥammed'in son peygamber olduğu ve ʿĪsā'ya nisbetle onun yer yüzüne dönmeğe daha çok hakkı bulunduğu; her peygamberin bir vasîsi olduğu, Muḥammed'in vasîsinin de ʿAlī'den başkasının olamayacağı gibi fikirleri yaymağa başlamıştır[472].

İbn Sebe', İslâm itikadını yıkmak için ona tamamiyle zıt fikirler yaymağa çalışırken, siyasî havayı da bulandırmayı ihmal etmemiş ve esasen böyle bir hava içerisinde kendi fikirlerinin daha kolay yayılabileceğine büyük bir îmanla bağlanmıştır. Ona göre, madem ki ʿAlī Peygamberin vasîsidir; o halde Peygamberden sonra imamet, hilâfet veya devlet reisliği herkesten ziyade ʿAlī'nin hakkıdır; ʿOsmān bu hakkı ondan gaspetmiştir. Binaanaleyh müslümanların hemen harekete geçip bu hakkı sâhibine iade etmeleri gerekir Böyle bir hareket *el-emru bi'l-maʿrūf ve'n-nehyu ʿani'l-munker* hükmünün de bir gereğidir[473].

İbn Sebe', fikirlerini yayabilmek için siyasî havadan büyük bir maharetle istifade etmiştir. Bazı meşhur sahabîlerin Kūfe, Baṣra ve Mısır gibi vilâyetlerden azledilerek onların yerine halîfenin yakınlarının getirilmesi, İbn Sebe' için kaçırılmaz bir fırsat olmuştur. Zaten insan, tabiatı itibariyle bu çeşit azil ve tayinleri hoş karşılamaz; içerisini nereden geldiğini pek anlayamadığı bir hoşnutsuzluğun kapladığını hisseder. İnsanlık tarihi, bu tarz idarenin yarattığı çeşitli hâdiselerle doludur. ʿOsmān İbn ʿAffān'ın yakınlarının işbaşına getirilmesi de böyle bir hoşnutsuzluk yaratmış olabilir. Fakat bu hoşnutsuzluğun, halîfenin öldürülmesine varacak, müslümanların, sarsıntısı asırlar boyu devam ederek büyük hâdislerle tefrikaya düşmelerine sebep ola-

---

472 Eṭ-Ṭaberī, *Tārīḫ*, III. 378.
473 Aynı yer.

cak dereceye gelebileceğini kabul etmek gerçekten güçtür. Nitekim ʿOsmān İbn ʿAffān da, muarızlarının bu konudaki iddialarını reddetmek için "ben, Rasûlu'llah (s.a.s.)ın, kendi kabilesinden ve kendi cinsinden vazifelendirdiği kimselerden başkasına vazife vermedim" demiştir[474]. Ebû Bekr ve ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb da aynı yolu tutmuşlardır. Ebū Bekr, Şām'ın fethinde Yezīd İbn Ebī Sufyān'ı oraya vâli olarak tayin etmiş, ʿOmer ise, onu yine aynı yerde bir müddet tutmuş, sonra onun kardeşi Muʿāviye İbn Ebī Sufyān'ı görevlendirmiştir. Bu tayinler, Emevî sülâlesinin devlet işlerinde vazife almalarının bir mahzuru bulunmadığını gösterir. Akrabaların tayin edilmesi işine gelince, bunda da her hangi bir garabet olmaması gerekir. Eğer ʿOsmān'ın öldürülmesindeki sebep bu olsaydı, ondan sonra hilâfet makamına geçen ʿAlī İbn Ebī Ṭālib'in aynı siyaseti takip etmemesi, yani kendi akrabalarına devlet işlerinde vazife vermemesi gerekirdi. Fakat görüyoruz ki ʿAlī de, baba ve ana tarafından olan akrabalarını idarî işlerde kullanmış, hattâ bu konuda ʿOsmān'dan da ileri gitmiştir. Meselâ amcası çocukları ʿAbdullah İbn ʿAbbās ile ʿUbeydullah İbn ʿAbbās'ı, Ḳusem İbn ʿAbbās ve Şumāme İbn ʿAbbas'ı, kız kardeşi Ummu Hānī'nin oğlu Caʿde'yi muhtelif vazifelere tayin etmiş ve daha garibi - şiîlerin ileri sürdüklerine göre - imamet ve hilâfet müessesesini, oğulları Ḥasan ve Ḥuseyn'e miras olarak bırakmıştır[475]. Fakat şurası muhakkaktır ki, İbn Sebe', bunun gibi siyasî ve idarî hâdiseleri büyük bir ustalıkla istismar etmesini bilmiş ve ʿOsmān İbn ʿAffān'ın öldürülmesiyle neticelenen ayaklanmanın çıkışında hissesine düşen büyük rolü oynamıştır.

ʿOsmān İbn ʿAffān'ın öldürülmesi, müslümanlar arasında büyük bir endişe uyandırmıştır. ʿAlī İbn Ebī Ṭālib'e bey'at edilmekle beraber bu endişe canlılığını muhafaza etmiş ve ʿAlī'den bir devlet reisi olarak katillerin cezalandırılması istenmiştir. Ancak Kūfe'yi devletin merkezi yapan ve oraya yerleşen ʿAlī, bu istek karşısında çeşitli sebeplerden dolayı hareketsiz kalınca, başta Hazreti Peygamberin zevcesi ʿĀişe olmak üzere, Ṭalḥa, Zubeyr ve diğer vilâyetlerden gelen bazı sahabîler, katillerin cezalandırılmasını sağlamak için Mekke'de bir toplantı yapmışlar, Baṣra halkının da yardımlarını sağlamak maksadıyle oraya hareket etmeğe karar vermişlerdir. Bundan sonraki hâdisler süratle gelişmiştir. ʿAlī İbn Ebī Ṭālib, Baṣra civarında Hazreti ʿĀişe ile bir anlaşma zemini hazırlar gibi olmuşsa da, neticede, kendi taraftarlarıyle ʿĀişe taraftarları arasında tarihin meşhur Cemel harbinin çıkmasını önleyememiştir (H. 36). Bu harpte ʿĀişe, Ṭalḥa ve Zubeyr gibi iki büyük yardımcısını şehid vererek geri dönmek zorunda kalmıştır. Ancak iş, bununla sonra ermemiştir. O zamana kadar ʿAlī'ye bey'at etmemiş olan Şām vâlisi Muʿāviye,

474 Ez-Zehebī. *el-Munteḳā min Minhāci's-sunne*, s. 383.

475 Aynı eser, s. 382.

ʿOsmān'ın katilleri cezalandırılmadıkça bey'at etmiyeceğini açıklamış ve ʿAlī'ye karşı cephe almakta ısrar etmiştir. Bu ısrar ise, ʿAlī ile Muʿāviye kuvvetlerinin Şıffīn mevkiinde karşı karşıya gelmelerine yol açmıştır (H. 37). Tahkim hâdisesiyle neticelenen Şıffīn harbi de, bilindiği gibi, ʿAlī'nin hilâfet makamından hal'i ve Muʿāviye'nin nasbı ile sonuçlanmış; fakat daha mühimmi, Kur'ân-ı Kerîm yerine insanları hakem olarak kabul ettiğinden dolayı ʿAlī'yi şiddetle suçlayan kendi taraftarlarından büyük bir gurubun ʿAlī'den ayrılmalarına ve *ḫavāric* adı altında hilâfet makamını daima meşgul eden korkunç bir kuvvet olarak tarih sahnesine çıkmalarına yol açmıştır[476].

Ḫavāric fırkası bu suretle ortaya çıkarken, Muʿāviye'nin hilâfetini tanımayan ve ʿAlī'ye sadık kalan şiʿa fırkası, ʿAlī'nin bir hâricî tarafından öldürülmesinden sonra (H. 40) da oğlu Ḥasan'a bey'at etmiş, hattâ Ḥasan'ın bir müddet sonra hilâfetten vazgeçip bütün işleri Muʿāviye'ye devretmesi bile, onların ʿIrāḳ'a hâkim bir kuvvet olarak hayatiyetlerini devam ettirmelerine engel olmamıştır.

İşte, kısaca özetlemeğe çalıştığımız bu siyasî ihtilâflar ve bu ihtilâfların neticesi olarak ortaya çıkan şî'a ve havaric fırkaları, hadîs vaz'ının başlamasında başlıca âmil olmuşlardır; çünkü her fırka, kendi siyasî görüşlerinin doğruluğuna halkı inandırabilmek için bu görüşleri teyid edecek dinî nasslara şiddetle ihtiyaç duymuşlardır. Ne var ki bu nassları Kur'ân içinde ve sahîh hâdisler arasında bulamadıkları zaman, yeni hadîsler îmal etmekten başka çıkar yol görememişlerdir. Ancak şunu hemen belirtmek gerekir ki, hâricîler hadîs vaz'ında şî'îler kadar ileri gitmemişlerdir; çünkü itikadlarınca murtekibu'l-kebîre (büyük günah sâhibi) kâfirdir; yalan söylemek kebîredendir; binâanaleyh yalancı kâfir sayılır[477]. Bu itikadın onları hadîs uydurmaktan alıkoyacağına hiç şüphe yoktur. Filhakika hâricîlerin hadîs uydurduklarını gösteren açık bir delil bulunmadığı gibi, lehlerinde vâki olan şehadetler de onları bu konuda temize çıkartmaktadır. Meselâ İbn Teymiye, şiʿa ile havaric arasında bir mukayese yapar ve şöyle der: "Cerh ve ta'dîl kitaplarını gözden geçirenler, en fazla yalan uyduranların şiîler olduklarını açıkça görürler. Hâricîler ise, dinden uzaklaşmış olmalarına rağmen, halk arasında en sâdık kimselerdir ve hattâ hadîslerinin en sahîh hadîsler olduğu bile söylenir"[478]. Yine İbn Teymiye'nin bir râfızîye karşı ileri sürdüğü itirazda şöyle dediğini görürüz: "Biz biliyoruz ki havaric sizden daha şerdir; bununla beraber on-

---

476 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Talât Koçyiğit, *Hadisçilerle kelâmcılar arasındaki münakaşalar*, s. 31, 35 vd.

477 Aynı eser, s. 38–39.

478 Ez-Zehebī, *el-Munteḳā min Minhāci's-sunne*, s. 22.

lara yalancılık isnad etmeğe dilimiz varmaz. Onları tecrübe ettik ve doğruyu arayan kimseler olduklarını gördük"[479].

Şî'aya gelince, İslâm tarihinde ilk defa ortaya çıkan büyük siyasî bir fırka olması dolayısiyle, yalnız 'Alî taraftarlarını değil, aynı zamanda o devre kadar süratle genişleyen İslâm hâkimiyetinden korku ve dehşete düşmüş yabancı unsurları da bünyesinde toplamış bulunuyordu. Bunlar İslâm aleyhine teksif ettikleri emellerini, zulme uğramış olan 'Alî ve evlâdı, veya ehl-i beyt adına tahakkuk ettirmek yolunu tutmuşlardı. 'Alî taraftarlığı yahut sevgisi, bu emellerin gerçekleştirilmesi için elverişli bir perde olmuştu.

'Alî İbn Ebî Ṭâlib'in, devletin merkezini Ḥicâz'dan Kûfe'ye nakletmesi, 'Irâḳ'ın bir şî'a merkezi haline gelmesini sağlamış, aynı zamanda, İslâm inanç ve itikadının, 'Irâḳ'ta hâkim eski Fürs inanç ve itikadıyle karışarak yeni bir şî'a akaidinin doğmasına yol açmıştır. Fürsler, verasetle intikal eden hühümdarlık idaresine alışıktılar; İslâmiyetin getirdiği hür seçim sistemini bilmiyorlardı. Bu alışkanlığın, 'Irâḳ'a hakim olan Şî'a üzerindeki en büyük tesiri, Peygamberden sonra imamet ve hilâfetin 'Alî'ye geçmesi görüşü üzerinde tecelli etti. Keza fürslere göre hükûmdar mukaddes bir varlıktı; bu görüş, şî'a arasında 'Alî ve evlâdları hakkında ortaya çıktı. Nitekim Şî'aya göre imama itaat vâcibtir; çünkü bu Allah'a itaat demektir[480]. Keza şî'anın bazı kollarında görülen ve 'Alî'nin nübüvvet ve hattâ ulûhiyyetini orataya koyan inançlar da aynı tesirin neticelerinden başka bir şey değildir[481].

Bu çeşit İslâm dışı inançlarla ortaya çıkan ve 'Irâḳ'a hakim olan şî'anın, İslâm devleti içerisinde varlığını koruyabilmesi için, inanç ve itikadını İslâmî göstermek istemesi tabiidir. Bu ise, inançlarının Kur'ânı Kerime ve Hazreti Peygamberin hadîslerine uygunluğunu isbat etmekle mümkin olur. Eğer Kur'ân içerisinde görüşlerine uygun bir hüküm bulabilirlerse, bu, onlar için elbette büyük bir kazanç olmak icabeder. Fakat böyle bir hüküm yoksa, onu hadîsler arasında aramak lâzımdır. Yine de bulunamazsa, yeni bir Kur'ân âyeti icad etmek mümkin olmadığına göre, bunu hadîs üzerinde denemekten başka çıkar yol yoktur. Nitekim şî'a, İslâm dışı görüşlerini teyid edebilmek için, ne Kur'ânı Kerîmde ve ne de Hazreti Peygamberin hadîsleri arasında bir nass bulabilmiş, fakat zaman zaman uydurup halk arasında yaydıkları uydurma hadîslerle görüşlerini takviye etmeğe çalışmışlardır.

Şî'anın hadîs vaz'ındaki önderliği, meşhur şî'î imamlardan İbn Ebi'l-Ḥadîd tarafından da açık bir dille itiraf edilmiş ve şöyle denilmiştir: "Bil ki,

---

479 Aynı eser, s. 480.

480 Aḥmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 271.

481 El-Bağdâdî, *el-Farḳ beyne'l-firaḳ*, s. 18, 152.

fezâ'il ile ilgili yalan hadîslerin aslı şî'a cihetinden gelmiştir. Onları hadîs vaz'ına sevkeden âmil, hasımlarının düşmanlığı idi... Ne zaman ki Bekriyye şî'anın bu faaliyetini gördü, onlar da kendi imamları hakkında şî'anın hadîslerine mukabil başka hadîsler vazettiler"[482].

Şî'a, hadîs vaz'ını bir meslek haline getirdikten sonra, merkez ittihaz ettikleri 'Irāk'ın, uydurma hadîslerin beşiği haline gelmiş olacağını tahmin etmek güç değildir. Nitekim medîneliler, bu sebepten ırakhların rivayet ettikleri hadîsleri ihtiyatla karşılamışlar, daha doğrusu onlardan "tevakkî" etmişlerdir[483]. Yine bu sebepten, meşhur imam Mālik İbn Enes, 'Irāk ehlinin hadîslerini ehl-i kitabın hadîsleri ayarında görmüş, "onları tasdik de etmeyiniz tekzib de" diyerek bu ülkede rivayet edilen hadîslerden korunmak gerektiğini hatırlatmıştır[484]. Aynı İmamın nazarında 'Irāk bir "dāru'z-zarb" idi; para basar gibi burada hadîs imal ediliyor ve piyasaya sürülüyordu. Mālik İbn Enes bunu ifade etmek için "ırakhlar gece basarlar, gündüz harcarlar" demiştir[485].

Şî'a tarafından vazedilen hadîslerin büyük bir kısmı, 'Alî'nin menâkıbi ile ilgili olduğu gibi, bazıları da Mu'âviye ve Emevî sülâlesini, 'Alî'ye tekaddüm eden diğer üç halîfeyi ve bazı sahabîleri zemmetmek gayesini güdüyordu. Fakat her şeyden önce üzerinde durdukları husus, Hazreti Peygamberin kendisinden sonra hilâfeti 'Alî İbn Ebî Ṭālib'e vasiyyet ettiğini isbat edebilmekti. Bu konuda pek çok hadîs uydurmuşlardır. Misal olmak üzere bunlardan bazılarını zikretmekte fayda vardır.

"Selmān'dan rivayet edilmiştir: Hazreti Peygambere vasîsinin kim olduğunu sordum. Buyurdu ki: Vasîm, sırdaşım, ehlim içinde halîfem ve kendimden sonra bıraktığım en hayırlı insan 'Alî'dir"[486].

"Ebū Burayde babasından rivayet etmiştir: Her nebînin bir vasîsi vardır. Benim vasîm ve vārisim de 'Alî'dir"[487].

"Enes İbn Mālik'ten rivayet edilmiştir: HazretiPeygamber devrinde bir yıldız kaymıştı. Allah'ın elçisi buyurdu ki: Şu yıldıza bakın; kimin evine düşerse, o, benden sonraki halîfedir. Baktık: Yıldız 'Alî İbn Ebî Ṭālib'in evine düştü..."[488]

---

482 Bkz. *Şerḥu Nehci'l-belāğa*, III, 26–27.
483 Eẕ-Ẕehebî, *el-Muntekā min Minhāci's-Sunne*, s. 88.
484 Aynı yer.
485 Aynı yer.
486 Es-Suyūṭî, *el-Le'āli'l-maṣnū'a fi'l-ahādîsi'l-mevẓū'a*, I. 358.
487 Aynı eser, I. 359.
488 Aynı eser, I. 357.

ʿAlī İbn Ebī Ṭālib'in hilâfet ve imametini, uydurdukları hadîslerle isbat etmeğe çalışan şîʿîler, onun fazîletine dair de bir çok hadis uydurmuşlardır. Misal olarak bunlardan da bir kaç hadîs zikredebiliriz:

"İbn Mesʿūd'tan rivayet edilmiştir: ʿAlī'ye bakmak ibadettir"[489].

"İbn ʿAbbās'tan rivayet edilmiştir: Ben ilmin şehriyim; ʿAlī de bu şehrin kapısıdır. İlim isteyen kapıya gelsin"[490].

"ʿAlī İbn Ebī Ṭālib'ten rivayet edilmiştir: Sen ve şîʿan cennettedir"[491].

"Ebū Saʿīd el-Ḫudrī'den rivayet edilmiştir: Kıyamet günü gelince Allah bana ve ʿAlī'ye diyecektir ki: Sizi sevenleri cennete, size düşman olanları da cehenneme sokun"[492].

Şîʿîler, ʿAlī İbn Ebī Ṭālib hakkında uydurmuş oldukları bu çeşit hadîslerle onun değerini yüceltmek ve dolayısıyle hilâfet ve imamet meselesinde ona diğer halîfelerden önce mutlak bir hak tanımak ve bunu isbat etmek gayesini gütmüşlerdir. İbn Teymiye'nin de dediği gibi, aslında, ʿAlī'nin fazîletleri sayılamayacak kadar çoktur; fakat şîʿa bunlarla iktifa etmemiş, onun için akla hayale gelmedik fazîletler düzmüşler ve bunları Hazreti Peygambere söyleterek en büyük cürmü işlemişlerdir[493]. Bu bakımdan şîʿîleri hadîs tarihinde ilk vazʿ (uydurma) kapısını açan bir mezheb olarak kabul etmemek ve yukarıda zikri geçen *Nehcu'l-belāğa* şârihi İbn Ebi'l-Ḥadīd'e hak vermemek mümkin değildir. Ne var ki şîʿa, bu kapıyı açmakla beraber, vazʿ işi yalnız onlara münhasır kalmamış, diğer mezhepler de kendi görüş ve inançlarını aynı yoldan yaymağa başlamışlardır. Bu faaliyet tabiatiyle uzun müddet devam etmiştir. Ancak İslâm dininin en mühim kaynağı olan hadîslerin büyük bir tehlike ile karşı karşıya geldiğini daha başlangıçta farkeden hadîsçiler, hadîs vazʿına karşı ilk ve en mühim tedbir olarak, hadîs aldıkları râvilerin kimliklerini, hal ve meşreblerini araştırmağa ve onlara, rivayet ettikleri hadîsleri kimlerden aldıklarını sormağa başlamışlardır. Aynı zamanda sıhhatini tesbit ettikleri hadîsleri, daha sistemli bir şekilde büyük hacimli kitaplarda toplamak suretiyle, onların daha emin bir şekilde muhafaza edilmelerini sağlamışlardır. Bu faaliyet neticesinde, bir taraftan hadîsin rivayet ve tahammül kaidelerini, râvilerin şartlarını cerh ve taʿdîlin hükümlerini tesbit eden yeni bir ilim teşekkül etmeğe başlarken, diğer taraftan her müslümanın güvenle başvurabileceği sahih hadîs kitapları telifine hız verilmiştir. Hicretin ikinci asrı, bu faaliyetlerin yoğunluk kazandığı bir asır olarak görülür.

489 Aynı eser, I. 343.
490 Aynı eser, I. 329.
491 Aynı eser, I. 379.
492 Aynı eser, I. 381.
493 Ez-Zehebi, *el-Muntekā min Minhāci's-sunne*, s. 480.

II. BÖLÜM

HADÎS İLMİNİN TEŞEKKÜLÜ VE BUNU HAZIRLAYAN SEBEPLER

(II. Hicrî Asır)

A. TOPLUM HAYATINA GENEL BAKIŞ

1. Siyasî durum

Seçimle işbaşına gelmiş ilk dört halîfenin devri, emevîlerin babadan oğula intikal eden halîfelik idaresiyle sona erince, İslâm devleti, yeni bir idarî sistemle karşı karşıya gelmiş bulunuyordu. Ancak halîfeye istibdad ruhunu telkîn eden bu veraset sistemi, çeşitli unsurların idareye karşı giriştikleri şiddetli mücadele neticesinde el değiştirerek emevîlerden abbasîlere geçti. Bu neticeyi sağlayan unsurların başında, daha önce temas ettiğimiz şî'a ve havaric fırkalarının Emevî idaresine karşı besledikleri şiddetli husumet geliyordu. Şîʿa, imamet ve hilâfette ehl-i beytin ve dolayısiyle ʿAlî ve evlâdının emevîlerce gasbedilmiş haklarını müdafa ediyor ve her ne şekilde olursa olsun bu hakkı ele geçirmeğe çalışıyordu. Hâricîler ise, bugünün ifadesiyle cumhuriyetçi idiler ve halîfenin, hiç bir kabîle ve sülâle gözetmeksizin, müslümanlar arasından lâyık olan birisinin seçilmek sûretiyle işbaşına getirilmesi gerektiğini ileri sürüyorlardı.

Şîʿa ve havaricin hilâfet meselesinden dolayı emevîlere karşı giriştikleri bu mücadeleye Emevî idaresinin takip ettiği koyu ırkçılık siyasetinden bezmiş olan kabîlelerin, İslâm'a girmiş Fürs, Rum vs. unsurların düşmanlığı da inzimam edince, Emevî idaresi, bir asrı bile dolduramadan hayat sahnesinden silindi (132/750).

Emevî devletinin yıkılmasından sonra, es-Saffâḥ unvanıyle tanınan Ebu'l-ʿAbbās ʿAbdullah İbn Muḥammed İbn ʿAlī İbn ʿAbdillah İbn ʿAbdi'l-Muṭṭalib (132–136) ile, ileride Arap devleti olmaktan ziyade bir imparartorluk haline gelecek olan ʿAbbāsī devletinin temelleri atılmış oluyordu. Ancak es-Saf-

fāḥ'ın hilâfet makamındaki ömrü uzun sürmedi. 136 senesinde vefat etmesiyle, daha önce veliahd tayin ettiği kardeşi Ebū Caᶜfer el-Manṣūr (136–158) a bey'at edildi[494]. Ebū Caᶜfer, şiddet, ciddiyet, uyanıklık ve raıyyenin masalihine ihtimam bakımından Abbasî halîfelerinin en büyüğü sayılmış, devletin temellerini sağlam ve kuvvetli esaslar üzerine oturtması dolayısiyle, onun ilk kurucusu olarak kabul edilmiştir. Ebū Caᶜfer el-Manṣūr devrinin mühim ve devlet için tehlikeli olabilecek siyasî olayları arasında, ileriden beri hilâfette hak iddialarını sürdürmekte olan ᶜAlī oğullarından ve Halîfenin amcası olan ᶜAbdullah İbn ᶜAlī[495] ile, devletin kuruluşunda faal rol oynayan Ebū Muslim el-Ḫorāsānī[496] nin bertaraf edilmeleri yer alır. Diğer bir olay, es-Saffāḥ tarafından ikinci veliahd olarak tayin edilen ᶜİsā İbn Mūsā-nın hal'ı ve Halîfe el-Manṣūr'un oğlu el-Mehdī için bey'at alınmasıdır[497]. Daha sonraki halîfeler devrinde de bu türlü hâdiseler tekerrür edecek ve Abbâsî hanedânına biraz da kanlı bir özellik kazandıracaktır.

Ebū Caᶜfer'in vafatından sonra yerine geçen oğlu el-Mehdī (158–169) zamanında ıslahat hareketlerine devam edildi. Kendisine ve devlete karşı çıkan ve birisi de emevîlerden ᶜAbdullah İbn Mervān yönünden gelen bazı ayaklanmalar, el-Mehdī tarafından kolay bastırıldı. ᶜAbdullah önce hapsedildi, sonra Halîfenin affına ve ihsanına mazhar oldu. Bu devrede affa uğrayan ve ihsana garkedilenlerin bir kısmı da, el-Manṣūr tarafından hapsedilen alevîlerdi[498]. El-Mehdī, halka ve bilhassa mazlumlara karşı ne kadar merhametli ve eli açık idiyse, İslâm akaidine ters düşen, haramı mubah kılan ve toplum âdâbiyle alay eden zındıklık ve ilhad hareketlerine karşı da o kadar sert, şiddetli ve amansızdı.

El-Mehdī'nin ölümünden sonra oğlu el-Hādī (169–170), zındıklarla ve hâricîlerle aynı şiddetle mücadele etti. Bir sene kadar devam eden halîfeliği sırasında, el-Ḥuseyn İbn ᶜAlī idaresinde Mekke ve Medīne'de ayaklanan alevîler, Mekke'ye altı mil mesafedeki Faḫ mevkiinde Abbasî ordusu tarafından bastırıldılar. El-Ḥuseyn ve ehl-i beytinden bir çok kimse bu mevkide öldürüldü[499]. El-Hādī, babası tarafından ikinci veliahdliğe tayin olunan kardeşi er-Reşīd'i hal ve kendi oğlu Caᶜfer'i nasbetmeğe çalışmışsa da, kısa zamanda ölümü dolayısiyle muvaffak olamamış ve hilâfet makamına Hārūn er-Reşīd geçmiştir.

494 Et-Ṭaberī, *Tārīḫ*, VI. 121.
495 Aynı eser, VI. 145.
496 Aynı eser, VI. 127.
497 Aynı eser, VI. 271.
498 Aynı eser, VI. 353.
499 Aynı eser, VI. 410.

Er-Reşīd devri (170–193), imparatorluğun en parlak devri sayılır. Bununla beraber, Afrika'da Ḫorāsān ve Sūriye'de meydana gelen ayaklanmalar eksik olmamıştır. Afrika'da, berberî ayaklanması önce Herşeme İbn Aʿyun[500], sonra İbrāhīm İbnu'l-Ağleb[501] tarafından bastırılmış, Sūriye'de adnânîlerle yemenîler arasındaki ihtilâflar harbe dönüşünce Halîfenin müdahalesiyle halledilmiş, Ḫorāsānda ise, vâli ʿAlī İbn ʿĪsā'nın sebep olduğu hoşnudsuzluk, onun azli ile bertaraf edilmiştir[502].

Er-Reşīd'ten sonra yerine oğlu el-Emīn geçmiştir. El-Emīn devri (193–198) çeşitli hâdisler ve devletin temellerini sarsan fitnelerle dolu olarak görülür. Önce, Sūriye'de Muʿāviye'nin torunlarından es-Sufyānī lakabıyle maruf ʿAlī İbn ʿAbdillah İbn Ḫālid İbn Yezīd (İbn Muʿaviye) ayaklanmış, Şām vâlisini tardederek orayı ele geçirmiştir[503]. Hattâ bütün Sūriye'yi elde etmesi işten bile değilken yemenîlerle muzarîler arasında çıkan ihtilâf buna mani olmuştur. Bu sırada el-Emīn ile kardeşi el-Me'mūn arasında başlayan şiddetli mücadele ise, devleti büyük ölçüde sarsmıştır. Bu mücadele el-Emīn'in, babası tarafından veliahd olarak tayin edilen el-Me'mūn'u hal etmesiyle başlamış[504] ve neticede halîfe el-Emīn'in başı kesilerek öldürülmüştür[505].

El-Emīn'den sonra halîfe olan el-Me'mūn (198–218), hilâfette hak iddiasıyle her fırsatta ayaklanan alevîlere karşı cedlerinin siyasetini değiştirerek işe başlamış, önce, Abbasî alâmeti olan siyahı terkedip alevî alâmeti yeşili almış, sonra da imamlardan ʿAlī er-Rıżā ile sıhriyet kurup onu velihad yapmıştır[506]. Ne var ki Halîfenin bu davranışı, onun Merv'de bulunduğu bir sırada Bağdād'taki abbasîleri harekete geçirmeğe ve el-Me'mūn'un hilâfetten hal'ını ileri sürüp İbrāhim İbnu'l-Mehdī'ye bey'at etmelerine sebep olmuştur[507]. El-Me'mūn Bağdād'a gelinceye kadar iki sene halîfe olarak kalan ibrāhīm[508], el-Me'mūn'un Bağdād'a gelmesinden sonra hilâfetten azledilmiş[509]; bir müddet gizli kalmışsa da sonradan yakalanmış, fakat Halîfenin affına mazhar olmuştur[510].

---

500 Aynı eser, VI. 461.
501 Aynı eser, VI. 472.
502 Aynı eser, VI. 512.
503 Aynı eser, VII. 25.
504 Aynı eser, VI. 563.
505 Aynı eser, VII. 76.
506 Aynı eser, VII. 139; İbn Keşīr, *el-Bidāye*, X. 247, 275.
507 Aynı eser, VII. 140.
508 Aynı eser, VII. 154.
509 Aynı eser, VII. 151.
510 Aynı eser, VII. 175.

Halife el-Me'mūn devrinin en mühim olayı, Halîfenin mutezile akaidini benimsemesi ve bu akaidin en belirli özelliğini taşıyan *ḫalku'l-Ḳur'ān* inancını halka ve bilhassa aralarında Aḥmed İbn Ḥanbel gibi muhaddis ve fakîhlerin bulunduğu ulemaya kabul ettirmeğe çalışmasıdır. *Miḥne* tabir edilen ve üçüncü asırda hadîs tarihiyle ilgili bahislerimizde ayrıca incelenecek olan bu hâdiseler, el-Me'mūn'dan sonra yerine geçen kardeşi el-Mu'taṣım (218–227) ve onun oğlu el-Vāṣiḳ (227–232) devirlerinde şiddetini artırarak devam etmiş ve bir çok hadîsçi, ḫalḳu'l-Ḳur'ān inancına karşı geldikleri için büyük işkencelere maruz bırakılmışlardır. Burada şuna da işaret edelim ki, el-Vāṣiḳ'ın ölümü ile Abbasî devletinin altın devri sona ermiş bulunmaktadır.

Kısa notlar halinde özetlemeğe çalıştığımız İlk abbasîler devri, siyaset bakımından İslâm tarihinin en muhteşem, en istikrarlı ve en uzun süren bir bölümünü teşkil etmekle beraber, bir imparatorluk içinde görülmesi mümkin olan ve fakat bu imparatorluğun kaderinde mühim rol oynayan, hattâ onun parçalanmasına kadar yol açan bazı faktörleri de bünyesinde taşıdığına şüphe yoktur. Bu faktörlerden ikisi ve en mühimleri, hemen bütün halîfeler devrinde görülen alevî ayaklanması ve devletin bir Arap devleti olmasına rağmen, idarî ve askerî teşkilatta mevâlîden olan ve ekseriyetini fürsler teşkil eden yabancı unsurlara araplardan çok itimad edilmesi ve yer verilmesidir.

Abbasî devletinin, Emevî devletinin çöküntüsü üzerinde kurulduğu malumdur. Emevîlerin 'Alī taraftarları veya alevîler nezdindeki hükmü de meşhurdur ve bu hüküm, ilk Emevî halîfesi Mu'āviye'nin hilâfeti 'Alī'nin elinden aldığı zaman verilmiştir. Binâanaleyh emevîler, alevîler nazarında gâsıbtırlar ve her ne bahasına olursa olsun, gasbedilen bu şeyi onların elinden almak lâzımdır. Alevîler, Emevî idaresi süresince bu gayenin tahakkukuku için çalıştılar, hem öldürdüler hem öldüler.

Alevîlerle amca çocukları olan abbasîler de ortaya çıktıkları zaman bu gaye adına konuştular: Hilâfeti ve imameti gâsıbların elinden almak ve asıl sâhiplerine yani āl-i Muḥammed'e iade etmek. Bu gayeyi gerçekleştirmek için, işe, şî'iliğin merkezi olan Kūfe ve Ḫorāsān halkını davetle başladılar. Çünkü buralarda yaşayan fürslerin İslâm'a girdikten sonra örf ve âdetlerine sıkı benzerliği dolayısiyle şî'î görüşü benimsediklerini, yahut daha doğrusu, kendi, örf, âdet ve inançlarıyle bu görüşü bizzat onların meydana getirdiklerini ve onu her fırsatta müdafa ederek gasbedilen hakkın Muḥammed âilesine veya 'Alī oğullarına iadesi için mücadele ettiklerini biliyorlar; āl-ī Muḥammed adına yapılacak bir davete ilk koşacak olanların yine fürsler olacağına inanıyorlardı.

Fürsler ise, bu davete icabette kendileri için iki büyük fayda bulunduğunu mülâhaza ediyorlar ve her ne bahasına olursa olsun, bunları elden ka-

çırmak istemiyorlardı. Bu iki faydadan birisi, emevîlerin koyu milliyetçilik politikası dolayısiyle Araptan gayri milletlere hayat hakkı tanımayan zâlim idaresinden kurtulmak, diğeri ise, abbasîlere yardım etmek suretiyle İslâm'ın ellerinden aldığı nüfûz ve sultayı bir nebze de olsa yeniden ele geçirmek ve devlet idaresinde sözleri dinlenen kimseler olarak hayatiyetlerini muhafaza etmekti. Ve filhakika, Ḫorāsānlı Ebū Muslim'in ve adamlarının bütük yardımıyle Emevî devleti yıkılıp yerine Abbasî devleti kurulduğu zaman, fürsler, emellerini büyük ölçüde gerçekleştirmiş oldular. Halîfeler, fürsleri kendileri için muhafız seçtiler; saraylarında vezirlik taşrifatçılık ve kâtiplik gibi mevkiler ihdas ettiler ve bu mevkileri fürslere verdiler. Bu suretle devlet nizamı, fürslerin idaresinde eski Sasanî devleti nizamının bir kopyası haline geldi.

Abbasî devletinin kuruluşu ile fürsler kendi emellerini gereçkeştirmiş olmakla beraber, ʿAlī oğulları, bidayette āl-i Muḥammed adına yapılan davetin kendilerini aldatmak için başvurulmuş bir oyun olduğunu anlamakta gecikmediler; çünkü hilâfet kendi hakları olduğu halde yine elden çıkmış ve başkalarının malı olmuştu. İşte bu sebeple mücadelelerine yine devam etmeğe başladılar; fakat bu sefer daha zayıf ve daha kuvvetten düşmüş olarak...

Netice itibariyle, ilk abbasî devri, mevalî olarak İslâm'a girmiş olan fürslerin siyasî alanda hakimiyet kazandıkları, nüfûz ve sultalarını araplar üzerine hakim kıldıkları, buna karşılık, kendi adlarına mücadeleye girişilen ve Arap olan ʿAlī oğullarının durumunda bir değişikliğin olmadığı ve mücadelelerinden yine mağlub çıktıkları bir devir olarak görülür.

2. İlhad hareketleri

a. Zındıklar

Abbsîler, takip ettikleri siyaset dolayısiyle çeşitli din ve inançlara sâhip milletlerin, İslâm'a girmiş olsalar bile, İslâm dışı davranışlarını sürdürmelerine ve bu davranışların hem din, hem devlet için büyük tehlike teşkil etmesine tam bir başarıyle engel olamamışlardır. Bilhassa fürslere tanıdıkları geniş imtiyazlar, başta ordu olmak üzere devletin bir çok kuruluşlarında verdikleri yüksek mevkiler, İslâm'a zıt düşen inançların geniş çapta ve süratle yayılmasında başlıca âmil olmuştur. Zaten kuvvet kazanıp geniş ülkelerde yayılmağa başladığı ilk devirlerden itibaren düşmanlarının kin ve gayızlarını üzerine çeken ve intikam arzularını her geçen gün biraz daha ateşlendiren İslâm, başta zındıklar olmak üzere bir çok mülhıdin taarruzuna maruz kalmış ve bu taarruz bilhassa abbasîler devrinde bütün açıklığıyle su yüzüne çıkmıştır.

Zındık tabiri, umumiyetle, zâhiren müslüman olan, fakat içinde küfrü gizleyen kimseye ıtlak olunmuştur. Zındıklar, daha ziyade mecûsî dinine mensub olan, yahut Mani ve Senevî akaidini benimseyen, iki ilâha ibadet eden kimselerdir. Abbasî devrinde itikadî bozukluğun yaygınlaşması ve dinsizliğin açığa vurulması dolayısiyle ulûhiyyeti inkâr eden herkese zındık adı verilmiştir.

El-Gazālī "Küfr"ün bir hukm-i şer'ī olduğunu ve nass veya kıyasla bilinebileceğini açıklarken, yahudî ve hristiyanlar hakkında nass vârid olduğunu, brahman, senevî ve dehrîlerin bitarîkıl evlâ bunlara iltihak edeceğini belirtmek suretiyle zındıkları seneviye ve dehriye cümlesinden olarak zikretmiş[511], bir başka yerde ise, "kâinatın tedbirli, âlim ve muktedir bir yaratıcısı bulunduğunu inkâr eden, onun eskiden beri kendiliğinden böylece mevcut olduğunu, hayvanın nutfeden, nutfenin de hayvandan meydana geldiğini, eskiden beri böyle olduğunu ve ilelebed de böyle olacağını ileri süren" dehrîlerden bahsederken de "işte zındıklar bunlardır" demek suretiyle[512], dehriye ve zandakayı, yahut zındık ve dehrîyi müradif iki isim olarak kullanmıştır.

Zındıkların İslâm tarihinde zuhuru, Emevî idaresinin sonlarına rastlar. Halîfe el-Velīd İbn Yezīd İbn ʿAbdi'l-Melik'in mürebbii ʿAbdu'ṣ-Ṣamed İbn ʿAbdi'l-Aʿlâ'nın zındık olduğu söylenir[513]. Keza son Emevî halîfesi Mervān İbn Muḥammed (127–132) in mürebbii Caʿd İbn Dirhem, İbnu'n-Nedīm'in ifadesine göre bir zındık idi[514]. Halîfeye Mervān el-Caʿdī lakabının verilmesine sebep olan Caʿd[515], müslümanlar arasında cebr, taʿṭīl ve ḫalḳu'l-Ḳur'ān akîdelerini yaymakla da şöhret kazanmıştı[516]. Nitekim bu faaliyetlerini Halîfe Hişām İbn ʿAbdi'l-Melik zamanında (105–125) daha çok artırdığı için, Halîfenin ʿIrāḳ'taki vâlisi Ḫālid İbn ʿAbdillah el-Ḳasrī tarafından bir Kurban Bayramı sabahı hutbeyi müteâkib boğazlanarak öldürülmüştür[517].

Abbasîler devrinde zındıkların faaliyeti daha çok yaygınlaşmış ve bilhassa Kûfe, bu faaliyetlerin merkezi haline gelmiştir. ʿIrāḳ'ın Zerdüşt, Mani ve Mezdek dinlerine mensub fürslerin yaşadıkları bir belde olduğu ve bilhassa Mani'nin, mensuplarına 1/10 (uşr) zekâtı, gece ve gündüz dört namazı ve duâayı farz kıldığı düşünülürse[518], zındıkların bu bölgede intişar etmelerinin sebebi kolayca anlaşılır.

---

511 El-Gazālī, *Fayṣalu't-tefriḳa beyne'l-İslām ve'z-zandaḳa*, s. 134–135.
512 Bkz. *el-Munḳızu mine'ḍ-ḍalāl*, s. 143–144.
513 El-Isfahānī, *el-Ağānī*, VI. 132.
514 Bkz. *el-Fıhrist*, s. 486.
515 Aynı yer; el-Kāsımī, *Tārīḫu'l-Cehmiyye*, s. 27.
516 İbn Teymiye, *Risāletu'l-furḳān* (Mecmūʿatu'r-resā'il I. 137).
517 İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 486. İbnu'l-Esīr, *el-Kāmil*, IV. 205.
518 Eş-Şehristānī, *el-Milel ve'n-niḥal*, I. 248.

İbnu'n-Nedīm, zındıklığı içlerinde gizleyip İslâm'ı izhar eden bazı kelâm ehlinin ve zındıklıkla itham edilen bazı "mülûk ve ruesānın" isimlerini verir ki, bunlar, zındıklığın nerelere kadar sızdığını göstermek bakımından şayânı dikkattır. İbnu'n-Nedīm'in belirttiğine göre, Abbasî devletinin meşhur vezîrleri Bermekîler ve el-Mehdī'nin kâtibi Muḥammed İbn ʿUbeydillah zındık idiler ve hattâ bu mezheb mensûblarının yazılarında okunduğuna göre Halîfe el-Me'mūn bile onlardandı[519].

Zındıklarla ilk defa mücadele eden halîfe el-Mehdī (158–169) olmuştur. Bunun için önce bir divan kurmuş ve başına ʿOmer el-Kelvāzī'yi getirmiştir[520]. "Ṣāḥıbu'z'zanādıḳa" unvanı verilen bu zâtın vazifesi, zındıkları takip etmek ve onların faaliyetlerine son vermekti. Hicrî 168 de adı geçen "ṣāḥıbu' z-zanādıḳa" vefat etmiş ve onun yerine Muḥammed İbn ʿĪsā tayin olunmuştur. Yine aynı sene içinde el-Mehdī Bağdād zındıklarını kâmilen öldürmüştür[521].

El-Mehdī'nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu Mūsā el-Hādī (168–170) babasının vasiyyetine uyarak zındıklara karşı aynı şiddetle mücadele etmiştir. Eṭ-Ṭaberī'nin anlattığına göre el-Mehdī, bir gün kendisine getirilen bir zındığa tövbe etmesini söylemiş, fakat onun tövbeden çekinmesi üzerine boynunu vurarak asılmasını emretmiş, sonra da oğlu el-Hādī'ye şöyle demiştir: "Ey oğul, iş başına geldiğin zaman bu Mānī ehline dikkat et. Bunlar halkı dünyada zühd, âhıret için amel ve kötülüklerden sakınma gibi zâhiren güzel olan şeylere davet ederler. Sonra eti, temiz suya dokunmayı ve hastalıklı devenin öldürülmesini haram kılmaya varırlar. Daha sonra da, birisi nur, diğeri zulmet olan iki şeye ibadet edilmesini isterler. Bundan sonra, kardeşler, kızlar arasında evlenmeyi, bevl ile yıkanmayı, yoldaki çocukları zulmetin dalâletinden kurtarıp, nurun hidayetine sevketmek için çalmayı mubah sa-

519 Bkz. *el-Fihrist*, s. 487.

520 Eṭ-Ṭaberī, *Tārīḫ*, VI. 390. Hicrî 167 senesi olayları içinde, eṭ-Ṭaberī, el-Mehdī'nin zındıklara karşı amansız bir mücadeleye giriştiğini ve onları her tarafta takip ettiğini kaydeder (VI. 389). Meşhur şâir Beşşār İbn Burd'un de bu sırada Halîfe tarafından kırbaçlanarak öldürüldüğüne şüphe yoktur. Zira Beşşār'a atfetdilen bir şiirde "arzın karanlık, ateşin ise parlak olduğu ve ateşin ateş olduğu günden beri kendisine ibadet edildiği" açıklanmış ve şâir bu yüzden zındıklıkla itham edilmiştir (Bkz. İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, I. 247). Her ne kadar İbn Ḫallikān, Beşşâr'ın kitaplarının tetkik edildiğine ve zındıklığına delâlet eden bir şey bulunmadığına dair zayıf bir haber nakleder ve eṭ-Ṭaberī'ye isnaden (bkz. *Tārīḫ*, VI. 401) Beşşār'ın, Halîfenin veziri Yaʿḳūb İbn Dāvūd'u hicvetmesi dolayısıyle öldürüldüğünü kaydederse de, şiirlerinde umumiyetle kadın ve gılman sevgisini terennüm etmesi, sefihane bir hayat sürmesi, aslen fârisî bir köle olması ve nihayet Râfızadan Kâmiliyye fırkasına mensub bulunması (bkz. el-Bağdādī, *el-Farḳ beyne'l-firaḳ*, s. 35; keza bkz. *İslâm Ansiklopedisi*: Beşşar), onun zındık olabileceğini gösteren bir kaç delildir.

521 Eṭ-Ṭaberī, *Tārīḫ*, VI. 391.

yarlar. Bu iş için kılıcı sıyır ve şerîki olmayan Allah'a, bunları tenkil etmekle yaklaş"[522]. El-Hādī, babasının bu vasiyyeti üzerine bir çok zındık öldürmüş, hilâfetinin onuncu ayı da geçtikten sonra şöyle demiştir: "Allah'a yemin ederim ki, eğer yaşarsam bu fırkayı kâmilen öldüreceğim; öyle ki, bunlardan kırpan tek bir göz bırakmıyacağım"[523].

Zındıklara karşı mezkûr halîfeler ne derece şiddetli davranırlarsa davransınlar, bunları tamamiyle ortadan kaldıramamışlardır. Hārūn er-Reşīd'den sonra ve bilhassa el-Muʿtaṣım devrinde Mānī dinine mensub meşhur kumandan el-ʿAfşīn'in gölgesinde, bunların, faaliyetlerini daha çok artırmış olacaklarına şüphe yoktur.

b. Rāvendiyye

Abbasî devletinin kuruluşunda büyük faaliyet gösteren Ḫorāsānlı Ebū Muslim'in Ebū Caʿfer el-Manṣūr tarafından öldürülmesinden sonra ortaya çıkan en mühim ilhad hareketlerinden biri de Rāvendiyye hareketidir. Bu hareket, Ebū Muslim'in intikamını almak için Halîfeye karşı yöneltilmiş siyasî bir ayaklanma gibi görülürse de[524], ayaklananların, İslâm dışı bazı dinî görüş ve inançları taşımaları ve bunların dâiliğini yapmaları, hareketin, intikam arzusunun kamçıladığı basit bir siyasî olay olmadığını gösterir. Nitekim Ebū Muslim'in, Halîfe el-Manṣūr'un huzuruna giripte orada öldürüldüğü sırada salona gelen ve Ebū Muslim'i öldürülmüş gören ʿĪsa İbn ʿAlī'nin, Halîfeye tevcih ettiği "onu öldürdün mü? Ya askerlerini ne yapacaksın? Zira onlar onu Rab ittihaz etmişlerdi" sözü, bu konuda büyük bir gerçeği ortaya koymaktadır[525].

Ebu'l-Ḥasan el-Eşʿarī'nin açıkladığına göre, rāfıża[526] dan olan Keysāniyye[527] fırkasının bir kolu Ebū Hāşim İbn Muḥammed İbni'l-Ḥanefiyye-

---

522 Aynı eser, VI. 433–434.

523 Aynı yer.

524 Bkz. Ebū Hanife ed-Dīneverī, *el-Aḫbāru't-ṭıvāl*, s. 384. Burada, Ebū Caʿfer'in 142 senesinde Baṣra'ya geldiği bir sırada, Rāvendiyye'nin Ebū Muslim'in intikamını almak maksa- ayaklandıkları haberini aldığı ve bunları bastırmak için Ḫāzim İbn Ḫuzeyme'yi görevlendirdiği dıyle kaydedilir.

525 Aynı eser, s. 382.

526 Rāfıza, Ebū Bekr ve ʿOmer'in imametini reddeden şiîlere verilmiş bir isimdir. Bunlara göre Hazreti Peygamber, ʿAlī İbn Ebī Ṭālib'i kendisinden sonra halîfe olarak tayin ve bunu onun ismiyle izhar ve ilân etmiştir. Fakat sahabe, Hazreti Peygamberin bu vasiyyetine uymamış ve dalâlete düşmüşlerdir. Halbuki imamet, yalnız nassla ve verasetle olur. Bu konuda bkz. Ebu'l-Ḥasan el-Eşʿarī, *Maḳālāt*, I. 15.

527 Keysaniyye, ʿAlī İbn Ebī Ṭālib'in kölesi Keysân'a izafe edilen şiʿa kollarından biridir. Söylendiğine göre Keysān, ʿAlī'nin oğlu Muḥammed İbnu'l-Ḥanefiyye'ye talebelik etmiş ve imametlik için onun dâiliğini yapmıştır. Bkz. Eş-Şehristānī, *el-Milel ve'n-niḥal*, I. 147.

den sonra imametin Muḥammed İbn ʿAlī İbn ʿAbdillah İbn ʿAbbās'a geçtiğini ileri sürmüştür; çünkü Ebū Hāşim Şām'dan ayrılırken bunu vasiyyet etmiştir. Muḥammed İbn ʿAlī, oğlu İbrahim'e, İbrāhīm de ilk Abbasî halîfesi Ebu'l-ʿAbbās es-Saffāḥ'a vasiyyet etmiş ve bu suretle hilâfet vasiyyet yolu ile Ebū Caʿfer el-Manṣūra'a kadar gelmiştir. Ancak bu görüşe sâhip olan Keysāniyye kolundan bazıları sonradan bu görüşü terketmişler; Hazreti Peygamberin imameti ʿAbbās İbn ʿAbdi'l-Muṭṭalib'e onun da oğlu ʿAbdullah'a vasıyyet ettiklerini ve böylece hilâfetin aynı yolla Ebū Caʿfer el-Manṣūr'a kadar geldiğini ileri sürmüşlerdir. İşte bu görüşe sâhip olanlar, Rāvendiye denilen fırkayı teşkil ederler. Bu fırka, Ebū Muslim'in öldürülmesi işinde ihtilâfa düşmüş, Rizāmiyye denilen bir gurup Ebū Muslim'in öldürüldüğünü kabul ederken[528] Muslimiyye adı verilen diğer bir gurup, onun ölmediğini iddia etmiştir[529].

El-Eşʿarī tarafından verilen bu bilgi, Ebū Muslim'in öldürüldüğü sırada halîfeye yöneltilen "ya askerlerini ne yapacaksın? Onlar Ebū Muslim'i Rab ittihaz etmişlerdi" sözünün manâsını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Filhakika eṭ-Ṭaberī'nin açıkladığı gibi, Rāvendiyye, Ebū Muslim'in görüşüne sahip olan horasanlılardır. Bunlar ruhların tenasuhuna inanırlar. İddialarına göre kendilerine yiyeceklerini ve içeceklerini veren rabları Ebū Caʿfer el-Manṣūr'dur. Halîfe, Kūfe civarındaki Hāşimiye'ye geldiği sıralarda, bunlar, Halîfenin sarayını sarmışlar ve "bu bizim rabbımızın sarayıdır" diyerek onu tavaf etmeğe başlamışlardır. Bunları ortadan kaldırmadıkça din ve devletin büyük bir tehlike içinde kalacağını bilen Halîfe, Rāvendiyyenin ileri gelenlerinden 200 kişiyi hapsettirmiştir. Ne var ki geride kalanlar, arkadaşlarının hapsedilmesinden galeyana gelerek hapishaneye hücum etmişler ve onları kurtarmışlardır. Onlarla dövüşmekten başka çare olmadığını gören Halîfe, sarayından yaya olarak çıkmış ve 600 kişiyi bulan ravendîlerin üzerine yürümüştür. Burada öldürülmek tehlikesiyle karşı karşıya gelmiş, ancak, abbasîlere karşı dövüşmüş Emevî kumandanlarından Maʿn İbn Zā'ide'nin yardımıyle bu bâdireden kurtulabilmiştir[530].

Râvendiyye, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Ebū Muslim'in adamları idiler ve eski Fürs devletini ihya etme gayesi peşinde koştukları için, onları hilâfetin başta gelen siyasi düşmanlarından biri saymak mümkindir. Diğer

528 El-Eşʿarī, *Maḳālāt*, I. 19. Eş-Şehristānī'ye göre Rizāmiyye, Rizām adlı bir şahsa izafe edilmiştir. Ebū Muslim zamanında Ḥorāsān'da zuhur eden bu fırka, Ebū Muslim'in imametini ve hulûliyeden olması dolayısıyle de ilâh rûhunun Ebū Muslim'e hulûl ettiğini ileri sürmüştür. Bkz. *El-Milel ve'n-niḥal*, I. 154.

529 El-Eş'arī, *Maḳālāt*, I. 19-20.

530 Daha geniş bilgi için bkz. eṭ-Ṭaberī, *Tārīḫ*, VI. 147 vd. (141 inci sene olayları).

taraftan, sâhip oldukları dinî inançlar dolayısiyle ve mecûsî, yahut onun kollarından olan Zerdüşt, Mānī veya Mezdek akaidini taşıdıkları için zındıklar zümresine mensub bulunuyorlardı. Bu sebeple Halîfe el-Manṣūr onlarla şiddetli mücadeleye girişmiş ve pek çok Ravendî öldürmüştür. Ancak onun bu mücadelesinde kesin bir başarı elde ettiğini söylemek mümkin değildir. Nitekim Ravendiyye hareketinin benzerleri daha sonraki devirlerde Muḳannaᶜ Bābek gibi isimlerin altında yeniden ortaya çıkmışlardır.

c. Muḳannaᶜiyye

Ḫorāsān'da zuhur eden ᶜAṭā. (veya Ḥākīm) el-Muḳannaᶜ, Merv'li olup Rizāmiyyeye mensub idi ve ruhların tenasuhuna inanırdı; sonraları ilâh olduğunu iddia etmiştir[531]. Kendisine tâbi olan taraftarlarına şöyle demişti: Allah, Ādem sûretine bürünmüş ve meleklerine ona secde etmelerini emretmiştir. İblīs müstesnâ bütün melekler ona secde etmişlerdir. Sonra peygamberlerin, ᶜAlī ve evlâdlarının, daha sonra da Ebū Muslim el-Ḫorāsānī'nın sûretlerine bürünmüştür. Ebū Muslim'in ölümünden sonra ise ulûhiyet kendisine intikal etmiştir. Muḳannaᶜın bu iddialarına inanan bir çok kimse ona ibadet etmeğe başlamış ve onun adına dövüşerek bir çok müslüman öldürmüştür[532].

Muḳannaᶜ, kısa boylu şaşı ve çok çirkin suratlı bir adamdı. Çirkinliğini örtmek için yüzüne altundan yapılmış bir maske takardı. Adamlarına da kendisinin muhtelif sûretlere intikal ettiğini ve asıl yüzünü görmeğe muktedir olamıyacaklarını, her kim onu görürse nurundan helâk olacağını söylerdi[533].

Muḳannaᶜ, taraftarlarına İslâm'ın haram kıldığı her şeyi mubah kılmış, namaz, oruc gibi ibadetleri kaldırmış, haram kelimesinin kullanılmasını da yasaklamıştır[534].

Eṭ-Ṭaberī'nin açıkladığına göre[535], Hicrî 161 senesinde, Ḫorāsān'da kuvvetli bir tehlike olarak ortaya çıkan Muḳannaᶜa karşı Halîfe el-Mehdī, Muᶜāẕ İbn Muslim, ᶜUḳba İbn Muslim, Cebrā'īl İbn Yaḥyā ve Kölesi Leyṡ'in de katıldığı bir ordu hazırlamış, daha sonra Saᶜīd İbn ᶜAmr el-Ḥaraşī'yi görevlendirerek, Muḳannaᶜın sığındığı Keş'deki muhkem kaleyi muhasara ettirmiştir. Etrafı hendeklerle kuşatılmış olan kale, müslümanları uzun zaman meşgul etmiş ve ancak 169 senesinde, kurtuluş ümidi kalmadığını gören

531 Bkz. el-Baġdādī, *el-Farḳ beyne'l-firaḳ*, s. 155.

532 Aynı yer ve İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, II. 426.

533 El-Baġdādī, *el-Farḳ beyne'l-firaḳ*, s. 156.

534 Aynı eser, s. 155.

535 Bkz. *Tārīḫ*, VI. 367.

Muḳannaʿın, karılarını ve kendisini zehirleyip öldürmeleri üzerine düşmüştür. Müslümanlar kaleye girdikten sonra içeride bulunan bütün taraftarları öldürmüşler, Muḳannaʿın, başını da keserek Halîfe el-Mehdî'ye göndermişlerdir[536]. Ancak Muḳannaʿ taraftarlarının kökü tam manâsıyle kurutulamamış, çeşitli şekil ve isimlerle tarih sahnesinde zaman zaman görünmüşlerdir.

d. Ḫurramiyye

El-Bağdādī'nin verdiği bilgiye göre[537], Ḫurramiyye iki guruba ayrılır Birincisi, İslâm'dan önce, Sasanîler devrinde ortaya çıkan ve Mezdekiyye gibi haram şeyleri mubah sayan, mal ve kadınlarda ortaklık iddiasında bulunan ve hükümdar Adil Enuşirvan devrine kadar fitnesi devam eden Ḫurramiyye; diğeri ise İslâm'da, Azarbeycan civarında zuhur eden ve Bābek el-Ḫurramī'ye mensub olan Ḫurramiyyedir ki, Rāvendiyye ve Muḳannaʿıyye hareketlerinin bir devamı olarak Abbasî halîfeleri el-Me'mūn ve el-Muʿtaṣım'ı bir hayli meşgul etmiştir.

Ed-Dīneverī, Bābek'in el-Me'mūn devrinin sonlarına doğru harekete geçtiğini, nesebi ve mezhebi hakkında değişik görüşler ileri sürüldüğünü kaydettikten sonra "bizim için sâbit olan şudur ki, Bābek, Ebū Muslim'in kızı Fāṭıma'nın torunlarındandır ve Ḫurramiyyeden olan Fāṭımīler, Hazreti Peygamberin kızı Fāṭıma'ya değil, bu kadına müntesibtirler"der[538]. Ancak İbnu'n-Nedīm'in verdiği haber bundan farklıdır ve ona göre Bābek'in babası Medāyin'li bir yağ tüccarı olup Azarbeycan'ın Bilâlâbaz köyünde yerleşmiş ve Bābek'in anası olan kör bir kadınla evlenmiştir[539]. Bābek, on yaşına kadar, ücretle süt anneliği yapan anasının yanında kalmış, sonra da evden ayrılarak çobanlık yapmağa başlamıştır. On sekiz yaşlarında anasının yanına döndüğü bir sırada Ḫurramîlerin reisi Cāvidān'la tanışmış, Cāvidān'ın onda gördüğü kabiliyet dolayısiyle anasından istemesinden sonra da, Cāvidān'la birlikte gitmiştir. İşte Bābek'in hayatı bundan sonra çok çabuk değişmiştir. Önce Cāvidan'ın karısıyle aşk oyunlarına başlamış, Cāvidan'ın bir müddet sonra ölmesi üzerine de, onun ruhunun Bābek'e geçtiğini ileri süren karısının

536 Aynı eser, VI. 374; İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, II. 426. El-Bağdādī, Muḳannaʿın kendisini kalede bulunan bir fırında yaktığını, bu sebeple ne cüssesinin, ne de küllerinin bulunabildiğini kaydeder. Yine bu sebepledir ki ashabı, onun semaya yükseldiğini iddia etmişlerdir. Muḳannaʿa bağlı kimselerin, halen yaşadıkları yerlerde bir mescidleri bulunduğunu, fakat namaz kılmadıklarını söyleyen el-Bağdādī, ölü ve domuz etini helâl saydıklarını, birbirlerinin karılarından faylandıklarını, müslümanlardan nefret ettiklerini ve bunlardan birisini yakaladıkları zaman öldürüp cesedini gizlediklerini zikretder. Bkz. *el-Farḳ beyne'l-firaḳ*. s. 156.

537 Aynı eser, s. 160.

538 *El-Aḫbāru'ṭ-tıvāl*, s. 402.

539 Bkz. *el-Fihrist*, s. 494.

yalanlarıyle Hurremîlerin reisi olmuş, aynı zamanda Cāvidān'ın karısıyle evlenmiştir[540].

Bābek'in önderliği altında kısa bir zamanda kuvvetlenen Ḫurramîler, civardaki müslüman halka saldırmağa, mallarını gasba, kadın çocuk gözetmeksizin önlerine çıkanı öldürmeğe başlamışlardır. Halîfe el-Me'mūn'un onları tenkil etmek maksadıyle Ermenistan ve Azarbeycan'a gönderdiği kumandan ve vâlilerin başarısızlıkları[541], Ḫurramîlerin cüretlerini daha çok artırmış, akla gelmeyen cinayetler işlemişlerdir. El-Maḳdisî, işin bidayetinden itibaren bu cinayetleri şöyle anlatır: "Bābek, adamlarına kılıç ve hançerler verip köylerine ve evlerine dönmelerini ve gece yarısını beklemelerini emrederdi. Bu vakit gelince evlerinden çıkarlar uzakta olsun, yakında olsun, kesilmedik ve öldürülmedik erkek, kadın, çocuk bırakmazlardı. Bu suretle belde halkı, Ḫurremîlerin eliyle öldürülmüş oluyordu. Bu emri kimin verdiğini ve ne sebeple verdiğini bilmiyorlardı. Halkın içine büyük bir korku ve dehşet düşmüştü. Uzak yerde bulunanlara Bābek'in emri henüz ulaşmış oluyordu ki, hiç vakit kaybetmeden, büyük, küçük müslim, zımmî, hangi sınıftan olursa olsun rastladıklarını öldürüyorlardı. Kendilerine bütün yol kesenler, itler, uğursuzlar ve sapık inançlılar da katılmış olduğu için, yalnız süvarilerin sayısı 20 bini bulmuştu. Bir çok şehir ve kasabalara sâhip olmuşlardı. Sultanın bir çok ordusunu hezimete uğratmış, bir çoklarını da öldürmüşlerdi"[542].

El-Muʿtaṣım devrinde Azarbeycān Bābek'in eline geçmiş, Bağdād halkının içini de büyük bir endişe kaplamıştı. Nihayet Halîfe, el-Afşīn kumandasında kuvvetli bir orduyu, hergün külliyatlı miktarda para, erzak ve techizatla takviye etmek suretiyle Bābek'in bulunduğu dağlık bölgede bir seneye yakın bir zaman tutmağa muvaffak olmuştur. Bābek, hezimetin mukadder olduğunu anlayınca, kendisi için muhkem bir kale durumunda olan Bezz şehrine çekilmiş, ancak orada da sıkıştırılınca kıyafet değiştirip Ermenistan'a kaçmağa teşebbüs etmiştir. Yolda Sehl İbn Sunbāt adlı bir ermenî tarafından teşhis, sonra da el-Afşīn'e teslim edilen Bābek, bir bayram havası içinde Halîfe el-Muʿtaṣım'ın bulunduğu Samarrā'ya getirilmiş, önce el ve ayakları, sonra da başı kesilmek suretiyle öldürülmüştür[543].

540 Aynı eser, s. 495–496. Keza bkz. eṭ-Ṭaberî, *Tārīḫ*, VII. 141. Burada, 202 senesi olayları cümlesinden olarak Bābek el-Hurremî'nin harekete geçerek Cāvidān'ın rûhunun kendisine hulûl ettiği iddiasıyle fesad çıkarmağa başladığı kaydedilir.

541 Meselâ H. 205 senesinde ʿİsā İbn Muḥammed İbn Ebî Ḫālid. Bābek muharebesi için Ermeniyye ve Azerbeycan'a tayin olunmuştur (eṭ-Ṭaberî, VII. 159). H. 209 da önce Zurays adıyle maruf Ṣadaḳa İbn ʿAlî, sonra Aḥmed İbnu'l-Cuneyd, daha sonra da İbrāhīm İbnu'l-Leyṣ (aynı eser, VII. 174), H. 214 de de ʿAbdullah İbn Ṭāhir ve ʿAli İbn Hişām (aynı eser, VII. 189) tayin olunmuşlardır.

542 *El-Bed' ve't-tārīḫ*, VI. 116.

543 El-Mesʿūdī, *Murūcu'ẕ-ẕeheb*, IV. 55–58; el-Maḳdisî, *el-Bed' ve't-tārīḫ*, VI. 117–118

Abbasî devri tarihinde mühim rol oynayan Ḫurramîlerin gaye ve inançlarına burada kısaca temas etmek, konumuz bakımından faydalı olacaktır; çünkü bu gayenin gerçekleştirilmesine parelel olarak yürütülen din propagandalarının, İslâm fikir hayatında hatırı sayılır tesirler icra eylediğine şüphe yoktur.

İslâm, Sasanî hükümdarlığına son vermiş ve fürsleri kendi bünyesinde zâhiren eritmiş olmakla beraber, onların örf ve âdetlerini, Zerdüşt, Mezdek ve Mānī gibi mecûsîliğin çeşitli görünüşleri altında içlerine sinmiş din ve inançlarını kalplerinden tamamen söküp atamamıştı. Bu sebeple fürsler, her fırsatta eski hükümranlık devri özlemlerini açığa vuruyorlar ve hattâ bu hükümranlığı müslümanların elinden alıp mecûsîliği hakim kılmak istiyorlardı. Daha önce zikrettiğimiz Rāvendī ve Muḳannaʿ gibi Ḫurremî hareketi de, aynı gayenin gerçekleştirilmesine yönelmiş hareketlerdi. Nitekim el-Maḳdisī bu görüşü teyiden şöyle der: "Ḫurramîler, hükümranlığı Araplardan Acemlere geçirmek için çalıştılar. Câhiller için bu görüşü süsleyip kuvvetlendirdiler ve halkı bu görüşe davet ettiler. Bunun neticesi tatîl ve ilhad ortaya çıktı"[544].

Akîdelerinin başında tenasuh geliyordu. Nitekim Cāvidān'ın ölümü üzerine adamları, karısının evinde toplanmışlar ve Cāvidān'ın ruhunun Bābek'e geçtiği inancı içinde ve yeni kesilmiş bir sığır derisi üzerinde şarab içip "ey Bābek'in ruhu! Cāvidān'ın ruhuna iman ettiğimiz gibi sana da iman ettik" diyerek Bābek'e bey'at etmişlerdir[545].

El-Maḳdisī'nin açıkladığına göre Ḫurramiyye, muhtelif fırka ve sınıflardan ibarettir; bununla beraber "ricʿa" görüşünde ittifak ederler ve ismin ve cismin değiştiğini söylerler (bir başka ifade ile tenasuha inanırlar). İddialarına göre bütün Peygamberler, şerîatları ve dinleri ayrı olsa bile, bir tek ruh ile gelmişlerdir. Vahiy hiç bir zaman kesilmez. Her din sâhibi, sevabı ümid ettiği ve ıkabtan korktuğu müddetçe doğru yoldadır; mezheblerine zarar vermedikçe onun tahkir ve tezyifine râzı olmazlar. Ebū Muslim'ī tazîm, onu öldüren Ebū Caʿfer el-Manṣūr'a lânet ederler. Fīrūz, en çok duâ ettikleri kimsedir; çünkü Ebū Muslim'in kızı Fāṭıma'nın oğludur. Ahkâm için müracaat ettikleri imamları, "Ferişdegân" adını verdikleri aralarında dolaşan Peygamberleri vardır. Şarab ve içki kadar hiç bir şeyi mubarek saymazlar. Dinlerinin aslı "nur" ve "zulmet" inancıdır. Kadınları ve nefse lezzet veren her şeyi mubah sayarlar[546].

---

544 *El-Bed' ve't-tārīḫ*, v. 134.

545 İbnu'n-n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 496.

546 *El-Bed' ve't-tārīḫ*, IV, 30-31.

3. İtikadî mezhebler

a. Cebriyye

İslâm'dan önce muhtelif din sâliklerini fazlasıyle meşgul eden ve büyük münakaşalara sebep olan cebr ve kader meselesi, bu konu ile ilgili olarak Kur'ânı Kerîmde gelen âyetler ve Hazreti Peygamberden rivayet edilen hadîslerle, insanoğluna, idrak edebileceği kadar dar bir çerçeve içinde açıklanmış olmakla beraber, müslümanlar arasındaki siyasî ihtilâfların arttığı ve akâide intikal ettiği sıralarda yeniden su yüzüne çıkmış ve yeniden şiddetli münakaşaların kaynağı olmuştur.

Cebr ve kader meselesinde meydana gelen münakaşalar, birbirine zıd iki gurubun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunlardan birincisi, kaderin isbatında ifrata varan ve kuldan fiili nefiyle Allah'a izafe edenlerdir. Bunlara göre insan "hiç bir şeyi yapmağa kadir değildir; istitaatla tavsif olunamaz; fiillerinde mecburdur; çünkü hiç bir kudreti, iradesi ve ihtiyarı yoktur. Allah sair cemadattaki harekâtı yarattığı gibi insanın ef'âlini de yaratır. Ancak bu fiillerin insana nisbeti mecâzîdir. Cemadatta olduğu gibi, nasıl ağaç meyve verdi, su aktı, güneş doğdu veya battı, hava bulutlandı ve yağdı, yer sarsıldı veya yeşerdi denirse, insanın fiilleri de böyledir. Bütün fiiller cebrî olduğu gibi sevab ve ıkab da cebrîdir"[547].

Kaynaklardan öğrenildiğine göre, bu görüşleri müslümanlar arasında ilk defa yaymağa başlayan şahıs Caᶜd İbn Dirhem adındaki bir köledir[548]. Bu şahıs Benū Ḥakīm'in mevalisinden olup Şām'da ikamet ediyor[549] ve cebr akîdesini burada yaymağa çalışıyordu. Ne var ki görüşlerinin halkı ifsad edici olduğu anlaşılınca Şām'dan tardedilmiştir[450].

Son Emevî Halîfesi Marvān İbn Muḥammed'in mürebbii olan ve ona Mervān el-Caᶜdī lakabını da kazandıran Caᶜd İbn Dirhem[551], cebr akîdesi yanında, sıfatların nefyi (taᶜṭīl) ve ḫalḳu'l-Kur'ān akîdelerinin de dâîliğini yapmakla tanınmıştır[552].

İbn Teymiye'nin verdiği bilgiye göre, Caᶜd İbn Dirhem, Ḫalḳu'l-Ḳur'ān akîdesini Ebān İbn Semᶜān'dan almıştır; Ebân, Lebīd İbn Aᶜṣam'ın yeğeni Ṭālūt'tan, o da Lebīd'ten öğrenmiştir. Lebīd ise, Hazreti Peygambere sihir

547 Eş-Şehristānī, *el-Milel ve'n-niḥal*, I. 85.

548 İbn Teymiye, *Risāletu'l-Furkān* (Mecmūᶜatu'r-resāsil), I. 137; *Risāletu'l-Ḥamaviyye* (aynı mecmua), I. 425.

549 El-Kāsımī, *Tārīhu'l-Cehmiyye*, s. 27.

550 Aynı yer.

551 Aynı yer ve İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 486; İbnu'l-Esīr, *el-Kāmil*, IV. 332.

552 İbn Teymiye, *Risāletu'l-Furkān*, I. 137.

yapan büyücüdür[553]. Buna benzer bir haber de, İbnu'l-Eşīr tarafından şöyle nakledilmiştir: "Ḫalḳu'l-Ḳur'ān akîdesini müslümanlar arasında ilk defa neşreden Yahudî Lebīd İbn Aʿṣam'dır. Bu şahıs daha önce Tevrat'ın mahluk olduğunu söylüyordu. Aynı akîdeyi, Lebīd'ten kız kardeşinin oğlu Ṭālūt almış ve Kur'ânın mahluk olduğuna dair bir de kitap telif etmiştir. İslâm'da bu işi ilk defa yapan şahıstır"[554].

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, faaliyetine Şām'da başlayan, fakat oradan tardedilen Caʿd İbn Dirhem Kūfe'ye gelmiş ve aynı faaliyete devam etmiştir. Bu arada Cehm İbn Ṣafvān (Ö. 128) ile karşılaşmış ve görüşlerini ona da aşılamıştır. Ne var ki, burada da farkedilen Caʿd, Halîfe Hişām'ın emri ile ʿIrāḳ Vâlisi Ḫālid İbn ʿAbdillah el-Ḳasrī tarafından öldürülmüştür[555].

Cebriyye, bazı taraftarları bulunmakla beraber bunun zıddı olan ve kaderin reddi ile insan iradesinin hürriyetini isbat eden kaderiyye kadar şöhret kazanmamıştır. Maamafih Caʿd İbn Dirhem'in yaydığı diğer iki akîde yani sıfatların nefyi ile ḫalḳu'l-Ḳur'ān akîdeleri, Cehm İbn Ṣafvān'ın aracılığı ile, aynı sıralarda tarih sahnesine çıkacak olan mutezileye intikal edecek ve bu mezhebin kelâmî görüşleri arasında kuvvetle müdâfaası yapılacaktır. Aynı zamanda mutezile, bu görüşlerden dolayı cehmiyye adıyle de şöhret kazanacaktır.

b. Kaderiyye

Cebr ve kader meselesinde meydana gelen münakaşalarda cebriyyenin görüşüne zıd olan ve insanın fiil ve hareketlerinde hür bir iradeye sâhip bulunduğunu isbat etmeğe çalışan mezhebin müdafilerine kaderiyye adı verilmiştir. Bunlar diğerlerinin aksine kaderi reddederler ve insanın, kendi fiilinin tam bir irade ile yaratıcısı olduğunu ileri sürerler.

El-Maḳrizī'nin açıkladığına göre "İslâm'da kader meselesini ilk defa ortaya atan şahıs, Maʿbed İbn Ḫālid el-Cuhenī'dir. El-Ḥasan el-Baṣrī'nin meclisine devam edenlerdendi. Baṣra'da bu görüşü yaymağa başladığı zaman ʿAmr İbn ʿUbeyd de ona intisab etmiş, bunu gören Baṣra halkı da onun peşinden gitmiştir. Maʿbed el-Cuhenī, kader görüşünü Ebū Yūnus Sinseveyh adlı bir süvariden almıştır"[556].

---

553 *El-Aḳīdetu'l-Hamaviyye*, I. 425. Felak ve Nās sûrelerinin bu sihir üzerine nâzil olduğu bilinmektedir. Bu konu ile ilgili olarak meselâ bkz. *Tefsīru'l-Celāleyn*, II. 277.

554 *El-Kāmil fi't-tārīḫ*, V. 294.

555 İbnu'n-Nedîm. *el-Fihrist*, s. 486; İbnu'l-Eşīr, *el-Kāmil*, IV. 255, 332.

556 *El-Ḫıṭaṭ*, IV. 181.

Şahıh-i Muslim'de yer alan bir hadîsin rivayetinde de şöyle denilmektedir: "Yaḥyā İbn Ya'mer anlatır: Başra'da kader (in nefyi) hakkında konuşan kimselerin ilki Ma'bed el-Cuhenī idi..."[557]

Kaderin nefyi ile ilgili bu görüşü yaymak için giriştiği faaliyet, halk arasında büyük bir nifakın çıkmasına yol açmak üzere iken, Ma'bed, Halîfe 'Abdu'l-Melik İbn Mervān'ın emri ile öldürülmüştür (H. 80). Ancak Ma'bed'in öldürülmesi hiç bir fayda sağlamamış, onun kaderle ilgili görüşleri Şām'da Gaylān ed-Dımaşḳī tarafından yayılmağa başlanmıştır. İbn Ḳuteybe'nin Kıptî olarak tanıttığı Gaylān[558], bu faaliyetinde o derece ileri gitmiştir ki, Halîfe 'Omer İbn 'Abdi'l-'Azīz (99–101) tarafından yakalanıp öldürülmek üzere iken, ancak, görüşünden tövbe ettiğini açıklamak suretiyle ölümden kurtulabilmiştir[559]. Bununla beraber Gaylān, Halîfenin ölümünden sonra, bu tövbeden rücü, ve kaderin nefyi ile ilgili görüşlerini yine yaymağa devam etmiştir. Fakat kaderiyyeye karşı sert davranmakla tanınan Halîfe Hişām İbn 'Abdi'l-Melik (105–125), Gaylān'ı İmam el-Evzā'ī'nin huzuru ile imtihana tabi tutmuş ve bu imtihan neticesinde el ve ayaklarını keserek bir çöplüğe atmıştır. Gaylān'ın burada da etrafına toplananlara kaderle ilgili bazı şeyler söylemesi üzerine, önce dilinin, sonra da başının kesilmesini emretmiştir[560]. Bir başka habere göre Gaylān, öldürüldükten sonra Dımaşḳ kapısına asılmış ve halka teşhir edilmiştir[561].

Kaderiyyenin iki büyük mümessili Ma'bed el-Cuhenī ve Gaylān ed-Dımaşḳī, Emevî halîfeleri tarafından öldürülmüş olmakla beraber, fikirleri, onları takiben zuhur eden mutezile imamları tarafından benimsenmiş ve felsefî bir sistem içinde kuvvetle müdafa edilmiştir. Bu sebepledir ki, İslâm tarihinde kaderiyye denildiği zaman daima mutezile anlaşılmıştır.

c. *Murci'e*

Üçüncü Halîfe 'Oşmān İbn 'Affān'ın, idaresinden hoşnud olmadığını ileri süren bir gurup tarafından öldürüldüğünü, 'Alī İbn Ebī Ṭālib'e bey'at edilmiş olmakla beraber, başta Ummu'l-mu'minîn 'Āişe olduğu halde bazı sahabîlerin, 'Oşmān'ın katillerinin cezalandırılmasını temin için harekete geçtiklerini, ancak bir başarı elde edilememesi sonucu, 'Āişe taraftarlarıyle 'Alī taraftarları arasında tarihin meşhur Cemel savaşının çıktığını, bunu, 'Āişe'yi desteklemek maksadıyle ortaya çıkan Mu'āviye ile Şıffīn savaşının

557 Hadîs ve devamı için bkz. *Şaḥīḥ*, I. 36–38.
558 Bkz. *Kitābu'l-ma'ārif*, s. 212.
559 El-Endelüsî, *el-Ikdu'l-ferīd*, II. 379.
560 Aynı yer.
561 İbn Kuteybe, *Kitābu'l-ma'ārif*, s. 212.

takip ettiğini, birinci asrın siyasî olayları arasında zikretmiş; bu savaşların neticesinde iki büyük fırkanın, Şî'a ve Havāricin, ortaya çıktığını anlatmıştık. İmamet ve hilâfet meselesinin sebep olduğu bu ihtilâflar, bidayette, siyasî bir mahiyet arzediyor idiyse de, fırkaların bazı dinî nasslara dayanarak görüşlerini teyid etmeğe çalışmaları, itikadî konulara taalluk eden bazı meselelerinde de yeni ihtilâflara yol açmıştır. Bu ihtilâfların en mühimmi îman ve küfür meselesiyle ilgili olanıdır.

Şıffîn savaşının hakem usûlü ile neticelenmesinden sonra, ʿAlî Kuvvetleri arasında 12 bin kişiye varan bir gurubun, neticeden memnun olmıyarak ayrıldığını ve bunların Ḫavāric denilen fırkayı meydana getirdiklerini biliyoruz. Hāricîlere göre Ebū Bekr ve ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'ın hilâfetleriyle ʿOşmān İbn ʿAffān'ın hilâfetinin ilk yarısı sahihtir; fakat ikinci yarısında öldürülmesine sebep olan büyük hatalar işlemiştir. ʿAlî İbn Ebî Ṭālib de, kendisine beyʿat edildiği zaman hilâfeti hak yolla elde etmişti; fakat Muʿâviye'nin teklif ettiği hakem usûlünü kabulünden ve hakkı olan hilâfeti Muʿaviye'ye tesliminden dolayı büyük hataya düşmüştür. Muʿâviye ise hakkı olmayan bir şeyi gasbettiğinden dolayı aynı derecede hatalıdır. Bütün bu hatalar, elde mevcut Kur'ân hükümlerine göre amel edilmemesinden ileri gelmiştir. Halbuki Allah Taʿâlâ Kur'ânı Kerimde şöyle buyurmuştur: "Allah'ın indirdikleriyle hükmetmeyenler, işte onlar kâfirdirler"[562]

Büyük hata işleyenler büyük günah sâhipleridir. Bunlar hatalarından veya günahlarından tövbe etmedikleri ve hak yola girmedikleri müddetçe, bu âyeti kerîme gereğince kâfir sayılırlar ve kanları helâldir[563].

İşte, hâriciler bu görüşten hareketle, günahlarından tövbe etmeden ölen ʿOşmān İbn ʿAffān'ı, tövbe etmekten imtina eden ʿAlî İbn Ebî Ṭālib'i, Muʿâviye'yi ve her birinin taraftarlarını tekfir etmeğe başlamışlardır. Bu hareket, müslümanlar arasında itikadî konularda yeni ihtilâflara yol açan büyük münakaşalara sebep olmuştur. Bu münakaşaların özünü, *murtekibu'l-kebîre* (büyük günah sâhibi), mü'min midir, yoksa kâfir midir? meselesi teşkil ediyordu.

İşte, îman ve küfür meselesinde ortaya çıkan bu ihtilâfların yoğunluk kazanmağa başladığı birinci asrın ikinci yarısında müslümanlardan bir gurup, mücadele eden iki gurubun da haklı tarafları olduğunu, ancak onların tekfir ettikleri insanların Allah'ın varlığını ve birliğini tasdik etmiş olmaları itibariyle küfre nisbet edilemiyeceklerini, fakat haklarında kesin bir hüküm vermenin de mümkün olmadığı cihetle bu hükmü âhıret gününde Alla'a

562 Mā'ide sûresi, 44.

563 El-Bağdādî, *el-Fark*, s. 50-51; eş-Şehristānî, *el-Milel*, I. 120-121.

terketmek gerektiğini ileri sürerek[564] *Murci'e* adıyle şöhret kazanan mezhebi meydana getirmişlerdir. Bunların mücadeleci guruplar hakkında ileri sürdükleri bu görüşten anlaşıldığına göre, murtekibu'l-kebîre, yani büyük günah sâhibi insan, tekfir edilemese bile hakkında hüküm vermek de mümkin değildir; o halde bu hükmü tehîr etmek ve Allah'a bırakmak en doğru yoldur. Birbirini tekfîr eden muhaliflerin durumlarını tehîr manâsına gelen "ircā"a nisbetle bu görüşe sâhip olanlara murci'e denilmiştir[565].

İman ve küfürle ilgili hükmün Allah'a terki görüşü, tabii olarak, bu iki kavramın manâsı üzerinde murci'nin sâhip olduğu inanç ve kanaatın bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır: İman ve küfür nedir? Mu'min ve kâfir kime denir? Murci'enin ileri sürdüğüne göre îman, Allah'ı ve Peygamberlerini bilmekten ibarettir. Her kim ALLAH'tan başka İLÂH olmadığını ve MUḤAMMED'in O'nun RASUL'ü olduğunu bilirse, o kimse mü'mindir. Murcienin îmanla ilgili bu tarifi, bir bakıma onun tahdidi manâsındadır ve aynı zamanda hem havaricin hem de şîᶜanın îman hakkındaki görüşlerine reddiye mahiyetindedir; çünkü hâricîlere göre îman, Allah'ı ve Peygamberlerini bilmek, farzları eda etmek ve kebâirden sakınmaktır. Her kim Allah'ı ve Peygamberlerini bilir, fakat farzları terk ve kebâirden bir şey irtikâb ederse, bu kimse, hâriciler nazarında kâfir, murci'e nazarında ise mü'mindir. Şîᶜaya göre ise, imamı bilmek ve ona itaat etmek de îmanın bir cüz'üdür[566].

İleri sürülen bu görüşlerden de anlaşılmaktadır ki, murci'enin temel akîdesi îmana taalluk etmekte ve bir kimse İslâm'a bağlı kaldığı, iki şehadeti, yani Allah'tan başka ilâh olmadığını ve Muḥammed'in O'nun Rasûlü olduğunu ikrar ettiği müddetçe, farzları îfa etmese ve büyük günah sâhibi olsa bile, küfre nisbet edilemiyeceğidir. Murci'e bu akîde ile, bazı hususlarda ehli sunnete yaklaşmış olsa bile, "îman eksilmez ve artmaz" görüşü ile Kur'ânın emrettiği ve dinin temeli olarak vasıflandırdığı amelî farzları küçümsemeğe yol açtığı gibi, "îmanla birlikte ma'sıyet zarar vermez" görüşü ile de, Kur'ânın şiddetle nehyettiği füllere aynı derecede kapı aralamıştır[567].

d. *Mutezile*

Biraz önce üzerinde durduğumuz îman-küfür meselesi ile ilgili münakaşaların, birinci Hicrî asrın sonlarında ve ikinci Hicrî asrın başlarında daha

---

564 Bkz. Aḥmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s. 279.

565 Aynı yer.

566 Murci'e hakkında daha geniş bilgi için bkz. Eş-Şehristânî, *el-Milel*, I. 139–146; el-Bağdâdî, *el-Farḳ*, s. 122–125; el-Eşᶜarî, *Maḳālāt*, I. 126 vd.

567 Eş-Şehristânî, *el-Milel*. I. 139.

çok yoğunluk kazandığı anlaşılmaktadır. Zira 80 senesinde dünyaya gelen Vāṣıl İbn ʿAṭā'nın, 110 senesinde vefat eden el-Ḥasan el-Baṣrī meclisinden ayrılmasına ve Baṣra'da ayrı bir ilim halkası teşkil etmesine, murtekibu'l-kebīre üzerinde çıkan münakaşaları sebep olmuştur. Vāṣıl, bu münakaşada el-Ḥasan el-Baṣrī'ye muhalefet ederek murtekibu'l-kebīre için *menzile beyne menzileteyn* formülünü ileri sürmüş ve büyük günah sâhibinin ne mü'min ne de kâfir olduğunu, fakat iki menzile arasındaki bir yerde bulunduğunu söylemiştir[568].

Vāṣıl İbn ʿAṭā'nın murtekibu'l-kebīre hakkında ileri sürdüğü bu formül, mücerred bir görüş veya hocası el-Ḥasan el-Baṣrī'ye alâlade bir muhalefet olarak kalmamış, tatbik sahasında diğer görüşlerle birlikte neticesi de görülmüştür. Hâriciler, ʿOsmān İbn ʿAffān'ı, ʿAlī ile mücadeleye girişen Ummu'l-mu'minin ʿĀişe ve taraftarlarını, tahkîmi kabul eden ʿAlī'yi ve hilâfeti onun elinden haksız yere alan Muʿāviye ve adamlarını günahlarından dolayı tekfîr ederken, murci'îler, îmanla birlikte büyük günahın zarar vermiyeceğini ileri sürerek gerçek hükmü Allah'a bırakırken, Vāṣıl İbn ʿAṭā', mezkûr formüle dayanarak, karşılıklı harbeden iki fırkadan birinin hatalı olduğunu, fakat bu hatanın hangi tarafta olduğunu kesinlikle tesbit etmek imkânının bulunmadığını, her iki tarafın da hatalı olması ihtimali bulunduğundan bunlara mu'min de kâfir de denilemiyeceğini, dolayısiyle her iki tarafın da şehadetlerinin batıl sayılacağını ileri sürmüştür[569].

İşte, Baṣra Câmiinde Vāṣıl İbn ʿAṭā tarafından ortaya atılan bu görüş, etrafında toplanan ve bir ilim halkası teşkil ederek *Mutezile* adıyle anılan mezhebin temel taşı olmuştur[570].

Zaman ilerledikçe ve yeni mutezilî imamlar yetiştikçe mezhebin akîdesinde de gelişmeler olmuş ve nihayet beş asıl ile bu gelişme son safhasına gelmiştir. Mutezilenin, üzerine bina kılındığı bu beş asıl sırasıyle şöyledir: Tevḥīd, ʿadl, vaʿīd, menzile beyne menzileteyn, emr bil maʿrūf nehy ʿanil munker.

Tevḥīd, mutezilenin birinci aslıdır. Bu asıl, Allah Taʿâlânın her türlü sıfattan tenzihi maksadıyle ortaya konmuştur. Mutezileye göre Allah Taʿâlâ eşyadan hiç bir şeye benzemez. Cisim değildir; unsur değildir; cüz, cevher, araz değildir; fakat O, cismin, arazın, unsurun, cüz ve cevherin hâlıkıdır. Havastan hiç biri O'nu dünya ve âhırette idrak edemez. Zaman ve mekân ile

568 El-Bağdādī, *el-Fark*, s. 70.

569 Aynı eser, s. 72.

570 Mutezilenin başlangıcıyle ilgili meşhur olan tarih, genellikle Vāṣıl İbn ʿAṭā'nın el-Ḥasanu'l-Baṣrī meclisinden itizalinc dayanır. İbn Ḳuteybe, Vāṣıl yerine onun yakın arkadaşı ʿAmr İbn ʿUbeyd'i verir. Bkz. *Kitābu'l-maʿārif*, s. 212.

mahsur değildir. Haddi ve nihayeti yoktur. Kadîmdir; O'ndan başka her şey muhdestir[571].

Mutezilenin ikinci aslı *ʿadl*'dir. Buna göre, Allah Taʿâlâ fesadı sevmez; insanlara zulmetmez. Onlara daima iyi ve güzel olan yolu gösterir. Kulların fiillerini yaratmaz; fakat insan, kendisine emr ve nehyolunan şeyleri, Allah'ın verdiği kudretle yapar. O, murad ettiği şeyi emr, kerih gördüğü şeyden de nehyeder. Kullarına takatları ve kudretleri dışında hiç bir şey teklif etmez. Mezheb akaidinde tevhîdden sonra en mühim yeri işgal eden bu asıl ile mutezile, insan iradesinin hürriyetini ileri sürerek kaderi kâmilen reddetmiş ve kaderiyye adıyle de şöhret kazanmıştır.

Üçünü asıl *vaʿīd*'dir. Allah Taʿâlâ murtekibu'l-kebīreyi, tövbeden başka hiç bir yolla affetmez. O, vaʿd ve vaʿīdinde sâdıktır; hiç bir suretle vaʿd ve vaʿīdinden dönmez.

Dördüncü asıl, *menzile beyne menzileteyndir*. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, murtekibu'l-kebīre (büyük günah sâhibi), mu'min de değildir, kâfir de; fakat îman ile küfür arasındaki bir mertebededir ve bu kimseye fâsik denir.

Beşinci asıl, *emr bil maʿruf nehy ʿanil munker* olup, her müslümana, kudreti nisbetinde maʿrūfu emr ve munkerden nehyetmek vâcibtir. Kılıcla da olsa kâfir ve fâsıkla dövüşmenin, sair cihaddan farkı yoktur.

Kısaca işaret ettiğimiz bu beş asıl, mutezile kelâmını teşkil ettiği gibi, bu asıllardan her hangi birini reddeden kimse de mutezilî olmak vasfını kaybeder[572].

Mutezile, zuhurundan itibaren zındıklarla ve sair din mensuplarıyle münazara ve mücadeleyi gaye edinmişlerdir. Telif ettikleri kitapların büyük bir kısmını bunlara ve mecûsîlerin çeşitli fırklarına reddiye olarak tahsis etmişlerdir. İlk imamlarından sayılan Vāṣıl İbn ʿAṭā', karısından rivayet edilen bir haberden öğrenildiğine göre, gece namaza başladığı zaman, önünde daima bir kalem ve kâğıt bulundurur, namazda okuduğu âyetler arasında muhaliflerine karşı delil olarak ileri sürebileceği bir âyet gelirse, hemen onu kaydederdi[573]. Mānī dinine mensup olanlara karşı telif ettiği bir reddiye, bin meseleyi ihtiva ediyordu[574]. Arkadaşı ʿAmr İbn ʿUbeyd'in ifadesine göre, havaric, zandaka, dehriye ve murci'e kelâmını Vāṣıl'dan daha iyi bilen bir kimse yoktur[575].

---

571 Daha geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Ḥasan el-Eşʿarî, *Makalāt*, I. 148.

572 El-Hayyāt, *Kitābu'l-intiṣār*, s. 126.

573 İbnu'l-Murtaẓā, *Ṭabakātu'l-muʿtezile*, s. 32.

574 Aynı eser, s. 35.

575 Aynı eser, s. 29-30.

Mutezile imamlarını muhaliflerine karşı başarılı kılan âmil, hiç şüphesiz, eski Yunan felsefesiyle meşgul olmalarıdır. Zira, M. IV. asırda süryanîler eliyle başlayan terceme faaliyeti, daha sonraki devirlerde arapçaya pek çok felsefî eser kazandırmıştır[576]. Mutezile imamları, bu eserlerden geniş çapta istifade etmişler ve hasımlarına karşı aklî delilleri başarıyle kullanmışlardır. Ancak şuna hemen işaret etmek lâzımdır ki, bidayette felsefe, İslâm akaidini müdafa etmek için bir araç olarak kullanılmış olmakla beraber, zaman ilerledikçe araç olmaktan çıkmış ve gaye haline gelmiş; bu suretle mutezile felsefeyi lizâtihi öğrenmeğe ve onda derinleşmeğe başlamışlardır. Bunun neticesi, bir taraftan İslâm akaidini ve onun müdafaasını bir tarafa iterken, diğer taraftan, Yunan feylosoflarını nübüvvete yakın bir kudsiyetle büyütmüşler ve sözlerinin doğruluğuna kat'ıyetle inanmışlardır. Kelâmlarını Yunan felsefesi esaslarına göre tesbit ederek, dinî nassları bu esasların ışığı altında açıklamağa çalışmışlardır. Bu sebepledir ki, felsefelerine aykırı düşen bir çok Kur'ân âyeti, tevilleriyle manâ değiştirmiş, bir çok sahîh hâdis ise, yalan olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir. Ru'yetin, yani Allah Ta'âlânın âhırette mü'minler tarafından görülmesinin nefyi, insan iradesinin hür oluşu inancıyle kaderin reddi ve Kur'ânı Kerîmin mahlûk olduğu iddiası bu felsefenin hem kaderiyye hem cehmiyye adlarıyle de tanınan mutezileye kazandırdığı akaid içerisinde yer alan görüşlerdendir. İleride, bu konular üzerinde daha geniş bir şekilde durma imkânını bulacağımız için, biz burada, mutezile tarihine kısaca temas etmeyi faydalı buluyoruz.

Daha önce de açıkladığımız gibi, kaynaklar, umumiyetle, mutezilenin Vasıl İbn 'Atâ' ile başladığını zikrederler. Bu başlangıç, Emevî idaresinin sonuna yaklaşıldığı bir devirdir. Bununla beraber, Halîfe 'Abdu'l-Melik İbn Mervan (65–86) ın, kaderiyyenin ilk mümesillerinden olan Ma'bed el-Cuhenî (Ö. 80) yi[577], Hişâm İbn 'Abdi'l-Melik (Ö. 105–125) ın de ḫalḳu'l-Kur'ân inancını yayma gayretine düşen Ca'd İbn Dirhem'i öldürtmeleri[578], aynı görüşleri benimseyen ve müdafa eden mutezile için korku verici birer örnek teşkil eder. Ancak mutezile, bu örneklerden ibret almasını bilmiş: görüşlerini daha rahat bir şekilde yayabilmek için mümkin olduğu kadar halîfelere yanaşmayı ve onların teveccühünü kazanmayı yegâne çıkar yol olarak görmüşlerdir. Halîfe Yezîd İbnu'l-Velîd (H. 126) bir kaderî ve bir mutezilî olduğu için[579], Mervân İbn Muhammed (127–132) ise, ḫalḳu'l-Kur'ân inancını yaydığından Hişâm İbn 'Abdi'l-Melik tarafından öldürüldüğünü biraz önce kaydetti-

576 De Boer, *Târîḫu'l-felsefe fi'l-İslâm*, s. 25.
577 El-Maḳrîzî, *el-Ḫıṭaṭ*, IV. 181.
578 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV. 332; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 486.
579 Et-Ṭaberî, V. 596; el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, II. 190.

ğimiz Caʿd İbn Dirhem'in yetiştirmesi olduğu için[580] mutezile, bu iki halîfenin himayesinde gelişip büyümesine devam etmiştir.

Abbasîler devrinde, bazı duraklamalar istisna edilirse, mezheb daha çok gelişme imkânı bulmuştur. Ebū Caʿfer el-Manṣūr (136–158), mutezile imamlarından ʿAmr İbn ʿUbeyd'in yakın dostu olduğu için mutezile, bu halifeden büyük yardım görmüş, ancak zındıklara karşı sert davranan ve onları temizlemek için büyük gayret sarfeden Ebū Caʿfer'in oğlu el-Mehdī (158–169) ve onu takip eden el-Hādī (169–170) devirlerinde sinmek zorunda kalmışsa da, Hārūn er-Reşīd (170–193) in hilâfetinde daha rahat nefes almıştır. Bu devirde kaderiyyeden oldukları bilinen bazı kimselere devlet işlerinde mühim vazifeler bile verilmiştir. Meselâ Dımaşḳ kadılığına getirilen Yaḥyā İbn Ḥamza el-Ḥaẓramī (Ö. 183) bunlardan birisidir[581].

Hārūn er-Reşīd'ten sonra yerine geçen oğlu el-Emīn (193–198) zamanında mutezile bir daha sinmek zorunda kalmıştır. Çünkü el-Emīn, zındıklara ve bilhassa cehmiyyeye karşı çok sert davranan bir halîfe idi.

Mutezilenin en parlak yıldızı el-Emīn'in öldürülmesinden sonra yerine geçen kardeşi el-Me'mūn (198–218) devrinde doğmuştur. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi el-Me'mūn, alevîlere karşı da yakınlık duyan, Abbasî alâmeti siyah rengi terkederek Alevî alâmeti yeşili alan ve Alī er-Rıżā'yı veliahd ilân eden bir halîfe idi. Mutezilî fikirlere ve felsefeye karşı büyük bir düşkünlüğü vardı. Bu düşkünlük, onu, mutezile mezhebini devletin resmî mezhebi olarak kabul ve ilân etmesini sağladı. Halkı da mezheb umdelerini kabule zorlayan el-Me'mūn, bilhassa ḫalḳu'l-Ḳur'ān inancında açtığı kampanya ile şöhret kazandı. Bu kampanyada hadîsçilerin ve fukahanın ileri gelenlerini ḫalḳu'l-Ḳur'ānı ikrara ve halkı da bu inanca davet etmeğe zorladı. Kardeşi el-Muʿtaṣım (218–227) ve onun oğlu el-Vāṡiḳ (227–232) devirlerinde de devam eden bu zorlama, mutezileye hiç bir fayda sağlamadı. Çünkü hiç bir hadîsçi ve hiç bir fakîh, tatbik edilen işkencelere rağmen bu inancı itiraf etmemişti. Bunun aksine, mutezileye karşı halk arasında şiddetli bir tepki başgöstermiş, nihayet el-Mutevekkil'in hilâfete geçmesiyle mutezilenin sultası da sona ermiştir. Halîfe, önce Kur'ân üzerinde cidal ve münakaşaları kat'î surette yasaklamış[582], bunu, el-Vāṡıḳ tarafından muhtelif ülkelerde hapsedilen müslümanların serbest bırakılmaları takip etmiştir. 234 senesinde muhaddisler ve

580 İbnu'n-Nedîm, *el-Firhtist*, s. 466; İbnu'l-Eṡīr, *el-Kāmil*, IV. 332. Caʿd, Mervān İbn Muḥammed'in mürebbii idi ve ona kaderin nefyi ile ḫalḳu'l-Ḳur'ān inançlarını telkîn etmişti. Bu sebeple ona Mervān el-Caʿdī lakabı verilmiştir.

581 Bkz. ez-Zehebī, *Mīzānu'l-iʿtidāl*, IV. 369.

582 İbnu'l-Eṡīr, *el-Kāmil*. V. 291; el-Yaʿḳūbī, III. 209.

fukaha hediyyelerle taltif edilmişler, câmi ve mescidlerde ilim halkaları teşkil edip hadîs rivayet etmeleri istenmiştir[583]. 237 senesinde ise mutezileye karşı açıkça harp ilân edilmiş, daha önceleri muhtelif vazifelere getirilen mutezilîler, bu vazifelerden azl ve bazıları hapsedilmişlerdir[584]. Fakat mutezile için en büyük darbe, el-Cubbā'ī'nin dizi dibinde yetişmiş ve büyük bir mutezile imamı olarak şöhret kazanmış olan Ebu'l-Ḥasan el-Eşʿarī (260–330) nin, bu mezhebten ayrılarak ehli sunnete intisabı olmuştur. Bundan sonra şîʿîlerin hakim oldukları yerlerde bir müddet daha hayatiyetlerini devam ettirmeğe çalışan mutezilîler, zamanla silinip yok olmuşlardır.

B. HADÎS VAZʿINDA GELİŞMELER VE SEBEPLERİ

1. Siyasî ihtilâflar

Birinci Hicrî asrın ilk yarısında, Halîfe ʿOs̱mān İbn ʿAffān'ın öldürülmesinden sonra müslümanlar arasında ortaya çıkan siyasî ihtilâflar ve bu ihtilâfların yol açtığı bölünmeler üzerinde durmuş, hadîs vazʿının da ilk defa şî'a tarafından başlatıldığını, bazı kaynak haberlere dayanarak açıklamağa çalışmıştık.

Şî'îler, istisnasız, hilâfetin ʿAlī ve oğullarının hakkı olduğu halde, bu hakkın emevîler tarafından gasbedildiği görüşüne sâhip bulundukları için, birinci asrın ikinci yarısında hadîs vaz'ı genellikle bu görüşün teyid ve takviyesi için işletilmiş, daha önce zikrettiğimiz bazı örneklerinde de görüldüğü gibi, vazedilen hâdîslerle ʿAlī İbn Ebī Ṭālib'in ve ehli beytin faziletleri dile getirilmiş, hilâfetin ʿAlī ve evlâdının hakkı olduğunu isbat edebilmek için, ʿAlī'nin, Hazreti Peygamberin vârisi olduğunu açıklayan sözler yayılmıştır. Daha önce zikrettiğimiz örneklere ilâveten, burada da konu ile ilgili bir kaç uydurma hadîs verebiliriz:

"ʿAbbād İbn ʿAbdi'ṣ-Ṣamed'in Enes İbn Mālik'ten rivayet ettiğine göre, Hazreti Peygamber şöyle demiştir: Melekler, bana ve ʿAlī İbn Ebī Ṭālib'e yetmiş sene boyunca duâda bulunmuşlardır. *Lā ilāhe illa'llah* şehadeti, arzdan semaya ancak benden ve ʿAlī'den yükselir".

Bu sözü Enes İbn Mālik'ten rivayet ettiğini söyleyen ʿAbbād İbn ʿAbdi'ṣ-Ṣamed, hadîsçiler arasında zayıf ve munkeru'l-ḥadīs̱ olarak tanınmış bir kimsedir. Enes İbn Mālik'ten çoğu mevzû olan bir nüsha rivayet etmiştir.

583 İbnu'l-Cevzī, *Menāḳıbu'l-İmām Aḥmed İbn Ḥanbel*, s. 357–358.
584 Eṭ-Ṭaberī, VII. 367–368; el-Yaʿḳūbī, III. 213.

Bunlara ilâveten, İbn ʿAdî'nin açıkladığına göre ʿAbbād, gulat-ı şî'adan olup, rivayet ettiği hadîslerin hemen hepsi ʿAlī'nin faziletleri hakkındadır[585].

"Ḥabbe İbn Cuveyn (Ö. 76), ʿAlī İbn Ṭālib'ten rivayet etmiştir: Bu ümmetten bir kimsenin Allah'a ibadet etmesinden beş veya yedi sene önce, ben Rasûlullah (s.a.s.) la birlikte O'na ibadet etmiştim".

İbnu'l-Cevzī'nin açıkladığına göre bu hadîs de mevzûdur ve Ḥabbe gulat-ı şîʿadandır. Hadîsin mevzû olduğuna Ḫatīce, Yezīd ve Ebū Bekr'in İslâm'a girişlerinin mukaddem oluşu delâlet eder[586].

"Mīnā, İbn Mesʿūd'tan rivayet etmiştir: Cin tâifesinin Hazreti Peygamberi ziyaret ettiği gece onun yanında idim. Ölümün kendisine haber verildiğini söyledi. Halîfe tayin et, dedim. Cevap vermedi. Bir saat sonra aynı sözü tekrarladı. Yine halîfe tayin et, dedim. Kimi? deyince, ʿAlī İbn Ebī Ṭālib'i diye cevap verdim. Bunun üzerine Hazreti Peygamber şöyle buyurdu: Nefsim yed-i kudretinde olan Allah'a yemin ederim ki, ona itaat ettikleri zaman hepsi de cennete girer".

İbnu'l-Cevzī'nin açıkladığına göre, hadîs mevzûdur ve râvisi Mīnā, ʿAbdurraḥman İbn ʿAvf'ın kölesi olup gulat-ı şîʿadandır[587].

Bunun gibi daha yüzlerce hâdis şî'a tarafından uydurulup Hazreti Peygamberin adı altında neşredilmiştir. Ancak, birinci asrın ikinci yarısında yaygınlaşmaya başlayan hadîs vazʿı, yalnız ʿAlī ve evlâdlarının fazîletlerine ve hilâfetteki haklarına münhasır kalmamış, hilâfeti onların elinden gasbettikleri ileri sürülen emevîleri kötülemeyi ve lânetlemeyi hedef tutan yeni tür hâdîsler de imal edilmeğe başlanmıştır. Bu cümleden olarak, ʿAbdullah İbn Mesʿūd'tan, Ebū Saʿīd el-Ḫudrī'den ve mursel olarak el-Ḥasan el-Baṣrī-den muhtelif isnadlarla şu hadîs rivayet edilmiştir: "Muʿâviye'yi benim bu minberimde hutbe okurken gördüğünüz vakit onu öldürün"[588]. Aynı hadîsin Ebū Saʿīd el-Ḫudrī'den gelen bir rivayetinde, mezkûr hadîsi tekrarlayan bir şahsa Ebū Saʿīd şu cevabı vermiştir: "Senin işittiğin hadîsi biz de işittik; fakat ʿOmer devrinde kılıç sallamayı, emir bulunmadıkça, kerih görürdük. Bu hususta ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'a yazdılar; fakat cevabı gelmeden ölüm haberi geldi"[589]

585 Bu uydurma hadîs ve ʿAbbād'la ilgili olarak hadîsçiler tarafından ileri sürülen görüşler hakkında bkz. İbnu'l-Cevzī, *el-Mevżūʿāt* (Medîne 1386/1966), I. 340–341; eẕ-Ẕehebī, *Mīzānu'l-iʿtidāl*, II. 369.

586 Bkz. *el-Mevżūʿāt* I. 342.

587 Aynı eser, I. 346; keza Mīnā hakkında bkz. eẕ-Ẕehebī, *Mīzān*. IV. 237.

588 İbnu'l-Cevzī, II· 24.

589 Aynı eser, II. 25.

El-Ḥakem İbn ʿUmeyr'den rivayet edilen bir başka hadîse göre, Hazreti Peygamber, Ebū Bekr, ʿOmer, ʿOsmān ve ʿAlī'nin hilâfetlerinden hoşnud olarak hepsinin kendi yolu üzerinde olduklarını ve Allah'ın onların amellerini göreceğini söylemiş, Muʿâviye hakkında ise "sen kötüyü ve çirkini, iyi ve güzel ittihaz ettin; öyle ki, küçükler bununla büyür, büyükler bununla ihtiyarlar. Ecelin yakın, zulmün azîmdir" demiştir[590].

Ebū Bereze'den rivayet edilmiştir: Hazreti Peygamberin yanında bulunuyorduk. Dışarıda bir şarkı sesi duyuldu. Bu nedir, gidip bakın dedi. Çıktım, baktım. Muʿâviye ve ʿAmr İbnu'l-ʿĀṣ şarkı söylüyorlardı. Döndüm ve Hazreti Peygembere haber verdim. Bunun üzerine şöyle buyurdu: Allahım, her ikisine de fitne ver; Allahım, her ikisini de ateşte bırak"[591].

Emevîler, düşmanları tarafından uydurulup Hazreti Peygambere isnad edilen bu türlü hadîslerle zemmedilirken, onların taraftarları da boş durmamışlar, Muʿâviye'yi korumağa ve uydurdukları hadîslerle onun kadr u kıymetini artırmağa ve fazîletlerini dile getirmeğe çalışmışlardır. Meselâ, düşmanları tarafından rivayet edilen "Muʿâviye'yi benim bu minberimde hutbe okurken gördüğünüz vakit öldürün" sözü, Muʿâviye taraftarları arasında "Muʿâviye'yi benim bu minberimde hutbe okurken gördüğünüz vakit kabul edin" şeklinde rivayet edilmiştir[592]. Diğer bazı taraftarlar ise, düşmanları tarafından "onu öldürün" manâsında gelen hadîsin sahîh olması ihtimali karşısında, ismi geçen Muʿâviye'nin, Halîfe İbn Ebī Sufyān değil, Muʿâviye İbnu't-Tābūt olduğunu isbatlama gayretine düşmüşlerdir[593].

---

590 Aynı eser, II. 28.

591 Aynı yer. İbnu'l-Cevzi, hadîsin sahîh olmadığını belirttikten sonra, isnadında bulunan Yezîd İbn Ebī Ziyād'ın, yaşlılığı dolayısyle telkîne maruz kalan râvilerden biri olduğunu söylemiş, Yaḥyā İbn Maʿīn'in, İbnu'l-Mubārek'in ve İbn ʿAdī'nin bu râvi hakkındaki cerhle ilgili görüşlerini nakletmiştir. Bununla beraber es-Suyūṭī, telkînin hadîs vaz'ını gerektirmiyeceğini ileri sürerek Ebū Yaʿlā'nın *Musned*'inden ve şâhid olarak eṭ-Ṭabarānī'nin *Kebīr*'inden hadîsin bir başka varyantını nakl etmiştir. Bu hadiste, şarkı söyleyen şahısların Emevî halîfesi Muʿâviye ve ʿAmr İbnu'l-ʿĀs değil, Muʿâviye İbn Rāfīʿ ve ʿAmr İbn Rufāʿa İbn Tābūt oldukları belirtilmektedir. Es-Suyūṭī, bu hadîsi naklettikten sonra şöyle demiştir: Bu rivayet müşkili izale etmiştir. Birinci rivayette tek bir lafızda vehim vâkı olmuştur. Bu lafız da İbnu'l-ʿĀṣ'tır; doğrusu İbn Rufāʿa olmak gerekir. Muʿâviye ise, münafıklardan biri olan Muʿâviye İbn Rāfiʿdir. Bkz. *el-Le'āli'l-maṣnūʿa*, I. 427–428. Es-Suyūṭī'nin bu açıklaması doğru olsa bile, birinci rivayet, hadîsin Emevî düşmanları tarafından nasıl tahrif edilerek aleyhlerine kullanıldığını göstermeğe yeterildir. ʿAmr İbn Rufāʿa'nın ʿAmr İbnu'l-ʿĀṣ şekilinde tahrif edilmesi halinde, Muʿâviye'nin, Emevî halîfesi Muʿâviye İbn Ebī Sufyān'dan başkasına delâlet etmiyeceği ve ilk anda onun hatırlanacağı açıkça anlaşılmaktadır.

592 İbnu'l-Cevzi, II. 27; çünkü "onu öldürün" manâsına gelen *faḳtulūhu* ibaresindeki *t* harfinin *b* ile yazılması halinde (*faḳbulūhu*), "onu kabul edin" manâsı ortaya çıkar.

593 Aynı yer.

Muʿāviye'nin fazîletleri hakkında da pek çok hadîs uydurulmuştur. Bunlardan bir kaçı şöyledir:

"Enes İbn Mālik'ten rivayet edildiğine göre, Hazreti Peygamber şunları söylemiştir: Cibrîl (a.s.) bana altından bir kalemle indi ve dedi ki: ʿAliyyu'l-Aʿlā sana selâm ediyor ve diyor ki: Habibim, sana, Muʿāviye İbn Ebī Sufyān'a verilmek üzere ʿArş'ımın üstünden bir kalem gönderdim; bunu ona ulaştır ve bu kalemle Āyetu'l-Kursī'yi yazmasını, harekelemesini ve noktalamasını emret; zira ben, onun yazıldığı saatten kıyamet gününe kadar Āyetu'l-Kursī'yi okuyanların adedi kadar Muʿāviye'ye sevab yazdım. Bunun üzerine Hazreti Peygamber, yanında bulunanlara Muʿāviye'yi bana kim getirecek? dedi. Ebū Bekr kalktı ve biraz sonra onu elinden tutup getirdi. Selâmlaştılar. Hazreti Peygamber Muʿāviye'ye: Ey Ebū ʿAbdirraḥman, bana yaklaş, dedi. Muʿāviye yaklaştı. Hazreti Peygamber kalemi ona verdi ve şöyle dedi: Ey Muʿāviye, bu, Rabbının Āyetu'l-Kursī'yi yazman için ʿArş'ının üstünden sana hediye ettiği kalemdir. Kendi hattınla yazacaksın, harekeleyip noktalayacaksın ve bana arzedeceksin. Sana bu kalemi verdiğinden dolayı Allah'a hamd ve şükr ederim"[594].

Muhtelif isnadlarla rivayet edilen bir başka hadîste, Hazreti Peygamberin şöyle dediği ileri sürülmüştür: "Allah ındinde güvenilir olan üç kişi vardır: Cibrîl, ben ve Muʿāviye"[595].

Bir başka hadîste de şöyle denilmiştir: "Muʿāviye'nin vahiy kâtibi olarak kullanılmasında Rabbımla istişarede bulundum. Kullan, çünkü o emîndir, dedi"[596]. Hazreti Peygambere isnad edilen şu hadîste de Muʿāviye emîn bir insan olarak tanıtılmıştır: "Allah, vahyini gökte Cibrîl'e, yerde de Muḥammed (s.a.s.) e ve Muʿāviye İbn Ebī Sufyān'a emanet etmiştir"[597].

Ebū Hurayra vasıtasıyle gelen bir başka hadîste ise, Muʿāviye'nin, cennette yer alacağı şu şekilde ifade edilmiştir: "Rasûlu'llah (s.a.s.), Muʿāviye'ye bir ok verdi ve: Bunu, cennette bana iade edersin, dedi"[598].

Şîʿa ve emevîler arasında siyasî ihtilâfların yol açtığı bu hadîs uydurma yarışına, ikinci asrın başlarında, abbasîler adına girişilen davetten sonra yeni bir sülâle daha katılmış oluyordu. Bunlar da diğerleri gibi, kuracakları yeni devletin, Hazreti Peygamberin tebşîrine mazhar olması hususunda büyük bir

---

594 Aynı eser, II. 15–16.
595 Aynı eser, II. 17.
596 Aynı yer.
597 Aynı yer.
598 Aynı yer.

itina gösteriyorlar ve bunun için, tabiî olarak, ona, abbasîler hakkında söylemediği sözleri isnad ediyorlardı. Meselâ bu hadîslerden birisinde, şî'anın 'Alî adına uydurdukları hadîsin mukabili olarak şöyle deniliyordu: "Hazreti Peygamberin yanında bulunuyorduk ki 'Abbās İbn 'Abdi'l-Muṭṭalib çıkageldi. Hazreti Peygamber onu görünce: Bu, 'Abbās İbn 'Abdi'l-Muṭṭalib, benim hem babam, hem amcam, hem de vasîm ve vârisimdir, dedi"[599].

Bir başka hadîste, 'Abbās'ın cennetteki yerine işaret olunmuş ve şöyle denilmiştir: "Allah İbrāhîm (a.s.)i Ḫalîl ittihaz ettiği gibi beni de Ḫalîl ittihaz etti. Kıyamet günü cennette benim ve İbrāhîm'in evi karşılıklı olacak, 'Abbās da aramızda, iki Ḫalîl arasında, emîn bulunacaktır"[600].

Bir hadîste de, 'Abbās oğullarının hükümranlığı ve siyah giyinmeleri tebşîr edilmektedir. 'Alî İbn Ebî Ṭāilb'ten rivayet edilen bu hadîse göre, Hazreti Peygamber şöyle demiştir: "Bir gün Cibrîl (a.s.) üzerinde siyah bir cübbe ve siyah bir sarık ile indi. Ona bu şekil ne? Daha önce böyle geldiğini hiç görmemiştim, dedim. Bu, amcan 'Abbās oğullarından gelecek hükümdârların kıyafeti, dedi. Onlar doğru yolda olacaklar mı? diye sordum. Cibrîl, evet cevabını verdi. Bunun üzerine Hazreti Peygzmber şu duâda bulundu: Allahım, 'Abbas ve oğullarına nerede ve ne şekilde olurlarsa olsunlar mağfiret eyle. Cibrîl (a.s.) devam etti ve şöyle dedi: Ümmetin üzerine öyle bir zaman gelecek ki, İslâm, bu siyah ile azîz olacak. Ona sordum: Riyasetleri kimlerden gelecek? Cibrîl şu cevabı verdi: 'Abbās oğullarından. Ona tekrar sordum: Ya teb'aları? Buna da şöyle dedi: Ḫorāsān ehlinden"[601].

İbn 'Abbās'a isnad edilen bir hadîste Hazreti Peygamber, 'Alî İbn Ebî Ṭālib'in de bulunduğu bir sırada, 'Abbās'a şöyle demiştir: "Mülk (hükümdarlık), oğullarında olacaktır. Sonra 'Alî'ye dönmüş ve ona da şöyle hitap etmiştir: Senin oğullarından hiç biri buna sâhip olamıyacaktır"[602].

Bizzat 'Abbās'a isnad edilen bir hadîste Hazreti Peygamber, 'Abbāsî halîfelerinin sayısını ve bir kaçının isimlerini zikretmiştir: "İşte bu ('Abbās), Ḳureyş'in en cömerdi ve en büyük hâmisi, kırk halîfenin babasıdır. Es-Seffāḥ, el-Manṣūr ve el-Mehdî onun oğullarındandır. Ey amca, Allah bu işi benimle başlattı, senin oğullarından birisiyle de sona erdirecektir"[603].

Abbasîler adına bu türlü hadîsler uydurulurken, onların düşmanlarının da boş durmayacaklarını ve aleyhlerine bir takım hadîsler düzüp etrafa ya-

599 Aynı eser, II. 31.
600 Aynı eser, II. 32.
601 Aynı eser, II. 33.
602 Aynı eser, II. 35.
603 Aynı eser, II. 37.

yacaklarını tahmin etmek güç değildir. Nitekim bunlardan birisi Şevbān'a isnad ile rivayet edilmiştir. Hazreti Peygamber Abbasî düşmanlarının ağızları ile şöyle demiştir: "ʿAbbās oğullarının kötülük edip siyah elbise giydirdikleri ümmetime yazık. Allah da onlara ateşten elbise giydirsin. Onların helâki, şunun ehli beytinden olan bir adam yüzünden olacaktır. Hazreti Peygamber bunu söylerken Ummu Ḥabîbe'yi işaret ediyordu"[604].

İşte, müslümanlar arasında hilâfet ve iktidar meselesinde siyasî ihtilâfların sebep olduğu hadîs vaz'ı bu şekilde gelişip büyürken, birinci asrın sonlarında ortaya çıkmağa başlayan itikadî mezhebler, fıkıh mezhebleri ve bunlara paralel olarak faaliyetini daha çok artıran zındıklık ve ilhad hareketleri de, hadîs vaz'ının yaygınlaşmasında ayrı birer âmil olmuştur. Biz bunları ayrı ayrı incelemeğe girişmeden önce, hadîs vaz'ının emevilere taalluk eden kısmıyle ilgili olarak, meşhur müsteşrıklardan Ignaz Goldziher'in ileri sürdüğü bir görüşe kısaca temas etmek istiyoruz.

Ignaz Goldziher. İslâmî araştırmalarıyle şöhret kazanmış, bu konuda bir çok eser yazmış ve 1921 senesinde vefat etmiş Yahudî asıllı bir Macardır. *Muhammedanische Studien* adlı iki cildlik kitabının ikinci cildini hadîse tahsis etmiş[605] olan müsteşrık, bazı sahîh hadîslerin mevcudiyetini kabul eder görünürse de, ekseriyetinin, dinin gelişmeğe başladığı daha sonraki devirlere ait olduğunu, yani uydurulduğunu ileri sürer. Bu bakımdan hadîsler, Goldziher'e göre, dinin inkişâfını sağlayan uydurulmuş sözlerden ibarettir[606].

Goldziher, hadîslerle ilgili bu görüşünü teyid etmek maksadıyle, şî'iler tarafından emevîler aleyhine işletilen hadîs vaz'ını, emevî idaresine muhalif din adamı ilâhiyatçıların bir marifeti olarak göstermekle yetinmemiş, bizzat emevî halîfelerini de, muhaliflerini susturmak ve kendi görüşlerinin desteklenmesini sağlamak maksadıyle taraftarlarını hadîs uydurmağa teşvikle itham etmiştir[607].

Goldziher'in, bu iddiasını isbat etmek için ileri sürdüğü delil şudur: Muʿāviye, Muğîre İbn Şuʿbe'yi Kûfe'ye vâli olarak tayin ettiği zaman ona şu emri vermiştir: "ʿAlî'yi, şetm ve zemmetmekten, ʿOs̱mān'a rahmet ve mağfiret dilemekten, ʿAlî ashabını ayıplamaktan, onlardan uzaklaşmaktan ve onlara kulak asmamaktan, ʿOs̱mān taraftarlarını medhetmekten, onlara yaklaşmaktan ve onları dinlemekten çekinme".

604 Aynı eser, II. 39.

605 Bu cild, Léon Bercher tarafından *Etudes sur la tradition Islamique* adıyle francıcaya terceme edilmiş ve 1952 senesinde Paris'te neşredilmiştir.

606 Léon Bercher, adı geçen eser, 6.

607 Adı geçen eser, s. 43.

Goldziher'in delil olarak ele aldığı bu sözler eṭ-Ṭaberī tarafından zikredilmiştir[608]. Ne var ki bu meşhur müsteşrık, mezkûr sözleri eṭ-Ṭaberī'den naklederken onlarda tahrifat yapmaktan çekinmemiş ve onlara "ʿAlī taraftarlarından uzak dur; onları hadîs kaynakları olarak dinleme (yani onlardan hadîs alma); ʿOṣmān taraftarlarına yakınlık göster; onları hadîs kaynakları olarak dinle (yani onlardan hadîs al)" manâsı vermiştir[609].

Yukarıda eṭ-Ṭaberī'den naklettiğimiz haber, her ne kadar ʿAlī'ye şetmetmek hususunda Muʿāviye'nin bir emrini göstermekte ise de, bu emirde ʿAlī ve taraftarlarından hadîs almamak hususunda hiç bir işaretin mevcut olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Bununla beraber müsteşrık, zihninde tasarladığı bir oyunu sahneye koyabilmek için böyle bir tahrifi zarurî görmüş, sonra da bu tahrîf üzerine şu mütalâayı ileri sürmüştür: "Burada, ʿAlī aleyhindeki hadîslerin tasnî ve neşrini teşvik, onun lehindeki hadîsleri de bertaraf etmeğe matuf resmî bir emir vardır. Emevîler ve onların siyasî taraftarları kasıdlı yalanlarını mukaddes bir hava içinde neşretmekten endişe duyacak kimseler değillerdi. Mesele, bu yalanları, isimleri hücûma maruz kalmayacak dindar kimseler vasıtasıyle yaymaktan ibaret kalıyordu. Bu işi yapacak kimseler de her devirde bulunuyordu"[610].

Goldziher tarafından ileri sürülen bu mütalâa ile sahnelenmek istenen oyunun henüz sona ermediği anlaşılmaktadır. Zira bu sözlerde, emevîler tarafından uydurulan hadîslerin, isimleri hücûma maruz kalmayacak dindar kimseler vasıtasıyle yayılmağa ihtiyaç bulunduğu açıklandığına göre, Goldziher'in bu dindar kimselerin kimler olduğunu da açıklaması gerekmektedir. Filhakika müsteşrık, böyle bir isim bulmakta da güçlük çekmemiş ve meşhur hadîs imamlarından İbn Şihāb ez-Zuhrī (Ö. 124) yi, emevîlerin yalan hadîs yaymak hususundaki âmâline hizmet eden bir kimse olarak takdim etmek cür'etini göstermiştir. Goldziher, bu husustaki delilini de şîʿa tarihçilerinden el-Yaʿḳūbī'den naklettiği bir haberden almıştır.

El-Yaʿḳūbī'nin açıkladığına göre, Ḥicāz'da ʿAbdullah İbnu'z-Zubeyr, Emevî idaresine karşı ayaklanıp bu bölgeyi ele geçirince, Şām'da bulunan Halîfe ʿAbdu'l-Melik İbn Mervān (65-86), Sūriye halkını hacc için. Ḥicāz'a gitmekten menetmiş ve Ḳudüs'te Ḳubbetu'ṣ-Ṣaḫra'yı inşa ederek, halkın orada haccetmelerini istemiştir. Bunu isterken de, ez-Zuhrī tarafından rivayet edilen "binekler, yalnız üç mescide doğru koşturulur: Mescid-i Ḥarām, benim mescidim ve bir de Beytu'l-Maḳdis mescidi" hadîsine işaretle "işte İbn

608 Bkz. *Tārīḫ*, IV. 188.

609 Leon Bercher, adı geçen eser, s. 43.

610 Aynı yer.

Şihāb ez-Zuhrī Hazreti Peygamberden size bu hadîsi rivayet ediyor" demiştir[611].

Goldziher, yalnız şî'a tarihçisi el-Ya'ḳūbī tarafından verilen bu haberi ele alarak, hiç bir tenkîde tâbi tutmadan, haberde zikri geçen hadîsin, Halîfe 'Abdu'l-Melik'in emriyle ez-Zuhrī tarafından uydurulduğunu ileri sürmüştür; çünkü Goldziher'e göre Ḳudüs'te de hacc farîzasının ifa edilebileceğine halkı inandırmak için Halîfenin böyle bir hadîse ihtiyacı vardır. Her ne kadar bu hikâyeyi anlatan el-Ya'ḳūbī, hadîsin ez-Zuhrī tarafından uydurulduğuna dair her hangi bir söz söylememiş ise de, Goldziher, böyle bir iftirayı da ortaya atmaktan çekinmemiş ve bu suretle, hadîsler hakkındaki görüşünü, kendi kafasında îmal ettiği bir yalanlar zincirine bağlamak zorunda kalmıştır. Aslında, İslâm'daki ibadetin ve ibadet yerlerinin kudsiyyeti üzerinde biraz durmak lüzumunu hissetseydi, veya kafasında İslâm aleyhine oyunlar düzmek yerine biraz tarafsız bir ilim adamı hüviyetine sâhip bulunsaydı, zühd, takva ve ibadetle şöhret kazanmış olan Halîfe 'Abdu'l-Melik[612]in Ka'be'den başka bir yeri hacc mahalli olarak ilân etmiyeceğini bilir, bir Emevî Halîfesi hakkında bu çeşit haberlere yer veren el-Ya'ḳūbī'ye de bir şî'ā tarihçisi olması dolayısiyle tam bir güvenle bağlanmazdı.

Diğer taraftan Goldziher, üç mescidle ilgili olarak ez-Zuhrī tarafından rivayet edilen hadîsi tetkik etmek lüzûmunu da hissetmemiş, yahutta onun Hazreti Peygamberden değişik isnadlarla rivayet edildiğini[613] bilmezlikten gelmiştir. Aslında Hazreti Peygamber bu hadîsiyle üç mescidin kudsiyyetine işaretle oralarda yapılacak ibadetlerin diğer mescidlerde yapılacak ibadetlerden üstün olduğunu belirtmek istemiş, fakat Ka'be dışında diğer iki mescidde de hacc farîzasının îfa edilebileceğini kasdetmemiştir. Nitekim bir başka hadîsinde de şöyle buyurmuştur: "Benim şu mescidimde kılınan bir namaz, Mescid-i Ḥarām müstesnâ, diğer mecsidlerde kılınan bin namazdan hayırlıdır"[614]. Bu hadîsin ifade ettiği manâ ile, ez-Zuhrī tarafından rivayet edilen

---

611 Goldziher'in naklettiği bu haber için bkz. adı geçen eser, s. 44; haberin yer aldığı asıl kaynak olarak bkz. el-Ya'ḳubī, III. 7.

612 Halîfe 'Abdu'l-Melik'in, Allah'ın emir ve yasakları karşısındaki titizliğini gösteren bir sözü için bkz. Ḥasan İbrāhīm Ḥasan, *Tārīḫu'l-İslām*, I. 323. 'Abdu'l-Melik, bir gün halka şöyle hitabetmiştır: "Ey nas! Allah bir takım hadler ve farzlar koymuştur. Eğer günah işlemekte devam eder ve onu artırırsanız, biz de sizinle kılıç başında biraraya gelecek kadar bunun cezasını artırırız".

613 El-Buḫārī. *Ṣaḥīḥ*, II. 56; burada hadîsi Hazreti Peygamberden Ebū Hurayra rivayet etmiştir. II. 58: burada bir başka hadîsin sonuna ekli olarak Ebū Sa'īd el-Ḫudrī tarafından rivayet edilmiştir. II. 219–220; burada yine Ebū Sa'īd el-Ḫudrī'nin rivayeti yer almıştır. II. 249–250; burada da Ebū Sa'īd'den gelen bir rivayet nakledilmiştir. Muslim, *Ṣaḥīḥ*, II. 975–976 da Ebū Sa'īd, II. 1014–1015 de Ebū Hurayra'nın rivayetleri yer almıştır.

614 El-Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*, II. 57.

"binekler yalnız üç mescide doğru koşturulur..." hadîsinin ifade ettiği manâ arasında hiç bir fark yoktur ve bunların hacc farizasının îfası ile uzaktan yakından hiç bir ilgisi bulunmamaktadır[615].

Netice itibariyle Goldziher, siyasi ihtilâfların yol açtığı hadîs vaz'ının, Emevî halîfelerinin teşvikiyle başladığını bazı haberleri tahrîf ederek isbat etmeğe çalışmışsa da, bunun gerçekle bir ilgisi bulunmadığı aşikârdır. Daha önceki bahislerimizde de açıkladığımız gibi nasıl aşırı derecedeki 'Alî taraftarları hadîs vaz'ını başlatmışlarsa ve 'Alî ile evlâdının vaz' işinde her hangi bir tahrik ve teşvikleri olmamışsa, emevîler ve abbasîler adına girişilen vaz' hareketinde de, halîfelerin her hangi bir rolleri olmamıştır. Keza gerçek hadîsçileri ve bilhassa ez-Zuhrî gibi hadîs imamlarını bu işe karştırmak da, bir iftiradan ve İslâm'ın mühim bir temelini yıkmak arzusundan başka bir manâya gelmez.

2. İtikadî ihtilâflar

Birinci asırda şî'a eliyle başlayan vaz' hareketi, bu asrın sonunda ve ikinci asrın başlarında belirmeğe başlayan itikâdî ihtilâflarla ve bu ihtilâfların neticesinde ortaya çıkan akaid mezhebleriyle süratini artırmış, bidayette siyasî mahiyet taşıyan mevzû (uydurmd) hadîslere, birinci asrın sonlarından itibaren çeşitli mezheplerin akaide müteallık görüşlerini aksettiren hadîsler de eklenmeğe başlamıştır. Siyasî mezheblerde olduğu gibi, itikadî mezheblerde de asıl kaynak dinî nasslar olduğu için, bu mezhebler, hayatiyetlerini ancak bu çeşit nasslara sâhip oldukları takdirde devam ettirebilmişler, aksi halde bir varlık göstermeden yokolup gitmişlerdir. Ancak şurasını da hatırdan uzak tutmamak gerekir ki, bu çeşit mezheblerin çoğu, itikadî konularda çıkan görüş ayrılıklarının bir neticesi olarak neşet etmiştir. Oysa ki İslâm dini, bilhassa itikadî konularda, her meseleyi, hiç bir şüphe ve tereddüde mahal bırakmayacak şekilde ikmal etmiş ve bu konularda münakaşa yolunu kapalı tutmuştur. Bununla beraber, yine de ihtilâfların çıkışı ve bir takım mezheblerin doğuşu, göstermektedir ki, çeşitli mezheb taraftarları, müdafasını yaptıkları konularda, İslâm dışı görüşlerin tesirinden kurtulamamışlar ve İslâm akaidini bu görüşlerin ışığı altında açıklamak zorunda kalmışlardır. Fakat bu açıklamalar, ne derece İslâmî bir boya ile ileri sürülmüş olursa olsunlar, altındaki aykırılık, taraftarların gözünden kaçmamış, bu aykırılığı izale etmek, yahut hiç olmazsa mümkün olduğu nisbette hafifletmek için yeni nasslar aramak zorunda kalmışlardır. Aslında yeni nass tabirini kullanmak, Hazreti Peygamberin hayatta kaldığı müddet içinde nassları vârid ol-

615 Goldziher ve görüşleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Talât Koçyiğit, *I. Goldziher'in hadîsle ilgili görüşlerinin tahlil ve tenkidi.* (İlâhiyat Fakültesi Dergisi 1967) cilt XV. 43-55.

muş ve ikmal edilmiş bir din için garib karşılanmak icabeder; fakat bu, Kurân hakkında doğrudur; çünkü nassları belirli süre içinde vahiy yolu ile vârid olmuş, kusursuz tesbit ve müslümanların her an müracaat edebilecekleri bir mushaf olarak ellerine teslim edilmiştir. Bu bakımdan hicretin ikinci asrında Kur'ândan yeni bir nass bulma keyfiyeti elbetteki bahis konusu edilemez. Fakat hadîsler için durum aynı değildir. Hazreti Peygamberin hayatında, Kur'ân âyetleri gibi, muntazam tesbit edilmedikleri için, belirli hacimde bir mecmuası yoktur. Daha önceki bahislerimizde de açıkladığımız gibi, sahabîlerin kısa zamanda genişleyen İslâm ülkelerine dağılmaları ile hadîsler de dağılmış; bu ise, bir ülkede bilinen bir hadîsin diğer ülkelerde bilinmemesi gibi bir netice doğurmuştur. İşte bu durum, mevzû hâdîslerin yayılmasını kolaylaştıran âmillerin başında yer almıştır; çünkü bir ülkede ortaya atılan hadîse benzer bir söz, diğer ülkelerde rivayet edilen hadîsler cümlesinden biri ve dolayısiyle yeni bir nass olarak müslümanlar arasında kabul görmüştür.

İtikadî mezheplerin bu çeşit nasslara ihtiyacı, müdafasını yaptıkları görüşlerin İslâm'a aykırılığı nisbetinde artmış ve artan bu ihtiyaçlar karşısında görüşlerini teyîd edecek yeni hadîsler vazetmeğe yönelmişlerdir. Meselâ, birinci asrın ikinci yarısında ortaya çıktığını belirttiğimiz murci'e, *murtekibu'l-kebîre* hakkında "te'ḫîr" veya "ircâ" hükmünü verirken, imanla ilgili olarak sâhip oldukları görüşü teyîd edebilmek için, hadîs uydurmak zorunda kalmışlar ve Hazreti Peygamberden sâdır olmuş bir nass gibi bu hadîsleri halk arasında yaymağa çalışmışlardır. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, murci'eye göre îman, Allah'ı ve Peygamberini bilmek (marifet) ten ibarettir; amel olmasa veya kebâirden bir şey irtikâb edilse bile, bu, îmana zarar vermez; bu bakımdan îmanda artma veya eskilme bahis konusu değildir. Murci'e, îman hakkında ileri sürdükleri bu görüşü Hazreti Peygamberin ağzından teyîd, yahut onun hadîs nassına dayandığını isbat edebilmek için, muhtelif hadîsler vazetmişlerdir.

Bu cümleden olarak, Ebû Sa'îd el-Ḫudrî'ye varan bir isnadla ileri sürdüklerine göre, Hazreti Peygamber şöyle demiştir: "Her kim îmanın artıp eksildiğini iddia ederse, (bilsin ki), artması nifak, eksilmesi ise küfürdür. Böyle kimseler, eğer tövbe ederlerse (ne âlâ); aksi halde boyunlarını kılıçla vurunuz. Bunlar Rahman (olan Allah'ın) düşmanlarıdır. Allah'ın dinini parçalamışlar, küfre intisab etmişler, Allah'a muhasım olmuşlardır. Allah, yeryüzünü bunlardan temizlesin. Haberiniz olsun ki, bunların namazları da, oruçları da, zekât ve hacçları da makbul değildir. Haberiniz olsun ki, bunların dini de yoktur. Rasûlullah (s.a.s.) onlardan uzaktır; onlar da Rasulullahtan".

Bu haberi nakleden İbnu'l-Cevzî "hadîs uydurmadır ve onu rivayet eden Muḥammed İbnu'l-Ḳâsım eṭ-Ṭâlḳânî'nin mevzû'âtındandır" dedikten sonra,

el-Ḥākim Ebū ʿAbdillah'tan şu sözleri nakletmiştir: "Muḥammed İbnu'l-Ḳāsım eṭ-Ṭalkānī murci'e reislerindendi ve mezhebleri adına hadîs vazederdi"[616].

İmam Ebū Ḥanīfe'nin ashabından, re'y ve ilim sâhibi olmakla beraber hadîs zabtı yönünden şiddetle tenkid edilen Ebū Muṭīʿ el-Ḥakem İbn ʿAbdillah el-Belḫī[617], Ḥammād İbn Seleme - Ebu'l-Muhezzim - Ebū Hurayra tarîkıyle şu haberi nakletmiştir: "Ṣeḳīf heyeti Hazreti Peygambere gelip îmanın artıp eksilmesi hakkında bir sual sormuş, Hazreti Peygamber de onlara, hayır (yani ne artar ne de eksilir); artması da eksilmesi de küfürdür, demiştir"[618]. Ebū Hātim İbn Ḥıbbān'ın ifadesine göre, hadisin râvisi Ebū Muṭīʿ el-Ḥakem İbn ʿAbdillah, Sunene düşman, murci'e reislerinden "keẕẕāb" (yalancı) bir kimsedir[619]. Aynı hadîsi, ʿOṣmān İbn ʿAbdillah, Ebū Muṭī'den çalarak Ḥammad İbn Seleme'den rivayet etmiştir. Bu ʿOṣmān, güvenilir kimselerden mevzû hadîs rivayet eden bir kimse idi[620].

Ez-Ẕehebī, Aḥmed İbn ʿAbdillah İbn Ḫālid el-Cuveybārī'nin tercemesinden bahsederken şu bilgiyi verir: İbn ʿAdī'nin açıkladığına göre el-Cuveybārī, Kerrāmiyye reislerinden Muḥammed İbn Kerrām'ın isteği üzerine hadîs vazeder, İbn Kerrām da kitaplarında bu hadîsleri naklederdi. Bu hadîslerden birisi, Ebū Ḥanīfe hakkında idi ve Enes İbn Mālik'e varan bir isnadla şöyle deniliyordu: "Ümmetim içinden Ebū Ḥanīfe denilen bir kimse çıkacak ve Allah, onun eliyle sunnetimi tecdid edecek". İbn Ḥıbbān, el-Cuveybārī'yi "deccāl", en-Nesā'ī ve ed-Dāraḳuṭnī de "keẕẕāb" isimleriyle tavsîf etmişler; el-Ḥākim ise, onun hakkında şunları söylemiştir: Bu kezzab, habîs, amellerin fazîletleri hakkında da bir çok hadîs uydurmuştur. El-Ḥasan (el-Baṣrī)nın Ebū Hurayra'dan hadîs işitip işitmediği el-Cuveybārī'nin önünde zikredildiği zaman, bu şahıs, hemen Hazreti Peygambere varan bir isnadla şu sözü nakletmiştir: "El-Ḥasan, Ebū Hurayra'dan işitti"[621].

İşte hakkında kısaca bilgi verdiğimiz bu el-Cuveybārī'nin Muḥammed İbn Kerrām için uydurduğu hadîslerden birisi de murci'enin îmanla ilgili görüşlerini destekler mahiyettedir ve bu mevzû hadîste, Hazreti Peygamberin ağzından şöyle denilmiştir. "İman kavildir; amel onun şerâi'idır; artmaz ve

---

616 İbnu'l-Cevzī, *el-Mevżūʿāt*, I. 133. Keza bkz. es-Suyūṭī, *el-Le'āli'l-maṣnūʿa*, I. 40; Muḥammed İbnu'l-Kāsım eṭ-Ṭālkānī (eṭ-Ṭāykānī) hakkında bkz. eẕ-Ẕehebī, *Mīzānu'l-iʿtidāl*, IV. 11.

617 Bkz. eẕ-Ẕehebī, *Mīzānu'l-iʿtidāl*, I. 574.

618 İbnu'l-Cevzī, *el-Mevżūʿāt*, I. 130–131; es-Suyūṭī, *el-Le'ālil-maṣnūʿa*, I. 38.

619 Eẕ-Ẕehebī, *Mīzān*, I. 574; III. 42; İbnu'l-Cevzī, I, 131.

620 Aynı yer.

621 El-Cuveybārī hakkında bkz. eẕ-Ẕehebī, *Mīzān*, I. 106–108.

eksilmez"[622]. Eğer Kerrāmiyyenin de îmanı ikrardan ibaret gördüğü ve irtidad olmadıkça bu ikrarın ilelebed îman olarak kalacağı görüşü gözönünde bulundurulursa[623], yukarıda adı geçen el-Cuveybārī'nin İbn Kerrām için uydurduğu hadîslerin hikmetini anlamakta güçlük çekilmez.

Bazı murci'enin "şirk ile birlikte amelin fayda vermediği gibi, îman ile birlikte ma'sıyetin de zarar vermiyeceği görüşünün bile[624], Hazreti Peygambere isnad edilen bir hadîsle teyid edilmeğe çalışıldığı görülür. ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb'a varan bir isnadla Hazreti Peygamberin şöyle dediği ileri sürülmüştür: "Şirk ile birlikte hiç bir şey fayda vermediği gibi, îmanla birlikte hiç bir şey zarar vermez"[625]. Oysa ki, bu hadîsin isnadında bulunan Munẕir İbn Ziyād eṭ-Ṭā'ī, "kezẕāb" (yalancı) olarak tavsîf olunmuştur[626].

Murci'e îmanla ilgili görüşlerini önce uydurup sonra Hazreti Peygambere isnad ettikleri bu tür sözlerle teyîd etmeğe çalışırken, murci'enin karşısında yer alan diğer bir gurup da, onların îman hakkındaki görüşlerini çürütmek ve halkı, îmanın aslı olarak ileri sürdükleri görüşlere inandırmak için başka hadîsler uydurmuşlardır.

ʿAmmār İbn Muṭarrıf'ın Muʿāẕ İbn Cebel'e varan bir isnadla rivayet ettiği bu çeşit hadîslerden birisine göre Hazreti Peygamber şöyle demiştir: "îman artar ve eksilir"[627]. Halbuki bu hadîsi rivayet eden ʿAmmār'ın, munkeru'l-ḥadīs ve zayıf olduğu, yalan söylediği, sika (güvenilir) olan kimselerden munker hadîs rivayet ettiği ve hadîs çaldığı söylenerek, muhtelif hadîsçiler tarafından cerhedildiği görülmektedir[628].

Aḥmed İbn Muḥammed İbn Ḥarb'ın, İbn Ḥumeyd'den Ebū Hurayra'ya ulaşan bir isnadla rivayet ettiği bir başka hadîsin meâli de, murci'enin iman hakkındaki görüşünü, daha doğrusu onların dayandıkları hadîsleri nakzeder mahiyettedir. Bu hadîste şöyle denilmiştir: "İman, kavl ve ameldir; artar ve eksilir. Her kim bunun aksini ileri sürerse o bid'at sâhibir"[629]. İbnu'l-Cevzī-nin ifadesine göre bu hadîs de mevzuʿdur ve iki âfeti vardır. Birisi Aḥmed

622 İbnu'l-Cevzī, I. 133; es-Suyūṭī, *el-Le'āli'l-maṣnūʿa*, I. 39; eẕ-Ẕehebī, *Mīzān*, I. 107.

623 Kerrāmiyye'nin îmanla ilgili görüşü hakkında bkz. el-Bağdādī, *el-Farḳ beyne'l-firaḳ*, s. 136.

624 Bkz. el-Eşʿarī, *Maḳālāt*, I. 141.

625 İbnu'l-Cevzī, I. 136; es-Suyūṭī, *el-Le'āli'l-maṣnūʿa*, I. 43. Es-Suyūṭī, Ebū Nuʿaym'in *Hılye*'sinden hadîsin bir başka tarîkını verir. Ancak Ebū Nuʿaym, bu tarîkta yer alan râvî Yaḥyā İbnu'l-Yemān'ın, rivayetinde tek kaldığını ileri sürmüştür.

626 Bkz. eẕ-Ẕehebī, *Mīzān*, IV. 181.

627 İbnu'l-Cevzī, I. 129–130; es-Suyūṭī, *el-Le'ālil-maṣnū'a*, I. 36.

628 Bu şahıs hakkında daha geniş bilgi için bkz. eẕ-Ẕehebī, *Mīzān*, III. 169.

629 İbnu'l-Cevzī, I. 130; es-Suyūṭī, I. 36–37.

İbn Muḥammed İbn Ḥarb olup, İbn ʿAdī ve İbn Ḥıbbān onun yalancı olduğunu ve hadîs vazettiğini söylemişlerdir. İkinci âfet ise, İbn Ḥumeyd olup, Ebū Zurʿa, İbn Vāre ve diğerleri onu yalancılıkla itham etmişlerdir[630].

Murci'eye karşı ileri sürülen diğer bir hadîs, sahabî Vāsile İbnu'l-Eskaʿın kölesi Maʿrūf İbn ʿAbdillah el-Ḫayyāṭ tarafından Vāsile'den rivayet edilmiştir. Bu hadîse göre Hazreti Peygamberin şöyle dediği ileri sürülür: "İman kavl ve ameldir; artar ve eksilir"[631]. İbn ʿAdī, hadîsin mevzû munker ve âfetinin de Maʿrūf İbn ʿAbdillah olduğunu, onun tarafından rivayet edilen hadîslerden hiç birinin mutâbi'ı bulunmadığını söylemiştir[632]. Ez-Zehebī ise, Maʿrūf İbn ʿAbdillah'tan gelen mevzûʿâtın asıl beliyyesinin ʿOmer İbn Ḥafṣ cihetinden geldiğini, zira bu şahsın, Maʿrūf adına pek çok hadîs vazettiğini ileri sürmüştür[633]. Yine ez-Zehebī'ye göre Maʿruf'un rivayet ettiği hadîs sayısı azdır ve çoğu da, efendisi Vāsile'nin hayat hikâyesiyle ilgilidir[634]. Maamafih Maʿrūf İbn ʿAbdillah'tan rivayet edilen şu hadîs de dikkatı çekicidir: "Bir murci'î, yahut bir kaderî ölüp de defnedilse, üç gün sonra kabirleri açıldığında kıble cihetinden dönmüş oldukları görülür"[635].

Bu hadîste îman hakkındaki görüşlerinden dolayı murci'eye ve aynı derecede, kaderi reddeden kaderiyyeye karşı sert bir tepkinin Hazreti Peygamberin ağzından dile getirilmek istendiği açıkça görülmektedir.

Murci'eyi zemmeden buna benzer başka hadîsler de uydurulmuştur. İbn ʿAbbās'a varan ve içinde Aḥmed İbn İbrāhīm İbn Mūsā ile, Suleymān İbn Ebī Kerīme'nin de bulunduğu bir isnadla rivayet edilen şu hadîste, Hazreti Peygamberin şöyle dediği ileri sürülmüştür: "Her ümmetin yahudileri vardır. Benim ümmetimin yahudileri de murci'edir"[636].

Muḥammed İbn Saʿīd'in İbn ʿAbbās'a varan bir isnadla rivayet ettiği bir başka hadîste, yine murci'e Hazreti Peygamberin ağzıyle zemmedilmiş-

---

630 İbnu'l-Cevzī, I. 130. Aḥmed İbn Muhammed İbn Ḥarb hakkında daha geniş bilgi için bkz. ez-Zehebī, *Mīzān*, I. 134.

631 İbnu'l-Cevzī, I. 130; es-Suyūṭī, I. 37; ez-Zehebī, *Mīzān*, IV. 144. Es-Suyūṭī ve ez-Zehebī rivayetlerinde hadîs, "îman kavl ve ameldir; artar ve eksilir. Üzerinize Sunnet vâcibtir; ona bağlı kalın" şeklinde yer almıştır.

632 İbnu'l-Cevzī, I. 130.

633 Bkz. *Mīzānu'l-iʿtidāl*, III. 190.

634 Aynı eser, IV. 145.

635 Aynı yer.

636 İbnu'l-Cevzī, I. 276; es-Suyūṭī, I. 262. Keza aynı hadîs ve râvisi Suleymān İbn Ebī Kerīme hakkında bkz. ez-Zehebī, *Mīzān*, II. 221; diğer râvisi Aḥmed İbn İbrāhīm İbn Mūsā hakkında bkz. *Mīzān*, I. 80.

tir: "Rasûlullah (s.a.s.) a murci'e hakkında sorulduğu zaman şu cevabı verdi: Allah murci'eye lânet etsin. Bunlar öyle bir kavimdir ki amelsiz îman üzerinde konuşurlar; salât, zekât ve haccı farz saymazlar: bunlar yapılırsa iyidir, yapılmazsa bir şey lâzım gelmez, derler"[637].

Hazreti Peygambere isnad edilen diğer bir hadîste de, murci'e ile birlikte diğer üç fırkanın daha zemmedilmiş olması dikkat çekicidir; zira bütün bu fırkalar, Hazreti Peygamberin vefatından çok daha sonraları tarih sahnesine çıkmışlardır. Muhammed İbn ʿÎsā tarafından Ebū Saʿīd el-Ḫudrī'ye varan bir isnadla rivayet edilen bu hadîste şöyle denilmektedir: "Allah, dört fırkaya yetmiş nebiy diliyle lânet etmiştir. Bunlar kimdir, yâ Rasûlallah? diye sorduk, Şöyle cevap verdi: Kaderiyye, Cehmiyye, Murci'e ve Râfıza. Hazreti Peygamber, sonra da bu fırkaları şöyle tarif etmiştir: Kaderiyye, hayrın Allah'tan, şerrin de iblîsten olduğunu söylerler. Biliniz ki, hayır da şerr de Allah'tandır. Kim bunun aksini söylerse, Allah'ın lâneti üzerine olsun. Cehmiyye, Kur'ânın mahlûk olduğunu söyleyenlerdir. Biliniz ki, Kur'ân gayri mahlûktur. Her kim bundan başka bir şey söylerse Allah'ın laneti üzerine olsun. Murci'e, amel olmaksızın îmanın kavl olduğunu söyleyenlerdir. Ravafız ise, Ebū Bekr ve ʿOmer'e şetmedenlerdir. Haberiniz olsun ki, her kim onlara buğzederse, Allah'ın lâneti üzerine olsun"[638].

İtikadî mezheblerin zuhurundan sonra giderek artan hadîs vaz'ı, elbette yalnız murci'eye veya muhaliflerine münhasır kalmamıştır. Kaderiyye ve cehmiyye gibi mezhebler de uydurdukları hadîslerle kendi mezheblerinin dâiliğini, yahut propagandasını yaparlarken, İslâm'ı bunlara karşı koruma gayretine girişen bazı câhil müslümanlar da, yine aynı yola, yani hadîs vazına başvurarak bu mezhebleri reddetmeyi büyük bir fazilet saymışlardır.

İleride temas etmek imkânını bulacağımız ḫalḳu'l-Ḳur'ân meselesi, hadîsçilerle mutezile kelamcıları arasında şiddetli münakaşalara sebep olmuş, Abbasî halîfesi el-Me'mūn'un mutezile mezhebini devletin resmî mezhebi olarak kabul ve ilânından sonra, hadîs imamları, ḫalḳu'l-Ḳur'ān inancını ikrara zorlanmış, ikrar etmeyenler ise hapsedilmiş ve şiddetli işkencelere maruz bırakılmışlardır.

---

637 İbnu'l-Cevzī, I. 276–277; es-Suyūṭī, II. 262. Keza Mezkûr hadîs ve râvisi Muḥammed İbn Saʿīd el-Ezraḳ hakkında bkz. ez-Ẕehebī, *Mīzān*, III. 565. Bu şahıs, İbn ʿAdī tarafından "hadîs vazeden bir kezzab" olarak tavsif edilmiştir.

638 İbnu'l-Cevzī, I. 275–276; es-Suyūṭī, I. 262. İbnu'l-Cevzī, hadîsin şüphesiz mevzû ve râvisi Muḥammed İbn ʿÎsā ile şeyhi Muḥammed İbn Aḥmed İbn Manṣūr el-Ḥarbī'nin mechûl olduklarını söylemiştir. Keza bu râvilerle ilgili olarak ez-Ẕehebī'nin sözü hakkında bkz. *Mīzān*, III. 464.

Aslında İslâm, halku'l-Kur'ân inancı diye bir inanç getirmemiştir. İtikadî mezheblerin zuhuruna kadar müslümanlar, bizzat Kur'ânda da sık sık tekrar edildiği gibi, Kur'ânın *Kelâmu'llah* (Allah Kelâmı) olduğuna inanmışlar, bunun dışında, onun mahlûk veya gayri mahlûk olduğu görüşüyle zihinlerini meşgul etmemişlerdir. Fakat cehmiyye ve mutezile gibi mezheblerin zuhuru ile, Allah'ın Kur'ânı Kerîmde bahis konusu edilen sıfatlarının ve bu arada Kelâm sıfatının nefyi, *Kelâmu'llah* olan Kur'ânın mahlûk olduğu inancını doğurmuş ve bu inanç, adı geçen mezhebler tarafından İslâmî bir akîde gibi müdafa edilmiş ve halka da zorla kabul ettirilmeğe çalışılmıştır. Ancak burada şunu hemen belirtmek gerekir ki, halku'l-Kur'ân inancının mucidi ve müdafii olan cehmiyye veya mutezile yönünden bu inancın teyidine yardım edecek mevzû hadîslerin gelmemiş olması garib karşılanmamak gerekir; çünkü bu mezhebler, sahih olan hadîsleri bile delil olarak kabul etmemişler, onları külliyyen reddetmişlerdir. Hadîsi kabul etmeyen kimselerin, görüşlerini teyid etmek için hadîs uydurmağa teşebbüs etmeyecekleri - kesin olmasa bile - tabii olmak icabeder. Bu sebepledir ki, mevzû'ât kitaplarında Kur'ânın mahlûk olduğunu ifade eden hadîslere pek rastlanmaz.

Bununla beraber cehmiyye ve mutezilenin, Kur'ânın mahlûk olduğu görüşünü İslâmî bir akîde olarak ortaya atması, müslümanlar arasında şiddetli bir tepki ile karşılanmış, bir taraftan bu mezhebler sert bir dille kötülenirken diğer taraftan görüşleri çeşitli yönlerden çürütülmeğe çalışılmıştır. Bu arada bazı gayretkeşler de ḫalḳu'l-Kur'ân inancını, uydurup Hazreti Peygambere isnad ettikleri hadîslerle reddetme yolunu tutmuşlardır. Aslında gerçek hadîsçiler de cehmiyye ve mutezilenin karşısında yer almışlardır; fakat hadîs vaz'ını, bu mezheblerin ika edecekleri zarardan çok daha tehlikeli gördükleri için, kendi görüşlerini destekler mahiyette de olsa, uydurulmuş hadîsleri tesbit ve uyduranları en şiddetli dille tenkid etmekte tereddüt göstermemişlerdir. Bu konuda da bazı örnekler verebiliriz:

Muḥammed İbn ʿAbd İbn ʿĀmir es-Semerḳandī'nin, Cābir İbn ʿAbdillah'a varan bir isnadla rivayet ettiği hadîse göre, Hazreti Peygamberin şöyle dediği ileri sürülmüştür: "Her kim Kur'ânın mahlûk olduğunu söylerse kâfir olur"[639]

Hadîsin râvisi Muḥammed İbn ʿAbd, eẕ-Ẕehebī'nin ifadesine göre, hadîs vazʿıyle tanınmış bir kimsedir. Keza ed-Dāraḳuṭnī de, onun yalan söylediğini ve hadîs uydurduğunu söylemiştir[640].

Muḥammed İbn Yaḥyā İbn Razīn tarikıyle Enes İbn Mālik'ten rivayet edilen bir başka hadiste şöyle denilmiştir. "Göklerde ve gökle yer arasında

639 İbnu'l-Cevzī, I. 107.

640 Tercemesi ve mezkûr hadîsle ilgili olarak Caʿfer İbnu'l-Ḥaccāc'ın bir hikâyesi hakkında bkz. eẕ-Ẕehebī, *Mīzān*, III. 633–634.

-Allah ve Kur'ân müstesnâ- her şey mahlûktur. Kur'ân O'nun kelâmıdır; her şey onunla başlamış ve O'na dönecektir. Ümmetimden bazı kimseler çıkıp Kur'ânın mahlûk olduğunu söyleyeceklerdir. Her kim bunu söylerse Allah'a küfretmiş olur. Böyle söyleyen kimseyi karısının hemen boşaması lâzımdır; çünkü mü'min olan bir kadının kâfir bir erkeğin tahtı nikâhında bulunması câiz değildir; meğer ki kadın, aynı sözü kocasından evvel söylememiş olsun"[641]. Hadîsin râvisi olan Muḥammed İbn Yaḥyā İbn Razīn, onu uydurmakla itham edilmiştir. İbn Hıbbān, bu şahıs hakkında "hadîs vazeden bir deccal" tabirini kullanmıştır[642].

Aḥmed İbn Muḥammed İbn Ḥarb'in Ebū Hurayra'ya varan bir isnadla rivayet ettiği diğer bir hadîste de şöyle denilmiştir: "Kur'ân Allah'ın kelâmıdır. Hâlik da değildir, mahlûk da. Kim bundan başka bir şey söylerse, o kâfirdir"[643]. İmanın artıp eksilmesiyle ilgili hadîsi uydurmakla şöhret kazanan Aḥmed İbn Muḥammed İbn Ḥarb[644], bu hadîsin de vâzıᶜıdır. İbn ᶜAdī'nin ifadesine göre, teammüden yalan söyleyen ve hadîs vazeden bir kimsedir[645]. Keza İbn Ḥıbbān da onun hakkında "hadîs vazeden bir kezzab idi" demiştir[646].

Zikrettiğimiz bu misaller, Kur'ânın mahlûk olduğunu ileri süren cehmiyye ve mutezileye karşı gösterilen şiddetli tepkinin en açık örneğini teşkil ederler. Ne var ki bu tepkiyi gösterenler, Hazreti Peygambere kasıdlı olarak yalan isnâd etmekle İslâm'a çok daha büyük kötülük yaptıklarının anlayışsızlığı içinde kalmışlardır. Bu suretle, bir taraftan, ortaya çıkan yeni yeni itikadî mezheblerin görüşlerini aksettiren, diğer taraftan, bu görüşlere karşı çıkan fakat gerçeği aksettirdiği ileri sürülen İslâm akaidine ait bir çok uydurma hadîs, müslümanlar arasında yayılmış ve her ferd, inanç yönünden sâhip olduğu görüşü, ister istemez, bu hadîsler arasında kolayca bulabildiği bir delil ile müdafaa etmeğe çalışmıştır.

3. İslâm düşmanlığı

Siyasî ve itikadî ihtilâfların sebep olduğu hadîs vazᶜı, ikinci asırda büyük bir süratle gelişirken, bazı çevrelerde İslâm'a karşı beslenen kin ve nefret duyguları da, onu yıkmağa matuf bir takım sinsi faaliyetlerin giderek yoğun-

641 İbnu'l-Cevzī, I. 107.
642 Ez-Zehebī *Mīzān*, IV. 63.
643 İbnu'l-Cevzī, I. 107–108
644 630 No.lu dipnota bakınız.
645 Bkz. ez-Zehebī, *Mīzān*, I. 134.
646 İbnu'l-Cevzī, I. 108.

laştırılmasına sebep olmuştur. Bu faaliyetlerde yine hadîs vazʿı birinci planda yer alıyordu.

Daha Hazreti Peygamber hayatta iken bütün ʿArap Yarımadası İslâm Devletinin hudutları içine girmişti. Halîfeleri devrinde ise, bu devletin hudutları, bir taraftan ʿIrāḳ ve Sūriye'yi de içine alarak Mışır ve Şimalî Afrika'ya, diğer taraftan İran ve Ermenistan dahil Hindistan'a kadar uzanmıştı. İslâm'ın bu yayılması, şüphesiz, bir çok imparatorlukların, krallıkların veya prensliklerin yıkılması pahasına olmuş; yayıldığı ülkelerde, müsamahası, adaleti ve getirdiği rahat hayat şartlarıyle, halkı, dalgalar halinde kendisine cezbetmiş olsa bile, iktidarlarına son verdiği kudretli kişilerin ve onların yardımcılarının kalplerinde kin ve intikam ateşlerinin alevlenmesine engel olamamıştır. Ancak bu intikamın, gün geçtikçe kuvvetlenen İslâm ordusuna karşı silâhlı bir mücadele vererek alınmasını imkânsız gören bu yabancı unsurlar, kinlerini içlerinde gizleyerek İslâm'a girdiler ve onu içten yıkmak için her fırsattan istifade etme gayretine düştüler. Daha önceki bahislerimizde üzerinde durduğumuz *zındık ve mülhıd* denilen bu türlü kimseler, İslâm'a olan inançsızlıklarını, kin ve nefretlerini içlerinde gizleyerek bazan zühd ve takvâ, bazan ʿAlî ve evlâdı hayranlığı, bazan da felsefe-hikmet örtüsüne bürünmüşler, fakat her şeyden önce İslâm akaidini ifsad etmeyi ve müslümanların kalplerinde bu akaide karşı şüphe ve tereddütler uyandırmayı başlıca gaye edinmişlerdir. Bu maksatla, akla hayale gelmeyen ve Hazreti Peygamberin ağzından çıkmasına imkân olmayan binlerce söz uydurup yaymışlardır[647]. Bunların ileri gelenlerinden sayılan ʿAbdul- Kerîm İbn Ebi'l- ʿAvcā', Başra emiri Muḥammed İbn Suleyman tarafından öldürülürken şu itirafta bulunmuştur: "Vallahi hakkınızda dört bin hadîs vazettim ve bunlarla helalı haram, haramı helâl kıldım. Oruclu gününüzde size oruc bozdurup, iftar gününüzde oruc tutturdum"[648]. Halîfe el-Mehdî'nin huzuruna götürülen bir başka zındık da, dört yüz hadîs uydurduğunu, halen bu hadîslerin halk dilinde dolaştığını itiraf etmekten çekinmemiştir[649].

Zındıkların hadîs vazʿı yönünden İslâm'a yaptıkları kötülük, diğerleri yanında çok daha büyük ve tehlikeli olmuştur. Ne var ki gerek halîfelerin bunlara karşı aldıkları sert tedbirler, bu meyanda ele geçirdiklerini öldürmeleri ve gerekse hadîsçilerin bunlar tarafından vazedilen hadîsleri tesbit edip tesirsiz hale getirmeleri, İslâm akaidini zındıkların şerrinden koruyan başlıca âmiller olmuştur.

647 El-Ḫaṭîb el-Bağdādî, *el-Kifāye*, s. 431; es-Suyūṭî. *Tedrîbu'r-rāvî*, s. 186.

648 İbnu'l-Cevzî' *el-Mevzūʿāt*, I. 37; es-Suyūṭi, *el-Le'āli'l-maṣnūʿa*, II. 468 ve *Tedrîbu'r-râvî*, s. 186.

649 İbnu'l- Cevzî, Î. 37-38; el- Ḥaṭîb el- Bağdâdî, *el-Kifāye*, s. 431; es-Suyūṭî, *el-Le'āli'l- maṣnūʿa*, II. 468.

Tabakat kitaplarında zındık ve mülhıd olarak tavsif edilen bazı isimlere temasla, bunlardan gelen rivayetlere bir kaç örnek vermek, zındıkların ne tür uydurma hadîslerle İslâm inancını karıştırmağa çalıştıklarını göstermek bakımından faydalı olacaktır.

İbn Ḥıbbān'ın zındık olarak isimlendirdiği Eyyūb İbn ʿAbdi's-Selām, Ebū Bekre tarikıyle İbn Mesʿūd'tan şu haberi nakletmiştir: "Allah gazab ettiği zaman ʿArş üzerinde şişer irileşir; öyle ki, kendisini taşıyan şeye ağır gelir"[650]

Medāyin'de İsḥakıyye denilen bir cemaatın reisi olduğu bildirilen İsḥaḳ İbn Muḥammed en-Naḥaʿī el-Aḥmer de, ʿAlī'nin Allah olduğuna inanan ve onun hakkında hadîs uyduran bir zındık idi. Hazreti Peygamberin fil suretinde bir şeytanla karşılaşmasını, ona lânet etmesini, ʿAlī'nin şeytanı öldürmek için üzerine atılmasını ve şeytanla aralarında geçen muhavereyi, bu arada Hazreti Peygamberi küçük düşüren sözleri ʿAlī'nin ağzından nakletmesi, böyle bir zındığın kolaylıkla yapabileceği şenî bir iftiradır. Bu şahıs hakkında yeteri kadar bilgi veren eẕ-Ẕehebī, cerh imamlarının, zuʿafâ ile ilgili kitaplarında ona yer vermediklerini bildirmiş ve "bunu iyi yaptılar; çünkü bu şahıs bir zındıktır" demiştir[651].

Yaḥyā İbn Mende tarafından "mülhıd kezzâb" olarak tavsif edilen Aḥmed İbn Manṣūr Ebu's-Saʿādāt da "Rabbın önünde, sureti, ru'yeti ve keyfiyeti isbat eden kimselerin isimlerini ihtiva eden bir lâvha bulunduğunu" uydurmakla itham edilmiş bir zındıktır[652].

Zındıklığı dolayısiyle Ebū Caʿfer el-Manṣūr tarafından asılarak öldürülen Muḥammed İbn Saʿīd, kendisinden hadîs rivayet eden bazı kimselerce, gizlenmek veya tedlîs edilmek suretiyle, ismi çeşitli şekillerde verilmiş bir "keẕẕāb" idi. İsnadlarda bazan Muḥammed İbn Ḥassān, bazan Muḥammed İbn Ebī Sehl, Muḥammed İbnu'ṭ-Ṭaberī, Muḥammed Mevlâ Benī Hāşim, Muḥammed el-Urdunī, Muḥammed eş-Şāmī gibi değişik isimlerde zikredilmiştir. Aḥmet İbn Ḥanbel, onun amden hadîs vazettiğini ve Ebū Caʿfer tarafından zındık olarak asıldığını söylemiştir. İşte bu şahsın rivayet ettiği bir hadîse göre Hazreti Peygamber, koyun kesip derisini yüzmeğe çalışan bir

---

650 Zındık Eyyūb İbn ʿAbdi's-Selām ve bu haberi hakkında bkz. eẕ-Ẕehebī, *Mīzān*, I. 290. Eẕ-Ẕehebī, İbn Ḥıbbān'ın ifadesine istinaden Eyyūb'tan bu haberi nakleden Ḥammād İbn Seleme'yi Hazreti Peygamberin "kişinin her işittiğini nakletmesi, hataya düşmesi için yeterlidir" hadîsi dolayısıyle ayıblamış görünürse de, Ḥammād'tan bu haberle ilgili olarak bir isnad gelmediğini söyleyerek, İbn Ḥıbbān'ın bu konuda fazla sert davrandığını ileri sürmüştür.

651 Zındık İsḥaḳ İbn Muḥammed hakkında daha geniş bilgi için bkz. eẕ-Ẕehebī *Mīzān*, I. 196–198.

652 Bkz. aynı eser, I. 159.

kimseye, bu işin nasıl yapıldığını göstermek için, elini hayvanın derisi ile eti arasına sokmuş ve deriyi yüzmüştür. Bu arada eline ve elbisesine kan ve bazı et parçaları bulaşmış olduğu halde bunları yıkamadan halk ile namaz kılmıştır.

Yalancılığı ve hadîs vazᶜındaki faaliyeti bütün hadîsçiler tarafından takip ve teslim edilen Muḥammed İbn Saᶜîd, en-Nesā'î'nin ifadesine göre bu sahada en çok şöhret kazananlardan birisi olmuştur. En-Nesā'î, bu konu ile ilgili olarak şöyle der: "Hadîs vazᶜı ile marûf olan keẕẕābūn (yalancılar), Medîne'de İbn Ebî Yaḥyā, Bağdād'ta el-Vāḳıdî, Horasān'da Muḳātil İbn Suleymān ve Şām'da da Muḥammed İbn Saᶜîd'tir"[653]

Muḥammed İbn Şucāᶜ tarafından uydurulan bir hadîste "Allah'ın önce bir at yarattığı, sonra bu atı koşturduğu, koşan atın terinden de kendi nefsini yarattığı" ileri sürülmüştür[654].

Zındıklar, bu ve benzeri hadîslerle İslâm'a ayıb isnad etmeğe ve bu suretle mü'minlerin kalbine şüphe sokmağa çalışmışlardır. Oysa ki İslâm'ın bu konudaki hükmü o kadar açık ve kesin olmuştur ki, İbnu'l-Cevzî'nin de dediği gibi, isnadı en güvenilir kimselerden teşekkül etmiş olsa bile, "maᶜkûle muhalif, usûle munakız" her hadîsi "mevzû" olarak değerlendirmekte tereddüt gösterilmemiştir[655].

4. Irk, belde ve mezheb taassubu

Daha önceki bahislerimizde de temas ettiğimiz gibi, İslâm'ın araplar arasında zuhur etmesi ve ilk anda yine onlar arasında yayılması dolayısiyle gerek devlet işleri ve gerekse ilmî faaliyet, bidayette yalnız Araplara münhasır kalmış ve yalnız onlar tarafından tedvir edilmiştir. Fetihlerin başladığı ve giderek genişlediği sıralarda Hazreti Peygamber, fethedilen yerlere yine Arap olan ashabından ilmine güvendiği kimseleri muallim olarak göndermiş ve onlar vasıtasıyle halkın Kur'ân ve Sunnet ahkâmını öğrenmesini sağlamıştır. Hazreti Peygamberin vefatından sonraki devirlerde, bazı sahabîlerin muallim olarak gönderilmeleri işi yine devam etti; fakat fetihlerin çok daha genişlemiş olması dolayısiyle, ilim öğrenme işi, artık Araplara inhisar eden bir iş olmaktan çıkmış, Arap olmayan müslümanlara da intikal etmişti.

Eskiden beri bedevi olarak hayat süren ve kuru iklim şartlarıyle mücadele etmekten öte geçmeyen araplar, sanat ve medeniyetten yoksun ummî

---

653 Bu şahıs hakkında daha geniş bilgi için bkz. aynı eser, III. 561–563 ve İbnu'l-Cevzî, *el-Mevżūᶜāt*, I. 47, 48.

654 İbnu'l-Cevzî, I. 105.

655 İbnu'l-Cevzî'nin bu görüşü hakkında bkz. *el-Mevżūᶜāt*, I. 106.

bir kavim olarak tavsif edilmişler, İslâm'ın zuhurundan sonra ise, Kur'ân ve Sunnetle ilgili bilgilerini göğüslerinde muhafaza etmeğe çalışmışlardır; çünkü tedvîn ve tasnîf gibi, ilimlerin muhafazasında ve gelişmesinde ilk mühim rolü oynayan vasıtalar, ummîlikten ziyade sanat ve medeniyetin başta gelen unsurlarındandı. Bu sebeple ilimlerin tedvîn ve tasnîfi devrine girilmesi, İslâm'ın Arap olmayan kavimler arasında yayılmasından sonra sürat kazanmıştır.

Tâbiʿûn ve etbaʿı devirlerinde Saʿīd İbnu'l-Museyyib (Ö. 94), ʿAlḳame (Ö. 62), Şurayḥ (Ö. 78) ve İbrāhīm en-Naḫaʿī (Ö. 96) gibi şöhret kazanmış hâlis Arap ilim adamları yetişmiş olmakla beraber, bunların yanında isimleri zikredilen ve fakat Arap olmayan ilim adamlarının da bulunduğu ve bunların ekseriyeti teşkil ettikleri görülür. Dikkatı çeken diğer bir husus da, bu ilim adamlarının umumiyetle mevalîden olmalarıdır. Meselâ Mekke ulemasından Mucāhid İbn Cebr (Ö. 104), Benū Mahzūm'un mevlâsı idi ve İbn Abbās'tan rivayet ettiği tefsîrle şöhret kazanmıştı. ʿIkrime (Ö. 109) de İbn ʿAbbas'ın mevlâsı idi ve onun ilmine sâhip olmuştu. ʿAṭā' İbn Ebī Rabāh (Ö. 114) Benū Fihr'in, Ebu'z-Zubeyr Muḥammed İbn Tedrus (Ö. 126) Ḥakīm İbn Ḥızām'ın mevlâları idiler. Kufe ulemasından Saʿīd İbn Cubeyr (Ö. 95) Benū Vālibe'nin, Başra ulemasından el-Ḥasan İbn Yesār (Ö. 110) Zeyd İbn Ṣābit'in, Muḥammed İbn Sīrīn (Ö. 110) anası Ṣafiyye Ebū Bekr eṣ-Ṣıddīḳ'ın mevâlîsindendi. Bunların yanında, Sālim İbn ʿAbdillah İbn ʿOmer İbni'l-Ḫaṭṭāb (Ö. 106), el-Ḳāsım İbn Muḥammed İbn Ebī Bekr eṣ-Ṣıddīḳ (Ö. 107), ʿAlī İbnu'l-Ḥuseyn İbn ʿAlī İbn Ebī Ṭālib (Zeynu'l-ʿĀbidīn) (Ö. 99) gibi babası Arap anası yabancı olanlar da vardı.

İbn Ebī Leylā anlatır: Koyu bir Arap milliyetçisi olan ʿĪsā İbn Mūsā, bir gün bana şöyle sordu:

— Başra fakîhi kimdir?

— El-Ḥasan İbn Ebi'l-Ḥasan.

— Sonra kim?

— Muḥammed İbn Sīrīn.

— Nedir bunlar?

— Mevalîden.

— Mekke fakîhi kim?

— ʿAṭā' İbn Ebī Rabāḥ, Mucāhid, Saʿīd İbn Cubeyr, Suleymān İbn Yesār.

— Bunlar nedir?

— Mevalî.

— Medîne fukahası kimlerdir?

— Zeyd İbn Eslem, Muḥammed İbnu'l-Munkedir, Nāfiᶜ, İbn Ebī Necīḥ.

— Bunlar nedir?

— Mevalî. Rengi değişti ve tekrar sordu:

— Ḳubā ehlinin en fakîhi kimdir?

— Rabīᶜatu'r-Re'y ve İbn Ebi'z-Zinād.

— Bunlar nedir?

— Mevalîden. Yüzü karıştı ve sordu:

— Yemen fakîhi kimdir?

— Ṭāvūs, oğlu ve İbn Munebbih.

— Bunlar kim?

— Mevalî. Boyun damarları şişti, ayağa kalkarak sormağa devam etti:

— Ḫorāsān fakîhi kimdir?

— ᶜAṭā' İbn ᶜAbdillah el-Ḫorāsānī.

— Bu ᶜAṭā' ne?

— Mevlâ. Yüzü daha çok karıştı, siyahlaştı; o kadar ki korktum. Sordu:

— Şām fakîhi kim?

— Mekḥūl.

— Bu Mekḥūl ne?

— Mevlâ. Yorgun ve bitkin bir halde nefes almağa başladı:

— Kūfe fakîhi kim?

Eğer korkmasaydım el-Ḥakem İbn ᶜUteybe ve ᶜAmmār İbn Ebī Suleymān diyecektim. Fakat işin kötüye varacağını düşünerek İbrāhim en-Naḫaᶜī ve eş-Şaᶜbī dedim. O yine sordu:

— Bunlar ne?

— Arap. Bunu işitince "Allahu Ekber" dedi ve sükûn buldu[656].

Zikrettiğimiz bu misal, İslâm'ın Arap olmayan milletler arasındaki yayılmasından sonra ilmî hayata ve ilim adamlarına ışık tutacak bir mahiyet arzeder. Yukarıda ismi geçen zevatın, Arap olmasalar bile, ilim ve faziletleriyle İslâm'a yaptıkları hizmetin büyüklüğü, elbetteki her türlü şüphenin üstündedir. Fakat bu misal, bize şunu da göstermektedir ki, İslâm bayrağı altında toplanmış Arap ve Arap olmayan milletlerin muhtelif meslek ve mezheblerdeki tabakaları arasında ırk ve cinsiyet yönünden, zaman zaman, şid-

656 İbn ᶜAbd Rabbih, *el-Iḳdu'l-ferîd*, III. 415–416.

detli münakaşalara varan fikir ayrılıklarının çıkma ihtimali fazlasıyle mevcuttur ve nitekim bu ihtilâfın çıktığı da görülmüştür. Ancak, ne çeşit fikir olursa olsun, dinî nasslarla teyid edildiği zaman değer kazanabileceği inancının hakim olduğu bir devirde, ırk ve cinsiyet üstünlüğü ile ilgili münakaşalarda da bu çeşit nasslara ihtiyaç hasıl olacağını hatırdan uzak tutmamak gerekir. İşte bu ihtiyaç, üzerinde durduğumuz sair konularda olduğu gibi, hem Arap kabileleri arasındaki riyaset ve tefahuru, hem de Araplarla diğer ırklara mensup milletler arasındaki üstünlük yarışını hedef tutan yeni tür hadîslerin vazᶜına yol açmıştır. Bir taraftan Araplar, bu çeşit hadîslerle, kendilerinin diğer milletere üstünlüklerini isbat etmeğe çalışırlarken, diğer taraftan, Arap olmayanlar da, bazan dil, bazan da şehir ve kasabalarıyle Araplara üstünlüklerini, yine kendi vazettikleri hadîslerle ortaya koyma gayretine girişmişlerdir.

Arapların faziletini en bariz bir şekilde ortaya koyan şu hadîs, mevzuât kitaplarında konu ile ilgili olarak yer alan tipik bir örnek teşkil eder: ᶜAlī'den gelen ve isnadında ᶜAnbese İbn ᶜAbdi'r-Raḥman adında bir râvisi bulunan bu hadîste şöyle denilmiştir: "İnsanların hayırlısı Araplardır. Arapların hayırlısı Ḳureyş, Ḳureyş'in hayırlısı da Benū Hāşim'dir. Acem (Arap olmayan)ın hayırlısı Fâris, siyahîlerin hayırlısı Nūbe, renklerin hayırlısı sarı, malın hayırlısı saray, boyaların hayırlısı ise kınadır"[657].

Yaḥyā İbn Yezīd'in İbn ᶜAbbās'a varan bir isnadla rivayet ettiği bir başka hadîste de şöyle denilmiştir: "Üç sebepten dolayı Arapları seviniz: Ben bir Arabım; Kur'ân arapçadır; ve cennet ehlinin kelâmı da arapçadır"[658].

Siyahî (zenci) lerle ilgili olarak ileri sürülen bir hadîste, onlarla dostluk kurulması tavsiye edilmiş ve "çünkü aralarında cennet ehlinin efendilerinden üç kişi vardır: Luḳmān el-Ḥakīm, en-Necāşī ve Bilāl" denilmiş[659], bir başka hadîste ise, "siyahîlerde hayır olmadığı, bunların aç iken hırsızlık yaptıkları, karınları doyduğu zaman da zina işledikleri" ileri sürülmüştür[660].

Bazı şehirlerin faziletleri, diğer bazılarının da zemmi hakkında uydurulan hadîslerin de, bu ırk taassubunun birer tezahürü olduğuna şüphe yoktur.

---

657 İbn ᶜArrāḳ, *Tenzihu'ş-Şerīᶜati'l-merfūᶜa*, II. 36. Hadîsin râvisi ᶜAnbese hakkında el-Buḫārī, "terekûhu" (onu terkettiler) ve "ẓāhibu'l-ḥadîs" (hadîsi boş) demiş; Ebū Ḥâtim ise, hadis vazettiğini söylemiştir. Bkz. Ez-Zehebī, *Mīzān*, III. 301.

658 Es-Suyūṭī, *el-Le'āl'l-maṣnūᶜa*, I. 442. İbnu'l-Cevzī, hadîsi ᶜAṭā'dan mursel olarak nakletmiştir. Bkz. *el-Mevżūᶜāt*, II. 41. El-ᶜUḳaylī hadîs hakkında "munkerdir; aslı yoktur" demiştir. Ez-Zehebī ise, hadîsin râvisi Yaḥyā İbn Yezīd'in musahhaf olduğunu ve aslında Yaḥyā İbn Bureyd olması gerektiğini söylemiştir. Bkz. *Mīzān*, IV. 365, 415.

659 Es-Suyūṭī, *el-Le'āli'l-maṣnūᶜa*, I. 448; İbn ᶜArrāḳ, *Tenzihu'ş-Şerīᶜa*, II. 33.

660 Es-Suyūṭī, aynı eser, I. 444; İbn ᶜArrāḳ, aynı eser, II. 31.

Ebū Hurayra'dan merfû olarak rivayet edilen bir hadiste, dünyadaki dört şehir cennet, dört şehir de cehennem şehri olarak ilân edilmiştir: "Dünyadaki dört şehir cennet şehirlerindendir. Bunlar: Mekke, Medīne, Beytu'l-Maḳdis (Ḳudüs) ve Dımaşḳ'tır. Dünyadaki dört şehir de cehennem şehirleridir. Bunlar da: El-Ḳusṭanṭīnıyye (İstanbul), eṭ-Ṭaberiyye, yanan Antalya ve Ṣanʿā-dır. Tatlı suların ve yağmur getiren rüzgârın kaynağı, Beytu'l-Maḳdis kayasının altıdır"[661].

ʿAbdu'l-Melik İbn ʿAntere'nin, babası ve ceddi vasıtasıyle ʿAlī'den rivayet ettiği bir hadîste de şöyle denilmiştir: "Cennet kapılarından dünyada açılmış dört kapı vardır. Bunlardan birincisi İskenderiyye'dir. Sonra ʿAsḳalān ve Ḳazvīn gelir; fakat Cudde'nin bunlara üstünlüğü, Beytu'l-Ḥarām'ın diğer evlere üstünlüğü gibidir"[662].

ʿAsḳalān, İskenderiyye ve Ḳazvīn'in beraberce medhini tazammun eden hadîsler yanında, her biri için ayrı ayrı uydurulmuş hadîsler de vardır. Meselâ Ḳazvīn hakkında Enes İbn Mâlik'ten geldiği ileri sürülen bir hadîste şöyle denilmiştir: "Sizin için ufuklar açılacak ve Ḳazvīn denilen bir şehir fethedilecektir. Bu şehirde kırk gün veya kırk gece kalan kimseye, üzerinde yeşil zümrüt, onun da üzerinde kırmızı yakuttan kubbe bulunan bir sütun verilir. Bu kubbenin altından yapılmış 70 bin kapı kanadı vardır. Her kanatta Ḥūr-i ʿAyn'dan bir zevce vardır"[663].

Bunların yanında, Nuṣaybīn'in, ʿAnṭakya'nın, Baṣra'nın ve Ḫorāsān'da bir çok yerin faziletleri hakkında daha pek çok misal zikretmek mümkündür.

---

661 İbnu'l-Cevzi, *el-Mevżūʿāt*, II. 51; es-Suyūtī, *el-Le'ālī'l-maṣnūʿa*, I. 458–459; İbn ʿArrāḳ, *Tenzīhu'ş-Şerīʿa*, II. 48. Hadîsi ez-Zuhrī'den rivayet eden el-Velīd İbn Muḥammed el-Muvaḳḳarī (Ö. 181), hadis imamları arasında genellikle zayıf bir râvi olarak tanınmış. Yaḥyā İbn Maʿīn ise, onu yalancılıkla itham etmiştir. Bkz. ez-Zehebī, *Mīzān*, IV. 346. İbn ʿAdi hadisin munker olduğunu söylemiş ve ez-Zuhrī'den yalnız el-Muvaḳḳari tarafından rivayet edildiğini ileri sürmüş ise de, İbn ʿAsākir, Muḥammed İbn Muslim eṭ-Ṭā'ifī'nin ona mütabeat ettiğini söylemiştir. Bkz. es-Suyūṭī, adı geçen eser, I. 459. Hadîste zikri geçen Ṣanʿā' şehrinin Yemen Ṣanʿā'ı değil, Rum diyarındaki Ṣanʿā' olduğu ileri sürülmüştür. Antakya el-Muḥteriḳa denilen şehir ise, el-ʿAbbās İbnu'l-Velīd İbn ʿAbdi'l-Melik tarafından yakılan Antakya'dır. Bkz. aynı yer.

662 İbnu'l-Cevzī, II. 52; es-Suyūṭī, I. 460. Hadîsin râvisi ʿAbdu'l-Melik İbn Hārūn, zayıf, kezzâb, deccâl ve hadîs vazeden bir kimse olarak tavsîf olunmuştur. Bu şahıs ve rivayeti hakkında daha geniş bilgi için bkz. ez-Zehebī, *Mīzān*, III. 666.

663 İbnu'l-Cevzī, II. 55; es-Suyūṭī, I. 463. Hadîsin Dāvūd İbnu'l-Muḥabber tarafından vazedildiği açıklanmıştır. Bu şahıs hakkında bkz. ez-Zehebī, *Mīzān*, II. 20. Hadîsin İbn Māce tarafından da *Sunen*'inde nakledildiğini söyleyen İbnu'l-Cevzī, asıl garabetin, ilmine rağmen İbn Mâce'nin bu hadîsi kabul etmesinde bulunduğunu ve bazı kimselerin "eğer bu hadîs sahîh olmasaydı böyle bir âlim onu zikretmezdi" diyerek muktezasınca amel ettiklerini, halbuki bunun, ülke ve vatan taassubundan meydana geldiğini ileri sürmüştür. Hadîsin İbn Māce rivayeti için bkz. *es-Sunen*, II. 179.

Bunlar arasında bilhassa Bağdād'ın ve Mısır'ın zemmiyle ilgili uydurma hadîslerin de yer almış olması dikkat çekicidir. Fakat bu şehirler, ister medhedilmiş olsun, ister zemmedilmiş olsun, bunlara delâlet eden hadîslerin hepsinin de ırk ve ülke taassubu neticesinde uydurulduklarına şüphe yoktur. Ancak vaz sebepleri kolaylıkla izah edilemiyen bir gurup hadîs vardır ki, bunlar haftanın günleriyle ilgili olup, Kur'ânı Kerîmdeki bazı âyetlerin tefsiri için israiliyyattan alınmış olmaları muhtemeldir.

Ebū Hurayra'ya varan ve zayıf ve meçhul râvilerden müteşekkil bir isnadla ileri sürülen bir hadîste şöyle denilmiştir: "Cumartesi günü hile ve desise günüdür; çünkü Ḳureyş, bu günde hile yapmak istemiş ve Allah Taᶜâlâ da onlar hakkında "kâfirler sana hile yapmak isterler"[664] âyetini indirmiştir. Pazar günü bina yapmak ve ağaç dikmek günüdür; çünkü cennet, bu günde nebatlanmış ve bu günde ağaçlandırılmıştır. Pazartesi günü, sefer ve ticaret günüdür. Salı günü kan günüdür; çünkü Âdem oğlu, kardeşini bu günde öldürmüştür. Çarşamba günü uğursuzluk günüdür; çünkü Allah, ᶜĀd kavmi üzerine fırtınayı bu günde göndermiştir. Firavun bu gün doğmuş, ilâh olduğunu bu gün iddia etmiş ve Allah onu bu gün helâk etmiştir. Perşembe günü sultanın huzuruna girme ve ihtiyaçları görme günüdür; çünkü İbrāhīm (a.s.) in Mısır hükümdarının yanına girdiği, karısını ona geri verdiği ve ihtiyaçlarını gördüğü gündür. Cuma günü de, kız isteme ve nikâh günüdür; çünkü Peygamberler, Cuma gününün bereketi dolayısiyle bu günde evlenirler"[665].

İkinci asırda ortaya çıkan bazı fıkıh mezheblerinin yahut mezheb imamlarının medih veya zemmini istihdaf eden hadîs vazᶜını da, câhil mezheb taraftarlarının aşırı derecedeki taassubuna bağlamak mümkündür. Aslında bu imamlar, biribirlerini saymış, biribirlerinin görüşlerine saygı göstermiş ve hattâ biribirlerinden ilim almış olsalar bile, onların bazı taraftarları, cehaletin kazandırdığı taassupla karşısında oldukları imamı kötülemeyi veya bağlı bulundukları mezheb imamını medhetmeyi mezheblerine hizmet telakki etmişler ve bu hizmeti ifa ederken Hazreti Peygambere yalan isnad etmenin ağır vebalini de yüklenmiş olduklarını idrak edememişlerdir. Meselâ Ebū Hurayra'dan rivayet edilen bir hadîste Hanefî mezhebinin imamı Ebū Ḥanîfe medhedilmiş ve şöyle denilmiştir: "Ümmetim içinden ismi en-Nuᶜmān, künyesi Ebū Ḥanīfe olan bir adam çıkacak; bu, ümmetimin ışığı olacaktır"[666].

---

664 Enfāl sûresi, 30.

665 İbnu'l-Cevzî, II. 71–72; es-Suyūṭī, I. 481.

666 Bu hadîsi zikreden İbnu'l-Cevzî (II. 48), el-Ḫaṭīb'in şu sözünü de nakletmiştir: "Hadîs mevzûdur ve rivayetiyle el-Būraḳî teferrüd etmiştir. El-Ḥākim'den bana nakledildiğine göre, Ebū ᶜAbdillah el-Būraḳī, şiḳa olan kimselerden pek çok menakîr vazetmiştir. En aşırı derecede olanı da Ebū Ḥanīfe ile ilgili olan hadîstir".

Ebū Hanīfe ile ilgili olan bu hadîs, Ḫorāsān taraflarında bu şekilde yayılmış, ʿIrāḳ'ta ise, ona bir de şu söz eklenmiştir: "Ümmetim içinden Muḥammed İbn İdrīs (eş-Şāfiʿī) denilen bir adam daha çıkacak; bunun fitnesi, ümmetime iblisten daha zararlı olacak"[667].

Ebū Ḥanīfe hakkında Enes İbn Mālik'e varan değişik bir isnadla şu hadîs de uydurulmuştur: "Benden sonra, ismi en-Nuʿmān İbn Ṣābit olan ve Ebu Ḥanīfe diye künyelenen bir adam gelecek; bu, Allah'ın dinini ve sunnetimi ihya edecek"[668]. Bu hadîs de diğeri gibi batıl ve mevzûdur. İsnadında bulunan râvilerden Muḥammed İbn Yezīd, metrûk[669], Suleymān İbn Ḳays ve Ebu'l-Muʿallā İbnu'l-Muhācir, mechuldür; Ebān ise, yalancılıkla itham edilmiştir[670].

5. Hikâyeciler ve vâ'ızler

Hulefâ-i Râşidîn devrinin sonlarına doğru ortaya çıkan ve "ḳuṣṣāṣ" (hikâye anlatanlar) denilen bazı kimseler, câmi ve mescidlerde oturmayı ve çevrelerinde halka teşkil eden cemaata vaʿz ve nasihatta bulunmayı âdet haline getirmişlerdi. Ancak bunların bir kısmını, vaʿz ve nasihattan ziyade, halkın nazarında kazanacakları yüksek mertebe ve şöhret ilgilendiriyor ve vaʿzlarını, kendilerini bu gayeye ulaştıracak bir şekilde hazırlıyorlardı. Bunlar, şöhrete giden yolun, halkın dinî hislerini galeyana getirmek suretiyle tutulabileceğini bildikleri için, onları coşturacak şekilde vaʿzediyorlar, bazan da hazin konuşmalarla onları uzun uzun ağlatıyorlardı. Halk üzerinde en çok tesir eden vaʿzlar, cennet ve cehennem tasvirleriyle, buraların sonsuz nimetlerini veya azablarını ihtiva eden konuşmalardı. Her ne kadar Kur'ânı Kerîmde ve Hazreti Peygamberden rivayet edilen sahîh hadîslerde, cennet ve cehennem hakkında bir müslümana yetecek kadar bilgi verilmiş ise de, bu vâʿızler, bunlarla iktifa etmiyorlar, halkı daha çok ümidle neşelendirmek, yahut onlara daha çok hüzün ve korku verip ağalatmak için daha bol ve değişik malzemeye ihtiyaç duyuyorladı. Bu ihtiyacı gidermek için hadîs, inandırıcı olmak yönünden de eşsiz bir hazine teşkil ediyordu. Ancak mevcut olan sahîh hadîsler işlenmiş ve halk tarafından artık öğrenilmiş olduğu için, tesirlerini de yitirmişlerdi. Bu sebeple vâʿızler, yeni hadîsler uydurmayı, mesleklerinde başarılı olmanın başlıca çaresi olarak gördüler; zaten vazʿ kapısı geniş ölçüde açılmış ve bir çok kimse, gayelerini gerçekleştirmek için

---

667 Aynı yer.

668 Aynı yer.

669 Bkz. eẕ-Zehebî, *Mīzān*, III. 459-Muḥammed İbn Ahmed İbn Yezîd es-Sulemî.

670 İbnu'l-Cevzî, II. 49.

bu kapıdan girmeğe başlamıştı. Vā'ızler için de aynı yönde adım atmayı engelleyecek Allah ve Peygamber korkusundan başka hiç bir engel yoktu; esasen onların kalplerine böyle bir korku da yerleşmiş değildi[671].

İşte câmi ve mescidlere musallat olan bu "ḳuṣṣāṣ" eliyle ve sırf şöhret hırsı için pek çok hadîs uydurulmuş ve Hazreti Peygamberin adı altında halk arasında yayılmıştır.

'Alî İbn Ebî Ṭālib'e varan bir isnadla ortaya atılmış böyle bir hadîsi, burada misal olarak zikredebiliriz. Bu hadîste şöyle denilmiştir: "Cennette öyle bir ağaç vardır ki, üstünden elbiseler, altından da alaca bir at çıkar. Eğeri altundan, gemi inci ve yakuttan olan bu at, kanatlı olup, ne işer ne de hacet görür. Allah'ın evliyası onun kanatları üzerine otururlar ve diledikleri yere uçarlar. Onlardan daha aşağıda olanlar: Bize insaf ediniz. Ya Rab, onları, bu mertebeye getiren şey nedir ki? derler. Allah Ta'âlâ da şöyle buyurur: Siz iftar ederken onlar oruc tutuyor, geceleri siz uyurken onlar namaz kılıyor, siz cimrilik ederken onlar infak ediyor, siz korkarken onlar düşmana karşı cihada çıkıyorlardı"[672].

İbnu'l-Cevzî'nin naklettiği bir haberden öğrendiğimize göre, Aḥmed İbn Ḥanbel ve Yaḥyā İbn Ma'în, bir gün er-Ruṣāfe mescidinde namaz kıldıkları bir sırada, bir kassas çıkar ve konuşmağa başlar: "Bize Aḥmed İbn Ḥanbel ve Yaḥyā İbn Ma'în rivayet etti; onlara 'Abdu'r-Razzāḳ, Ma'mer'den, Ma'mer, Ḳatāde'den, Ḳatāde Enes'ten, Enes de Rasûlullah (s.a.s.) tan şöyle buyurduğunu nakletmiştir: Her kim *LA İLAHE ILLA'LLAH* derse, Allah, bu sözün her kelimesi için bir kuş yaratır. Bu kuşun gagası altundan, tüyleri ise mercandandır..." Kassasın bu rivayeti 20 varakı bulur. Aḥmed İbn Ḥanbel bunları işitince Yaḥyā İbn Ma'în'e bakar; Yaḥyā da Aḥmed İbn Ḥanbel'e bakar ve sonra şöyle der: Sen ona böyle bir şey rivayet ettin mi? Arkadaşı şu cevabı verir: Vallahi bu sözleri ilk defa şu anda işittim. Kassas hikâyesini

671 Hazreti Peygamberden mutevatir olarak rivayet edilen hadîs malûmdur: "Her kim kasıdlı olarak benim üzerime yalan söylerse, cehennemdeki yerine hazırlansın". Bu hadîsin, hadîs uyduranlar için Allah ve Peygamber korkusunu telkîn eden ilk ihtar olarak gözönünde bulundurulması gerekirdi. Ancak bu korkunun, Allah'a ve Peygamber'e îman ile birlikte kalbe yerleşebileceği düşünülürse, îmandan yoksun kalplerde hiç bir ihtarın korku hâsıl etmiyeceği de âşikârdır.

672 İbnu'l-Cevzî, III. 255. İbnu'l-Cevzî bu hadîsi naklettikten sonra şöyle demiştir: "Bu hadîs, Hazreti Peygamber üzerine vazolunmuş bir hadistir. Üç âfeti vardır: Birincisi irsalidir; 'Alî İbnu'l-Huseyn, Alî İbn Ebî Ṭālib'in devrine yetişmemiştir (ve bu sebeple hadîsi ondan almış olamaz). İkincisi, Muḥammed İbn Mervān es-Suddî'dir ki hakkında kezzāb, metrûku'l-ḥadîs denilmiştir. Üçüncüsü ise, bundan daha açıktır ve o da Sa'd İbn Ṭarîf olup bu hadîsin vaz'ı ile itham olunmuştur. Zira bu şahıs, İbn Ḥıbbān'ın açıkladığına göre, ihtiyaç ânında hemen hadîs uyduran bir kimse idi".

bitirdikten sonra kendisine verilen hediyeleri alır ve geride kalanları almak için oturur, beklemeğe başlar. Yaḥyā İbn Maʿīn eliyle işaret ederek adamı yanına çağırır. Kassas, hediye alacağı umudiyle koşarak yanlarına gelir. Yaḥyā sorar: Bu hadîsi sana kim rivayet etti? Kassas: Aḥmed İbn Ḥanbel ve Yaḥyā İbn Maʿīn. Yaḥyā: Yaḥyā İbn Maʿīn benim; bu da Aḥmed İbn Ḥanbel. Biz, Hazreti Peygamberden gelen böyle bir hadîs işitmedik. Eğer mutlaka yalan söylemek lâzım geliyorsa, bu bizim dışımızda kalsın. Kassas: Sen Yaḥyā İbn Maʿīn misin? Yaḥyā: Evet. Kassas: Yaḥyā İbn Maʿīn'in bir ahmak olduğunu işitmemiştim; şu anda bu da gerçekleşti. Yaḥyā: Benim ahmak olduğumu nasıl anladın? Kassas: Sanki sizden başka dünyada Yaḥyā İbn Maʿīn ve Aḥmed İbn Ḥanbel yok mu? Ben tam on yedi tane Aḥmed İbn Ḥanbel ve Yaḥyā İbn Maʿīn'den hadîs yazdım!.. Aḥmed İbn Ḥanbel eliyle yüzünü kapatır ve arkadaşına, bırak şunu gitsin, der. Kassas, onlarla alay eder bir şekilde yanlarından uzaklaşır"[673].

Bazı kussas, hadîs uydurdukları halde, diğer bazıları da, işitikleri bir hikâye veya mevzû hadîse bir isnad düzüp onu halka rivayet etmişlerdir. İbnu'l-Cevzī'nin Ebū Ḥātim'den naklen zikrettiği bir haber, bunun güzel bir örneğini teşkil eder. Ebū Ḥātim şöyle anlatır: "Raḳḳa ve Ḥarrān arasında Erivān denilen bir şehre girdim ve câmide namaz kıldım. Namaz bittikten sonra önümüzdeki bir genç kalktı ve *ḥaddeşenā Ebū Ḫalīfe* (Ebū Ḫalīfe bize rivayet etti) diyerek Hazreti Peygambere varan bir isnadla "her kim bir müslümanın ihtiyacını giderirse, Allah da ona şöyle yapar" şeklinde bir hâdîs anlatmağa başladı. Sözünü bitirdiği zaman ona: "Ebū Ḫalife'yi gördün mü?" diye sordum, Kassas: "Hayır" dedi. "Onu görmediğin halde ondan nasıl rivayet edersin?" dediğim zaman da şu cevabı verdi: "Bizimle münakaşa etmek, mürüvvetin azlığına delâlet eder. Ben yalnız bu isnadı bilirim. Bir hadîs işittiğim zaman da ona bu isnadı eklerim"[674].

Devamlı konuştukları için hitabet sanatında ileri seviyeye ulaşmış olan kussas, konuşmalarını süsledikleri ve Hazreti Peygambere isnad ettikleri acaib hikâyelerle halkı cezbetmeğe ve kendilerine inandırmağa muvaffak oldukları için, onların eliyle pek çok uydurma hadîs yayılmıştır. Bu sebepledir ki İbnu'l-Cevzī, hadîse en büyük belânın, Hazreti Peygambere yalan isnad etmekte bir günah ve bühtan görmeyen bu kussas cihetinden geldiğini söylemiştir[675].

---

673 İbnu'l-Cevzī, I, 46.

674 Aynı eser, I, 47.

675 Aynı eser, I, 44.

6. Terğîb ve terhîb

Daha önce de açıkladığımız gibi, siyasî ve itikadî ihtilâfların müslümanlar arasında sebep olduğu husumet, gün geçtikçe şiddetini artırmış ve bölünmeler daha da çoğalmıştır. Bu durum, şüphesiz, İslâm'ın tesisine çalıştığı birlik inancına aykırı idi ve bundan hem din zarar görüyor, hem de müslümanlar, bütün kin ve gayızlarını İslâm'a karşı yöneltmiş olan iç ve dış düşmanlar karşısında son derece za'fa düşüyorlardı. Samimi müslümanların bu durumdan endişeye düşmemeleri elbetteki mümkün değildi. Bu endişe, tabii olarak onları bozulmuş olan birliğin yeniden tesisi için gayret sarfetmeğe ve bir takım tedbirler almağa yöneltti. Bu tedbirlerin başında, İslâm dininin ibadet ve itikad gibi çeşitli konulardaki görüşünün, Hazreti Peygamber devrindeki saf şekliyle halka öğretilmesi prensibi geliyordu. Bu öğretimin temel kaynağı da elbette Kur'ân ve Hadîslerdi. Müslümanların bu iki kaynağı en iyi bir şekilde bilmeleri ve onlar vasıtasıyle gelen emir ve nehiyleri en kusursuz biçimde tatbik etmeleri, kısacası Allah'a ve Peygamberine îman noktasında birleşmeleri, ilk devirde görülen vahdetin yeniden tesisini sağlayacaktı; bunda hiç kimsenin şüphesi yoktu.

Aslında bu düşünce, İslâm'ın özüne muvafıktır ve ilk devirden itibaren bütün müslümanlar üzerinde hakim bulunmaktadır. Bu sebeple, bilhassa İslâm'ın emir ve nehiylerine uymak hususunda, gerek Kur'ânı Kerîmde yer alan âyetler ve gerekse Hazreti Peygamberden sahîh olarak gelen hadîsler üzerinde titizlikle durulmuş, va'z ve nasihatlarda bunlar müslümanlara sık sık tekrarlanarak, onların emirlere uymaları, nehiylerden sakınmaları sağlanmağa çalışılmıştır.

İhtilâfların veya husumetlerin geniş bölünmelere yol açtığı ikinci Hicrî asırda, bazı müslümanlar, bütün zühd ve takvalarına rağmen, cehaletin pençesine düşmekten kendilerini kurtaramamışlar; halkı, İslâm'ın emirlerine ısındırmak, nehiylerinden sakındırmak için, Kur'ân ve sahîh hadîsler içerisinde yer alan hükümlerle iktifa etmiyerek yeni hadîsler vazetmişlerdir. Bu davranışın zımnında, Hazreti Peygambere yalan isnad etmek dışında, İslâm dinini noksan ve kusurlu görmek gibi ağır bir ithamın da yer aldığını farkedememişlerdir. Zira bu kimseler, hadîs vazʿı ile şunu demek istemişlerdir: "İslâm dini noksandır ve tamamlanmağa muhtaçtır; biz bu hadîslerle onu tamamlamağa çalıştık"[676].

Müslümanları hayra yöneltmek ve şerrden uzaklaştırmak gayesiyle hadîs uyduran bu gibi kimseler, başta ibadetler olmak üzere İslâm dini içerisin-

676 Bkz. es-Suyûṭî, *el-Le'âli'l-maṣnûʿa*, II. 469.

de yer alan her çeşit konuya girmişler ve o konuyle ilgili bir çok hadîs uydurmuşlardır. Meselâ bu konulardan birisi, Kur'ânı Kerîmin sûre sûre fazîletleriyle ilgilidir. Bu cümleden olarak Ubeyy İbn Kaᶜb'tan şöyle bir hadîs rivayet edilmiştir: "Rasûlullah (s.a.s.) öldüğü sene Kur'ânı bana iki defa okudu ve Cibrîl (a.s.) in, kendisine, bana okuması için emrettiğini söyliyerek onun selâmını nakletti. Ben de Hazreti Peygambere, Kur'ânın sevabı hakkında Allahın kendisine öğrettiği bilgilerden bana da tahsis edilen bir şey bulunup bulunmadığını sordum. Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: Evet, ey Übeyy; bir müslüman Fâtiha sûresini okuduğu zaman, ona, sanki Kur'ânın üçte birini okumuş gibi sevab yazılır. Her kim Baḳara sûresini okursa, kadın ve erkek bütün mü'minlere tasaddukta bulunmuş gibi ecir kazanır. Her kim Āl-i ᶜImrān'ı okursa, o kimseye, sûrenin her bir âyeti için cehennem köprüsünden geçiş emanı verilir. Her kim Nisā sûresini okursa, ona, miras bırakmış kimselere tasaddukta bulunmuş gibi ecir verilir. Her kim Mā'ide sûresini okursa, onun için on hasenat yazılır, on seyyiât silinir; aynı zamanda, yer yüzünde yaşamakta olan bütün Yahudî ve Hristiyanların sayısınca on derece yükseltilir. Her kim Enᶜām sûresini okursa, yetmiş bin melek ona duâ eder... Bu şekilde Kur'ânın sonuna kadar bütün sûrelerin sevabı zikredilmiştir"[677].

Bu hadîsi *Mevzūᶜātında* nakleden İbnu'l-Cevzī, onun hakkında şu bilgiyi vermiştir: "Ebū İsḥaḳ es̱-S̱aᶜlebī, *Tefsīrinde* hadîsi bölmüş ve her kısmı, ilgili olduğu sûrenin başında zikretmiştir. El-Vāḥıdī de ona tâbi olarak aynı işi yapmıştır. Onların bu hadîsi nakletmelerine hayret etmem; çünkü hadîs ashabından değillerdir. Fakat asıl hayret ettiğim şey, Ebū Bekr İbn Ebī Dāvūd'un, hadîsin muhal olduğunu bildiği halde, Kur'ânın fazîletleriyle ilgili olarak tasnîf ettiği kitabında onu bölerek nakletmesidir. Fakat daha kötüsü ekser hadîsçiler yönünden gelmektedir; çünkü bunların âdeti, batıl da olsa, hadîslerini tervic etmeleridir. Bu, onlar yönünden gelen büyük bir kötülüktür; zira Hazreti Peygamberden sahîh olarak şu hadîs varid olmuştur: "Bir kimse benden bir hadîs rivayet eder ve o hadîsin yalan olduğunu da bilirse, o kimse yalancılardan biri olur"[678].

"Kur'ân sûrelerinin fazîletleriyle ilgili olan bu hadîsin uydurma olduğuna şüphe yoktur. İsnadında bulunan Maḫled İbn ᶜAbdi'l-Vāḥıd, İbn Ḥıbbān'ın açıkladığına göre munkeru'l-ḥadīs̱ olan bir kimsedir ve s̱iḳa (güvenilir) olan kimselerin hadîslerine benzemeyen menâkîr rivayetiyle teferrüd etmiştir"[679].

---

677 İbnu'l-Cevzî, I. 239-240.

678 Bu hadîs için bkz. Muslim, *Sahîh*, I. 9 (mukaddime).

679 İbnu'l-Cevzî, I. 239-240. Adı geçen râvi hakkında daha geniş bilgi için bkz. ez-Ẕehebî, *Mîzān*, IV. 83. Burada ez-Ẕehebî, mezkûr hadîsi bahis konusu ederek "eğer bu hadîs Maḫled'in bir iftirası değilse onu kimin vazettiğini bilmiyorum" demiştir.

"Hadîsin bizzat kendi metni de uydurma olduğuna delâlet eder; zira bütün sûreler, istisnasız, kendilerine sevab yönünden uygun olan bir şekilde ve Hazreti Peygambere yakışmayan bir zafiyetle zikredilmiştir...Sûrelerin fazîletleri hakkındaki hadîsi Meysere İbn ʿAbd Rabbih de rivayet etmiştir. Bu şahıs hadîs vazetmekle tanınmış bir kişi olup, bizzat kendisi de bunu itiraf etmiştir. ʿAbdurraḥman İbn Mehdī ona: "şu sûreyi okuyan kimseye şu sevab verilir, hadîsini nereden getirdin?" dediği zaman Meysere: "Halkın Kur'ân kıraatına rağbetini artırmak için ben vazettim" cevabını vermiştir[680].

Hayırlı olan şeye halkın rağbetini artırmak için hadîs uydurulduğu gibi, kötü olan şeyden onları uzaklaştırmak ve korkutmak için de çeşitli konularda bir çok hadîs uydurulmuştur. Meselâ insana sarhoşluk veren alkollü içkiler, gerek Kur'ânı Kerîmde yer alan âyetlerle ve gerekse Hazreti Peygamberden rivayet edilen sahîh hadîslerle haram kılınmıştır. Bununla beraber bu açık ve kesin nehiylerle iktifa etmeyen bazı kimseler, müslümanları içkiden uzaklaştırmak için başka hadîsler vazetmek ihtiyacını duymuşlardır. Bu cümleden olarak, ʿAbdullah İbn ʿAmr'a varan bir isnadla şu hadîs rivayet edilmiştir: "Her kim hamr (şarab) içerse, bu miğdesinde iken onun yedi vakit namazı kabul olunmaz; ve bu halde ölürse, kâfir olarak ölür. Eğer aklını farzlardan uzaklaştırırsa, kırk günlük namazı kabul olunmaz ve bu halde iken ölürse, kâfir olarak ölür"[681].

ʿAbdullah İbn ʿOmer'e de şu hadîs isnad edilmiştir: "Şarab içenlerle birarada oturmayınız; hastalarını ziyaret etmeyiniz; cenazelerinde hazır bulunmayınız; zira şarab içen, kıyamet günü, yüzü kararmış, dili göğsüne sarkmış, salyaları akar ve görenleri tiksindirir bir şekilde dirilir"[682].

Bağdād'ın ileri gelen zâhidlerinden Aḥmed İbn Muḥammed Gulām Ḫalīl (Ö. 275), ilim sâhibi bir kimse olarak da tanınmıştı. Öldüğü zaman Bağdād sokakları kalabalıktan tıkanmış; tabutu Başra'ya taşınmış ve mezarı üzerine bir de kubbe yaptırılmıştı[683]. Bununla beraber hadîs uleması, onun durumunu

---

680 İbnu'l-Cevzī, I. 40, 240-241. Meysere ile ilgili haberler hakkında daha geniş bilgi için bkz. eẓ-Ẓehebī, *Mīzān*, IV. 230-232. Muʿemmil'den de şöyle bir haber nakledilmiştir: "Übeyy İbn Kaʿbtan rivayet edilen Kur'ân sûrelerinin fazîletleriyle ilgili hadîsi bir şeyh bana rivayet etti. Ona bu şeyhin kim olduğunu sordum. Medāyin'de, halen hayatta olan bir adam, dedi. Medayin'e gidip o adamı buldum ve hadîsi rivayet edeni sordum. Vāsiṭ'da bir şeyh, dedi. Vāsiṭ'a gittim, onu da buldum. O, Başra'da, Başra'daki de Bağdād'da yaşayan bir şeyhi tarif etti. Bu şeyhe hadîsi kimin rivayet ettiğini sorduğum zaman şu cevabı verdi: Hiç kimse. Fakat görüyoruz ki halk Kur'ân'dan uzaklaşıyor; onları Kur'ân'a yöneltmek için bu hadîsi biz vazettik". İbnu'l-Cevzī, I. 241.

681 İbnu'l-Cevzī, III. 41.

682 Aynı eser, III. 42.

683 Eẓ-Ẓehebī, *Mīzān*, I. 141.

açıklamaktan çekinmemiş ve ondan hadîs alınmayacağını kesinlikle belirtmişlerdir. İşte zühdü ve ilmiyle tanınmış olan bu şahıs, kendisine, rivayet ettiği hadîslerin mahiyetini soran Ebū ʿAbdillah en-Nihāvendī'ye "halkın kalbini düzeltmek için uydurduklarını" söyleyebilimiştir[684]. Onun, uydurduğunu itiraf ettiği hadîslerden birisi Ebū Saʿīd el-Ḫudrī'ye isnad edilmiştir; bu hadîste şöyle denilir: "Her kim bir oğlanı şehvetle öperse, Allah o kimseye lânet eder; şehvetle musafaha ederse namazı kabul olunmaz; şehvetle kucaklarsa kıyamet günü ateşten bir kırbaçla dövülür. Eğer onunla fısk işlerse, Allah onu cehenneme sokar"[685].

Âbid ve zâhid olduğu halde hadîs vazeden kimseler, diğerlerine nisbetle daha çok tehlikeli olmuşlardır; çünkü bunlar, yaşayışları itibariyle halk üzerinde emniyet telkin etmişler ve sözlerine güvenilen kimseler olarak tanınmışlardır. Bu sebeple hiç kimse, böyle kimseler tarafından rivayet edilen bir hadîsin mevzû olabileceği ihtimalini düşünmemiş, belki de onu, güvenilir bir kimsenin en sahîh hadîsi olarak kabul etmek durumunda kalmıştır. Maamafih hadîs imamları böyle kimseleri de tenkid süzgecinden geçirmeyi ve hadîs rivayetindeki durumlarını tesbit etmeyi ihmal etmemişlerdir. Meşhur imamlardan Yaḥyā İbn Saʿīd el-Ḳaṭṭān'ın bu konuda söylediği şu söz, çok dikkata şayandır: "Hiç kimsede, hayr ve zühde nisbet edilenlerde gördüğümden daha çok yalan görmedim"[686].

İkinci asrın başından itibaren bütün süratiyle gelişmeğe başlayan hadîs vazʿının çeşitli sebeplerini bazı örnekleriyle birlikte, bir kaç madde içerisinde açıklamağa çalıştık. Bu sebepler yanında, daha önce zikrettiklerimiz kadar yaygın olmamakla beraber, yine de bazı örnekleri görülen başka sebepler de vardır. Meselâ halîfe veya emîrlere yaklaşmak ve onlardan hediye veya câizeler elde etmek, yahut âni kızgınlık hallerinde, bir kimseyi zemmetmek ve gerilmiş sinirleri sakinleştirmek için hadîs vazedildiği görülmütür. Meselâ Halîfe el-Mehdī'nin Muḳātil İbn Suleymān hakkında söyleği şu söz dikkat çekicidir: "Muḳātil'in bana ne söylediğini görüyor musun? Eğer dilersen ʿAbbās hakkında senin için hadîs vazedeyim, diyor. Ona, benim buna ihtiyacım olmadığını söyledim"[687]. Muḳātil'in ʿAbbas hakkında hadîs uydurmak için el-Mehdī'ye yaptığı bu teklifin, halifeye yaklaşmak ve onun gözüne girmek gayesine matuf olduğuna şüphe yoktur[688].

---

684 Aynı yer ve İbnu'l-Cevzī, I. 40.

685 İbnu'l-Cevzī, III. 113; ez-Zehebī, *Mīzān*, I. 142.

686 İbnu'l-Cevzī, I. 41.

687 Es-Suyūṭī. *Tedrību'r-rāvī*, s. 187; Aḥmed M. Şākir, *el-Bāʿiṣu'l-ḥaṣīṣ*, s. 94.

688 H. 150 senesinde vefat eden Muḳātil İbn Suleymān tefsir sahasında şöhret kazanmış bir kimse idi. Bu sebeple eş-Şāfiʿī, halkın tefsirde Muḳātil'e muhtaç olduğunu söylemiştir. Bununla beraber bu şahıs, hadîs sahasında yalancılıkla itham edilmiş ve hakkında "kezzāb" denilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. ez-Zehebī, *Mīzān*, IV. 173–175.

Yine Halîfe el-Mehdî ile ilgili bir başka hikâye, Gıyās İbn İbrahim en-Naḫaʿī adındaki bir râvinin, aynı gaye ile Halîfenin huzurunda nasıl hadîs uydurmağa teşebbüs ettiğini gösterir. Anlatıldığına göre, Halîfe el-Mehdî, güvercin beslemekten ve onları bir takım müsabakalara sokmaktan hoşlanan bir kimsedir; fakat İslâm dini yönünden böyle bir tutkunun bazı mesuliyetler getireceği endişesini de içinden atamamaktadır. İşte bu endişenin Halîfeyi daima rahatsız ettiğini her nasılsa farkeden Gıyāṣ İbn İbrāhīm, onun huzurunda ve güvercinlerle meşgul olduğu bir sırada isnadiyle şu hadîsi rivayet etmiştir: "Müsabakalar, yalnız pençeli, tırnaklı veya kanatlı hayvanlarla yapılır". Aslında bu hadîs, "müsabakalar, yalnız pençeli veya tırnaklı hayvanlarla yapılır" şekliyle sahih olan bir hadîstir[689]; yani, güvercin gibi kanatlı hayvanların da müsabakalar için yetiştirilebileceğine delâlet edecek "yahut kanatlı" ibaresini ihtiva etmemektedir. Fakat Gıyāṣ İbn İbrāhīm, Halîfenin gözüne girmek ve muhtemelen hediye almak için "yahut kanatlı" ibaresini uydurup sahîh bir hadîsin sonuna eklemekten çekinmemiştir. Nitekim Halîfe el-Mehdî de, onun bu açıkgözlülüğünü farketmekte gecikmemiş ve Gıyāṣ'a "görüyorum ki kafan, Hazreti Peygambere yalan isnad eden bir *kezzābın* kafası" diyerek onu kovalamış ve bir hadîsin tahrîfine sebep olan güvercinlerini de kestirmiştir[690].

Âni kızgınlık hallerinde, buna sebep olan şeyleri kötülemek ve sükûna kavuşmak için hadîs uyduranların da bulunması, hadîs vazʿının ilgi çekici ayrı bir tarafını gösterir. Okulunda öğretmeni tarafından dövüldüğü için ağlayarak eve gelen ve babasına hocasını şikâyette bulunan bir çocuğun hikâyesi, bunun güzel bir örneğini teşkil eder. Çocuk, babası Saʿd İbn Ṭarīf'e hocası tarafından dövüldüğünü söyleyince, gazaba gelen Saʿd "vallahi, onları rezil ederim" demiş ve hemen oracıkta İbn ʿAbbās'a varan bir isnadla şu hadîsi uydurmuştur: "Çocuklarınızın hocaları, sizin en şer olanlarınızdır"[691].

Hicretin ikinci asrında, yukarıdan beri örnekleriyle birlikte çeşitli sebeplerini zikrettiğimiz hadîs vazʿı, İslâm'ın ikinci teşriʿî kaynağı olan Sunnet için, ortaya çıkabilecek tehlikelerin en büyüğü olmuştur. Bununla beraber, gerçek hadîsçiler, hadîs vazʿının daha başlangıcından itibaren bu tehlikeyi

689 Bkz. Ebū Dāvūd, II. 28; et-Tirmizī, IV. 205; en-Nesāʾī, VI. 226–227; İbn Māce, II. 205–206.

690 İbnu'l-Cevzī, I. 42; es-Suyūṭī, *el-Leʾāli'l-maṣnūʿa*, II. 470; *Tedrību'r-rāvī*, s. 187; Aḥmed M. Şākir, *el-Bāʿiṣu'l-ḥaṣīṣ*, s. 94. Gıyāṣ İbn İbrāhīm en-Naḫaʿī'nin kezzāb ve hadîs vazeden bir kimse olduğunu söyleyen hadîs imamlarının görüşleri hakkında bkz. eẕ-Ẕehebī, *Mīzān*, III. 337.

691 İbnu'l-Cevzī, I. 42; es-Suyūṭī, *el-Leʾāli'l-maṣnūʿa*, II. 470. Saʿd İbn Ṭarīf'in yalancı ve dilediği anda hadîs uyduran bir kimse olduğu hakkında daha geniş bilgi için bkz. eẕ-Ẕehebī, *Mīzān*, II. 122–124.

farkederek cerh ve ta'dîl ilmini geliştirmekte gecikmemişler ve ortaya koydukları bazı kaideler ve sert tedbirler sayesinde onu bertaraf etmesini bilmişlerdir.

C. CERH VE TA'DÎL HAREKETİNİN DOĞUŞU

1. Cerh ve ta'dîle yol açan âmiller

a. Hadis vaz'ı

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Hazreti Peygamber devrinde ve onun vefatından sonra sahabîler, hadîs rivayetinde birbirlerinden şüphe etmiyorlar, ufak tefek bazı itirazlar müstesna, biribirlerinin rivayet ettikleri hadîsleri yalanlamıyorlardı. Keza tâbi'ûndan olan hadîsçiler de, sahabeden işittikleri hadîslerin kabulünde tereddüt göstermiyorlar, daha doğrusu, Hazreti Peygambere ve onun Sunnetine olan inançları dolayısiyle, hadîsin her türlü yalandan, tahrîf ve tashîften sâlim bir şekilde nakledildiğine samimi bir kalple inanıyorlardı. Fakat bu inanç uzun müddet devam etmedi. Halîfe 'Oşmān İbn 'Affān'ın öldürülmesiyle başlayan ve birbirini takip eden olaylar, müslümanların huzur ve sükûnunu bozduğu gibi, hadîsle meşgul olan kimselerin biraz önce işaret ettiğimiz samimi inançlarını da yıkmakta gecikmedi; çünkü kendi aralarında alıp verdikleri hadîsler arasına, hiç kimsenin bilmediği bir takım sözler sızmış, hadîs adı altında, halk arasında dolaşmağa başlamıştı.

Hadîsin ve dolayısiyle İslâm'ın büyük bir tehlike ile karşı karşıya geldiğini anlamakta gecikmeyen sahabe ve tâbi'ûnun ileri gelenleri, hadîs naklinde ve kabulünde ihtiyatı elden bırakmamak ve çok titiz davranarak râvileri ve isnadları bilinen hadîsleri almak gerektiğine inanmışlar ve bu inancın gereği olarak hadîs rivayet eden kimseleri büyük bir titizlikle araştırmağa başlamışlardır. Râvilerle ilgili bu araştırmanın küçük sahabîler devrinde, yani 'Alî ile Mu'âviye arasında cereyan eden ve bir takım fırkaların zuhuruna sebep olan mücadeleleri ve bu fırkaların çıkışını gören ve daha bir müddet yaşayan sahabe zamanında başladığına şüphe yoktur; çünkü mevzû hadîslerin zuhuru ile ilgili bahislerimizde de açıklamağa çalıştığımız gibi, hadîs vaz'ı, "fitne" tabir edilen bu dahilî karışıklıklardan sonra başlamıştır. Binaanaleyh hadîs râvileriyle ilgili ilk araştırmaların hadîste vaz' hareketinin zuhuru ile başlamış olması da tabiidir. Elimizde bu hususu teyid eden muhtelif haberler vardır ve bu haberlerin biri, aynı zamanda, hadîste isnad tatbikatının başlangıcıyle de ilgilidir. Muslim'in, *Şaḥīḥ*'in mukaddimesinde naklettiği bu haberden öğrendiğimize göre, İbn Sîrîn (33–110 H) "önceden isnad hakkında sormuyorlardı: fakat fitne vakî olunca râvilerinizin isimlerini bize söyleyin, demeğe başladılar. Bu suretle, sunnet ehlinden olanlara bakılır ve on-

ların hadîsleri alınır, bid'at ehlinden olanlara bakılır ve onların hadîsleri de alınmaz oldu" demiştir[692]. İbn Sīrīn'in bu sözü, râvilerle ilgili araştırmaların, müslümanlar arasında ortaya çıkan fitne ile başladığını açık bir şekilde göstermektedir[693]. Bir başka haber yine Muslim tarafından nakledilmiştir. Bu habere göre, Buşeyr el-ʿAdevī, İbn ʿAbbās'a gelir ve "Hazreti Peygamber şöyle dedi; Hazreti Peygamber böyle dedi" diyerek hadîs nakletmeğe başlar. Fakat İbn ʿAbbās'ın kendisini dinlemediğini görünce, ona "ne oldu ki, benim hadîslerime kulak asmıyorsun?" der. İbn ʿAbbās da ona şu cevabı verir: "Biz, hadîse yalan karışmadan önce birisi "Hazreti Peygamber şöyle buyurdu" dediği zaman, gözlerimiz ona dikilir, kulaklarımız onun sözlerine eğilirdi; fakat insanlar hırçın ve uysal deveye bindikleri (yani iyi olsun kötü olsun her yola girdikleri) zaman, artık tanıdığımız şeylerden başkasını almaz olduk"[694].

Hicrî 68 senesinde vefat etmiş olan İbn ʿAbbās'ın, "fitne" ile birlikte yalan hadîslerin de ortaya çıkmağa başlaması üzerine her söylenen hadîsi kabul etmediklerini açık bir şekilde belirtmesi, hadîs ve râvileri üzerinde yürütülen cerh ve taʿdîl faaliyetinin hadîs vazʿıyle birlikte başladığını gösterir. Gayet tabiidir ki, bu faaliyet neticesinde, her ne kadar daha sonraki devirlerde ortaya çıkan tabakat ve mevzuat kitapları ilk anda vücut bulmamış olsa bile, hadîs rivayet eden kimseler göz hapsine alınarak hal ve gidişatları takip edilmeğe ve yalan söyleyip söylemiyecekleri tesbit olunmağa başlanmıştır. Yukarıda ismini verdiğimiz ve hicretin 33 senesinde doğduğunu belirttiğimiz Muḥammed İbn Sīrīn'in "bu ilim dindir; binaenaleyh dininizi kimden aldığınıza dikkat ediniz" sözü[695], böyle bir tesbit faaliyetinin lüzumuna işaret ettiği kadar, bu faaliyetin İbn Sīrīn devrinde başlamış olduğunu da zımnen göstermektedir.

---

692 Bkz. I. 15.

693 *The Origins of Muhammadan Juris prudence* adlı eserin müellifi Joseph Schacht, Muḥammed İbn Sîrîn'den nakledilen bu haberi ele alarak zikri geçen "fitne"nin, Emevî idaresinin sonlarına doğru halîfe Velîd İbn Yezîd'in öldürülmesiyle (H. 126) başladığını ileri sürer ve Muḥammed İbn Sîrîn'in vefat tarihinin H. 110 olduğuna işaretle, ondan rivayet edilen bu haberin sahîh olarak ona isnad edilemiyeceğini iddia eder (adı geçen eser, s. 36–37). Müellif, her nedense, İbn Sîrîn'in vefatından 16 sene sonra vukua gelen bir dâhilî karışıklığı düşünmüş, fakat onun orta yaşlarında cereyan eden dâhilî harbi hesaba katmamıştır. İbn Sîrîn'in şâhid olduğu ve rahatlıkla hakkında haber verebileceği fitneleri terkedip, onun vefatından sonra cereyan eden hâdiseleri düşünmek, yahut İbn Sîrîn'in sözlerini bu hâdiselerle ilgili gösterip, sonra da onun gerçeğe uygun olmadığını ileri sürmek, hadîste tenkîd faaliyetinin bu kadar erken başlayabileceğini kabul edememenin bir neticesi olsa gerektir. Ve filhakîka müellif, muntazam bir isnâd tatbikinin, ikinci asrın başlangıcından daha eski olabileceğini kabul etmemektedir (adı geçen eser, s. 37)

694 Muslim, *Şaḥīḥ*, I. 13.

695 Aynı eser, I. 14.

b. Beşerî zafiyetler

Cerh ve ta'dîl faaliyetinin başlamasında, daha önce üzerinde durduğumuz siyasî ve itikadî ihtilâflarla birlikte ortaya çıkan ve bu ihtilâfları besleyen hadîs vaz'ı, ilk ve en mühim âmil olarak görülürse de, onun tek ve yegâne âmil olmadığı da aşikârdır.

Daha önceki bahislerimizde de gördüğümüz gibi, hadis, Hazreti, Peygamber devrinden itibaren dinî bir kaynak olarak değer kazanmış ve müslümanlar tarafından büyük bir titizlikle muhafaza edilemeğe başlanmıştır. Ancak bu titizlik ne derece büyük olursa olsun, fıtratı icabı hata yapmaktan masun olmayan insanın elinde bir hadîsin, zaman zaman, bazı değişikliklere uğramayacağını iddia etmek de oldukça güçtür. Maamafih, böyle bir görüş ileri sürülürken, her hadîsin mutlak surette değiştiği ve Hazreti Peygamberin ağzından çıktığı zamanki manâ ve mahiyetini kaybettiği şeklinde bir manâ anlaşılmamak gerekir. Bizim belirtmek istediğimiz husus, her insanın, eline aldığı işi, kudreti ve ihtisası nisbetinde becerebilmesi yanında, becerebileceği işi ele alması keyfiyetidir. Filhakika İslâm'ın ilk devri insanları arasında hâdisi ve hadîsçiliği gözönünde bulundurursak, Hazreti Peygamberin binlerce ashabı içinden[696] çok az bir kısmının hadîsle meşgul olduğunu görürüz[697]. Bu husus, bize şu gerçeği isbat eder ki, ilk devirde hadîsle meşgul olanlar, bu işi meslek veya ihtisas sahası yapanlar ve kaabiliyetlerini bu saha için geliştirenlerdir.

Yazının henüz inkişaf etmediği ve hadîsin hâfızanın muhafazasına terkedildiği bir devirde işin güçlüğünü anlamak kolaydır ve buna yalnız kudretli ve kaabliyetli kimselerin meyletmiş olmaları tabiidir. Böyle bir durumda ise, yapılan işte hataya düşme ihtimali çok daha azdır.

Sahabeyi takip eden tâbi'ûn devrinde durum böyle değildir. Bir taraftan siyasî ve itikadî fırka taraftarları, yahut bazı mezheb dâileri kendi çıkarları için hadîs uydururlarken, diğer taraftan hadîse ve hadîs rivayetine ehil ol-

---

696 İbnu's-Ṣalāḥ'ın Ebū Zur'a er-Rāzī'den naklen açıkladığına göre, Hazreti Peygamberle birlikte Tebük gazvesine iştirak eden sahabîlerin sayısı 70 bin civarındadır. Veda Haccında 40 bin sahabî hazır bulunmuştur. Hazreti Peygamber vefat ettiği zaman, onu gören ve işiten Medîne ve Mekke ahalisinden ve sair Araptan olan sahabî sayısı 114 bindir. *'Ulūmu'l-ḥadīs*, s. 267–268.

697 Hazreti Peygamberden çok hadis rivayet etmekle şöhret kazanan ve "mukṣirūn" denilen sahabîlerin sayısı, Aḥmed İbn Ḥanbel'e göre sadece altıdır ve bunlar Ebū Hurayra, İbn 'Omer, 'Āişe, Cābir İbn 'Abdillah, İbn 'Abbās ve Enes İbn Mālik'tir. Bunlar arasında hadîsi en çok olan sahabî ise, Ebū Hurayra'dır. Bu sahabîlerin tercemei halleri incelenecek olursa, bunların diğer sahabîere nazaran Hazreti Peygamberle en çok teması bulunan ve vakitlerinin çoğunu onun yanında geçiren sahabîler oldukları görülür. İbnu's-Ṣalāḥ *'Ulūmu'l-ḥadīs*, s. 266.

mayan kimseler bu sahaya el atmışlar, niyetlerinde samimî olsalar bile, gafletleri ve ehliyetsizlikleri dolayısiyle, kendilerine sahih olarak gelen hadîslerde yaptıkları tahrîf ve tashîflerle onları bozmuşlardır.

Ehil olmayanların hadîs sahasına kolayca sızdıklarını ve orada tahribkâr bir rol oynadıklarını ortaya koyması bakımından el-Evzāʿī'nin şu sözü dikkata şayandır: "Bu ilim büyük bir şerefe sâhipti. Ricalin hıfzında iken ağızdan alınır ve müzakere edilirdi. Fakat ne zaman ki kitaba girdi, nuru kayboldu, ehil olmayanların eline düştü"[698]. Bu sözlerde büyük bir hakikat payının bulunduğuna şüphe yoktur. Filhakika, hadîsin muhafazasının kitaba tevdi edilmesinden önceki devirlerde, bu iş hafıza ile yürütülmüş ve onun hafızada canlı olarak kalmasını sağlamak için müzakere kapısı daima açık tutulmuştur. Bu suretle, hataya düşüldüğü noktalarda, bu hatanın tashihi de müzakere sırasında mümkin olabilmiştir. Ancak, hadîsle meşgul olmak, bu meşguliyeti meslek haline getirerek binlerce hadîsi isnadlarıyle birlikte hıfzetmek ve müzakere esnasında her isnadı ait olduğu metne, veya her metni ait olduğu isnada bağlamak, kudretli bir hafıza ve yüksek bir kaabiliyet işi olması dolayısiyle, her insanın kolayca nüfûz edebileceği bir saha olmamış ve yalnız ehil olanların elinde kalmıştır. Hadîs kitabetinin yaygınlaştığı ve hafızanın ikinci plana düştüğü devirlerde ise, bu güçlük ortadan kalmış ve ehil olmayan bir çok kimse, hafızaya dayanmaksızın yazıp rivayet ettikleri hadîslerle bu ilmin şerefinden nasîblerini almak istemişlerdir. Ne var ki, ehliyetsizliğin neticesi olarak çeşitli kusurların, rivayet ettikleri hadîslere intikalini önleyemedikleri gibi, kendilerini hadis tenkidçilerinin sert ve sert olduğu kadar da acı dillerine düşmekten kurtaramamışlardır.

Daha sonraları tedvin edilmeğe başlayan usûl kitapları gözden geçirilecek olursa, bu gibi kismelerin başlıca iki yönden tenkide tabi tutuldukları görülecektir. Birincisi, hadîs rivayet eden kimsenin adaleti; ikincisi de, zabtı, yani hadîs tahammül ve rivayetindeki dirayetidir. Adalatten maksat, râvinin takva ve mürüvvet sahibi olmasını sağlayan bir melekedir ki, tamamiyle onun diyanetine taalluk eder. Âdil kimse, işlerinde istikameti tam olan, fısk ve fücûrdan uzak bulunan kimsedir[699].

Adalet yönünden zayıf olan râvilerde umumiyet itibariyle beş hal görülür ve bu haller, onların rivayet ettikleri hadîslerden şiddetle sakınmayı gerektirir. Âdil olmayan bir râvide görülen bu hallerden birincisi, Hazreti Peygamberin hadîsinde yalan söylemek, yahut hadîs uydurmaktır ki, hadîs vazʿı

698 El-Haṭīb el-Bağdādi, *Takyîdu'l-ʿılm*, s. 58.

699 İbn Hacer, *Hadîs ıstılahları hakkında Nuhbetu'l-fiker şerhi* (terceme: Talât Koçyiğit), s. 34, 57.

ile ilgili bahislerimizde bunun çeşitli sebepleri üzerinde durulmuştur. İkinci hal, râvinin hadîs uydurmasa bile, uydurulmuş hadîsleri rivayet etmesi ve toplum içerisinde yalan söyleyen bir kimse olarak tanınmasıdır. Bu hal, râvinin Hazreti Peygamberin hadîslerinde de yalan söyleyebilecek bir kimse olarak itham edilmesine ve dolayısiyle rivayet ettiği hadîslerden sakınılmasına sebep olur. Üçüncü hal, râvinin, İslâm'ın şiddetle haram kıldığı bazı ağır günahları irtikâb eden kimselerden olmasıdır ki, bu gibi kimselere fâsık denilmiştir. Fâsık, fıskından dolayı hadîs imamları tarafından cerhedilmiş ve rivayeti makbul sayılmamıştır. Dördüncü hal, râvinin bid'at sahibi olması ve çok defa bidʿatını destekler mahiyette hadîsler rivayet etmekle şöhret kazanmasıdır. Bidʿat, lugat yönünden bir şeye başlamak, onu ihdas ve inşa eylemek manâsına gelir. Istılahta ise, dinin ikmalinden sonra ihdas olunan ve dine izafe edilen inanç ve amellerdir. Hadîs imamları, bid'at ehlinden olanları, bid'atları dolayısiyle tenkide tabi tutmuşlar ve rivayetlerini kabul etmemişlerdir[700]. Râvinin cerh veya tenkid edilmesine sebep olan beşinci hal de, onun mechul olması, yani adalet ve zabt yönünden durumunun bilinmemesidir. Bir râvi, umumiyet itibariyle, ya çok az hadîs rivayet ettiği için hadîsçiler arasında şöhret kazanmaz; yahutta isnad içinde, hadîsçiler arasında maruf olmayan bir isim, künye, lakab veya sıfatla zikredilir. Her iki halde de hakkında cerh veya taʿdîl vakî olmadığı cihetle mechul kalan böyle bir râvinin hadîsi, bir ihtiyat tedbiri olarak kabul edilmez[701].

Zikrettiğimiz bu beş hal, râvinin adaletine veya diyanetine taaluk eder; aynı zamanda cerh ve taʿdîl faaliyetinin zuhuruna yol açan âmillerden sayılır. Fakat yukarıda da işaret ettiğimiz gibi râviler adalet yönünden olduğu kadar zabt veya dirayet yönünden de tenkide tabi tutulmuşlardır. Çünkü zabtı zayıf olan bir râvide, yine bir evvelkinde olduğu gibi, umumiyetle beş hal görülür. Ya hatası çoktur, ya gâfildir; yahutta vehm üzere rivayet eder. Vehim, çok defa, râvinin, muttasıl olan bir hadîsi munkatı olarak, yahut bunun aksine, munkatı veya mursel olan bir hadisî muttasıl olarak rivayet etmesine yol açar. Bazan da râvi, yine vehmi dolayısiyle bir hadîsi diğer bir

700 Bidʿat, bazan iyi, güzel ve faydalı olduğu gibi, bazan da kötü ve zararlı olur. Bu itibarla bidʿat, dinî yönden iki kısma ayrılmış, birincisine 'bidʿat-ı hasene", ikincisine de "bidat-ı seyyie" denilmiştir. Ancak hadîs ıstılahında bid'at bahis konusu olduğu zaman, daima kötü ve zararlı olan, yani İslâm'a aykırı düşen inanç ve itikadlar kasdedilmiştir. Meselâ şiʿa, havaric, kaderiyye, cehmiyye, mutezile ve benzeri mezheblere mensûp olup bu mezheblerin görüşlerini müdafaa edenlere "mubtediʿa" veya "bidʿat ehli" denilmiştir. Hadîs imamları, umumiyetle bidat ehlinden olanların rivayetlerini kabul etmemişlerdir. Bununla beraber bazıları, mezhebinin dâiliğini yapmayan ve sözüne güvenilir olan bazı mübtedi'anın rivayetlerini kabule taraftardırlar.

701 Râvilerin adalete taalluk eden bu beş halden dolayı tenkid edilmeleriyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. İbn Hacer, *Hadîs ıstılahları hakkında Nuhbetu'l-fiker şerhi*, s. 57 vd.

hadîse idhal eder. Râvinin, hadîsin isnadına veya metnine idrac ettiği bazı isim veya sözlerle, güvenilir râvilerin rivayetlerine muhalefet etmesi de ayrı bir cerh âmili sayılır. Bazan muhalefet, ya râvi isimlerinin değişmesiyle, yani baba isminin oğul, oğul isminin de baba yerine geçmesiyle, bazan da hadîs metnindeki ibarelerin takdim ve tehiriyle vukubulur. Bir diğer cerh sebebi de, râviye, ya yaşlılığı dolayısiyle, ya gözlerinin görmemesiyle, yahutta daima müracaat ettiği kitaplarının yanması veya zayi olması dolayısıyle ârız olan sui hıfzdır[702].

İşte, yukarıdan beri zikrettiğimiz bu haller, umumiyetle insanların maruz bulundukları zafiyetlerdendir. Bazı sahalarda bunlar, bir insan için büyük bir kusur sayılmasa bile, dinin temelini teşkil eden hadîs bahis konusu olduğu zaman, bu zayifetlerin müsamaha ile karşılanması düşünülemez. Çünkü her hadîs, dinî bir hükmün kaynağı olabilecek bir değere sâhiptir. Bir hadîste, yukarıda zikrettiğimiz zâfiyetlerden her hangi birisinin sebep olacağı bir değişiklik, o hadîsten, farklı bir hükmün istihracına yol açar; bu ise, dinin geniş çapta zedelenmesi neticesini doğurur. İşte bu sebepler dolayısıyledir ki, siyasî fırkaların zuhuru ile başlayan vazᶜ hareketi, hadîs imamları için ilk mühim uyarı olmuş, bir taraftan hadîs uyduranlar tesbit edilmağe çalışılırken, diğer taraftan, rivayet sahasına atılan ve değişik derecelerde ehliyet noksanlıkları gösteren râviler araştırılmağa ve bu râvilerin hadîslerde sebep oldukları kusurlar açıklanmağa başlanmıştır.

Râvilerin hadîs rivayetine tesir eden zayıf halleri incelenirken, rivayeti kabule şayan olan kimselerin tesbiti ve bu kimselerde göze çarpan müşterek hallerin tayini de tabii olmak gerekir; çünkü bir râvide aranılan şartın bulunmaması, çok defa, o şartın yerini tutan zayıf bir halin bulunmasına yol açar. Diyanet yönünden, îman vasfına sahip olmayan bir kimsede göze çarpacak ilk hal, elbetteki îmansızlık halidir. Keza dirayet yönünden iyi bir hafızaya sahip olmayan kimsenin hali de sui hıfzdır.

Hicretin ikinci asrında yaşamış ve üçüncü asrın hemen başında vefat etmiş olan meşhur imam eş-Şâfiᶜî (Ö. 204), hadîsi kabul edilen râviyi şu sözlerle tavsif etmiştir:

"Hadîs rivayet eden râvi dininde sika hadîsinde sıdk ile maruf; rivayet ettiği şeyi bilir (âkıl), hadîsin manâsını bozacak lafza vâkıf (âlim), hadîsi işittiği şekildeki harfleriyle rivayet eder, manâ üzere rivayet etmez (manâ üzere rivayet eder ve manâyı bozacak lafzı da anlayamazsa helâlı haram veya haramı helâl yapabilir), hıfzından veya kitabından rivayet ederse hâfız, bir hâdîsin rivayetinde diğer hâfızlarla birleşirse rivayet ettiği hadîs diğerlerinin

702 Daha geniş bilgi için bkz. aynı yer.

hadîsine uyar, mülâkî olduğu şeyhlerden işitmediği ve sikâtın Hazreti Peygamberden rivayet ettikleri hadîslere muhalif hadîsi rivayet etmez ve nihayet, hadîsi Hazreti Peygambere kadar muttasıl olur ise, böyle bir râvinin hadîsi kabul edilir"[703].

Eş-Şâfiʿî'den nakledilen ve bir râvinin ta'dîli için zarurî görülen bu haller, aslında, bizim yukarıda bahis konusu ettiğimiz cerhe sebep teşkil eden hallerin mukabili olan hallerdir. Bu bakımdan, eş-Şâfiʿî'nin ileri sürdüğü bu şartları da iki gurupta toplamak mümkindir. Birincisi, bizim de yukarıda işaret ettiğimiz râvinin diyanetine taalluk eden adalettir ki, eş-Şâfiʿî bu hali "dininde sika" ibaresiyle ifade etmiştir[704]. İkincisi ise, râvinin zabtı olup, eş-Şâfiʿî'nin ileri sürdüğü şartların hepsi bu hal içerisinde mündemiçtir. Buna göre, hadîs nakleden bir râvi, cerhte olduğu gibi, hem adalet hem de zabt yönünden ta'dîl edilir ve sahîh vasfını hâiz hadîsin başlıca dayanağı sayılır.

2. Cerh ve ta'dîl hareketinin neticeleri

Bir taraftan hadîs vaz'ının, diğer taraftan insanoğlunun yaratılışı dolayısiyle daima maruz kalabileceği çeşitli zafiyetlerin ortaya çıkardığı cerh ve ta'dîl, aslında, tek bir gayenin gerçekleştirilmesine yöneltilmiş sistemli bir faaliyetten ibarettir. Bu tek gaye, Hazreti Peygamberin ağzından çıkmış olan gerçek sözleri tesbit etmek ve bunları zayıf ve sahte olanlarından ayırmaktır. Ancak böyle bir tesbit ve ayırım işine girişirken, önceden tayin edilmiş bazı ölçülere veya prensiplere şiddetle iktiyaç bulunduğunu düşünmemek mümkin değildir. Ve filhakika bu ihtiyaç, ilk anda, sahîh hadisin vasfı üzerinde kendisini hissettirmiş ve nakledilen hadîslerden hangilerine sahîh vasfının ıtlak edileceği, tesbiti gerekli en mühim hususlardan birisi olmuştur. Çünkü ortada pek çok hadîs dolaşmaktadır ve bu hadîslerin bir kısmı güvenilir kimseler tarafından nakledilirken, diğer bir kısmı, daha önce işaret ettiğimiz beşerî zafiyetlerle malûl olan veya kendi çıkarları için yalan söylemekten çekinmeyen ve hattâ söyledikleri yalanı Hazreti Peygambere isnad edebilen kimseler tarafından nakledilmektedir. Nakledilen sıhhat yönünden çeşitli

---

703 Eş-Şâfiʿî'nin mezkûr sözleri için bkz. el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 23, 24.

704 İslâm vasfı, umumiyetle adaletin tafsîli olarak zikredilir. Şüphesiz hadîs nakleden bir râvi bu dine taalluk eden meselelerle ilgili haberleri naklettiği için, bu nakillerin mes'ûliyetini de yüklenmektedir. Bu sebeple onun müslüman olması kadar tabii bir şey tasavvur edilemez. Aksi halde, İslâm'ın ikinci kaynağını teşkil eden hadîslerin, müslüman olmayan şahıslar tarafından ifsad edilmeyeceği hiç bir şeyle temin edilemez. Bundan dolayı, hadîs râvilerinin müslüman olmaları tabii görülmüş ve açık bir şart olarak belirtilmek lüzumu hissedilmemiştir. Bununla beraber adalet vasfı içerisinde müslüman olan râvinin fısk ve fücûrdan uzak, itikad ve ibadetiyle gerçek İslâm vasıflarına sâhip bulunması kasdedilmiştir.

evsaftaki bu hadîslerin en doğrusunu bulup çıkarmak, ancak, tayin edilmesi gerekli olan bu ölçüler sayesinde mümkin olur. O halde bu ölçülerin başında sahîh denilen hadîsin evsafı gelir. Bir hadîste hangi sıfatlar biraraya gelirse o hadîs sahîh olur? Bu sual, ister istemez, karşımıza sahîh denilen hadîsin tarifini çıkarmaktadır. Sahîhin tarifi, çok daha sonraki devirlerde tedvîn edilmeğe başlanan ıstılah kitaplarında görülmüş olsa bile, onun, cerh ve ta-dîl faaliyetinin daha sistemli bir şekilde yürütülmeğe başladığı birinci hicrî asrın sonlarından itibaren hadîsçiler arasında formüle edilmiş olabileceğini düşünmek herhalde hatalı olmaz. Zira yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, râvilerin cerh ve taʿdîli ile, sahîh hadîsin diğerlerinden ayırt edilmesi gaye edinilmiş ise, bu gayenin, sahîhin ne olduğunu bilmeden gerçekleştirilmesi mümkin görülemez. O halde sahîh hadîs nedir ve nasıl olmalıdır?

Cerh ve taʿdîl hareketinin doğuşunda başlıca rol oynayan iki âmilden birincisi, yani hadîs vazʿı bir tarafa bırakılırsa - aslında uydurulmuş sözleri hadîs adı altında zikretmemek lâzımdır - diğer âmil olan beşerî zafiyetlerin, umumiyetle iki gurupta toplandığını ve bunların, râvinin adaletine ve zabtına taalluk ettiğini bir önceki bahsimizde açıklamıştık. Eğer bir hadîs, râvilerden birinin veya birkaçının adalet ve zabtındaki zafiyetten dolayı sıhhat vasfını kaybediyorsa, bu takdirde sahîh hadîsin iki vasfı, veya iki şartı belirlenmiş olmaktadır. Bu iki vasıf, râvilerin âdil ve zâbıt olmalarıdır. Buna göre sahîhi, râvileri âdil ve zâbıt olan hadîs olarak tarif etmek mümkindir. Ancak bu tarif henüz tam bir tarif değildir ve daha sonra da üzerinde duracağımız gibi, isnadın birinci asrın ikinci yarısında kullanılmağa başlandığı gözönünde bulundurulur ve hadîsçilerin ikinci asırda kesiksiz bir isnadı araştırmaları tabi görülürse, isnaddaki ittisalin de sahîhin tarifinde yer alması gereken üçüncü şart olduğunu kabul etmek gerekir. Bu şartı da alarak sahîhin tarifini yapmak gerekirse, râvileri âdil ve zâbıt, isnadı muttasıl olan hadîstir, diyebiliriz. Filhakika bu tarifi, muhtemelen sahîhi ilk defa formüle eden el-Ḫaṭṭābī (Ö. 388)nin sözünde görmek mümkindir. Ebu Davud'un *Sunen*'ine yazdığı *Meʿālimu's-Sunen* adlı şerhinin mukaddimesinde "sahîh, senedi muttasıl, râvileri taʿdîl edilmiş hadîstir" demiştir[705]. Daha sonraki usûl kitaplarında "sahîh hadîs, râvileri âdil ve zâbıt, senedi muttasıl, şâz olmayan ve illeti bulunmayan hadîs" olarak tarif edilmiş ve sahîhin şâz ve illetten sâlim olması şart koşulmuş ise de[706], bu iki şartın, el-Ḫaṭṭābī tarafından yapılan tarifin manâsı içinde yer aldığı ve bu manâyı vuzuha kavuşturmak için daha sonraki tarife ilâve edildiği ileri sürülmütür[707]. Nitekim el-ʿIrāḳī (Ö. 806) yukarıda zikrettiğimiz el-Ḫaṭṭābī'nin tarifine "râvinin zabtını, hadîsin şâz ve illetten selâmetini şart koşmadığı" için itirazda bulunmuş ve "şüphe yoktur ki

705 Bkz. I. 6.

zabt şarttır; çünkü hadîsinde hatası çok olan ve aşırı dereceye varan kimse terke müstehak olur" demişse de, es-Suyūṭī, el-Ḫaṭṭābī'yi müdafa ederek tarifinde bu şartların yer aldığını, zira "râvileri taʿdîl edilmiş" ibaresini kullandığını ve bu ibare ile "râvileri âdil" demek arasında fark bulunduğunu ileri sürmüştür[708]. Filhakika bir râvinin âdil olduğunu söylemekle, ta'dîl edildiğini söylemek arasında belirli bir fark vardır. Âdil diyanet yönünden güvenilir bir kimseye delâlet ederse de, zabt yönünden mutlak surette kusursuzluğunu göstermez; fakat râvinin taʿdîl edildiği söylendiği zaman, hem adalet ve hem de zabt yönünden kusursuzluğu belirtilmiş olur. Bu açıklama gözönünde bulundurulursa, el-Haṭṭābī'nin tarifini, kusursuz formüle edilmiş bir tarif olarak kabul etmek mümkindir.

Sahîh hadîsin tesbiti için, hadîslerin gerek rical yönünden ve gerekse isnadlarındaki ittisal yönünden tetkike tâbi tutulması, hadîsçilerin karşısına yeni meseleler çıkarmıştır. Çünkü bu tetkik neticesinde görülmüştür ki, her râvi, gerek adalet ve gerekse zabt yönünden zayıf sayılmıyacak bir derecede bulunursa bile, bir başka râvi, diğerinden çok daha üstün bir derecede olabilmektedir. Zayıf sayılmayan, fakat adalet ve zabt yönünden birbirinden farklı olan bir çok râvinin hadîsleri de sahîh olmakla beraber, bunların sıhhat derecelеri arasında da belirli bir farkın bulunması tabiidir; çünkü kuvvet yönünden sıhhatı gerektiren adalet ve zabt derecelerinin farklı oluşu, zorunlu olarak, birbirinden farklı sahîh derecelerinin ortaya çıkmasına yol açar. İşte bu sebepledir ki, hadîsçiler arasında, adalet ve zabt yönünden en üstün derecede bulunan râvilerin hadîsleri, en sahîh hadîsler olarak kabul edilmiştir. Daha sonraları tedvin edilmeğe başlayan usûl kitaplarında gördüğümüz sahîh lizâtihi ve sahîh ligayrihi, et-Tirmiẕī (Ö. 279) nin ilk defa formüle etmeğe çalıştığı hasen hadîsin[709] lizâtihi ve ligayrihi çeşitleri, sahîhin birbirinden farklı derecelerine verilmiş isimlerden başka bir şey değildir. Bu, aynı zamanda cerh ve taʿdîl hareketinin sahîh hadîslerin sınıflandırılmasında ulaştığı ilk mühim neticedir.

Bazan bir râvi, ne kadar güvenilir olursa olsun, yaptığı bir hata dolayısıyle hadîsini diğer râvilerin rivayetine muhalif bir şekilde rivayet edebilir ve bu rivayetinde tek kalabilir; yani o hadîsi, o şekliyle ondan başka hiç kimse rivayet etmez. Bu takdirde o râvinin hadîsine sahîh vasfını ıtlak etmek elbette mümkin değildir. Eş-Şâfiʿī (Ö. 204) nin *şāẕ* adını verdiği bu hadîs çeşidinde olduğu gibi, diğer çeşitli kusurlar sebebiyle zayıf rivayet gurubu içinde yer

706 Meselâ bkz. İbnu's-Ṣalāh, *ʿUlūmu'l-ḥadīs*. s. 10.

707 Bkz. es-Suyūṭī. *Tedrību'r-rāvī*. s. 23.

708 Aynı yer.

709 Bkz. *Kitābu'l-ʿılel* (*el-Cāmiʿ*in sonunda). V. 758.

alan hadîsleri, benzer rivayet gurupları içinde toplamak ve bunları birbirinden ayırdedebilmek için her birine ayrı bir isim vermek, hadîslerin ve hadîs râvilerinin tetkik ve tesbiti, yahut, bir başka ifade ile cerh ve ta'dîli neticesinde mümkin olmuştur.

İleride de bahis konusu edeceğimiz isnadın, birinci asrın sonlarından itibaren sıkı bir şekilde sorulmağa başlandığı gözönünde bulundurulursa, hadîslerin, ikinci asırda, râvileri arasındaki ittisal yönünden de tetkike tâbi tutulmuş olacağını garib karşılamamak gerekir. Aslında bu asır, sahabeyi gören ve onlardan hadîs işiten tâbi'ûn ile tâb'ûna yetişen ve onlardan hadîs alan etba'ları ve nihayet bunları takip edenlerin asrıdır. Bir tâbi'înin bazan hadîsini irsal ederek, yani asıl işittiği sahabîyi atlayarak doğrudan doğruya Hazreti Peygamberden rivayeti görüldüğü gibi, etba'larından birinin de bazan şeyhi olan tâbi'îyi, yahut tâbi'î ile birlikte sahabîyi atlayıp hadîs rivayet ettiği görülen hususlardandır. Hadîslerin tetkiki sırasında, isnadlarında görülen bu çeşit inkıta veya ittisal bozukluğu, hadîsçilerin gözünden kaçmıyacak kadar bâriz olan rivayet kusurlarındandır ve bu kusurları ihtiva eden hadîslerin zayıf hadîs gurubu içine sokulmasında herhangi bir tereddüt gösterilmediği gibi, benzer kusurlarla ılletli olanlarını bir isim altında toplamak da ihmal edilmemiştir. Nitekim isnadında sahabîsi atlanmış rivayetlerin *mursel*, sahabeden sonraki tabakalarda bir veya bir kaç râvinin atlanmasına göre *munkaṭı*ʿ veya muʿzal isimleri altında toplandığını, usûl kitaplarında kolaylıkla görmek mümkindir.

İşte, sahîh ve zayıf hadîs çeşitleriyle ilgili olarak açıklamağa çalıştığımız bu bir kaç misal göstermektedir ki, ikinci asrın başlarından itibaren sistemli bir şekle giren cerh ve taʿdîl hareketi, bir taraftan hadîslerin ve hadîs râvilerinin sıhhat ve güvenilir olmaları yönünden sınıflandırılmasını sağlarken, diğer taraftan, tedvîni biraz daha geçikmiş olsa bile, bu harketin temel prensip ve kaidelerini, tabir ve ıstılahlarını içinde toplayan, bunları inceleyen ve münakaşasını yapan *muṣṭalaḥu'l-ḥadīṣ* veya *uṣūlu'l-ḥadīṣ* ilminin doğuşunu hazırlamıştır.

3. Hadîste isnad tatbiki

Hadîs vazʿına karşı cerh ve taʿdîl hareketiyle birlikte başladığına şüphe bulunmayan isnad, İslâm'a hâs olan ve râvi isimlerini zikretmek suretiyle haberin ilk kaynağına kadar inmek imkânını veren bir rivayet sistemidir. İsnadın başlangıcı ile ilgili olarak bize oldukça açık ve kesin bir tarih veren Muḥammed İbn Sīrīn'in sözlerini burada tekrar zikretmekte fayda vardır. Hicretin 110 senesinde vefat eden bu tanınmış tâbiʿî imamdan, hadîs râvi-

lerinin sorulup, güvenilir olanlarından hadîs alındığını belirten şu sözler nakledilmiştir: "İlk zamanlar isnad sormuyorlardı; ne zaman ki *fitne* zuhur etti; bize kendilerinden rivayet ettiğiniz kimselerin isimlerini söyleyin, demeğe başladılar. Bu suretle ehl-i sunnetten olanlara bakıyorlar ve hadîslerini alıyorlar; ehl-i bid'attan olanlara bakıyorlar, onların hadîslerini de terkediyorlardı"[710]. İbn Sîrîn'in bu sözünü kısa bir cümle ile özetlemek gerekirse diyebiliriz ki, "isnad, *fitne* zuhur ettikten sonra kullanılmağa başlamıştır".

Muḥammed İbn Sîrîn, 110 senesinde vefat ettiğine ve fitneden sonra başlayan isnad tatbikine şâhid olduğuna göre, yukarıda verilen haberde İbn Sîrîn'in bahis konusu ettiği "ilk zamanlar" sözünden, fitneden önceki devri anlamak güç değildir. Ancak İbn Sîrîn, sözünü ettiği fitneyi açıklamamış, onun hangi fitne olduğunu belirtmemiştir. Eğer İslâm tarihinde onun gördüğü, yahut bilgi sâhibi olduğu tek bir fitne çıkmış olsaydı, her halde bir müşkil kalmaz ve kasdettiği fitneyi anlamak güç olmazdı. Halbuki üçüncü Halife 'Os̱mān İbn 'Affān'ın öldürülmesini takip eden olaylar - ki bunlardan biri 'Alî İbn Ebî Ṭālib ile Hz. 'Āişe arasında çıkmış ve Cemel vak'ası adıyle şöhret kazanmıştır. Diğeri ise, yine 'Alî İbn Ebî Ṭālib ile Mu'âviye arasında patlak vermiş ve 'Alî taraftarlarının bölünmesine sebep olmuştur - müslümanlar arasında fitne adıyle anıldığı gibi, Emevî Halîfesi 'Abdu'l-Melik İbn Mervān (65–68) ın hilâfetinden iki sene önce Ḥicāz'da Emevî idaresine karşı ayaklanan ve hilâfetini ilân eden 'Abdullah İbnu'z-Zubeyr (63–73) hâdisesi ile 81 senesinde Basra'da patlak veren İbnu'l-Eş'as̱ hâdisesi de birer fitne olarak isimlendirilmiştir. Nitekim İbn Kes̱îr, 81 inci sene olaylarından bahsederken bu son hâdiseyi "fitnetu İbni'l-Eş'as̱" (İbnu'l-Eş'as̱ fitnesi) başlığı altında vermiştir[711]. Muḥammed İbn Sîrîn'in, yukarıda zikrettiğimiz bu üç fitneden birini kasdettiğine şüphe yoktur; fakat asıl kasdedilen fitnenin tesbitinde, hadîs sahasındaki tesir ve neticeleri çok daha büyük olanını gözönünde bulundurmak da elbette zorunludur. Kanaatımızca 'Abdullah İbnu'z-Zubeyr inanç ve İbnu'l-Eş'as̱ fitneleri, tamamiyle siyasî olan ve neticeleri müslümanların ve akaidi üzerinde her hangi bir tesir icra etmeyen bazı anlaşmazlık ve mücadelelerden ibarettir. Hakim olan kuvvet diğerini imha etmiş ve hâdise böylece kapanıp gitmiştir. Bu hâdiselerin hadîs rivayeti üzerinde büyük tesirleri olabileceğini iddia etmek güçtür. Oysa ki 'Os̱mān İbn 'Affān'ın öldürülmesini takip eden senelerde ve bilhassa 'Ali İbn Ebî Ṭālib ile Mu'āviye arasındaki Ṣıffîn harbinden sonraki durum böyle olmamıştır. Hilâfetin 'Alî'den

---

710 Bu haberin rivayetleri için bkz. Muslim, *Ṣaḥîḥ* (mukaddime), I. 15; İbn Ebî Ḥâtim, *el-Cerḥ ve't-ta'dîl*, I. 1, 28; Aḥmed İbn Ḥanbel, *Kitābu'l-'ilel*, v. 114b; el-Ḫaṭîb el-Bağdādî, *el-Kifāye*, s. 122.

711 Bkz. *el-Bidāye ve'n-nihāye*, IX. 35.

Muʿâviye'ye intikali, bilhassa ʿAlî taraftarları arasında büyük infial uyandırmış, ʿAlî'nin davranışını tasvib etmeyenler, ondan yüz çevirerek havaric denilen fırkayı teşkil etmişlerdir. Havaricin teşekkülü ve Ali ile geride kalan taraftarlarına cephe alması, ʿAlî taraftarları arasındaki birliği daha çok kuvvetlendirmiş ve bildiğimiz gibi şiʿa fırkasına daha canlı ve hareketli bir hayat kazandırmıştır. İşte bundan sonradır ki şiʿa, inanç ve akaidiyle kendine hâs bir mezhep olarak ve hilâfetin yalnız Ali ve evlâdının hakkı olduğunu ileri sürerek mücadelesini sürdürmeğe başlamıştır. Daha önceki bahislerimizde de açıkladığımız gibi aynı gaye uğrunda hadîs vazʿını da mubah saymaktan çekinmemiş ve İslâm tarihinde bu işin öncüsü olmuştur. O halde Şıffîn savaşını takiben birbirini tekfir eden iki büyük fırkanın zuhurunu ve hilâfet gayesiyle hadîs vaz'ının başlatılmasını İslâm tarihinde çıkmış en büyük fitne olarak isimlendirmek, her halde hatalı bir davranış olmaz. Kanaatimizce Muḥammed İbn Sîrîn'in bahis konusu ettiği fitne de budur. Nitekim aynı sözünde, fitnenin zuhurundan sonra hadîs rivayetinde isnad sorulmağa başlandığını belirtmiş ve "ehl-i sunnetten olanlara bakıyorlar onların hadîslerini alıyorlar; ehl-i bidʿattan olanlara bakıyorlar, onların hadîslerini de terkediyorlardı" demiştir. Onun bu sözünde belirttiği bidʿat ehlinin, başta şîʿa olmak üzere, mezhebleri adına hadîs vazeden ve o sıralarda tarih sahnesine çıkmağa başlayan murci'e vs. gibi itikadî mezhebler olduğuna şüphe yoktur; zira bütün bu mezheblerin, ileri sürdükleri İslâm dışı görüşler sebebiyle hadîsçiler tarafından bidʿat ehli adı ile anıldıkları malûmdur. Esasen isnadın, hadîs vazʿına karşı Hazreti Peygamberin gerçek sözlerini korumak maksadıyle bir aksülamel (redd-i fiil) olarak ortaya çıktığı veya çıkması gerektiği düşünülürse, bu çıkışın şîʿa gibi hadîs vazeden mezheblerle çok yakından ilgili olduğunu kabul etmek gerekir.

Muḥammed İbn Sîrîn'in isnad tatbikiyle ilgili sözlerini teyid eden bir başka haber de, tanınmış hadîs imamlarından İbn Şihâb ez-Zuhrî hakkında gelir. Ez-Zuhrî, hicretin 50 nci senesinde Medîne'de doğmuş, küçük yaşta, henüz bir çocuk iken 80 gece içinde Kur'ânı Kerîmi hıfzetmiş, sonra da ʿAbdullah İbn Ṣaʿlebe İbn Suʿayr'dan neseb ilmini öğrenmiştir. Daha sonra Medîne fakîhlerinden Saʿîd İbnu'l-Museyyib'in fıkıh derslerini takip etmiştir. Sekiz sene boyunca Saʿîd'le mücaleset eden ez-Zuhrî, "Fuḳahā-i Sebʿa" adıyle şöhret kazanan diğer imamlardan da fıkıh ve hadîs almış[712], daha sonra Şām'a seyahat etmiştir. Emevî halîfeleri nezdinde büyük itibar kazandığı gibi,

---

712 Fuḳahā-i Sebʿa (yedi fakîh), Ḥicāz ulemasına göre: Saʿîd İbnu'l-Museyyib (Ö. 105), el-Ḳāsım İbn Muḥammed İbn Ebî Bekr es-Ṣıddîḳ (Ö. 107), ʿUrva İbnu'z-Zubeyr (Ö. 94), Ḫārice İbn Zeyd İbn Ṣābit (Ö. 99), Ebū Seleme İbn ʿAbdirraḥman İbn ʿAvf (Ö. 94), ʿUbeydullah İbn ʿAbdillah İbn ʿUtbe İbn Mesʿūd (Ö. 98) ve Suleymān İbn Yesār (Ö. 107) dır.

ᶜOmer İbn ᶜAbdi'l-ᶜAzîz'in emriyle hadîsleri ilk tedvîn eden bir kimse olarak da tanınmıştır. İbn Şihâb ez-Zuhrî, hicretin 124 üncü senesinde vefat etmiştir[713].

İşte Muḥammed İbn Sîrîn ile aynı devirde yaşamış olan bu meşhur hadîs imamı, Mālik İbn Enes'in açıkladığına göre, hadîs rivayetinde isnadı ilk kullanan kimsedir[714]. Burada şunu hemen belirtmek gerekir ki, isnadın ilk defa ez-Zuhrî tarafından kullanıldığının söylenmiş olması, her halde onun bu konuda gösterdiği şiddetli titizlikten kinaye olsa gerekir; yoksa evveliyetin ona atfedilmesinden, ez-Zuhrî'ye kadar isnadın Araplar arasında bilinmediği manâsını çıkarmamak lâzımdır. Zira ez-Zuhrî'den önce sahabe de, hadîsi biribirlerinden aldıkları veya Hazreti Peygamberden işittikleri zaman onu kimden aldıklarını belirtiyorlardı. Fakat o zamanlar aralarında yalan câri olmadığı için bu konuda fazla titizlik göstermiyorlardı. Nitekim Buşeyr el-ᶜAdevî, İbn ᶜAbbās'a gelipte *kāle Rasûlu'llah* (*s.a.s.*) diye hadîs rivayet etmeğe başlayınca, İbn ᶜAbbās onu dinlememişti de Buşeyr, ne oluyor ki, ben sana Rasûlu'llahtan hadîs söylüyorum da sen dinlemiyorsun? deyince İbn ᶜAbbās ona şu cevabı vermişti: "Bizler bir kere (yalancılığın zuhur etmesinden önce) bir kimseyi, Rasûlullah buyurdu ki, derken duyduk mu gözlerimizi süratle ona çevirir ve kulaklarımızı ona verir dinlerdik. İnsanlar saᶜb (hırçın) ve zelûl (uysal) deveye bindikleri (yani medh ve zemm edilen her mesleğe yöneldikleri) zaman artık tanıdığımız şeylerden başkasını almaz olduk"[715].

Ez-Zuhrî'nin isnad tatbiki üzerinde gösterdiği titizliği, isnadı ihmal eden kimseleri ikaz etmesinden anlamak mümkindir: Medîne'de İsḥāk İbn ᶜAbdillah, ez-Zuhrî'nin meclisinde oturmuş "Rasûlullah (s.a.s.) buyurdu ki" diyerek hadîs rivayet etmeğe başlamıştı. Ez-Zuhrî onu hemen durdurmuş ve "sana ne oluyor? Allah seni katletsin, yâ İbn Ebî Ferve! Allah'a karşı bu cür'etin nedir? Hadîsini isnad et! Bize ipi ve halkası olmayan hadîsleri rivayet ediyorsun" diyerek azarlamıştır[716]. Ez-Zuhrî'nin, bu çeşit ihtar ve ikazları, isnad zikretmeden hadîs nakleden herkese yönelttiği anlaşılmaktadır. El-Velîd İbn Muḥammed aynı konuda şöyle der: "Ez-Zuhrî ile birlikte Ebū Ḥāzim'e uğramıştık. Hazreti Peygamber şöyle buyurdu, diyerek hadîs nakletmeğe başlayınca, ez-Zuhrî ona şöyle dedi: Ne o, ipi ve halkası olmayan hadîsler görüyorum?"[717].

---

713 Ez-Zuhrî'nin tercemesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Talât Koçyiğit, *İbn Şihāb ez-Zuhrî* (İlâhiyat Fakültesi Dergisi. Cilt: XXI, s. 51-74)

714 İbn Ebî Ḥātim, *el-Cerḥ ve't-taᶜdîl*, IV. 1. 74.

715 Muslim, Ṣaḥîḥ (mukaddime), I. 13.

716 El-Ḥakim Ebū ᶜAbdillah, *Maᶜrifet ᶜulūmi'l-ḥadîs*, s. 6; Ebū Nuᶜaym, *Hılye*. III. 365.

717 Ebū Nuᶜaym, *Ḥılye*, III. 365; İbn Keşîr, *el-Bidāye*, IX. 345.

Ez-Zuhrī'nin isnada verdiği ehemmiyeti gösteren haberlerin en dikkat çekici olanı, isnadı Şām hadîsçileri arasında yayması ve onun ciddi bir şekilde hadîs rivayetinde kullanılmasını sağlamış olmasıyle ilgili olan haberdir. El-Velīd İbn Muslim'in naklettiğine göre "Şām halkı, Rasûlullah şöyle buyurdu, diyerek hadîs rivayet ederdi. Ez-Zuhrī onlara: Yā ehle'ş-Şām! Ne oluyor ki hadîslerinizi ipsiz ve halkasız görüyorum? diye hitap ettikten sonra herkes isnad kullanmağa başladı"[718]. Bu haber, Şām'da muntazam bir isnad tatbikinin, ez-Zuhrī'nin ikaz ve ihtarları neticesinde başladığını göstermeğe yeterlidir. Bununla beraber, aynı haberden çıkartabileceğimiz bizce çok daha önemli bir netice, Medīne'den Şām'a müteaddit defalar gidip gelen ez-Zuhrī-nin, Medīne'de isnadı ihmal eden bazı şahısları ikaz etmesine rağmen, diğer tarafta, bütün Şām halkına aynı ikazı yöneltmiş olmasıdır. Bu husus açıkça göstermektedir ki, İslâm'ın beşiği ve hadisin kaynağı olan, aynı zamanda Dāru's-Sunne adıyle anılan Medīne'de isnad umumiyetle bilindiği halde, bu merkezden bir hayli uzak olan Şām'da bilinmemektedir; yahut hiç olmazsa Medīne'deki kadar yaygın değildir; fakat ez-Zuhrī, ikazları ile Şām ehli arasında da isnad kullanılmasını sağlamıştır[719].

Hadîste muntazam bir isnad tatbikinin mevzû hadîslerin zuhurundan sonra başladığını, Muḥammed İbn Sīrīn'in bu konudaki sözünü de gözönünde bulundurarak yukarıda açıklamıştık. Ez-Zuhrī'nin isnad üzerinde bu kadar titizlik göstermesine sebep olan âmilin de, yine hadîs vaz'ı olduğuna şüphe yoktur. Ez-Zuhrī de diğer hadîs imamları gibi hadîs vaz'ının İslâm için arzettiği büyük tehlikenin farkında ve buna karşı tedbirler almanın gerekli olduğuna inanmaktadır. Nitekim bu tehlikeye karşı hadîsleri yazılı olarak toplamayı bir tedbir çaresi olarak görmüş ve "eğer Şark tarafından bilmediğimiz ve kabul etmediğimiz bir takım hadîsler gelmemiş olsaydı, ne bir hadîs yazardım, ne de yazılmasına izin verirdim" demiştir[720].

---

718 Ez-Zehebī, *Tārīḫu'l-İslām*, V. 148.

719 Burada bir hususu hatırlatmakta fayda vardır: Arapçada, bazan, umuma delâlet eden ibareler kullanıldığı halde, bunlarla husus kasdedilir ve eğer bu manâ anlaşılmazsa yanlış neticelere varılır. Bu bakımdan ez-Zuhrī'nin *yā ehle'ş-Şām* (ey Şām halkı) sözünden bütün Şām halkını anlamamak lâzımdır. Eğer bu manâ anlaşılırsa, ez-Zuhrī'nin, Şam halkı arasında isnad kullanılmasını sağlamasının güçlüğü ileri sürülerek konuyla ilgili haber üzerine şüpheye düşülebilir. Halbuki mezkûr haberde zikredilen *ehlu'ş-Şām* veya *Şām halkı*'ndan maksat, sadece Şām-da hadîsle meşgul olan ve hadîs rivayet eden kimselerdir. Bunların sayıca çok olmadıklarını tahmin etmek güç değildir. Medīne'den gelmiş, halifeler nezdinde ilmiyle büyük itibar kazanmış ez-Zuhrī gibi bir hadîs imamının, Dımaşķ mescidinin bir köşesinde, Şām hadîsçilerinin teşkil ettiği bir halkada, onlara isnadın ehemmiyetini anlatması ve bu suretle hadîs rivayetinde isnad kullanılmasını sağlamış olması her halde güç bir iş olmasa gerektir.

720 El-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Taķyīdu'l-ʿılm*, s. 107–108.

Ez-Zuhrī'nin sözünde "bilinmeyen ve kabul edilmeyen hadîslerin geldiği Şark tarafı" olarak ifade edilen yerin ʿIrāḳ olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Çünkü ʿIrāḳ, ʿAlī İbn Ebī Ṭālib'e beyʿat edilmesinden ve Kūfe'nin hilâfet merkezi olarak seçilmesinden sonra şiʿanın toplu olarak yaşadığı başlıca ülke haline gelmiş, ʿAlī ve evlâdı adına girişilen mücadelede yalan ve dolanın karargâhı olmuştur. Hadîs vazʿının ilk defa şiʿa eliyle başlatıldığı düşünülürse, ʿIrāḳ'ın, mevzû hadîslerin tevziinde oynadığı rolü tahmin etmek güç değildir. Nitekim İmam Mālik bu ülkeyi sahte para basılan bir darbhane (dāru'ż-żarb) ye benzetmiş ve hadîs vazʿını kasederek "şiʿîler burada geceleri basar gündüzleri harcarlar" demiştir[721]. İmam Mālik'in bir nevi hadîs imalathanesi olarak tavsif ettiği ʿIrāḳ, ez-Zuhrī'nin mezkûr sözünde, bilinmeyen ve kabul edilmeyen bir takım hadîslerin üretildiği "Şark tarafı" olarak ifade edilmiştir. Filhakika, ez-Zuhrī'nin ıraklılara yönelttiği bir başka sözünde bu husus açık bir şekilde görülmektedir. Maʿmer İbn Rāşid'in "işittim" diyerek naklettiği bu habere göre ez-Zuhrī Iraklılara şöyle hitap etmiştir: "Yā ehle'l-ʿIrāḳ (ey ʿIrāḳ halkı)! Hadîs bizden bir karış olarak çıkıyor; fakat sizde bir kulaca ulaşıyor"[722]. Bu sözden, Medīne'de rivayet edilen bir hadîsin, ʿIrāḳ'a varınca nasıl tağyir ve tebdil edilerek şiʿanın görüş ve inançlarını destekler bir şekle sokulduğunu kolayca anlamak mümkündür.

İşte, hadîs vazʿının İslâm dini için arzettiği büyük tehlikeyi hissedenlerden biri olan ez-Zuhrī, bu tehlikeyi önlemenin başlıca çaresi olarak, bir taraftan Halîfe ʿOmer İbn ʿAbdi'l-ʿAzīz (99–101) in hadîslerin tedvini ile ilgili emrine uyarak, bidayette hadîs kitabetine muhalif olmasına rağmen, onları yazılı olarak toplamağa başlamış, diğer taraftan hadîs rivayet edenlerin devamlı bir şekilde kontrol edilmelerini sağlamak maksadıyle rivayetlerinde isnad zikrini zaruri görmüş ve her gittiği yerde, isnad zikretmeyen veya hadîs aldığı kimselerin isimlerini rivayetten önce açıklamayan kimseleri ikaz ederek isnad kullanmağa zorlamıştır. Bilhassa Ḥicāz'dan bir hayli uzak olan Şām hadîsçilerinin onun bu ikazları neticesinde isnad kullanmağa başladıkları gözönünde bulundurulursa, hadîsin kaynağı ve aynı zamanda ez-Zuhrī'nin kendi ülkesi olan Ḥicāz'da da onun muntazam bir şekilde kullanıldığını kabul etmek gerekir. Bütün bunlar, Muḥammed İbn Sīrīn'in fitneden sonra isnad tatbikinin başladığını belirten mezkûr sözlerini kesinlikle teyid eder ve her hangi bir tereddüde mahal bırakmaz.

D. HADİSİN TEŞRİİ DEĞERİ ÜZERİNDE MÜNAKAŞALAR

1. Haber çeşitleri

Bazı şeyler vardır ki bunlar, yalnız Allah'ın insana bahşettiği akıl sayesinde bilinir. Meselâ bir, ikinin yarısıdır; dört, iki tane ikinin biraraya gel-

721 Eẕ-Ẕehebī, *el-Munteḳā min Minhāci's-Sunne*, s. 88.

722 Eẕ-Ẕehebī, *Tārīḫu'l-İslām*, V. 143.

mesinden hasıl olur. Yahut, ortada yaratılmış bir şey varsa, mutlaka onun bir de yaratıcısı vardır; yaratıcı olmadan yaratılmış bir şeyin olması mümkin değildir. Bunlar, aklın insana kazandırdığı bilgilerdendir. Diğer bazı şeyler ise, duyu (his) organları vasıtasıyle bilinir. Meselâ insanın söylediği bir sözü, yahut yaptığı bir hareketi bilmek bu yolla olur. Söylenen sözün bilinmesi, onu kulakla işitmeğe, yapılan bir fiilin bilinmesi ise, onu gözle görmeğe bağlıdır. Bazan da söylenen bir sözü işitmeyen, yahut yapılan bir fiili görmeyen kimse, onları işiten veya gören kimsenin haberi sayesinde bilebilir. İşte bu gibi hallerde söylenen sözü veya yapılan fiili haber veren her şahsın sözünde sadık olmaması dolayısiyle, haberin de doğru veya yalan olması ihtimali vardır. Haberin doğruluğu, ya onu haber verenlerin çokluğu dolayısıyle yakînen bilinir; yahutta diğer bazı karineler yardımı ile onun doğruluğu üzerinde zanna dayanan bir kanaat hasıl olur. Hazreti Peygamberin hadîsleri de onun söz ve fiillerinden ibaret olduğuna göre, bunların bilinip öğrenilmesi de ancak haber yolu ile mümkin olur, ve bu bilgi biraz önce işaret olunduğu gibi, onları haber verenlerin durumuna göre ya kesindir, yahutta kesinlikten ziyade zannîdir. İşte, daha sonraki asırlarda tedvîn edilmeğe başlayan usûl kitaplarında Hazreti Peygamberin söz ve fiilleriyle ilgili haberler, vazedilmiş bazı kaidelerin yardımı ile bu yönden değerlendirilmiş ve ortaya çıkan haber çeşitleri verilerek bunların tarifleri yapılmıştır.

Haberlerin bize gelişi itibariyle doğrulukları hakkında kesin kanaata varılanlarla, doğru olup olmadıkları bazı karîneler yardımı ile tesbit olunanlar, usûl kitaplarında iki gurupta mütalaâ edilmiş, birincisine *mutevatir* ikincisine ise *âhâd* haberler denilmiştir.

Hakkında haber verilen söz veya fiili bizzat işitip gören ve sonra da onu işitme veya görme imkânını bulamayan kimselere haber verenlerin sayı bakımından çok olması halinde bu haber mutevatir olur. Eğer haberin müteâkıp nesillerde ağızdan ağıza nakli bahis konusu olursa, yine mezkûr çokluk mutevatirin şartı olarak bâkî kalır; aksi halde, yani çokluğun sayıca azalması halinde, haber mutevatir olmaktan çıkar.

Mutevatirin şartı olan bu çokluğun sayıca belirlenmesi hususunda usûl müellifleri her hangi bir zorlamağa gitmemişlerdir. Bununla beraber mezkûr çokluğu yine de tarif ve tavsif ederek, onun, kasden veya gayri kasdî olarak bir yalan üzerinde ittifak edemeyecek bir çokluk olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir[723]. Bu şartları muhtevi olarak gelen mutevatir haber, onu işitenler için *ılm-i yakîn* ifade eder. Bir başka deyişle o haberin doğruluğu hakkında kesin ve reddi mümkin olmayan bir inanç veya kanaat hasıl olur[724].

---

723 Meselâ bkz. *Hadis ıstılahları hakkında Nuhbetu'l-fiker şerhi*, s. 22–23.

724 Aynı yer.

Mutevatir haber, bizâtihi kesinlik ifade etmesi dolayısiyle hadîs ilminin araştırma konusu içine alınmamıştır; çünkü araştırmadan maksat, hadîsin sahîh olanını sakîm veya zayıf olanından ayırmaktır. Sahîh olanı tesbit edildikten sonra onunla amel edilir. Halbuki mutevatir haber gelişi itibariyle sahîhtir; sıhhati kesindir; araştırmaya tâbi tutulmaksızın onunla amel edilmesi gerekir.

Mutevatir olmayan ikinci gurup haberlere gelince, bunlara âhâd denildiğini yukarıda zikretmiştik. Usûl kitaplarında âhâd haberler geliş yollarına göre, üç gurupta mütalâa edilmişlerdir. Bu haberler ya bir kişi vasıtasıyle gelmiştir ki bunlara *garib* veya *ferd* adı verilmiştir. Yahut iki kişi vasıtasıyle gelmiştir ve *ʿazîz* denilmiştir. Yahutta üç veya üçün üstünde bir kalabalık vasıtasıyle gelmiştir; bunlara da *meşhūr* adı verilmiştir. Ancak bu sonuncuda bahis konusu edilen üçün üstündeki kalabalık, haberi mutevatir yapan kalabalık değildir.

Āḥād kelimesi, lugat yönünden *vāḥıd* veya *aḥad* (bir kişi) in çoğuludur. Bu manāda *haber-i vâhıd*'e "bir kişinin haberi" demek gerekir. Ancak biraz önce de açıkladığımız gibi, hadîsle ilgili usûl kitaplarında *ḥaberu'l-vāḥıd* veya *aḫbāru'l-āḥād* terkibi, ıstılâhî bir manâ kazanmış ve genellikle mutevatirin dışında kalan (meşhûr, azîz ve garîb gibi) haberlere tahsis edilen bir tabir olmuştur.

Hadîs ilminin konusu, sahîh olduğu kadar zayıf olma ihtimali de bulunan âhâd haberlerdir. Bu bakımdan hadîs uleması, mutevatir haberlerin aksine, âhâddan olan her haberi, gerek râvileri yönünden ve gerekse senedinin ittisali yönünden tetkike tâbi tutmuşlar ve sahîhini zayıf ve sakîm olanından ayırmayı gaye edinmişlerdir. Daha önce işaret ettiğimiz ve tarifini verdiğimiz sahîh hadîsle, hasen ve zayıf hadîsler, âhâdın sıhhat yönünden yapılmış üç ayrı bölümüne delâlet eder.

Usûl kitaplarında mutevatir haberin ılm-i yakîn ifade ettiği, İslâm ulemasının ittifaka yakın bir kanaatı olarak belirtildiği halde, haber-i vâhıd hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür: Bazılarına göre haber-i vâhıd zan, bazılarına göre de ilim ifade eder. Onun zan ifade etmesi, râvisinde yanılma ihtimalinin bulunması dolayısiyledir. İbn Ḥazm'e göre bu görüşte olanlar, hanefîler, şâfiʿîler, mâlikîlerin çoğunluğu, mutezile ve havarictir[725]. Maamafih âhâd haberler üzerindeki bu türlü münakaşaların, tamamiyle ıstılaha münhasır kaldığı, mutezile ve havaric dışındaki mezheblerin hiç birinin, âhâd yolla sâbit olan sunnetin dinde huccet olarak kullanılmasını hiç bir zaman reddetmediği ve hattâ onunla amel etmenin vücûbu üzerinde birleştiği görülmektedir.

---

725 Bkz. *el-Iḥkām*, I. 119.

Bizim, yukarıdan beri haberler ve onların kısımları hakkında özet olarak vermeğe çalıştığımız bilgi, dördüncü asırdan itibaren tedvîn edilmeğe başlayan usûl kitaplarına istinad etmektedir. Halbuki üzerinde durduğumuz ikinci asırda, haberlerin taksimiyle ilgili ıstılahların yukarıda açıkladığımız şekliyle yerleşmiş olduğunu gösteren her hangi bir kayda rastlanmaz. Her ne kadar ikinci asırda yaşamış ve üçüncü asrın başında vefat etmiş olan eş-Şāfiʿī (Ö. 204), haber-i vâhıd tabirini kullanmış ve bu haberin, bazı şartların tahakkuku ile huccet olduğu görüşünü şiddetle savunmuş ise de, onun anladığı haber-i vâhıd, daha sonrakilerin anladığı manâda *ʿazīz* ve *meşhūr* denilen çeşitlerini de içine alan haber değil, fakat yalnız bir kişinin yine bir kişiden rivayet ettiği haberdir. Eş-Şafiʿī buna *ḫaber-i ḫāṣṣa* da demiştir. Nitekim *er-Risāle* adlı meşhur eserinde, en azından huccet olabilecek haberin tarifini yapmasını isteyen kimseye bu haberi şöyle tarif etmiştir: "Hazreti Peygambere, yahut ondan sonraki bir şahsa müntehi olana kadar bir kişinin bir kişiden rivayet ettiği haberdir"[726]. Ancak eş-Şāfiʿī'ye göre, böyle bir haberle huccet, bazı şartların biraraya gelmesiyle kaim olur. Bu şartlar şöyle sıralanmıştır: Haberi rivayet eden kimsenin, dininde sika, sözünde sıdk ile marûf, ne rivayet ettiğini iyi bilip anlar (ākıl), lafız yönünden hadîsin manâsını bozacak şeylere vâkıf, hadîsi işittiği şekilde harfiyyen rivayet eder, manâ üzere nakletmez,-çünkü manâ üzere nakleder ve manâyı bozacak şeyleri de bilmezse helâli harama çevirebileceğini anlamaz; fakat hadîsi harfiyyen rivayet ederse böyle bir endişeye mahal kalmaz, eğer hıfzından rivayet ederse hâfız, kitabından rivayet ederse onu iyi bellemiş, bir hadîsin rivayetinde başkalarıyle birleşmişse hadîsinin onların hadîsine muvafık, mülâkı olduğu kimseden işitmediği şeyi rivayet etmek suretiyle mudellis olmaktan ve sikâtın Hazreti Peygamberden rivayet ettikleri şeye muhalif olarak hadîs rivayet etmekten berî olması lâzımdır. İşte bu şartlar, kendisinden hadîs rivayet ettiği kimsede de bulunmalıdır ve bu hal mevsûl olarak Hazreti Peygambere veya onun dûnundaki kimseye varıncaya kadar devam etmelidir. Böyle olunca haber-i vâhıd huccettir"[727].

Eş-Şāfiʿī tarafından ileri sürülen bu şartlar, bizim daha önce üzerinde durduğumuz ve tarifini verdiğimiz sahîh hadîsin şartlarıdır; bütün hadîs âlimleri bu şartlar üzerinde ittifak etmişler ve bu şartları ihtiva eden hadîsin sahîh olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir husus vardır: Eş-Şāfiʿī bu şartlarla, bir taraftan sahîh hadîsi vasfederken, diğer taraftan, haber-i vâhıdin huccet olmasını sağlayan vasıfları sıralamıştır ve onun nazarında haber-i vâhıd, daha sonraları kelimenin kazandığı, meşhur,

726 Bkz. s. 369.
727 Aynı eser, s. 370–371.

aziz ve garib çeşitlerini içine alan ıstılah manâsı değil, delâlet ettiği lugat manâsıdır; yani onun, Hazreti Peygambere mevsûl olarak müntehi olana kadar yalnız bir kişinin bir kişiden rivayet ettiği haberdir.

Eş-Şafiᶜī'nin haber-i vâhıdle kasdettiği bu manâyı görüşünü isbat etmek için ileri sürdüğû delillerinde de açıkça görmek mümkindir. Haber-i vâhıdin tesbitinde kendisinden bir haber, yahut bir delâlet, yahutta bir icmâ nassı zikretmesini isteyen kimseye, eş-Şāfiᶜī şu delilleri ileri sürmüştür:

1) "Hazreti Peygamber buyurmuştur ki: Benim sözümü dinleyip ezberleyen ve olduğu gibi başkasına duyuran kimse (ᶜabd)nin yüzünü Allah ağartsın. Bazan fıkıh hâmili fakîh olmayana, bazan da kendisinden daha fakîh olana nakleder. Üç şey vardır ki, müslümanın kalbi hiç bir zaman onlara kapalı kalmaz: İşlediğini sırf Allah için ihlâsla yapmak, müslümanlara nasihat etmek ve müslüman cemaatından ayrılmamak; zira duâları onları arkalarından çepe çevre kuşatmıştır".

Bu hadîsinde Hazreti Peygamber, sözünün dinlenip ezberlenmesini ve olduğu gibi bir başkasına duyurulmasını emrettiği zaman, bu emrin muhatabı olan kişi (ᶜabd), tek bir kişidir. Bu, Hazreti Peygamberin, ancak, sözünün kendisine duyurulan kişi için huccet olabilecek bir kimseye duyurmayı emrettiğine delâlet eder[728].

2) Bir adam, oruclu olduğu halde karısını öper; fakat sonradan bu hareketinden büyük bir endişeye düşerek karısını mesele hakkında sorması için Hazreti Petgamberin evine gönderir. Kadın Ummu'l-mu'minîn Umm Seleme'nin yanına girer ve hâdiseyi ona anlatır. Umm Seleme, Hazreti Peygamberin de oruclu iken öptüğünü haber verir. Kadın evine döner ve kocasına Umm Seleme'nin sözünü nakleder. Ne var ki adam, biz Peygamber gibi değiliz; Allah dilediği şeyi Peygamberine helâl kılar, diyerek meseleyi büyütür. Kadın tekrar Umm Seleme'ye gider. Bu sefer yanında Hazreti Peygamberi de bulur. Rasûlu'llah (s.a.s.) meseleyi öğrenince Umm Seleme'ye "benim de aynı şeyi yaptığımı bildirmedin mi?" der. Umm Seleme "bildirdim; fakat kocası, biz Allah'ın Rasûlü gibi değiliz, diyerek meseleyi büyütmüş" cevabını verince, Hazreti Peygamber sinirlenir ve "Allah'a yemin ederim ki, ben sizin en çok mütteki olanınız ve Allah'ın hududunu en iyi bileninizim" buyurur.

Eş-Şāfiᶜī bu habere istinaden der ki: Hazreti Peygamberin Umm Seleme-ye "bu işi benim de yaptığımı haber vermedin mi?" sözünde, Umm Seleme-nin kendisinden naklettiği haberin, kabulü câiz olan haberlerden olduğuna

728 Aynı eser, s. 401-403.

delâlet vardır; çünkü Hazreti Peygamber, Umm Seleme'ye kendisinden haber vermesini emrettiği zaman, ancak, onun haberinde, haber verdiği kimse için huccet olan şeyi emretmiştir[729]. Bir başka ifade ile, Hazreti Peygamber, kendisinden naklen Ümm Seleme'nin vereceği haberin işiten kimse için huccet olduğunu bilerek zevcesine "benim de aynı şeyi yaptığımı o kadına haber vermedin mi?" demiştir. Bu, Hazreti Peygamber nazarında sıdk ehlinden olan zevcesinin, yani tek bir kişinin haberidir.

3) İbn ʿOmer'den rivayet olunduğuna göre Ḳubā'da sabah namazı kılınırken bir haberci gelir ve Hazreti Peygambere Kur'ân (dan bir âyet) inzal olunduğunu ve kıbleye dönülmesinin emredildiğini haber verir. Önceden yönleri Şam ciheti (Ḳudüs) ne dönüktü; haberden sonra Kaʿbe'ye dönmüşlerdir.

Ḳubā'lılar Ansarın önde gelenlerinden olup fıkıh ehli idiler. Kendileri için bir huccet bulunmadıkça Allah'ın farz kıldığı kıbleyi terketmezlerdi. Hazreti Peygamberle karşılaşmadılar. Kıblenin tahvili hakkında Allah'ın inzal ettiği âyeti işitmediler. Haber-i âmme ile değil, fakat Allah'ın Kitabı ve Peygamberinin sunneti ile ve bizzat ondan işiterek daha önce bir kıbleye yönelmişlerdi. Halbuki şimdi, haber-i vâhıdle, yani kendilerince sıdk ehlinden olan bir kişinin kıblenin tahvili hakkında Hazreti Peygamberden getirdiği haberle, üzerlerine farz olan kıbleden bir başka kıbleye dönüyorlardı ve bunu da, sıdk ehlinden olan bir kimsenin haberiyle huccetin sâbit olduğunu bilerek yapıyorlardı. Eğer kıblenin tahvili hakkında Hazreti Peygamberden gelen haber-i vâhidi kabul etmeleri farz değil de caiz şeylerden olsaydı -aslında farzdır- Hazreti Peygamber onlara şöyle derdi: Siz bir kıbleye yönelmiştiniz. Benden bizzat işitmedikçe, yahut âmmenin, yahutta bir kişiden fazla kimselerin benden getirecekleri haberle sizin için huccet kaim olmadıkça bu kıbleyi terketmemeniz gerekirdi[730].

4) Enes İbn Mālik anlatır: "Ebū Ṭālḥa, Ebū ʿUbeyde İbnu'l-Cerrāḥ ve Ubeyy İbn Kaʿb'a hurma şarabı dağıtırdım. Bir gün bir habefrci geldi ve şarabın haram kılındığını söyledi. Bunun üzerine Ebū Ṭālḥa: Yâ Enes! Kalk ve şu şarap kabını kır, dedi. Kalktım ve bir taşla kabı kırdım".

Bu haberde ismi geçen sahabîlerin ilim ve mevkilerinin üstünlüğünü, Hazreti Peygamberle sohbetlerinin derecesini hiç kimse inkâr etmez. Şarab helâldi ve içiyorlardı. Fakat bir haberci geldi ve onun haram kılındığını haber verdi. Şarap kaplarının sâhibi olan Ebū Ṭalḥa onların hemen kırılmasını emretti. Ne o, ne içlerinden bir diğeri ve ne de hepsi: "Biz şarabın helâl ol-

729 Aynı eser, s. 405–406.
730 Aynı eser, s. 406–408.

duğunu biliyoruz. Hele Allah'ın Rasûlünü görelim; yahutta haber-i âmme (mutevatir haber) bize gelsin, (sonra şarabı terkederiz)" demediler. Onlar helâl olan bir şeyi dökmenin israf olduğunu bildikleri için bunu yapmazlardı; israfçı değillerdi. Yaptıkları şeyi Hazreti Peygambere haber vermeyi ihmal etmedikleri gibi, haber-i vâhıd kabul edilir bir şey olmasaydı, Hazreti Peygamber de onun kabulünden onları nehyetmekten geri kalmazdı[731].

5) Hazreti Peygamber Muʿāẕ İbn Cebel'i Yemen'e göndermiş ve kendisine itaat edenlerin etmeyenlerle savaşmasını, Allah'ın üzerlerine farz kıldığı şeyleri onlara öğretmesini, vâcib olan sadakayı onlardan almasını emretmişti. Hazreti Peygamberin Muʿāẕ İbn Cebel'i seçmesi, yemenlilerin onu tanımaları, mevkiine ve doğruluğuna güvenmeleri dolayısıyle idi[732]. Böyle bir kimsenin haberi onu işitenler için huccet olmasa idi, Hazreti Peygamber Muʿāẕ ile birlikte haberleri huccet olabilecek bir kalabalığı Yemen'e göndermekten geri kalmazdı.

6) ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb cenin hakkında Hazreti Peygamberden her hangi bir haber bulunup bulunmadığını araştırırken, Ḥamel İbn Mālik İbni'n-Nābiğa çıkmış ve ona şu haberi nakletmiştir: Bir gün iki karımdan biri hâmile olan diğerine sopa ile vurdu ve karnındaki ceninin ölü olarak doğmasına sebep oldu. Bu hâdise üzerine Allah'ın Rasûlü *gurra* ile, yani vuranın ötekine bir köle veya câriye vermesi ile hükmetti. ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb bu haberi duyunca şöyle demiştir: Eğer bunu işitmemiş olsaydım başka bir hüküm -diğer bir rivayete göre, nerede ise kendi re'yimizle hüküm-verecektik[733].

7) ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb şöyle diyordu: "Diyet aklı bâliğ olan kadın içindir. Kadın kocasının diyetinden hiç bir şeye vâris olmaz". Fakat eẕ-Ẓaḥḥāk İbn Sufyān çıkıp da Hazreti Peygamberin, kendisine "Eşyem eẕ-Ẓıbābī'nin diyetinden karısını vâris kılmasını yazdığını" haber verince, ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb kendi görüşünden rücû etmiştir[734].

Eş Şāfiʿī, bu son iki habere *İḫtilāfu'ül-ḥadīs* adlı eserinde de temas etmiş ve şöyle demiştir: "Bu haberler, haber-i vâhıdin, onu haber verenin sıdkına güvenildiği zaman kabul edilmesi gerektiğine delâlet ederler. Eğer böyle bir haberi her hangi bir hal dolayısıyle reddetmek icabetseydi, her şeyden önce ʿOmer İbnu'l-Ḫaṭṭāb bunu yapar ve meselâ eẕ-Ẓaḥḥāk'e "sen Necid ehlinden birisin" ve Ḥamel İbn Mālik'e de "sen Tihāme ehlinden birisin. Her ikiniz de Hazreti Peygamberi görmediniz; yahut onunla sohbetiniz çok az. Ben ve

731 Aynı eser, s. 409-410.
732 Aynı eser, s. 416.
733 Aynı eser, s. 427
734 Aynı eser, s. 426

muhacirûn ile ansardan bir çok kimse onunla beraberdik. Ondan naklettiğiniz bu haberler nasıl bizim meçhulümüz kaldı da siz öğrendiniz? Her ikiniz de rivayet ettiğiniz haberde teksiniz. Onları sizlerden başka rivayet eden olmadı. Yanılmanız veya unutmanız mümkindir" diyebilirdi. Fakat bunları söylememiş ve kadının kocasının diyetine vâris kılınması ile düşük cenin hakkında kendi görüşünü terkederek rivayet edilen bu haberlere tâbi olmuştur. ʿOmer'in düşük cenin hakkındaki görüşü, eğer cenin canlı düşerse diyeti yüz deve, idi; ölü düşerse hiç bir şey lâzım gelmez, diyordu. Allah, elçisi dili ile dilediği şeye mahlûkatın ibadet ve ittibaını zaruri kılar. Hiç kimse, Hazreti Peygamberden gelen bir haber için kendi görüşüne dayanarak niçin ve nasıl suallerini sıralamağa ve sözüne güvendiği kimsenin haberini -bu haber yalnız bir kişi tarafından rivayet edilmiş olsa bile- reddetmeğe mezûn değildir"[735].

Eş-Şâfiʿî'nin, haber-i vâhıdin huccet olarak tesbitinde ileri sürdüğü delilleri daha da çoğaltmak mümkindir. Bu delillerin hepsi, onun, haber-i vâhıdi tek bir kişinin haberi olarak anladığını gösterir. Nitekim bu husus, kıblenin tahvili ile ilgili haber hakkında eş-Şâfiʿî'nin "eğer haber-i vâhıdle huccet sâbit olmasa idi, Hazreti Peygamber onlara şöyle derdi: Siz bir kıbleye yönelmiştiniz. Benden bizzat işitmedikçe, yahut âmmenin, yahutta bir kişiden fazla kimselerin getirecekleri haberle sizin için huccet kaim olmadıkça bu kıbleyi terketmemeniz gerekirdi" meâlindeki sözlerinde açıkça görülmektedir. Eş-Şâfiʿî bu sözde, haber-i vâhıd yanında haber-i âmme dediği mutevatir haberle, bir kişiden fazla kimselerin naklettikleri haberi de zikretmiş ve bir kişinin haberiyle huccetin sâbit olduğu, bunun için haber-i âmmenin veya bir kişiden fazla kimselerin haberinin şart olmadığı görüşünü savunmuştur.

Eş-Şâfiʿî'nin haber-i vâhıd hakkındaki bu görüşü, birbirinden çok az fasılalarla vefat etmiş olan diğer mezheb imamlarının da görüşleridir; yanı hepsi de haber-i vâhıdi huccet olarak kabul etmişler ve mezheblerinin tesisinde bu haberleri kullanmışlardır. Ancak yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, haber-i vâhıdle huccet, râvinin adalet ve zabtı gibi bazı şartların vücûdu ile sâbit olur. Bu konuda, elbette ki, her imamın kendine hâs bazı şartları vardır ve bu şartlar biraraya gelmedikçe haberin kabulü mümkin olmaz. Bu bakımdan bir imamın kabul ettiği haber, diğer bir imam tarafından kabul edilmemiş ise, bu, hiç şüphesiz şarta müteallık ihtilâflar yüzündendir.

İkinci hicrî asırda haber-i vâhıdle ilgili genel kanaat bu olunca, haberlerin mutevatir, meşhur, azîz ve garîb olarak çeşitli kısımlarda mütalâa edilmelerinin, bunlardan hangilerinin ılm-i yakîn veya zan ifade ettikleri, yahut

735 Bkz. Iḫtilāfu'l-ḥadīş (Kitabu'l-Umm'un VII. cildinde), VII, 20-21; keza bkz. *er-Risāle* s. 429 (1 No. lu dipnot).

hangilerinin yalnız amelî hangilerinin de hem amelî hem itikadî sahalarda hüccet olmağa sâlih bulundukları hususunda daha sonraki devirlerde şiddetini artıran münakaşaların bir neticesi olduğuna kolayca hükmedilebilir. Filhakika sonraları ortaya çıkan ve haber-i âhâdın itikadî konularda hüccet olarak kabul edilemiyeceği görüşüne meyleden bazı kanaatlara rağmen, kabir azabı, munker nekir, havz, şefaat, muvahhıdlerin bir müddet sonra cehennem ateşinden kurtarılmaları ve ru'yetu'llah gibi itikadî konular, ehl-i sunnet mezheblerinin îman edilmesi gereken akaid konuları içinde yer almıştır ki, bu konuların hepsi de âhâd yolla gelmiş hadîslerden alınmıştır.

2. Hadîslerin değeri üzerinde münakaşalar

İmamet ve hilâfet meselesinin müslümanlar arasında sebep olduğu anlaşmazlık, oldukça erken bir devirden itibaren silâhlı çatışmaya dönüşmüş, bu çatışma ise, daha önce de açıkladığımız gibi, kendi görüşlerinde haklı olduklarını iddia eden ve bu görüşlerini dinî nasslarla teyid etmeğe çalışan birbirine düşman fırkaların doğmasına yol açmıştır. Dinî nassa dayanma ihtiyacı, bazan kendisini o kadar şiddetle hissettirmiştir ki, bu fırkalar, nass bulamadıkları zaman onları düzmek veya uydurmak zorunde kalmışlar ve çok iyi bildiğimiz gibi, mevzû hadîsler böyle bir faaliyetin neticesi olarak birden bire ortaya çıkmış ve kısa zaman içinde sayıları bir hayli kabarmıştır.

Hadîsin İslâm dinindeki yeri ve değeri malûmdur. Kur'ânı Kerîmden sonra teşrîin ikinci kaynağı oluşu, kitabımızın baştaraflarında da işaret ettiğimiz gibi, muhtelif Kur'ân âyetleriyle kat'ıyyet kazanmıştır. Onun bu değerini isbat etmek için başka delillere elbette ihtiyaç yoktur. Nitekim ikinci asırdan itibaren ortaya çıkmağa başlayan fıkıh mezheblerinin teşekkülünde hadîslerin oynadığı rol de bunun bir başka delilidir. Fakat mevzû hadîslerin zuhurundan ve geniş çapta yayılmasından istihrac edebileceğimiz bir değer hükmü daha vardır ki, biz bunu, garîb karşılanmaması gereken bir espri içinde belirtmek istiyoruz. Bu da hadîsin değerine paralel olarak hadîs vazʿının gelişmiş olmasıyle ilgilidir. Gerçekten, bir şey ne kadar değerli ise, ona sahip olma arzusu da o kadar şiddetli olur. Eğer bu kaideyi, imamet ve hilâfet kavgalarının ortaya çıkardığı fırkaların dinî bir nass olarak hadîse duydukları ihtiyaç yönünden ele alacak olursak, diyebiliriz ki, eğer hadîs müslümanlar arasında bu derece kesin bir değer ifade etmemiş olsaydı, ne bu fırkalar hadîs vazʿına mukabil İslâm'ın kebîreden saydığı yalancılığı yüklenmek lüzûmunu hissederlerdi; ne de onların dışındakiler kendi gayeleri için aynı gabaveti işlerlerdi. Oysa ki onlar, hadîs vazʿını yegâne kurtarıcı bir çare olarak görmüşler ve her şeye rağmen bu işi gerçekleştirmişlerdir. Bu da, hadîsin şüphe götürmez üstünlüğünü gösteren bir delildir. Maamafih vazettikleri hadîsler,

gerçekte, onlara bir kurtuluş yolu sağlayamamışsa, bu elbette, Allah'ın doğrulara yardımı ve asıl hadîsçilerin onların oyunlarını bozmaları sayesinde olmuştur.

Hadisin kısaca işaret ettiğimiz bu üstün değeri müslümanlar arasında yaygın bir şekilde kabul edilmiş olmakla beraber, ikinci asırda hadîse karşı yeni bir cereyanın başlatıldığı anlaşılmaktadır. Bu cereyan kısmen veya tamamen, hadisin İslâm teşriindeki asliyyetini inkâr esasına dayanmış; bu suretle hadîs, yalancıların uydurdukları sözlerle onu ifsad etmeğe çalışanların yanında, bir de inkârcıların tasallutuna maruz kalmıştır.

Hadîsi kısmen veya tamamen inkâr edenleri, bize, eş-Şāfiʿī haber vermektedir. Hadîsin yılmaz müdâfilerinden biri olan bu büyük imam, *el-Umm* adlı eserinde üç tâifeden bahsetmiş ve bunlarla yaptığı münakaşaları özetlemiştir[736]. Eş-Şāfiʿī'nin verdiği bilgiye göre, bu üç taifeden biri, Kur'ânın hadîse muhtaç olmadığı ve esasen hadîs râvilerinin, hata, unutkanlık ve yalandan sâlim bulunmadıkları cihetle, hadîsin İslâm teşriinin asıllarından biri olamayacağı görüşünü ileri sürerek onu tamamen inkâr etmiştir. Diğer bir taife, hadîsin Kur'âna zâid bir hüküm getiremiyeceğini ve ancak onu beyan edebileceğini ve dolayısiyle Kur'anda asılları bulunan ve beyan mahiyetinde vârid olan hadîslerin alınabileceğini ileri sürerek onları kısmen reddetmiştir. Üçüncü tâife ise, râvileri adalet ve zabt yönünden ne derece güvenilir olurlarsa olsunlar, âhâd yolla gelen hadîslere itimad edilmeyeceğini, bu sebeple yalnız mutevatir olan hadîslerin alınabileceğini iddia ve dolayısiyle hadîslerin tamamına yakın bir kısmını inkâr etmiştir.

Eş-Şāfiʿī, hadîsleri tamamen reddeden tāifeden bahsederken şöyle der: "Ashabının mezhebine göre ilim ehline mensup birisi bana dedi ki: Sen bir Arabsın. Kur'ân senin mensup olduğun milletin dili ile nâzil oldu. Sen Kur'ânı iyi bilirsin. Bu kitapta Allah'ın inzal ettiği farzlar vardır. Birisi bunlardan şüphe etse, yahut Kur'ânda iltibasa düşse, onu hemen tövbeye davet edersin; tövbe etmese öldürürsün. Allah Ta'âlâ Kur'ân hakkında "onu her şeyi beyan için indirdik" buyurur. Allah'ın farz kıldığı bir şey hakkında, senin, yahut bir başkasının, bir defa bu farz âmmdır; bir başka defa da hâstır, yahut bir defa o şeydeki emir farzdır, bir başka defa da delâlettir, demeniz nasıl câiz olur? Aralarında böyle ayırımlar yaptığın pek çok şey vardır. Elinde bir, iki, yahut, üç hadîs var; birisinden rivayet ediyorsun; o bir başkasından, o da bir başkasından: böylece isnadı Hazreti Peygambere kadar ulaşıyor Bununla beraber sen ve senin mezhebinde olanlar, karşılaştığımız, hatta sıdk ve hâfıza yönünden başkalarının üstünde tuttuğunuz kimselerden hiç birini, yine de

736 Bkz. *Kitābu'l-umm*, VII. 250.

galattan, unutkanlıktan ve hatadan tebriye etmiyorsunuz. Ve hattâ görüyorum ki, bir çok kimseler hakkında, fulan şu hadîste, fulan da bu hadîste hata etti, diyorsunuz. Birisi, kendisiyle helâl veya haram kıldığınız ılm-i hâssa (haber-i vâhıd) dan bir hadîs hakkında "Hazreti Peygamber bunu söylemedi; siz yahut onu size rivayet eden hataya düştünüz; veya siz yahut onu size rivayet eden yalan söylediniz" dese, onu tövbeye davet etmiyorsunuz; ona "bu söylediğin ne kadar kötü bir söz" demekten öte bir şey de söylemiyorsunuz. Hiç Kur'ân ahkâmı ile, durumlarını açıkladığınız böyle bir kimsenin haberi arasında tefrik yapmamak câiz olur mu? Siz böyle kimselerin haberlerîni Allah'ın kitabı yerine koyuyor, onlarla verip, onlarla menediyorsunuz..."[737].

Görüldüğü gibi, eş-Şāfiʿī'ye hadîsin değeri hakkında bu sözleri söyleyen şahıs, Kur'ândan başka bir şey kabul etmemekte ve râvileri, yalandan, hatadan ve nisyandan berî olmayan hadîsin Kur'ân mertebesine yükseltilmesine ve onunla Kur'ân âyetlerinin tahsis, takyid veya tafsîl yolu ile beyan edilmesine karşı koymaktadır. Oysa ki eş-Şāfiʿī, yukarıda bir kısmını naklettiğimiz bu münakaşada, muhatabına verdiği cevapta, Allah Ta'âlânın, Hazreti Peygamberin emrine tâbi olmayı üzerimize farz kıldığını ve "Rasûl'ün size getirdiğini alın, nehyettiği şeyden de sakının" buyurduğunu belirtmiş, Hazreti Peygamberin devrine yetişmeyen ve onu görmeyen kimselerin, onun emrine tâbi olmak hususundaki farzı edâ edebilmelerinin de ancak haber yolu ile mümkin olabileceğini söylemiştir[738]. Keza eş-Şāfiʿī'nin açıkladığına göre, namaz, zekât ve hacc gibi mücmel olarak zikredilen farzların, hadîsin beyanı olmaksızın anlaşılıp edâ edilmesi de mümkin değildir[739].

Eş-Şāfiʿī, hadîsleri tamamen reddeden mezhebe mensup bir şahısla yaptığı bu münakaşa sırasında, hakkında Kur'ân nassı bulunan şeylerle ilgili hadîslerin kabul edilebileceğini, fakat bunun dışındaki haberlerin kabul edilmemesi gerektiğini ileri süren taifeyi de zikreder[740] ve bunların da, hakkında Kur'ân nassı bulunmadıkça hiç kimse üzerine her hangi bir farzın terettüb etmiyeceğine dair birinci taifenin sahip olduğu görüşe yakın görüşler ileri sürdüklerini açıklar. Eş-Şāfiʿī'ye göre bu görüş de, nâsih ve mensûhun, hâs ve âmmın bilinmesine imkân vermez[741].

Eş-Şafiʿī'nin haber-i hâssa dediği haber-i vâhıdi reddeden üçüncü taife hakkında verdiği bilgi de şöyledir: "Bir taife de, haberleri tesbit etmenin

737 Aynı eser, VII. 250.
738 Aynı eser, VII. 251.
739 Aynı eser, VII. 252.
740 Aynı yer.
741 Aynı yer.

ümmet için lüzumlu olduğu hususunda bize muvafakat etti. Benim, sunneti reddedenlere karşı huccet olarak kullandıklarımı, onlar da sunnetin huccet olduğunu isbat için yeterli görüyorlar ve buna muhalefet edenleri şiddetle sıkıştırıyorlar. Onlardan bir gurup toplu olarak ve münferid halde benimle konuştular. Onların münferiden ve toplu olarak benimle ne konuştuklarını ve benim onlara ne cevap verdiğimi nakletmek için aynen bellemiş değilim. Onların delillerini çürütmeğe gayret ettim. Söylediğim bazı şeyleri ve kimlere söylediğimi, onları ilzam edeceğini bilerek zikrediyorum. Allah'tan beni korumasını ve muvaffak kılmasını dilerim. Onların söyledikleri şeylerden bir kısmı şöyledir: Hâkim olsun müfti olsun, ancak ihata ettikleri cihetle hükmedip fetva verebilirler. İhata, zâhirde ve bâtında hak olan ve Allah ındinde kendisiyle şehadet olunan ilimdir. Bu ise, Kitapla, üzerinde icmâ hasıl olan sunnetle ve insanların hakkında birleşip ayrılığa düşmemeleriyle hasıl olur. Bu takdirde hüküm daima birdir. İşte böyle olduğu zaman onları kabul etmemiz lâzım gelir. Meselâ öğle namazı dört rik'attır; çünkü üzerinde niza yoktur; hiç bir müslüman ona karşı gelmemiştir. Hiç kimsenin ondan şüphe etmesi mümkin değildir..."[742].

Görüldüğü gibi bu taife de, hadîslerin mühim bir kısmını reddederken, kabul edilebilecek hadîs cinsini tavsif etmiş ve bunun, müslümanların topluca üzerinde ittifak ettikleri, şüphe ve tereddüde mahal olmaktan uzak haber cinsinden olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Onların bu görüşünden anlaşıldığına göre, bir veya bir kaç kişi tarafından rivayet edilen hadîs ki daha sonraları usûlcüler bunlara ahâd adını vermişlerdir; râvileri ne derece âdil ve zâbıt olurlarsa olsunlar, hataya düşmekten ve nisyan illetine maruz kalmaktan masûn bulunmadıkları cihetle kabule şâyân değildir. Buna mukabil müslümanların kabulünde ittifak ettikleri hadîsler ise âmme tarafından yine ittifakla nakledildikleri için bunlar üzerinde hiç kimsenin şüphe ve tereddüdü olamaz. Bu taifenin hadîslerle ilgili bu görüşü kısaca özetlenmek gerekirse, diyebiliriz ki, âhâd yolla gelen hâdisler kabule şayân değildir ve dinde huccet olarak kullanılamaz. Kabule şayân olan hâdisler ise, yalnız âmmenin rivayeti olan ve mutevatir denilen hadîslerdir.

Eş-Şâfiʿī, bu üç taifenin iddialarını, bahis konusu ettiği münakaşa sırasında kısaca cevaplandırmıştır. Fakat bunlara karşı onun asıl cevabı *er-Risâle* adlı meşhur eserinde yer almıştır. Bu cevaplar, hadîsi kısmen veya tamamen inkâr etmekte muannid olmayan her akl-ı selîm sâhibini ikna edecek mahiyettedir.

Eş-Şâfiʿī, hadîsi kısmen veya tamamen reddeden bu üç fırkayı, yahut münakaşa ettiği fırka mensuplarını zikretmemiş, onların kimler olduğunu

742 Aynı eser, VII. 254–255.

açıklamamıştır. Bununla beraber *Tārīḫu-t-teşrīᶜ el-İslāmī* müellifi Şeyh el-Ḫuẓarī, hadîsleri külliyyen reddeden taifeyi bahis konusu ederek şu görüşü ileri sürmüştür: "Eş-Şāfiᶜī bu görüşe sahip olan kimsenin şahsiyyetini açıklamamıştır; tarih hakkında da bize açıklayıcı hiç bir bilgi vermemiştir. Ancak müteâkıp bahiste hebr-i hâssayı reddeden kimselerle yaptığı münakaşa sırasında, hadîsleri külliyyen reddeden mezheb sahibinin Baṣra'ya mensup olduğunu tasrîh etmiştir. Bu sıralarda Baṣra, kelâmî ilimlerin hareket merkezi idi ve mutezile mezhebi burada neş'et etmiş, ileri gelenleri ve yazarları burada yetişmişti. Bunlar hadîs ehline karşı husumetleriyle de marûf idiler. Her halde hadîsleri reddeden görüş sahipleri bunlardan olacaktı. Bu zan, bende, Ebu Muhammed Abdullah İbn Muslim İbn Ḳuteybe (Ö. 276) nin *Te'vīlu muḫtelifi'l-ḥadīs* adlı kitabını gördükten sonra daha da kuvvetlendi. İbn Ḳuteybe, bu kitabın baş tarafında "Allah seni tâatıyle mes'ûd, sıyanetiyle muhafaza ve hak yolda rahmetiyle muvaffak edip kendi ehlinden kılsın. Bana kelâm ehlinin hadîs ehline küfrettiklerini, onları imtihana çektiklerini ve kitaplarında bol bol onları zemmederek yalancılıkla ve mütenakız hâdis rivayet etmekle suçladıklarını yazıyorsun" dedikten sonra, en-Naẓẓām ve el-Cāḥıẓ gibi mutezilenin ileri gelen kelâmcılarının hadîs ehline nasıl hücûm ettiklerini anlatmıştır"[743].

El-Ḫuẓarī'nin, hadîsleri külliyyen reddeden bu taifenin kimler olduğu hakkındaki tahmininde bir hakikat payının bulunduğuna şüphe yoktur. Zira mutezilenin bütün ileri gelen imamları haber-i âhâdı kabul etmedikleri gibi, mutevatir haberlerin de bazan yalan olduğunu ileri sürerek onların delil olarak alınamayacağını iddia eden mutezilî imamlar vardır. Bunu anlamak için mutezileden söz eden bazı kaynaklara göz atmak yeterlidir.

3. Mutezile ve hadîs

a. *Vāṣıliyye fırkası*

İlk mutezile imamlarından Vāṣıl İbn ᶜAṭā'ya nisbetle onun görüşünde olanların teşkil ettiği fırkaya Vāṣıliyye denilmiştir.

Müslümanlar arasında zuhur eden siyasî mücadelenin, tesiri akaid üzerinde de görülen fikir ayrılıklarına sebep olduğunu ve bunun neticesinde bir takım itikadî mezhablerin ortaya çıktığını daha önceki bahislerimizde incelemiştik. Mutezilenin doğuşundan bahsederken de, ᶜOsmān İbn ᶜAffān'ın öldürülmesinden ve ᶜAlī ile Muᶜāviye arasında çıkan savaştan sonra müslümanlar arasında yoğunlaşan îman-küfür münakaşalarına temas etmiş ve bu sıra-

743 El-Ḫuẓarī'nin bu görüşleri için bkz. *Tārīḫu't-teşrīᶜ el-İslāmī*, s. 185–86.

larda el-Ḥasan el-Başrî (Ö. 110) nin talebesinden biri olan Vāṣıl İbn ʿAṭā' (Ö. 131) nın, murtekibu'l-kebîre (büyük günah sahibi)nin mü'min de kâfir de olmadığı, fakat menzile beyne menzileteynde (îman ile küfür arasında) bulunduğu görüşünü ortaya atarak hocasından itizal ettiğini ve bu itizalin, ileride mutezile adıyle anılacak olan büyük bir itikadî mezhebin doğumu olduğunu açıklamıştık. El-Ḥasan el-Başrî, Başra'nın ileri gelen imamlarındandı ve Başra câmiinde bir kürsüsü ve etrafında bir de ilim halkası bulunuyordu. Vāṣıl İbn ʿAṭā' ise, bu halkayı teşkil eden ve el-Ḥasan el-Başrî'den ilim alan talebeden birisi idi. Bu bakımdan mutezilenin doğum yeri Başra oluyordu; doğum tarihi ise, birinci asrın sonları ile ikinci asrın başlarına rastlıyordu.

El-Ḥasan el-Başrî'ye karşı davranışıyle yeni doğan mezhebe bir de ad bulmuş olan Vāṣıl İbn ʿAṭā', hocasından ve diğer müslümanlardan değişik bazı görüşlerle ayrılmıştır. Ebū Manṣūr el-Bağdādî (Ö. 429), Vāṣıliyye fırkasından bahsederken, hâricîlerden Ezāriḳa'nın, Ṣufriyye'nin, Necedāt ve İbāẓıyye'nin murtekibu'l-kebîre hakkındaki görüşlerini zikretmiş, bu arada tâbiûn uleması ile ekserî ummetin görüşüne de işaret ettikten sonra, Vāṣıl İbn ʿAṭā'nın bütün bu görüşlerden farklı bir görüşle ortaya çıktığını ileri sürerek onun hakkında şu bilgiyi vermiştir:

"Sonra Vāṣıl üçüncü bir bidʿatla seleften ayrıldı. O, kendi asrında bütün müslümanların, ʿAlî ve ashabı, Ṭalḥa, Zubeyr, ʿĀişe ve diğer Cemel ashabı hakkında muhtelif görüşlere sâhip olduklarını görüyordu: Hâricîler, Ṭalḥa, Zubeyr, ʿĀişe ve taraftarlarının Cemel vak'asında ʿAlî ile dövüştükleri için kâfir olduklarını, ʿAlî'nin ise, bu vak'ada ve Muʿâviye ile Ṣıffîn'de dövüşüp tahkîme başvuruncaya kadar haklı, fakat tahkîmden sonra onun da kâfir olduğunu iddia etmişlerdi. Ehl-i sunnet ise şu görüşe sâhipti: ʿAlî onlarla dövüşmekte haklı idi; onlar ise âsî idiler ve ʿAlî ile dövüşmekte hataya düştüler. Fakat hataya düşmeleri şehadetlerini iskat edecek küfür de değildir, fisk da. Bu görüşle ehl-i sunnet, her tarafa mensup iki âdil kişinin şehadetini makbul sayıyordu. Vāṣıl İbn ʿAṭā' ise gerek hâricîlerin ve gerekse ehl-i sunnetin görüşüne muhalefetle, iki fırkadan birinin fâsık olduğunu, ancak bunlardan hangisine fâsik denileceğini bilmediğini ileri sürmüştür. Buna göre ya ʿAlî ile Ḥasan, Ḥuseyn, İbn ʿAbbās, ʿAmmār İbn Yāsir, Ebū Eyyūb el-Anṣārî gibi diğer bir çok taraftarları, yahutta Ṭalḥa, Zubeyr, ʿĀişe ve Cemel'deki diğer taraftarları fâsıktır. Bu itibarla Vāṣıl, "iki taraftan birer kişi, meselâ ʿAlî ve Ṭalḥa, yahut ʿAlî ve Zubeyr en basit şeyde şehadette bulunsalar, ikisinden birinin fâsık olduğunu bildiğim için şehadetlerini kabul etmem; fakat bu iki kişi yalnız bir tarafa mensup olursa o zaman kabul ederim" diyordu"[744].

744 Bkz. *el-Farḳ beyne'l-firak*, s. 71–72.

Görüldüğü gibi, mutezilenin ilk imamlarından sayılan Vāṣıl İbn ʿAṭā, bu görüşü ile, ilk hadîs kaynakları olan ve Hazreti Peygamberden pek çok hadîs rivayet ettikleri bilinen ummu'l-minîn ʿAişe, ʿAlī İbn Ebī Ṭālib ve İbn ʿAbbas gibi sahabenin ileri gelenlerini, kesinlikle bilmediğini söylese bile, fâsik olmakla itham ediyor ve şehadetlerini batıl sayıyordu. Hadîs rivayetinin, şehadetin bir çeşidi olduğu gözönünde bulundurulursa, Vāṣıl'ın, Cemel vakasına adı karışmış bir çok sahabenin rivayetlerini reddetmiş olduğu kolayca anlaşılır.

b. ʿAmriyye fırkası

Vāṣıl İbn ʿAṭā'nın yakın arkadaşı olan ve onunla birlikte mutezile mezhebinin kurucularından sayılan ʿAmr İbn ʿUbeyd'e mensup olanlara ʿAmriyye denilmiştir. El-Bağdādī'nin açıkladığına göre ʿAmr İbn ʿUbeyd, "kaderin reddi bidʿatında, menzile beyne menzileteyn dalâletinde ve Cemel vakasında iki tarafa mensup birer şahsın şehadetlerinin reddi görüşünde Vasıl'a iştirak etmiştir. Hattâ bu son görüşte Vāṣıl'dan da ileri giderek Cemel'de biribiriyle dövüşen iki tarafın her ikisinin de fâsik olduklarını iddia etmiştir. Bu suretle Vāṣıl yalnız iki tarafa mensup iki kişinin şehadetlerini reddetmişken, ʿAmr İbn ʿUbeyd, ister yalnız bir tarafa mensup olsun, ister her iki tarafa mensup olsun, şehadetlerini merdûd saymıştır; çünkü ona göre her iki taraf da fâsiktir. Vāṣıl ve ʿAmr'den sonra gelen mutezile imamları bu meselede birbirlerinden ayrılmışlardır. En-Naẓẓām, Muʿammer ve el-Cāḥıẓ, Vāṣıl'ın görüşüne tâbi olmuşlar, Ḥavşeb ve Hāşim el-Evḳas ise, başların necat bulduğunu, etba'ın ise helâk olduğunu ileri sürmüşlerdir"[745]

Görüldüğü gibi ʿAmr İbn ʿUbeyd de Vāṣıl İbn ʿAṭā' gibi, hattâ ondan daha ağır bir şekilde bazı ileri gelen sahabîleri fısk ile itham etmiş, onların şehadetlerini iskat etmek suretiyle rivayet ettikleri hadîslerin makbul olmadığını açıkça ileri sürmüştür. Zaten mutezile imamı olması dolayısiyle kaderiyyeden sayılan ʿAmr İbn ʿUbeyd, kader inancını şiddetle red ve bu konuda Hazreti Peygamberden rivayet edilmiş sahîh hadîsleri de aynı şiddette inkâr eden bir kimse olarak da tanınmıştır. El-Ḫaṭīb el-Bağdādī'nin açıkladığına göre ʿAmr İbn ʿUbeyd, başta ʿAbdullah İbn Mesʿūd ve Enes İbn Mālik gibi tanınmış kimselerin de bulunduğu onüç sahabînin Hazreti Peygamberden rivayet ettikleri "bir kimse anasının karnında 40 gün kaldıktan sonra kan pıhtısı haline gelir; sonra et ve kemik teşekkül eder. Bundan sonra Allah ana rahmine bir melek gönderir; bu meleğe şu dört emir verilmiştir: Doğacak olan insanın rızkı; eceli; âsî veya mutî olacağını tesbit etmek. Allah'a

745 Aynı eser, s. 72–73.

kasem ederim ki, içinizden biri veya bir kimse, cehennem ehlinin amelini işler; öyle ki cehenneme girmesine bir kulaçlık mesafe kalır; fakat kitap (kader) öne geçer ve o kimse cennet ehline yaraşır bir iş işleyerek cennete girer. Bir başkası cennet ehlinin işini işler; cennete girmesine bir iki kulaçlık mesafe kalır; fakat kitap öne geçer ve o kimse cehennem ehline yaraşır bir iş işleyerek cehenneme girer"[746] hadîsini işittiği zaman şöyle demiştir: "Eğer bu hadîsi (onun râvilerinden olan) el-Aʿmeş söylerken işitseydim ona yalancı olduğunu söylerdim. Zeyd İbn Vehb söylerken işitseydim cevap vermezdim. ʿAbdullah İbn Mesʿūd söylerken işitseydim kabul etmezdim. Peygamber söylerken işitseydim reddederdim. Allah böyle söyleseydi O'na da derdim ki: Sen bu esas üzere bizden misak almadın"[747].

Bu haber, bir kaderiyye imamı olan ʿAmr İbn ʿUbeyd'in, kaderi isbat eden ve Hazreti Peygamberden bir çok sahabî tarafından rivayet edilen[748] sahîh bir hadîsi, inancına aykırı düştüğü için hangi yollarla reddetiğini açık bir şekilde göstermektedir.

c. Huẕeliyye fırkası

Ebu'l-Huẕeyl Muḥammed İbnu'l-Huẕeyl el-ʿAllāf (Ö. 227 veya 235) a nisbetle onun görüşünde olan mutezileye Huẕeliyye adı verilmiştir. Mutezile Vāṣıl İbn ʿAṭā' ve ʿAmr İbn ʿUbeyd ile tarih sahnesine çıkmış olmakla beraber, sistemli bir mezheb olma hüviyetini Ebu'l-Huẕeyl sayesinde kazanmıştır. İslâm'a aykırı bir çok görüşleri yüzünden şiddetli hücumlara maruz kaldığı gibi, tekfir de edilmiştir. Hattâ onu tekfir edenler arasında kendi mezhebine mensup olan imamlar bile vardır. El-Bağdādī'nin bildirdiğine göre[749], el-Murdār adıyle maruf meşhur mutezile imamı, Ebu'l-Huẕeyl'in fezayihı ve kendine hâs dalâletleri sebebiyle tekfiri hakkında büyük bir kitap telif etmiştir. Keza meşhur mutezilî el-Cubbā'ī'nin de Ebu'l-Huẕeyl'e reddiye mahiyetinde ve onu tekfir eden bir kitabı vardır.

Ebū Manṣūr el-Bağdādī, Ebu'l-Huẕeyl'in altıncı fezayihı olarak bize şu bilgiyi vermiştir: Ebu'l-Huẕeyl'e göre Peygamberler ve diğerleri hakkında, artık havastan uzak kalmış şeylerin ahbar yolu ile bilinmesi, aralarında cennet ehlinden bir veya daha fazla kimselerin bulunması şartı ile en az yirmi kişi ile mümkin olur. Aralarında cennet ehlinden birisi bulunmadıkça, yalan üzerinde birleşmeleri mümkin olmayan tavatür sayısına bâliğ olsalar bile, kâfir

746 Hadîs için bkz. el-Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*, VII. 210; Muslim, *Ṣaḥīḥ*, IV. 2038.

747 El-Ḫaṭīb'in bu haberi için bkz. *Tārīḫu Bağdād*, XII. 172.

748 İbn Ḥacer, *Fetḥu'l-bārī*, XI. 384.

749 Bkz. *el-Farḳ beyne'l-firaḳ*, s. 73.

fâsik olanların haberiyle huccet kaim olmaz. Dört kişinin altındakilerin haberi hiç bir hüküm ifade etmez. Dördün üstünde ve yirmiye kadar olan kişilerin haberiyle ilmin vukuu muhtemeldir; fakat bazan da bu ilim vukubulmaz. Bununla beraber haberi yirmi kişi rivayet eder, aralarında da cennet ehlinden birisi bulunursa, bu haber mutlak surette ilim ifade eder.

El-Bağdādī, Ebu'l-Huzeyl'in haberler hakkındaki bu görüşünü naklettikten sonra, şu açıklamayı yapmak lüzumunu hissetmiştir: Ebu'l-Huzeyl'in, aralarında cennet ehlinden birisinin bulunduğu yirmi kişinin haberinin huccet olacağı yolundaki iddiası, şer'î ahkâmla ilgili haberleri faydasız hale getirmek gayesini güder; çünkü o, aralarında bulunmasını şart koştuğu cennet ehlinden birisi ile, itizal, kader, ve Allah'ın makdûratını yok etmek hususunda kendi bidᶜatına mensup olan kimseyi kasdetmektedir. Çünkü bu görüşte olmayan kimse, onun itikadınca, mü'min olmadığı gibi cennet ehlinden de değildir. Ebu'l-Huzeyl'den önce hiç kimse böyle bir bidᶜatı, yani yirmi kişinin rivayeti şartını ileri sürmemiştir[750].

Görüldüğü gibi Ebu'l-Huzeyl, Hazreti Peygamberden dine müteallık bir hadîsin huccet olarak kullanılabilmesi için, onun en az yirmi kişi tarafından rivayet edilmesini ve bu yirmi kişi arasında bir veya daha fazla mutezilî görüşlü kimsenin bulunmasını şart koşmuştur. Bu şartı ihtiva etmeyen bir hadîs, onun nazarında makbul değildir. Eğer el-Buḫārī, Muslim ve diğer tanınmış hadîs imamlarının, mezheblerinin dâ'îliğini yapan bid'at ehlinden ve dolayısıyle mutazile görüşünde olanlardan hadîs nakletmedikleri gözönünde bulundurulursa, bugün elimize bulunan bütün hadîs kitaplarının ihtiva ettikleri hadîsleri Ebu'l-Huzeyl'in şartına uymadığı için bir kalemde çizip atmak gerekmektedir. Çünkü bu hadîsleri rivayet edenler arasında, Ebu'l-Huzeyl'e göre cennet ehlinden olan tek bir mutezilî yoktur.

d. Naẓẓāmiyye fırkası

Ebu'l-Huzeyl'in kız kardeşinin oğlu olan ve en-Naẓẓām adıyle tanınan Ebū İsḥāḳ İbn Seyyār (Ö. 231), kendi görüşüne bağlı olan mutezilîlerle Naẓẓāmiyye fırkasını meydana getirmiştir. Başra'da yaşayan en-Naẓẓām, daha çocukluğundan itibaren seneviyye ve semeniyye dinlerine mensup bazı kimselerle temas etmiş, daha sonraları felsefe ile meşgul olarak bu sahada kendine hâs bazı görüşler ileri sürmüştür[751]. Devamlı olarak zındıklarla teması, İslâm'ın aslına ve fer'ine müteallık bir çok meselede tahrib edici bir görüşü benimsemesine vesile olmuştur. Meselâ Kur'ânı Kerîmin i'câzını reddetmiş,

750 Aynı eser, s. 77.
751 Aynı eser, s. 79.

uslûp ve tertibindeki güzelliğin bir mucize olmadığını, insanların da onun gibisini ve hattâ ondan daha güzelini telif edebileceklerini ileri sürmüştür[752].

Ümmetin her asırda re'y ve istidlâl yönünden hataya düşebileceğini iddia eden en-Naẓẓām, kıyas ve icma'ı teşriin asılları olarak da reddetmiştir. Daha mühimmi, mutevatir haber nakılcilerinin, sayı itibariyle ne kadar çok olurlarsa olsunlar, her birinin değişik gaye ve maksatları bulunduğu için, yalan üzerinde ittifak etmelerinin mümkin olduğunu ileri sürerek bu çeşit haberlerin de kesinlik ifade edemiyeceği iddiasında bulunmuştur[753].

En-Naẓẓām'ın sahabe ve hadîsçiler hakkındaki çirkin sözleri, kendisi gibi bir mutezile imamı olan el-Cāḥıẓ tarafından da nakledilmiştir. Ebu Manṣūr el-Bağdādī'nin, el-Cāḥıẓ'ın *Kitābu'l-Maʿārif*'inden naklettiğine göre en-Naẓẓām, hadîs ashabını ve Ebū Hurayra'dan rivayetlerini ayıplamıştır; çünkü ona göre Ebū Hurayra insanların en yalancısıdır[754]. En-Naẓẓām, ʿOmer İbnu'l-Ḥaṭṭāb'a da dil uzatmış ve onun hem Ḥudeybiyye'de, hem de Hazreti Peygamberin vefatı sırasında şüpheye düştüğünü, Fāṭıma'yı dövüp ona miras vermediğini, hacc mutʿasını nehyettiğini, mevalîlerin Arap kadınlarıyle evlenmelerini haram kıldığını, teravih namazını bir bidʿat olarak ihdas ettiğini ileri sürmüş, diğer bazı tasarruflarından dolayı onu kötülemiştir. Keza ʿOṣmān İbn ʿAffān'a bazı azil ve tayinleri, ʿAbdullah İbn Mesʿūd'a kader ve inşiḳāḳu'l-ḳamer hadîslerini rivayeti dolayısiyle ta'netmiş, re'y ve ictihadlarından dolayı kötülemediği hiç bir sahabî bırakmamıştır[755].

Görüldüğü gibi en-Naẓẓām, bir taraftan mutevatir ve dolayısiyle âhâd haberleri reddedip başta sahabe olmak üzere bu haberlerin râvilerini kötüleyerek, diğer taraftan kıyas ve icmaʿı reddederek İslâm teşriinin bütün kaynaklarını kurutma yolunu tutmuş, Kur'ânı Kerîme de dil uzatmak suretiyle dini temelinden yıkmak istemiştir.

Hicretin ikinci asrında yaşayan ve yaşıyışlarını üçüncü asrın başlarında da devam ettiren bazı mutezile imamlarının, Hazreti Peygamberin hadîsleri ve hadîs ashabı hakkındaki kanaatlarını öğrendikten sonra, eş-Şāfiʿī ile haberlerin değeri üzerinde münakaşa eden fırka mensuplarının kimler olduğunu tahmin etmekte ve bu tahmini kuvvetli bir kanaat olarak açıklayan el-Ḫuẓarī'ye hak vermekte her halde güçlük çekilmeyecektir. Mutezile, bir taraftan felsefî inançları, diğer taraftan hadîs ve hadîsçiler hakkındaki menfî kanaat-

752 Aynı eser, s. 87.

753 Aynı yer.

754 Aynı eser, s. 89.

755 Aynı yer.

larıyle İslâm tarihinde büyük bir fitnenin ilk ateşleyicileri olmuşlardır. Üçüncü asrın başlarında, ḫalḳu'l-Ḳur'ān inancı ile ilgili olarak açtıkları kampanyada, zamanın hadîs ve fıkıh imamlarını, bu inancın kabulüne zorlamışlar, aklın kabul edemiyeceği işkenceleri, bu inancı kabul etmeyen imamlara reva görmüşlerdir.

E. HADİSLERİN TEDVİN VE TASNİFİ

1. Tedvin ne demektir?

Tedvin, lugatta cemetmek, toplamak manâsına gelir. Yazılı sahîfeleri biraraya getirerek iki kapak arasında bir kitap yapmak, bu manâda tedvinin tam karşılığıdır[756]. Sahîfelerin, kitabı vücuda getiren, yahut başka bir ifade ile, tedvini yapan kimse tarafından yazılmış olması şart değildir. Bununla beraber, kendi yazdığı sahifelerle bir kitap vücuda getirebileceği gibi, başkaları tarafından yazılmış sahîfeleri de biraraya getirebilir, yani tedvîn edebilir.

Hazreti Peygamberin hayatında bazı sahabîlerin onun hadîslerini yazarak "ṣaḥīfe" adı verilen küçük çapta kitaplar vücuda getirdiklerini görmüştük. ʿAbdullah İbn ʿAmr İbni'l-ʿĀṣ'ın "*Ṣādıḳa*" adını verdiği hadîs sahîfesi, yahut Hemmām İbn Munebbih'in Ebū Hurayra'dan yazdığı ve "*Ṣaḥīḥa*" adını verdiği bir başka sahîfe, bunların arasında en çok şöhret kazananları idi. Ancak biz, kitabımızın baştarafında bu sahîfelerden ve onların yazılışından bahsederken "tedvīn" tabirini kullanmamış, daha çok, yazma işine delâlet etmek üzere "kitābet" lafzını tekrarlamıştık. Filhakika konu ile ilgili kaynaklarda, "kitābet" ile "tedvīn" in, hattâ daha sonra bahis konusu edeceğimiz "taṣnīf"'in, ayrı ayrı zamanlarda hadîs toplama işine delâlet etmek üzere birbirinden farklı manâlarda kullanılmış oldukları görülür. Kitabet, Hazreti Peygamber ve sahabe devrindeki hadis yazma işine delâlet etmektedir. Tedvin, toplamak manâsına geldiğine göre, Hazreti Peygamber ve sahabe devrinde böyle bir faaliyetin mevcut olduğunu gösterecek hiç bir delile sahip değiliz. Sadece, bazı sahabîler, Hazreti Peygamberden bizzat işittikleri hadîsleri yazmışlar, fakat bu sahabîlerden hiç biri, kendi işittiği hadîsler yanında, diğer sahabî arkadaşlarının işittikleri hadîsleri de toplayıp yazmayı düşünmemiş, yahut düşünmüş olsa bile böyle bir işe teşebbüs etmemiştir. Nitekim en meşhur sahîfe sâhibi ʿAbdullah İbn ʿAmr, "Ṣādıḳa" adını verdiği sahîfesine bakmak isteyen Mucāhid'e "bu, benim Rasûlu'llah (s.a.s.) tan işittiğim *eṣ-Ṣaḥīfe eṣ-Ṣādıḳa*'dır ve benimle Rasûlu'llah (s.a.s.) arasında bu hadîsleri

---

756 Kelimenin manâsı için bkz. İbn Manẓūr, *Tācu'l-ʿarūs*, IX. 204.

bana nakleden hiç kimse yoktur" derken[757], sahîfeyi, Hazreti Peygamberden yalnız kendisinin işittiği hadîslerden meydana getirdiğini açık bir şekilde belirtmiştir. Keza Hemmām İbn Munebbih'in sahîfesi de, yalnız Ebū Hurayra'nın Hazreti Peygamberden naklettiği hadîslerden müteşekkildir. Bu da gösteriyor ki, sahabe devrinde toplama faaliyeti yok, fakat bazı sahabîlerin, yazabildikleri nisbette, Hazreti Peygamberden işittikleri hadîsleri yazma faaliyetleri vardır ve hadîs tarihinde bu faaliyete *kitābetu'l-ḥadīs* denilmiştir.

Tedvin, muhtelif sahabîler tarafından yazılmış olan sahîfeleri birarada toplayarak bir kitap meydana getirmek manâsına gelebileceği gibi, yine muhtelif sahabîlerin rivayet etmiş oldukları hadîsleri yazıp bir kitapta toplamak manâsına da gelir. Buna göre tedvinin kitabete nazaran çok daha geniş ve sistemli bir toplama faaliyetinden ibaret olduğu ve bu faaliyetin hadîs tarihinde kitabetten sonra başladığı anlaşılmaktadır.

Tasnif kelimesi ise, diğerlerinden daha farklı bir manâya sahiptir. Eğer hadîsleri tedvin eden kimse (mudevvin), kitabını meydana getirirken, onları konularına göre sınıflandırır ve meselâ salâtla ilgili olanlarını bir bölümde, zekâtla ilgili olanlarını ayrı bir bölümde zikrederse, "muṣannaf" denilen bir eser vücuda getirmiş olur ki, onun yapmış olduğu bu iş, hadîsleri konularına göre "taṣnîf" etmekten ibarettir. Hadîs tarihinde tasnif de tedvinden sonra başlamıştır.

Görüldüğü gibi, kitabet olsun, tedvin veya tasnif olsun, her üçü de, bir bakıma hadîs toplayıp yazmak manâsına gelse bile, gerek zaman bakımından ve gerekse sistem ve şümul bakımından birbirinden ayrılmakta ve değişik toplama ve tertip faaliyetlerine delâlet etmektedir.

2. Hadîs tedvininin başlangıcı

Hazreti Peygamber ve ashabı devrinde bazı sahabîlerin hadîs yazdıklarını ve bir takım sahîfeler vücuda getirdiklerini biliyoruz. Ancak yukarıda açıkladığımız manâda sistemli bir toplama faaliyetinin, sahabe devrinden sonra, yani birinci asrın sonlarıyle ikinci asrın başlarında başladığı anlaşılmaktadır. Şurası muhakkaktır ki, böyle konuda rakkamla tesbit edilmiş kesin bir tarih ileri sürmek elbette mümkin değildir. Bununla beraber, tedvinin başlangıcı ile ilgili olarak gelen bazı haberler, konuya ışık tutacak bir mahiyettedir. Bu haberlerin bir kısmı, hadîs rivayetinde isnad tatbikinden bahsederken ismi üzerinde durduğumuz İbn Şihāb ez-Zuhrī ile ilgilidir. Ez-Zuhrī (50-124) bu haberlerde "hadîsleri ilk tedvin eden kimse" olarak görülür. Bu konuda Mālik İbn Enes'in şu sözü bilhassa çok şöhret kazanmıştır: "Evvelu

757 İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, VII. 2, 189; ez-Zehebī, *Tārīḫu'l-İslām*, III. 38.

men devvene'l-ḥadīṣe İbn Şihābin" (hadisi ilk tedvin eden kimse İbn Şihābtır)[758]. Mālik'in bu sözünü teyid eden bir başka haber de, ez-Zuhrī'nin bizzat kendisinden nakledilir. Ez-Zuhrî şöyle demektedir: "Bu ilmi benim tedvinimden önce hiç kimse tedvin etmemiştir"[759].

İbn Şihāb ez-Zuhrī'nin hadîs toplamak ve topladığı hadîsleri yazmak hususunda büyük gayret sarfettiğini gösteren çeşitli haberler gelir. Bu haberlerden birisinde, onun *ṭalebu'l-ʿılm* yolundaki refîki Ṣāliḥ İbn Keysān şöyle demektedir: "Ben ve ez-Zuhrī, ṭalebu'l-ʿılm için biraraya geldik ve suneni yazalım dedik. Hazreti Peygamberden gelenleri yazdık. Sonra ez-Zuhrī, sahabeden gelenleri de yazalım; onlar da sunnettendir, dedi. Ben, değildir, dedim. O yazdı, ben yazmadım; o muvaffak oldu, ben kaybettim"[760]. Ebu'z-Zinād ʿAbdullah İbn Ẕekvān'dan da, aşağı yukarı aynı manâya gelen şu haber nakledilmiştir: "Biz helâl ve haramla ilgili haberleri yazardık. İbn Şihāb ez-Zuhrî ise işittiği her şeyi yazıyordu. Ona ihtiyaç olduğu zaman anladım ki ez-Zuhrī halkın en âlimidir"[761]. Yine Ebu'z-Zinād'dan gelen bir başka rivayette onun şöyle dediği görülür: "Ez-Zuhrī ile birlikte ulemayı dolaşırdık. Yanında bazı lâvha ve sahîfeler bulundurur, işittiği her şeyi onlara yazardı"[762]. Eẕ-Ẕehebī, Ebu'z-Zinād'ın bu haberini naklettikten sonra şu açıklamayı yapmak lüzumunu hissetmiştir: "Ez-Zuhrī, yazıya ihtiyaç duymayacak kadar hafız idi. Her halde o yazıyor, yazdıklarını hıfzediyor, sonra da onları imha ediyordu"[763].

Eẕ-Ẕehebī tarafından ileri sürülen bu görüşün, ez-Zuhrī'nin hadîs kitabetini hoş karşılamadığına delâlet eden bazı haberlere müstenid olduğu anlaşılmaktadır. Filhakika daha ilk devirde, Hazreti Peygamberin müslümanları hadis yazmaktan menettikten sonra, buna tekrar izin vermiş olmasına rağmen, müslümanlardan bazılarının kitabeti halâ kerih görmekte devam ettikleri bilinen hususlardandır[764]. Bu kerahetin, işittikleri hadîsleri sahîfelere yazıp da hâfızlarına yerleştirmeyen kimselere karşı duyulan bir hoşnutsuzluktan ileri geldiğine şüphe yoktur. Çünkü hadîs, İslâm dininin temelidir ve onu Hazreti Peygamberin ağzından çıktığı şekilde muhafaza edebilmek için son derece dikkat ve ihtimam göstermek lâzımdır. Bu dikkat ve ihtimam ne

---

758 Bu haber için bkz. Ebū Nuʿaym, *Ḥılye*, III. 363; İbn ʿAbdi'l-Berr, *Cāmiʿ beyāni'l-ʿılm*, I. 76; İbn Keṣīr, *el-Bidāye ve'n-nihāye*, IX. 345; el-Kettānī, *er-Risāle el-Mustaṭrafa*, s. 4.

759 El-Kettānī, *erRisāle el-Mustaṭrafa*, s. 4.

760 Ebū Nuʿaym, *Ḥılye*, III. 360; eẕ-Ẕehebī, *Tārīḫu'l-İslām*, V. 145; İbn Ḥacer, *Tehẕību't-tehẕīb*, IX. 448.

761 İbn Ḥacer, *Tehẕib*, IX. 448.

762 Eẕ-Ẕehebī, *Tārīḫu'l-İslām*, V. 137; *Teẕkiretu'l-ḥuffāẓ*, I. 109.

763 Bkz. *Tārīḫu'l-Islām*, V. 137.

764 *Kerāhetu't-tābiʿīn et-taḳyīde* başlığı altında, hadîs yazmayı hoş görmeyen bazı tâbiʿîler hakkındaki haberler için bkz. el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Taḳyīdu'l-ʿılm*, s. 45–48.

derece büyük olursa olsun, bazan insanın, fıtratı icabı hata yapmaktan sâlim olmadığı da bir gerçektir. İşte bu sebepledir ki, ilk devirlerde hadîsini yazan fakat iyi bellemeyen kimseler, işin kolay tarafına yöneldikleri ve hadîse gereği gibi ihtimam göstermedikleri için hoş karşılanmamışlardır. Bu hoşnutsuzluk ise, tabii olarak, kolaylığa vasıta olan kitabete de yönelmiş ve bir çok hadîsçi, hadîs hıfzını bir gelenek haline getirebilmek gayreti ile kitabeti herih görmeğe devam etmişlerdir. Hattâ bunlar arasında, kitabeti herih görmelerine rağmen, hâfızaları için yine de ondan faydalanmak yolunu tutanlar vardır. Bazıları, işittikleri hadîsleri daha kolay hıfzedebilmek için yazmışlar, sonra imha etmişlerdir[765]. Bazıları, yazdıklarını imha ettikleri için sonradan pişmanlık duymuşlar[766]; bazıları, ömürlerinin bir kısmında veya bütün ömür boyunca hiç yazmadıkları için nâdim olmuşlar[767]; bazıları da, ya ömürlerinin sonunda yazdıkları bütün kitapları yakmışlar, yahutta ölümlerinden sonra yakılmasını vasıyyet etmişlerdir[768]. Bütün bunlar, hadîsi, bu işe ehil olmayanların tasallutundan korumak için başvurulan bir takım tedbirlerden ibaretti. Bu itibarla, yukarıda bahis konusu ettiğimiz İbn Şihāb ez-Zuhrī'nin hadîs kitabetiyle ilgili olarak birbirine zıt haberler görülürse, bunu, haberlerin mevsûkiyyetini hedef alan bir şüphe ile izah etmeğe çalışmak, bizi yanlış neticelere sevkeder. Filhakika ez-Zuhrī hakkında bu çeşit mütenakız haberler gelmiştir. Meselâ yukarıda da zikrettiğimiz Ṣāliḥ İbn Keysān ile Ebu'z-Zinād'ın haberlerinden, ez-Zuhrī'nin, işittiği her şeyi yazdığını öğreniyoruz. Bunlara ilâveten bir başka haberde, ez-Zuhrī'nin karısının, onun kitaplarından şikâyet ettiğini ve ona "bunlar, üzerime getireceğin üç eşten daha çekilmez" dediğini görüyoruz[769]. Buna karşılık diğer bazı haberler, ez-Zuhrī'nin kitap sâhibi olmadığına delâlet ederler. Ḳurra İbn Ṣuveyl'in açıkladığına göre, ez-Zuhrī'nin elinde kavminin nesebi ile ilgili kitaptan başka yazılı hiç bir şey yoktur[770]. Başka bir haberde ise, Yūnus İbn Yezīd, ez-Zuhrī'ye kitaplarını çıkarmasını istemiş, ez-Zuhrī de onu elinden tutup odasına götürmüş ve câriyesinden kitaplarını getirmesini istemiştir. Ez-Zuhrī şiir yazılı bazı sahîfeler çıkararak "bende bunlardan başka bir şey yok" demiştir[771]. Mālik İbn Enes'e göre de, ne Saʿīd İbnu'l-Museyyib'in, ne el-Ḳāsım'ın, ne ʿUrva'nın ve ne de ez-Zuhrī'nin öldükleri zaman hiç bir kitabları yoktu[772].

---

765 Bu konuda gelen haberler için bkz. aynı eser, s. 58–60.

766 Aynı yer.

767 Aynı yer.

768 Aynı eser, s. 61–63.

769 İbn Ḫallikān, *Vafeyatü'l-aʿyān*, III. 317; İbnu'l-ʿImād, *Şezerātu'z-zeheb*, I. 162.

770 Ez-Zehebī, *Tārīhu'l-İslām*, V. 143; *Tezkiretu'l-ḥuffāẓ*, I. 111.

771 Ez-Zehebī, *Tārīhu'l-İslām*, V. 145.

772 Ez-Zehebī, *Tezkiretu'l-ḥuffāẓ*, I. 111.

Her halde zıt görünüşlü bu haberler dolayısıyle olacaktır ki ez-Zehebî, yukarıda zikrettiğimiz açıklamayı yapmış ve "ez-Zuhrî, yazıya ihtiyaç duymayacak kadar hâfız idi. Her halde o yazıyor, yazdıklarını hıfzediyor, sonra da onları imha ediyordu" demiştir. Fakat bu hususta gelen haberlerin mahiyeti ne olursa olsun, işin gerçek olan yönü şudur ki, ez-Zuhrî, ṭalebu'l-ʿılme başladığı küçük yaşından itibaren Hazreti Peygamberden ve ashabından gelen haberleri yazmış, yazdıklarını da hıfzetmeyi ihmal etmemiştir. Nitekim bu geniş çaptaki faaliyeti dolayısıyle hadîsçiler arasında ilk müdevvin olarak tanınmıştır.

Ez-Zuhrî'nin tedvin faaliyetine, Emevî halîfesi ʿOmer İbn ʿAbdi'l-ʿAzîz (99-101) resmî bir hüviyet kazandırmıştır. İslâm ülkesinin genişlemesi, hadîs bilenlerin bu ülkenin birbirinden uzak muhtelif şehir ve kasabalarına dağılması, daha kötüsü, şîʿa, râfıza havâric gibi siyasî, murci'e kaderiyye mutezile gibi iktidî mezheblerin zuhuru ile müslümanların çeşitli fırka ve hiziblere bölünmesi, nihayet bunlara paralel olarak hadîste vazʿ (uydurma) hareketinin başlaması, tâʿat yönünden Kur'anla eşit derecede kıymeti haiz olan hadîs (sunnet) in karşısına, eşine rastlanmaz bir tehlike olarak dikilmiş, bu tehlikenin bertaraf edilmemesi halinde hadîslerin tamamen yokolacağı, İslâm'ın geleceğini düşünen her müslüman tarafından kolayca idrak edilir hale gelmiştir. İşte bu durumda hadîsçiler, cerh ve ta'dîl faaliyetini başlatarak, hadîs rivayet edenleri gözaltında tutmağa ve sıkı bir tenkid süzgecinden geçirdikten sonra güvenilir olanları olmayanlardan ayırmağa, her birinin rivayet ettiği hadîsleri sıhhat veya zafiyet yönünden derecelendirmeğe yönelmişlerdir. Hadîsçiler bu faaliyeti sürdürürken, fıkhı, ilmi ve takvası yanında çok hadîs rivayetiyle de tanınan ve imam olarak kabul edilen Halîfe ʿOmer İbn ʿAbdi'l-ʿAzîz[773]de, sahîh hadîslerin ancak bir kitapta toplanması halinde korunabileceği inancı içinde, Medîne'de âmili olan Ebû Bekr İbn Muḥammed İbn ʿAmr İbn Ḥazm[774]e şu emri göndermiştir: "Hazreti Peygamberin hadîslerini, sunnetlerini, ʿAmra Bint ʿAbdirraḥman'ın rivayet ettiği hadîsleri araştır ve yaz; zira ben, ilmin kaybolmasından ve ulemanın ölüp gitmelerinden korkuyorum"[775].

Her ne kadar mezkûr haberin bazı rivayetlerinden, bu emrin yalnız Medîne vâlisi Ebû Bekr İbn Ḥazm'e yazıldığı zannına varılırsa da, diğer bazı

---

773 Tercemesi hakkında bkz. İbn Ḥacer, *Tehẕîbu't-tehẕîb*, VII. 475–478.

774 Tercemesi hakkında bkz. aynı eser, XII. 38–40.

775 Bu haber için bkz. İbn Saʿd, *Ṭabaḳāt*, II. 2, 134; el-Buḫārî, *Ṣaḥîḥ*, I. 33; el-Buḫārî, mezkûr haberi bâb başlığından sonra talik etmiş, İbn Hacer de şerhinde (*Fetḥu'l-bārî*, I. 140), bunun, tedvinin başlangıcına delâlet ettiğini söylemiştir. Ed-Dārimî. *Sunen*, I. 126; el-Ḫaṭîb el-Bağdādî, *Taḳyîdu'l-ʿılm*, s. 105-106; el-Herevî, *Ẕemmu'l-kelām*, I. 70.

rivayetlerden Halifenin, aynı emri, idaresi altında bulunan diğer vâlilere ve hadîsle meşgul olan bazı ulemaya da gönderdiği anlaşılmaktadır. Nitekim el-Ḫaṭīb'in bir rivayetinde, Halîfenin, bu emri "Medīne ehline" (ilā ehli'l-Medīne)[776], es-Suyūṭī'nin Ebū Nuᶜaym'den naklen verdiği haberde de "her tarafa" (ila'l-āfāķ) yazdığı[777] belirtilmiştir. Esasen Halîfenin, tedvin işini ciddî surette gerçekleştirmeğe niyet ettiği düşünülecek olursa, tedvinle ilgili emrini, yalnız Ebū Bekr İbn Ḥazm'e değil, fakat bu işi yapmağa ehil olanların bulunduğu her tarafa göndermiş olması akla daha yakın gelmektedir. Nitekim bu emri alanlarından birisi de, yukarıda ismini ilk mudevvin olarak zikrettiğimiz İbn Şihāb ez-Zuhrī idi. Kendisinden nakledilen bir haberden öğrendiğimize göre ez-Zuhrī şöyle demektedir: "ᶜOmer İbn ᶜAbdi'l-ᶜAzīz bize sunenin toplanmasını emretti. Ona defter defter yazdık. O da idaresi altında bulunan her yere bu defterlerden birer nüsha gönderdi"[778].

ᶜOmer İbn ᶜAbdi'l-ᶜAzīz'in tedvinle ilgili emrini ilk gerçekleştiren ve topladığı hadîsleri Halîfeye gönderen kimse yine ez-Zuhrī olmuştur. Zira aynı emri alan Ebū Bekr İbn Ḥazm, işi nihayete erdirip yazdığı kitapları gönderemeden Halîfe vefat etmiş, topladığı hadîsler de kendi elinde kalmıştır[779]. Mālik İbn Enes'in, sonradan, "bu kitapların ne olduğunu Ebū Bekr İbn Ḥazm'in oğlu ᶜAbdullah'a sordum; kaybolduğunu söyledi" demesi de[780], konu ile ilgili olarak zikrettiğimiz diğer haberlerin doğruluğunu teyid eder.

Mezkûr haberler, tedvin faaliyetinin ez-Zuhri ile başladığını ve Halife ᶜOmer İbn ᶜAbdi'l-ᶜAzīz'in bu husustaki emri ile resmen teşvik ve takip edildiğini göstermektedir. Ancak burada dikkat edilmesi ve yanlış anlaşılmaması gereken bir hususa işaret etmekte fayda vardır: Her ne kadar ez-Zuhrī ilk mudevvin olarak kabul edilmiş ise de, bu, onun muasırları arasında ondan başka hadîs toplayan kimselerin bulunmadığı manâsında anlaşılmamalıdır. Hadîs kitabetinin daha Hazreti Peygamber hayatta iken başladığı ve giderek yaygınlaştığı gözönünde bulundurulursa, ez-Zuhrī'den daha yaşlı tâbi'ûn arasında, kitabeti kerih gören bazı kimseler bulunsa bile, muhtelif sahabîlerden işittikleri hadîsleri yazan kimselerin de bulunduğu inkâr edilemez. Onların bu faaliyetini de hadîs tedvini içinde mütalâa etmemek için hiç bir sebep yoktur. Bununla beraber ez-Zuhrī'nin ilk mudevvin olarak tanınması, bu sahadaki faaliyetinin çok daha geniş ve semereli olması sebebiyledir. Maᶜmer İbn Rāşid'in "biz, ez-Zuhrī'den pek çok hadîs öğrendiğimizi zannederdik; fa-

---

776 Bkz. *Taķyīdu'l-ᶜılm*, s. 106.

777 Bkz. *Tenvīru'l-ḥavālik* (mukaddime), s. 6.

778 İbn ᶜAbdi'l-Berr, *Câmiᶜ beyani'l-ᶜılm*, I. 76.

779 Bkz. es-Suyūṭī, *Tenvīru'l-ḥavālik*. I. 6; el-Kettānī, *er-Risāletu'l-mustatrafa*, s. 4.

780 Bkz. İbn Ḥacer, *Tehẕību't-tehẕīb*, XII. 39.

kat Halîfe el-Velîd İbn Yezîd öldürülüp de (126) hazinelerinden Mervān ailesi için ez-Zuhrî'den yazılan ilmin kitaplar halinde hayvan sırtında taşındığını görünce, ondan öğrendiklerimizin ne kadar az olduğunu anladık" sözü[781], ez-Zuhrî'nin bu sahadaki faaliyetinin büyüklüğüne delâlet ettiği gibi, o devirde ez-Zuhrî'den başka her hangi bir hadîsçi hakkında da söylenmemiştir.

3. Hadîslerin tasnifi

Birinci hicrî asrın sonu ile ikinci hicrî asrın başı, hadîs tedvîninin başlangıcı olarak kabul edilmekle beraber, asıl hadîs eserlerinin ortaya çıkışı, ikinci asrın ilk yarısından sonraki devreye rastlar. Ez-Zuhrî'nin tedvin faaliyetiyle ilgili olarak Ṣāliḥ İbn Keysān'dan naklen yukarıda zikrettiğimiz haber hatırlanacak olursa, ez-Zuhrî'nin Hazreti Peygamberden gelen sunen yanında, sunnetten olduğu görüşü ile sahabeden gelen haberleri de toplayıp yazdığı görülecektir. Hattâ Ebu'z-Zinād'ın aynı manâda söylediği "biz, helâl ve haramla ilgili haberleri yazardık. İbn Şihāb ez-Zuhrî ise işittiği her şeyi yazıyordu" sözü, ez-Zuhrî'nin, Hazreti Peygamberin hadîslerinden başka diğer bir çok söz ve haberleri de topladığını göstermektedir. İşte bu durum, ez-Zuhrî ile başlayan tedvin faaliyetinin ilk devredeki genel görünüşünün bir yanını teşkil eder. Bu görünüşün diğer yanı ise, tıpkı Hazreti Peygamberin hayatta bulunduğu sıralarda bazı sahabîlerin ondan işittikleri bazı sözleri, birbiri arkasına yazdıkları gibi, tedvin devrinin başlangıcında da, toplanan haberlerin aynı şekilde ve basit bir sıra ile yazılmış olmasıdır. Bu tarzda meydana getirilen bir kitabın, aranılan bir hadîsi içinde bulmak yönünden ne kadar güç ve kullanışsız olduğu kolayca anlaşılır. İşte bu güçlük, tedvin devrinin başlangıcından çok kısa bir zaman sonra hadîsçiler tarafından da farkedilmiş; gerek mümkin olduğu kadar Hazreti Peygamberin hadîslerini toplayan kitaplar meydana getirmek ve gerekse bu kitapların daha kolay bir şekilde kullanılmalarını sağlamak için, hadîslerin gelişi güzel sıralanması yerine konularına göre tertib ve tasnif olunması cihetine gidilmiştir. Bu suretle meydana getirilen kitaplarda her hadîs konusu ile ilgili bölümde yer alıyor ve meselâ salâtla ilgili olanını salât, yahut zekâtla ilgili olanını da zekât bölümünde arayıp bulmak kolaylaştırılmış oluyordu. "Muṣannaf" denilen bu çeşit eserler yanında, hadîsleri sahabî râvilerinin isimleri altında biraraya getiren bir başka tasnif şekli daha vardı ve bu kitaplara da "musned" adı verilmişti. Ancak musned eserlerin çıkışı, musannaf denilen diğer eserlerden çok kısa bir zaman sonraya rastlar.

---

781 Ebū Nuʿaym, *Hılye*, III. 361; İbn Keşîr, *el-Bidāye ve'n-nihāye*, IX. 344; ez-Ẕehebî, *Tārîḫu'l-İslām*, V. 141.

Muṣṭalaḥu'l-ḥadîṣe dair ilk tedvin edilen eserin müellifi olan er-Rāmahurmuzī (Ö. 360), ilk musannıflar hakkında bize şu bilgiyi vermiştir: "Bildiğime göre hadîsleri ilk defa tasnif edip bâblara ayıran kimse, Baṣra'da er-Rebīᶜ İbn Ṣubeyḥ (Ö. 160), Saᶜīd İbn Ebī ᶜArūbe (Ö. 156), Yemen'de ᶜAbd diye adlandırılan Ḫālid İbn Cemīl ve Maᶜmer İbn Rāşid (Ö. 153), Mekke'de İbn Cureyc (Ö. 150), sonra Kūfe'de Sufyān es-Ṣevrī (Ö. 161) Baṣra'da Ḥammād İbn Seleme (Ö. 167) ve yine Mekke'de Sufyān İbn ᶜUyeyne (Ö. 198), Şām'da el-Velīd İbn Muslim (Ö. 195), Rey'de Cerīr İbn ᶜAbdi'l-Ḥamīd (Ö. 182), Ḫorāsān ve Merv'de ᶜAbdullah İbnu'l-Mubārek (Ö. 181), Vāsıṭ'da Huşeym İbn Beşīr (Ö. 193) ve bu asırda Kūfe'de İbn Ebi Zā'ide (Ö. 193), İbn Fuḍayl (Ö. 196) ve daha sonraları Yemen'de ᶜAbdurrazzāḳ İbn Hemmām (Ö. 211) ve Ebū Ḳurra Mūsā İbn Ṭārıḳ olmuştur"[782].

İbn Ḥacer de, hadîslerin Hazreti Peygamber, ashabı ve kibar-ı tâbiᶜîn devrinde tedvin edilmediğine temasla şöyle demiştir: "... Bu devirde hadîsler iki sebepten dolayı câmilerde mudevven ve muretteb değildi. Birincisi, Muslim'in *Ṣaḥīḥ*'inde de sâbit olduğu gibi, Kur'ânı Kerîmle karışma korkusundan dolayı sahabenin tedvinden menedilmeleri; ikincisi ise, hâfızalarının vüs'ati ve zihinlerinin akıcılığı idi. Çoğu yazı bilmiyordu. Fakat tâbi'ûn devrinin sonlarına doğru ulemanın muhtelif şehirlere dağılması, havâric, ravafız ve kader münkirleri gibi bid'at ehlinin ortaya çıkması üzerine, âsârın tedvini ve bâblara göre tasnîfi başladı. Bu işe ilk defa girişenlerin başında er-Rebīᶜ İbn Ṣubeyḥ, Saᶜīd İbn Ebī ᶜArūbe ve diğerleri vardı. Bunlar, üçüncü tabaka gelinceye kadar her bâbı ayrı ayrı tasnif ediyorlardı. İmam Mālik *el-Muvaṭṭā'* adını verdiği kitabını tasnîf etti. Bu kitapta Ḥicāz ehlinin hadîsini toplamış, sahabenin sözlerini, tâbiᶜûn ve daha sonrakilerin fetvalarını da mezcederek onu telîf etmişti..."[783].

Gerek er-Rāmahurmuzī ve gerekse İbn Ḥacer tarafından tasnifin başlangıcı ile ilgili olarak verilen bu bilgi, şu husususu açıkça göstermektedir ki, hadîslerin konularına göre tasnîf edilip bâblara ayrılması işi, ez-Zuhrī ile başlayan tedvin faaliyetinin hemen akabinde vukubulmuştur ve tedvin ile tasnif arasında uzun bir zaman aşımı yoktur. Yukarıda isimleri zikredilen ilk musannıfların vefat tarihlerine dikkat edilecek olursa, bunlardan büyük bir kısmının 124 senesinde vefat etmiş olan ilk mudevvin ez-Zuhrī devrine yetişmiş oldukları kolayca anlaşılır. Bu bakımdan tedvin ve tasnif faaliyetinin, hadîs tarihinde birbiri arkasından başladığını söylemek mümkündür. Ancak, yukarıdaki açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, her ikisi de aynı değil, fakat

782 Bkz. *el-Muḥaddiṣu'l-fāṣıl beyne'r-rāvī ve'l-vāᶜī*, s. 611–613.

783 İbn Hacer, *Hedyu's-sārī*, s. 4–5.

ayrı ayrı faaliyetlerden ibarettir. Bu itibarla tedvin ile tasnifi birbirinden ayırmak ve her ikisinin başlangıç tarihlerini birbiriyle karıştırmamak lâzımdır. Bununla beraber, meselâ musteşrık I. Goldziher, ikisi arasındaki farkı idrak edememiş ve her ikisinin başlangıcı hakkında verilen ayrı ayrı tarihler arasında bir tenakuz bulunduğunu iddia ederek tedvinin başlangıç tarihini çok daha sonralara götürmeğe çalışmıştır[784]. Goldziher'in tarihî gerçeklere aykırı düşen bu iddiasını bahis konusu eden Fuat Sezgin şöyle der: "Hadîslerin *Ṣaḥîfe* adlı bir takım yazılı vesikalara dayandığını göstermek hususunda selefi Sprenger'in mesaisini devam ettiren Goldziher, aksine İslâmî kaynaklar tarafından gösterilen ilk tedvin çağını takriben bir asır kadar geç başlatmak ve bu devri Zuhrî'den ilk musned hadîs kitaplarının meydana geldiği üçüncü asır başlarına kadar indirmek istiyor. Bu tedvin işinin başlangıcına, kitabında ayırmış olduğu kısım ehemmiyetli bir yer işgal eder (Muh. Stud. 208–211). Hadîslerin tedvin devrini değiştirmek veya bir asır kadar tehir etmek için, takip ettiği yol oldukça çetrefildir ve tezadları bizzat kitabında mevcuttur. Nedense bir defa tasavvur etmiş olduğu neticeye varmak için bazı garib izahları vardır. Bunun münakaşasına girişmeden evvel kaydedeilim ki, Goldziher'in tezad olarak tasavvur ettiği ve dolayısıyle ortadan kaldırmağa çalıştığı iki ayrı menşe vardır. Bunlardan biri hadîslerin tedvini, diğeri ise, hadîslerin tasnifidir. İslâmî kaynakların bu ikisi için ileri sürmüş oldukları tarif bâriz şekilde birbirinden ayrıdır. Birincisi için *evvelu men devvene'l-ḥadîs*, ikincisi için *evvelu men ṣannefe'l-kutub* tabirini kullanırlar. Birincisiyle hadîslerin kitaplarda toplanmasını, ikincisiyle mudevven hadîslerin muayyen bâblara göre tasnifini kasdederler. İşte kaynakların bu iki mebde için mevzu bahsettiği tarih ayrıdır ve şüphesiz ki tedvin tasniften evveldir. Nasılsa Goldziher bu farka dikkat etmemiş, yani tedvin ile tasnif devrini birbirinden ayırmamış ve dolayısıyle İslâmî kaynakların bu ikisi için farklı olarak gösterdiği iki tarih arasında bir tezadın mevcut olduğunu farzetmiş, birini ortadan kaldırmağa çalışarak, tedvine ait haberleri ve kaynaklarını zayıf addederek bu neticeye ulaşmıştır..."[785].

4. İlk hadîs eserleri

Hadîs ıstılahlarına dair ilk eseri telif etmekle şöhret kazanan er-Râmahurmuzî'nin, ilk musannıflardan verdiği bazı isimleri yukarıda zikretmiştik. İkinci asırda kitap tasnif edenlerin hepsi, şüphesiz ki, bu isimlerden ibaret değildir. Bununla beraber bu isimler, çoğunun eserleri zamanımıza kadar

784 Bkz. *Etudes sur la tradition Islamique*, s. 265–267.

785 Fuat Sezgin'in bu tenkîdi için bkz. *Buharî'nin kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s. 11–12.

intikal etmemiş olsa bile, tasnif faaliyetinin, İslâm'ın çok erken bir devrinde başladığını göstermek bakımından büyük ehemmiyeti haizdir. Konumuzun ağırlığını hadîs tarihi teşkil ettiğine göre, ikinci asırda ortaya çıkan hadîs eserlerine ve müelliflerine işaret etmek elbette ki faydalı olacaktır.

İkinci asırda telif ve tasnif edilen hadîs eserlerini başlıca beş gurupta toplamak mümkindir: a) Siyer ve mağazî kitapları; b) Sunen kitapları; c) Câmi'ler; d) Musannaflar; e) Belirli bir konuya tahsis edilmiş kitaplar.

a. Siyer ve mağazî kitapları

İslâm'ın başlangıcından itibaren müslümanların, Hazreti Peygamberin hadîsine büyük ilgi duydukları, onları sahîfeler veya büyük hacimde kitaplar halinde yazıp topladıkları malûmdur. Bu hadîsler arasında onun ibâdât, muamelât ve ukubâta ait sözleri bulunduğu gibi, ahlâkına, şemailine, Mekke ve Medîne hayatına ve gazvelerine ait haberler de yer alıyordu. Tedvin devri başladığı zaman, bazı müellifler, Hazreti Peygamberin dinle ilgili hadîslerini toplarken, bazıları da, Mekke ve Medîne'deki yaşayışı, Peygamberlikten önce ve sonraki şahsî hayatı, fiil ve davranışları, ahlâkı, kısacası sîreti ve gazveleri ile ilgili haberleri de toplamayı ihmal etmediler. Bu haberler, müslümanların alışık oldukları hadîs görünümünde nakledildiği için, daima onları nakledenlerin isimlerini ihtiva eden birer isnad zincirine bağlanmış ve mevsûkıyetleri de, umumiyetle, bu isnadlarda yer alan nakılcilerin güvenilir olup olmamaları ile tesbit edilmiştir.

Hazreti Peygamberin siret ve mağazisine tahsis ve hadîs usûlü ilminin kaidelerine uygun bir şekilde tasnif edilen bu kitaplar, daha sonraki devirlerde ortaya çıkacak olan büyük hacimdeki tarihî eserlerin ilk denemeleri sayılabilir. Nitekim bu eserlerde de rivayet usûlü terkedilmemiş ve her tarihî haber, hadîslerde görüldüğü gibi, bir isnad zincirine bağlı olarak nakledilmiştir. Bu bakımdan İslâm'da tarih bilimi, hadîs ilminin içinden çıkan ve onun tenkîd ve tevsîk metodlarından yararlanarak gelişen bir branş olarak görülür.

Siyer ve mağazî ile ilgili ilk kitaplar, birinci asrın sonlarına doğru tasnif edilmeğe başlamıştır. Kaynaklardan öğrendiğimize göre, ilk *Mağāzī* tasnif edenler, Medîne'nin tanınmış âlim ve fakîhlerinden ʿURVA İBNU'Z-ZUBEYR İbni'l-ʿAvvām el-Esedī (Ö. 94)[786], Ebū ʿAmr ʿĀmir İbn Şerāḥīl EŞ-ŞAʿBĪ (Ö.

786 Tercemesi için bkz. İbn Saʿd, *Tabakat*, V. 132; İbn Kuteybe, *el-Maʿārif*, s. el-Buḫārī, *Tārīḫ*. IV. 1, 31–32; Ebū Nuʿaym, *Hılye*, II. 176–183; İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, II. 418–421; ez-Zehebî, *Tezkiretu'l-huffāz*, I. 62–63; İbn Ḥacer, *Tehzību't-tehzīb*, VII. 180–185.

103)[787], Ebū Bekr Muḥammed İbn Muslim İbn ʿUbeydillah İbn ʿAbdillah İbn Şihāb EZ-ZUHRĪ (Ö. 124)[788], MŪSĀ İBN ʿUKBE İbn Ebī ʿAyyāş el-Esedī (Ö. 141)[789]. Ebū ʿAbdillah Muḥammed İBN İSḤĀḲ İbn Yesār (Ö. 150)[790], MAʿMER İBN RĀŞİD Ebū ʿUrva el-Ezdī (Ö. 153)[791], EBŪ MAʿŞER Nacīḥ İbn ʿAbdirraḥman es-Sindī (Ö. 170)[792], ʿABDU'L-MELİK İbn Muḥammed İBN EBĪ BEKR İbn ʿAmr İBN ḤAZM (Ö. 176)[793], EL-MUʿTEMİR İbn Suleymān et-Teymī (Ö. 187)[794], Ebū Eyyūb YAḤYĀ İBN SAʿĪD İbn Ebān el-Umevī el-Kūfī (Ö. 194)[795], Ebu'l-ʿAbbās EL-VELĪD İBN MUSLİM El-Umevī ed-Dımaşḳī (Ö. 195)[796]dir.

İkinci asırda Hazreti Peygamberin sîretine tahsis edilmiş ilk kitabın ise, yukarıda *Mağāzī*'sine işaret ettiğimiz İbn Şihāb ez-Zuhrī (Ö. 124) tarafından

---

787 Tercemesi için bkz. İbn Saʿd. *Tabaḳāt*, VI. 171–178; İbn Ḳuteybe, *el-Maʿārif* s. 198–199; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, XII. 227–233; Ebū Nuʿaym, *Hılye*, IV. 310–338; İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, II. 227–229; ez-Ẕehebī, *Tezkire*, I. 79–88; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, V. 65–69.

788 İbn Saʿd, *Tabaḳāt*, II. 2, 135–136; el-Buḫārī, *Tārīḫ*, I. 1, 221; İbn Ḳuteybe, *el-Maʿārif*. s. 208; Ebū Nuʿaym, *Ḥılye*, III. 360–381; İbn Keṣīr, *el-Bidāye ve'n-nihāye*, IX. 340–348; İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, III. 317–319; ez-Ẕehebī, *Tārīḫu'l-İslām*, V. 136–152; *Teẕkire*, I. 108–113; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, IX. 445–451.

789 Tercemesi için bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Taḳdimetu'l-cerḥ*, s. 22; en-Nevevī, *Tehzībul-esmā'*, II. 118; ez-Zehebī, *Teẕkire*, I. 148; İbū Ḥacer, *Tehẕīb*, X. 360–363; el-Kettānī *er-Risāle el-Mustaṭrafa*, s. 82; Fuat Sezgin, *GAS*, 286–287.

790 Tercemesi için bkz. İbn Saʿd, *Tabaḳāt*, VII. 2, 67; İbn Ḳuteybe, *el-Maʿārif*, s. 215; İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 142; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, I. 214–234; İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, III. 405–406; ez-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 172–174; *Mīzānu'l-iʿtidāl*, III. 468–475; İbn Ḥacer *Tehẕīb*, IX. 38–46; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 80; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 288–290.

791 Bkz. İbn Saʿd, *Tabaḳāt*, V. 397; el-Buḫārī, *Tārīḫ*, IV. 1, 378–379; İbn Ḳuteybe, *el-Maʿārif*, s. 221; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ ve't-taʿdīl*, IV. 1, 255–257; en-Nevevī, *Tehẕību'l-esmā'*, II. 107; ez-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 190–191; *Mīzān*, IV. 154; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, X. 243–246; Fuat Sezgin, *Hadîs Musannafatının Mebdei ve Maʿmer İbn Rāşid'in Cāmiʿi*, Türkiyat Mecmuası 12/1955, s. 215–234; *GAS*, I. 290–291.

792 Bkz. İbn Ḳuteybe, *el-Maʿārif*, s. 220; İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 142; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, XIII. 457–462; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, X. 419–422; Fuat Sezgin, *GAS*,, I. 291–292.

793 Bkz. İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 329–330.

794 Bkz. el-Buḫārī, *Tārīḫ*. IV. 2, 49; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, IV. 1, 402–403; ez-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 266–267; *Mīzān*, IV. 142; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, X. 227–228.

795 İbn Ḳuteybe, *el-Maʿārif*, s. 224; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, XIII 132–134; ez-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 325–326; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, XI. 213–214.

796 Mağazîyi Vekiʿden daha iyi bildiği ve yetmişe yakın musannafatı olduğu söylenir. Tercemesi için bkz. el-Buḫārī, *Tārīḫ*, IV. 2, 152–153; İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 332; ez-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 302–304; *Mīzān*, IV. 347–348; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, XI. 151–155; İbnu'l-ʿİmād, *Şeẕerāt*, I. 344; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 293.

telif edildiği söylenir[797]. Keza İbnu'n-Nedîm'in işaret ettiğine göre, *Mağāzī* sâhibi İbn İsḥāk (Ö. 150)ın da bir *Kitābu's-Sīre*'si vardır[798].

b. Sunen kitapları

Fıkıh bâblarına göre tasnif edilmiş ahkâm hadîslerini mhutevi kitaplara *Sunen* adı verilmiştir. Bu kitaplarda yer alan hadîsler, Hazreti Peygamberin söz, fiil ve takrirlerinden ibaret olan ve merfû sayılan haberlerdir. Bu bakımdan sunenlerde mevkûf ve maktû olan, yani sahabe ve tâbi'ûnun kendilerine ait bulunan söz veya fiillerine rastlanmaz. Ahkâm hadîsleri, umumiyetle, insanların Allah'a karşı olan kulluk görevleriyle, kendi aralarında biribirlerine karşı olan insanlık görevlerini ve biribirleriyle münasebetlerini düzenleyen hükümleri muhtevi nasslardır. Bu bakımdan, bir sunen kitabında yer alan hadîsleri, İbâdât, muâmelât ve ukûbâta ait olmaları itibariyle üç gurupta toplamak mümkindir. Buna göre, bir sunenin muhtevası incelenecek olursa, umumiyetle, şu konulardaki hadîslerin tasnife tâbi tutuldukları görülür: Ṭahāret, ṣalāt, zekāt, ḥacc, ṣavm, nikāḥ, ṭalāḳ, cihād, vaṣiyyet, ferāiẓ, ḫarāc, cenāze, yemīn ve neẕīr, buyūʿ, aḳẓiye, eşribe, aṭʿıme, ṭıb, libās, fiten, melāḥım, ḥudūd, diyāt sunne, edeb. Bu konuların her biri "kitāb" başlığı altında zikredilir (Kitābu'ṭ-ṭahāre, Kitābu'ṣ-ṣalāt, Kitābu'z-zekāt gibi) ve her kitab, konusunun genişliğine göre muhtelif sayıda "bāb"lara ayrılır.

İkinci asrın başlarında tedvin ve tasnif faaliyetinin başlaması ile ortaya çıkan ilk hadîs eserleri "Sunen" denilen bu çeşit koleksiyonlar olmuştur. Bu asırda *Sunen* tasnif eden hadîsçiler şunlardır:

MEKḤŪL İbn Ebī Muslim EŞ-ŞĀMĪ (Ö. 112)[799], Ebu'l-Velīd (Ebū Ḫālid) ʿAbdu'l-Melik İbn ʿAbdi'l-ʿAzīz İBN CUREYC (Ö. 150)[800], SAʿĪD İBN EBĪ ʿARŪBE Mihrān el-ʿAdevī el-Baṣrī (Ö. 156)[801], Ebu'l-Ḥāriṣ Muḥammed

797 Bkz. el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 79.

798 Bkz. *el-Fihrist*, s. 142.

799 Bkz. İbn Saʿd, *Ṭabaḳāt*, VII. 2, 160–161; el-Buḫārī, *Tārīḫ*, IV. 2, 21; İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 332; Ebū Nuʿaym, *Hılye*, V. 177; 193; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 107–108; *Mīzān*, IV. 177–178; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, X. 289–293; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 404.

800 Bkz. İbn Saʿd, *Ṭabaḳāt*, V. 361–362; el-Buḫārī, *Tārīḫ*, III. 1, 422–423; İbn Ebī Ḥātim. *Kitābu'l-cerḥ*, II. 2, 356–358; İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 330; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, X. 400–407; İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, II. 338; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 169–171; *Mīzān*, II. 659; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, VI. 402–406. Fuat Sezgin, *GAS*, I. 91.

801 Bkz. İbn Saʿd, *Ṭabaḳāt*, VII. 2, 33; el-Buḫārī, *Tārīḫ*, II. 1, 462; İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 331; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 177–178; *Mīzān*, II. 151–153; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, IV. 63–66; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 91.

İbn ʿAbdirraḥman İbni'l-Muğīre İbni'l-Ḥāriṣ İBN EBĪ ZİʾB el-Ḳuraşî (Ö. 159)[802], İBRĀHİM İBN ṬAHMĀN İbn Şuʿbe el-Ḫorāsānî (Ö. 163)[803], Ebū Seleme ḤAMMĀD İBN SELEME İbn Dīnār (Ö. 167)[804], ʿABDULLAH İBNU'L-MUBĀREK İbn Vāżıḥ el-Ḥanżalī et-Temīmī (Ö. 181)[805], Ebū Saʿīd Yaḥyā İbn Zekeriyyā İBN EBĪ ZĀʾİDE el-Vādiʿī el-Kūfī (Ö. 183)[806], Ebū Muʿāviye HUŞEYM İBN BEŞĪR İbn Ḳāsım el-Sulemi (O. 183)[807], Ebu'l-ʿAbbās El-VELĪD İBN MUSLIM el-Umevī ed-Dımaşḳī (Ö. 195)[808], Ebū ʿAbdirraḥmān MUḤAMMED İBN FUŻAYL İbn Gazvān eż-Żabbī (Ö. 195)[809].

c. Câmi'ler

İkinci asırda tasnif edilen bazı hadîs kitaplarına da *Cāmiʿ* adı verilmiştir. Cāmiʿler de Sunenler gibi ibâdât, muâmelât ve ukûbâta ait bâblara göre tasnif edilmiş hadîsleri ihtiva ederler; ancak Cāmiʿlerin ihtiva ettikleri hadîsler, sadece bu konularla ilgili hadîslerden ibaret değildir. Bunlara ilâveten, Câmiʿlerde, çok daha değişik konulardaki hadîslere de yer verilmiştir. Meselâ Câmiʿlerde bulunan Kur'ânın fazîletleri, tefsiri, yaratılışın başlangıcı, geçmiş peygamberler, menâkıb, Hazreti Peygamberin sîreti ve mağazîsi, halîfeleri ve ashabının fazîletleri, îman, tevhîd ve bunun gibi diğer bazı konulara ait ha-

---

802 Bkz. İbn Ḳuteybe, *el-Maʿārif*, s. 213; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerh*, III. 2, 313–314; el-Mesʿūdî, *Murūcu'z-zeheb*, III. 333; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 329; İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, III. 323; eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 191–193; *Mīzān*, III. 620; İbn Ḥacer, *Tehẕib*, IX. 303–307.

803 Bkz. el-Buḫārî, *Tārīḫ*, I. 1, 294; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-Cerḥ*, I. 1, 107–108; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 338; el-Ḫaṭîb el-Bağdādî, *Tārīḫu Bağdād*, VI. 105–111; eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 213; *Mīzān*, I. 38; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, I. 129–131; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 92–93.

804 Bkz. el-Buḫārî, *Tārīḫ*, II. 1, 21–22; İbn Ḳuteybe, *el-Maʿārif*, s. 220; İbn Ebî Ḥātim, *Kitābu'l-cerh*, I. 2, 140–142; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 331; eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 202–203; *Mīzān*, I. 590–595; Ebū Nuʿaym, *Hılye*, VI. 249–257; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, III. 11–16; el-Kettānî, *el-Mustaṭrafa*, s. 31.

805 Bkz. el-Buḫārî, *Tārīḫ*, III. 1, 212; İbn Ḳuteybe, *el-Maʿārif*, s. 223; İbn Ebî Ḥâtim, *Takdimetu'l-cerh*, s. 262–281: Ebū Nuʿaym, *Hılye*, VIII. 162–190; el-Ḫaṭîb el-Bağdādî, *Tārīḫu Bağdād*, X. 152–169; İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, II. 237–239; eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 274–282; el-Mesʿūdî, *Murūcu'z-zeheb*, III. 350; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerat*, I. 295 ;İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, V. 382–387; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 95.

806 Bkz. el-Buḫārî, *Tārīḫ*, IV. 2, 273–274; İbn Ebî Ḥâtim, *Kitābu'l-cerh*, IV. 2, 144–145; eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 267–268; *Mīzān*, IV. 374; İbn Ḥacer, *Tehẕib*, XI. 208–210.

807 Bkz. el-Buḫārî, *Tārīḫ*, IV. 2, 242; İbn Ḳuteybe, *el-Maʿārif*, s. 221; İbn Ebî Ḥâtim, *Kitābu'l-cerḥ*, IV. 2, 115–116; el-Ḫaṭîb el-Bağdādî, *Tārīḫu Bağdād*, XIV. 85–94; eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 248–249; *Mīzān*. IV. 306–308; İbn Hacer, *Tehzib*, XI. 59–63: Fuat Sezgin, *GAS*, I. 38.

808 Bkz. 796 No. lu dipnot.

809 İbn Saʿd, *Ṭabakāt*, VI. 389; e-Buḫārî, *Tārīḫ*, I. 1, 207–208; İbn Ḳuteybe, *el-Maʿārif*, s. 222; İbn Ebî Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, IV. 1, 75; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 330; eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 315; IV. 9–10; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, IX. 405–406; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 96.

dîslere Sunenlerde rastlanmaz. Bu bakımdan Câmi'ler, ismin de delâlet ettiği gibi, akla gelebilecek her konudaki müşkilin halli için başvurulabilecek en mufassal hadîs koleksiyonları sayılır.

İkinci asırda *Cāmiʿ* adı verilen bu tip eserlerin ilk musannıfı MAʿMER İbn RĀŞİD el-Ezdī (Ö. 153)[810]dir. İki yazma nüshası zamanımıza kadar intikal eden[811] ve ʿAbdurrazzāḳ İbn Hemmām'ın *Muṣannaf* adlı eserinin sonunda neşredilen bu kitap hadîs tarihi yönünden büyük bir ehemmiyeti hâizdir[812].

El-Cāmiʿu'l-Kebîr ve *el-Cāmiʿu'ṣ-Ṣağîr* adlı iki eseriyle Ebū ʿAbdillah SUFYĀN İbn Mesrūḳ eş-ŞEVRĪ el-Kūfī (Ö. 161)[813], REBĪʿ İBN ḤABĪB el-Bışrī (Ö. 170)[814], ʿABDULLAH İBN VEHB İbn Muslim el-Fihrī el-Ḳuraşī (Ö.197)[815] ve SUFYĀN İBN ʿUYEYNE İbn Meymūn el-Hilālī (Ö. 198)[816], yine bu asırda *Cāmiʿ* tasnîf eden hadîsçilerdir.

d. Musannaflar

İkinci asırda ortaya çıkan ve *Muṣannaf* denilen bazı hadîs kitapları vardır ki, bunlar, *Sunen* denilen hadîs kitaplarından ayrı bir özellik taşımazlar. Muhtemelen bu eserlerde de fıkıh ahkâmına mutealhk hadîsler tasnife tâbi tutuldukları için, yapılan işe delâlet etmek üzere, *muṣannaf* tabiri kullanılmış-

---

810 Bkz. 791 No.lu dipnot.

811 Bkz. Fuat Sezgin, *Hadîs Musannafatının mebdei ve Maʿmer İbn Rāşid'in Cāmiʿi*, Türkiyat Mecmuası 12/1955, s. 215–234.

812 Aynı makale.

813 Bkz. İbn Saʿd, *Tabakāt*, VI. 257–260; el-Buḫārī, *Tārīḫ*. II. 2, 93–94; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 328–329; İbn Ebī Ḥātim, *Taḳdimetu'l-cerḥ*, s. 55–126; *Kitābu'l-cerḥ*, II. 1, 222–227; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, IX. 151–174; Ebū Nuʿaym, *Hılye*, VI. 356–393; VII. 3–144; İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, II. 127–128; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 203–207; *Mīzān*. II. 169; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, IV. 111-115; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 518–519.

814 Bkz. el-Buḫārī, *Tārīḫ*, II. 1, 277; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, I. 2, 457; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, III. 241; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 93.

815 *Cāmiʿ*inin bir kısmı papirüsler üzerinde bulunmuş olup, halen Dāru'l-Kutub el-Mıṣrıyye'de bulunmaktadır ve 1942 senesinde Dawid-Weil tarafından neşredilmiştir. *Cāmiʿ*inin Kıyāmet'le ilgili bölümünü dinlerken üzerine gelen bir baygınlık, ʿAbdullah İbn Vehb'in ölüm sebebi olarak zikredilir. Tercemesi hakkında bkz. İbn Saʿd, *Tabaḳāt*, VII. 2, 518; el-Buḫārī, *Tārīḫ*, III. 1, 218; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, II. 2, 189–190; İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, II. 240–242; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 304–306; *Mīzān*, II. 521–523; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, VI. 71–74; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 466.

816 Bkz. el-Buḫārī, II. 2, 95; İbn Ḳuteybe, *el-Maʿārif*, s. 221; İbn Ebī Ḥātim, *Taḳdimetu'l-cerḥ*, s. 32–54; *Kitābu'l-cerḥ*. II. 1, 225–227; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 330; Ebū Nuʿaym, *Hılye*, VII. 270–318; el-Ḫatīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, IX. 174–184; İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, II. 129–130; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 262–265; *Mīzān*, II. 170–171; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, IV. 117–122; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 96.

tır. Bununla beraber şuna da işaret edebiliriz ki, *Muṣannaf'lar*, Cāmiᶜ denilen eserler gibi her konudaki hadîsleri ihtiva etmeseler bile, *Sunen'lerden* farklı olarak, *Cāmiᶜ*lerde yer alan konulardan bazılarıyle ilgili hadîslere de yer vermişlerdir. Bu bakımdan *Muṣannaf'ları*, ihtiva ettikleri konular yönünden, *Sunen'ler* ile *Cāmi'*ler arasında mütalaa etmek mümkindir.

İkinci asırda *Muṣannaf* denilen eserleriyle şöhret kazanmış imamlar, ḤAMMĀD İBN SELEME İbn Dinār (Ö. 167)[817] ve VEKĪᶜ İBNU'L-CERRĀḤ İbn Muleyḥ (Melīḥ) er-Ru'āsī (Ö. 197)[818] dir. Ancak İbnu'n-Nedîm, *Fihrist*'inde (s. 331) her iki Muṣannaf'ı da *Kitābu's-Sunen* adı altında zikretmiştir ki, bu, bizim *Sunen'ler* ile *Musannaf'lar* arasında büyük bir fark bulunmadığına dair biraz önce işaret ettiğimiz görüşü doğrular.

e. Belirli bir konuya tahsis edilmiş kitaplar

İkinci asırda telif edilen hadîs kitaplarından bir kısmının da, *Cāmiᶜ*lere vücut veren çeşitli konulardan birine tahsis edildikleri görülür. *Sunen* olsun *Cāmiᶜ* olsun musannaf eserlerde bu konular, umumiyetle "kitab" adı altında zikredildikleri için, belirli bir konuya tahsis edilmiş müstekıl eserlere de umumiyetle "kitāb" adı verilmiştir.

SUFYĀN İbn Mesrūḳ İbn Saᶜīd EṠ-ṠEVRĪ el-Kūfī (Ö. 161)[819]nin *Kitābu'l-Ferā'iz* ve *Kitābu't-Tefsīr*'i; Ebu'ṣ-Ṣalt ZĀ'İDE İBN ḲUDAME eṡ-Ṡeḳafī el-Kūfī (Ö. 161)[820]nin *Kitābu'l-Menāḳıb, Kitābu'z-Zuhd* ve *Kitābu't-Tefsīr*'i; İBRĀHĪM İBN ṬAHMĀN İbn Şuᶜbe el-Ḫorāsānī (Ö. 163)[821]nin *Kitābu'l-Menāḳıb, Kitābu'l-ᶜIydeyn* ve *Kitābu't-tTefsīr*'i; ᶜABDULLAH İBNU'L-MUBĀREK İbn Vāżıḥ el-Ḥanẓalī et-Temīmī (Ö. 181)[822] nin *Kitābu'z-Zuhd ve'r-Raḳā'iḳ, Kitābu'l-Birr ve'ṣ-Ṣıla, Kitābu't-Tefsīr, Kitābu'l-Cihād*'ı; Ebū Muᶜāviye HUŞEYM İBN BEŞĪR İbn Ḳāsım es-Sulemī (Ö. 183)[823] nin *Kitābu't-*

817. Bkz. 804 Nolu dipnot.

818 Bkz. İbn Saᶜd, *Tabakāt*, VI. 394; el-Buḫārī, *Tārīḫ*, IV. 2, 179; İbn Kuteybe, *el-Maᶜārif*, s. 221; İbn Ebī Ḥātim, *Taḳdimetu'l-cerḥ*, s. 219–232; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 331; Ebū Nuᶜaym. *Ḥılye*, VIII. 368–380; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, XIII. 496–512; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 306–309; *Mīzān*, IV. 335–336; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, XI. 123–131; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 96–97.

819 Bkz. 813 No.lu dipnot.

820 Bkz. İbn Saᶜd, *Tabakāt*, VI. 263; el-Buḫārī, *Tārīḫ*, II. 1, 395; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, I. 2, 613; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 330; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 215–216; İbn Hacer, *Tehẕīb*, III. 306–307.

821 Bkz. 803 No.lu dipnot.

822 Bkz. 805 No.lu dipnot.

923 Bkz. 807 No.lu dipnot.

Tefsîr'i; Ebū Bişr İSMĀʿĪL İBN ʿULEYYE el-Esedî (Ö. 193)[824]nin *Kitābut-Ṭahāre, Kitābu'ṣ-Ṣalāt, Kitābu'l-Menāsik* ve *Kitābu't-Tefsîr*'i, Ebū Muḥammed İSḤĀḲ İBN YŪSUF İbn Mirdās el-Ḳuraşî el-Vāsiṭî EL-EZRAḲ (Ö. 195)[825] ın *Kitābu'ṣ-Ṣalāt, Kitābu'l-Menāsik* ve *Kitābu'l-Ḳırā'āt*'ı; MUḤAMMED İBN FUẒAYL İbn Gazvān İbn Cerîr eẓ-Ẓabbî (Ö. 195)[826] nin *Kitābu'd-Du'ā, Kitābu'z-Zuhd, Kitābu'ṣ-Ṣıyām* ve *Kitābu't-tefsîr*'i; VEKÎʿ İBNU'l-CERRĀḤ İbn Muleyḥ er-Ru'āsî (Ö. 197)[827] nin *Kitābu'z-Zuhd* ve *Kitābu't-Tefsîr*'i.

Burada, musannaf hadîs eserlerinden olmakla beraber, *Sunen* veya *Cāmi*ʿlerden farklı olarak değişik bir isimle zikredilen ve ikinci asrın ortalarında hadîs tarihine girmiş bulunan bir kitap ve onun musannıfı üzerinde ayrıca durmak istiyoruz. Bu kitap *el-Muvaṭṭā'* adıyle şöhret kazanmıştır ve musannıfı da, kitabı kadar şöhrete ulaşmış olan büyük imam MĀLİK İBN ENES (Ö. 179) tir.

Mālik Ibn Enes ve el-Muvaṭṭā'ı

Kendi adı altında kurulmuş olan fıkıh mezhebi Mālikiyye'nin meşhur imamı, aynı zamanda, Hazreti Peygamberle birlikte bir çok gazvelere iştirak etmiş olan sahabî Ebū ʿĀmir'in torunu Mālik İbn Enes İbn Mālik İbn Ebî ʿĀmir el-Aṣbaḥî, 93 senesinde Medîne'de dünyaya gelmiş ve uzun müddet yanından ayrılmadığı ʿAbdurraḥman İbn Hürmüz başta olmak üzere Medînenin diğer âlimlerinden ilim almıştır. Hadîs işittiği meşhur imamlar arasında İbn ʿOmer'in kölesi Nāfiʿ, Muḥammed İbnu'l-Munkedir, Ebu'z-Zubeyr, İbn Şihāb ez-Zuhrî, ʿĀmir İbn ʿAbdillah, ʿAbdullah İbn Dînar bulunur. Kendisinden riveyet eden imamlardan bazıları ise, kendi şeyhlerinden olan Yaḥyā İbn Saʿîd el-Anṣārî, ez-Zuhrî, İbn Cureyc, Yezîd İbn ʿAbdillah, el-Evzāʿî, Sufyān eṣ-Ṣevrî, Sufyān İbn ʿUyeyne, Şuʿbe, ʿAbdullah İbnu'l-Mubārek, eş-Şāfiʿî, İbn ʿUleyye, Ebū Ḥanîfe'nin talebelerinden Muḥammed eş-Şeybānî ve daha bir çok kimsedir.

Mālik İbn Enes, hadîs ilminde, râvi tenkidinde (cerh ve taʿdîl), Kitap ve Sunnetten hüküm istihracında büyük şöhret kazanmış ve onun bu sahalardaki üstünlüğü, akranları ve asrının ileri gelen imamları tarafından da

824 Bkz. el-Buḫārî, *Tārîḫ*, I. 1, 342; İbn Ḳuteybe, *el-Maʿārif*, s. 221; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 331; İbn Ebî Ḥātim, *Kitābu'l-cerh*, I. 1, 153–155; eẕ-Ẕehebî, *Mîzan*, I. 216–220; Ibn Ḥacer, *Tehẕîb*, I. 275–279.

825 Bkz. el-Buḫārî, *Tarih*, I. 1, 406; İbn Ebî Ḥātim, *Kitābu'l-cerh*, I. 1, 238; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 333; eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 330; İbn Ḥacer, *Tehẕîb*, I. 257–258.

826 Bkz. 809 No.lu dipnot.

827 Bkz. 818 No.lu dipnot.

teslim edilmiştir. Hazreti Peygambere karşı olan sevgisi ve hurmeti, Sunnete ve dolayısiyle hadîse olan büyük bağlılığının başlıca âmili olarak görülür. İleri yaşına ve vücutça çok zayıf olmasına rağmen, Medîne'de her hangi bir hayvana binmez "burada Allah'ın Rasûlü medfûn bulunurken binmem" derdi. Hadîs rivayetine başlamadan önce de abdest alır, yatağının başına vakar ve heybetle oturur, sonra rivayet ederdi. Bu suretle Hazreti Peygamberin hadîsini yüceltmiş olurdu. Hadîs aldığı kimseler üzerinde de titizlikle durur; onların güvenilir (şiḳa), zühd ve takva sâhibi olmaları yanında hadîs ehlinden olmalarını da şart koşardı.

Mālik İbn Enes, 147 senesi civarında bir mihnete maruz kalmış ve Halîfe el-Manṣūr'un vâlisi tarafından kırbaçla dövülmüştür. Bu hâdisenin sebebi hakkında çeşitli görüşler ileri sürülür. Bazılarına göre Mālik, Halîfenin kaza teklifini reddettiği için bu muameleye maruz kalmıştır: çünkü bu teklifi reddetmekle Abbasî hükümdarlarına, işlerinde yardım etmekten kaçınmış oluyordu. Diğer bazılarına göre de Mālik, Medîne'de Halîfeye karşı ayaklanmış olan Muḥammed en-Nefsu'z-Zekiyye lehinde fetva vermiş olduğu için dövülmüştür. Diğer bazıları ise, Halîfenin ikrah ile talâkın sahîh olmadığına dair gelen hadîsi rivayetten menetmesine rağmen, Mālik'in mezkûr hadîsi rivayet etmesini mihnetin sebebi olarak ileri sürmüşlerdir; çünkü Halîfeye karşı ayaklananlar, bey'atın ikrah ile vukubulduğunu ileri sürüyorlar ve bunu, ikrah ile talâkın sahîh olmadığını belirten hadîse kıyasla, hilâfetin de sahîh olmayacağını iddia ediyorlardı. Maamafih, bir hacc mevsiminde Ḥicāz'a gelen Halîfe Ebū Caʿfer el-Manṣūr, vukubulan hâdiseden haberi bulunmadığını beyan ederek Malik'ten özür dilemiş ve hattâ bazı haberlerden anlaşıldığına göre, Hazreti Peygamberin hadîslerini biraraya getiren bir de kitap telif etmesini istemiştir. Mālik, Halîfeden gelen bu istek üzerine *el-Muvaṭṭā'* adını verdiği meşhur kitabını tasnif etmiştir.

İbn Ḥacer, *el-Muvaṭṭā*'ın tasnifine tekaddüm eden devri de tavsif ederek şöyle der: "Hazreti Peygamberin âsârı, ashabı ve kibar-ı tâbiʿîn devrinde iki sebepten dolayı câmiʿlerde müdevven ve müretteb değildi. Birincisi, Muslim'in *Ṣaḥīḥ*'inde de sâbit olduğu gibi, Kur'ânı Kerimle karışma korkusundan dolayı sahabenin tedvinden menedilmeleri; ikincisi ise, hâfızalarının genişliği ve zihinlerinin akıcılığı idi. Çoğu yazı bilmiyordu. Fakat tâbi'ûn devrinin sonlarına doğru ulemanın muhtelif şehirlere dağılması, havaric, râfıza ve kader münkirleri gibi bidʿat ehlinin ortaya çıkması üzerine, âsârın tedvini ve bâblara göre tertibi başladı. Bu işe ilk defa girişenlerin başında er-Rebiʿ İbn Şubeyḥ, Saʿīd İbn Ebī ʿArūbe ve diğerleri vardı. Bunlar, üçüncü tabaka gelinceye kadar her bâbı ayrı ayrı tasnif ediyorlardı. İmam Mālik *el-Muvaṭṭā'* adını verdiği kitabını tasnif etti. Bu kitapta, Ḥicāz ehlinin hadîsini toplamış,

sahabenin sözlerini tâbi'ûn ve daha sonrakilerin fetvalarını da mezcederek onu telif etmişti"[828]

Hazreti Peygamberin hadîsleri yanında sahabenin söz ve fetvalarına da yer verilerek telif edilen bu kitabı, İmam Mālik, şeyhlerine arzetmiş, onların muvafakatlarını bildirmelerinden sonra da ona *el-Muvaṭṭā'* adını vermiştir[829]. İmam el-Evzā'ī'nin, kitabı Mālik'e kırk günde okuyup arzetmesi üzerine onun, "benim kırk senede telif ettiğimi siz benden kırk günde aldınız" demesi[830], kitabın telifinde gösterilen gayret ve titizliğe delâlet eder.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Mālik, *Muvaṭṭā'*ı ile ilk musannıflardan olduğu gibi, rivayet olunan hadîslerin kabulünde ihtiyatı elden bırakmayan ve onları metin ve isnad yönünden şiddetle tenkid eden imamların da başında gelir. Bu bakımdan, kesinlikle bilinmese bile, hadîs ilminin cerh ve ta'dîle ait kaidelerinden mühim bir kısmının Mālik İbn Enes tarafından ortaya konulduğu ileri sürülebilir.

İmam Mālik'in, hadîslerin kabulünde gösterdiği bu ihtiyat ve hadîs râvileri hakkında giriştiği şiddetli cerh dolayısiyle *Muvaṭṭā'*ı, en sahîh hadîs kitapları arasında yer almıştır. Nitekim eş-Şāfi'ī, "yer yüzünde ilim yönünden Malik'in kitabından daha sahîh bir kitabın bulunduğunu bilmiyorum" derken bu gerçeği ifade etmiştir[831]. Her ne kadar gerek İbnu'ṣ-Ṣalāḥ ve gerekse İbn Keṣīr, eş-Şāfi'ī'nin, el-Buḫārī ve Muslim'in, *Ṣaḥīḥ*'lerini telif etmeden önce bu sözü söylediğini, zira *el-Muvaṭṭā'*ın tasnif edildiği devirde İbn Cureyc, İbn İsḥāḳ, Ebū Ḳurra Mūsā İbn Ṭārıḳ, 'Abdurrazzāḳ İbn Hemmām ve daha bir çok kimsenin musannafları bulunduğunu ve *el-Muvaṭṭā'*ın bunlardan daha sahîh ve faydalı olduğunu söylemişlerse de[832], bazı imamların, *el-Muvaṭṭā'*ı *Ṣaḥıḥān*'ın telifinden sonra da en sahîh kitap kabul eden görüşleri yine bakî kalmıştır.

Netice olarak, *el-Muvaṭṭā'*ın sıhhat yönünden derecesi hakkında ortaya çıkan görüşleri guruplandırmak gerekirse, denebilir ki, Mālik'in, râvilerin cerh ve ta'dilindeki şiddeti, hadîsleri kabulündeki ihtiyatı ve titizliği dolayısiyle *el-Muvaṭṭā*, el-Buḫārī ve Muslim'in *Ṣaḥīḥ*'lerinden önce gelir.

Bazılarına göre iki *Ṣaḥīḥ* ayarında veya mertebesindedir.

Diğer bazılarına göre ise, iki *Ṣaḥīḥ*'in altındadır ve bu görüş, ekseri hadîsçilerin görüşüdür. Nitekim es-Suyūṭī, konu ile ilgili olarak İbn Ḥacer'den

828 *Hedyu's-sārī*, I. 4.

829 Es-Suyūṭī, *Tenvīru'l-havālik*, s. 7.

830 Aynı yer.

831 İbnu's-Ṣalah, *'Ulūmu'l-hadīs*, s. 14; İbn Keṣīr, *İḫtiṣāru 'ulūmi'l-ḥadīs*, s. 31.

832 Aynı yer.

şu görüşü nakletmiştir: "Mālik'in kitabı,kendi nazarında ve mursel munkatı' ve bunun gibi bazı zayıf hadîslerle ihticac etmenin gerekli olduğu hususunda kendisine tâbi olanların nazarında sahîhtir. Fakat el-Buhārī'nin kitabındaki munkatıᶜ hadîslerle *Muvaṭṭā'*daki munkatıᶜler arasında fark vardır. *Muvaṭṭā'*-daki munkatıᶜ hadîslerin çoğunu, Malik şeyhlerinden bu şekilde işitmiştir ve onun nazarında bunlar birer huccettir. Halbuki el-Buhārī, kendi kitabındakileri, eğer bir başka yerde mevsûl olarak zikretmişse, bunların isnadlarını, hafifletmek maksadıyle kasden hazfetmiştir; yahut şartına uygun değilse, kitabın mevzuu dışına çıkarmak maksadıyle isnadlarını terketmiş, fakat hadîsleri de, ya istişhad, isti'nâs, yahutta bazı Kur'ân âyetleri için tefsir kasdıyle nakletmiştir. Bu bakımdan el-Buhārī'nin munkatıᶜ (taᶜlîk)ları, *Muvaṭṭā'*ın hilâfına, onu, mücerred sahîh kitap olmaktan çıkarmamıştır"[833].

Maamafih, İbn Ḥacer'in bu görüşüne karşılık, şu hususu da gözönünde bulundurmakta fayda vardır: *Muvaṭṭā'*da yer alan dört hadîs müstesnâ, diğer mursel ve munkatıᶜ olanların hepsinin de başka yollarla rivayet edildikleri ve bu bakımdan *Muvaṭṭā'* hadîslerinin de sahîh hadîsler arasında yer aldıkları söylenmiş; hattâ İbn ᶜAbdi'l-Berr tarafından, *Muvaṭṭā'*ın mursel ve munkatıᶜ hadîslerinin mevsûl rivayetlerini gösteren bir kitap bile telif edilmiştir[834].

*Muvaṭṭā'*da yer alan hadîslerin sayısı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu konudaki ihtilâfın Mālik'ten rivayet edilen *Muvaṭṭā'* nüshalarının çokluğundan ve her bir nüshanın birbirinden farklı oluşundan ileri geldiğine şüphe yoktur; zira bazılarında bulunan fazlalıklar diğer bazılarında mevcut değildir. Es-Suyūṭī'nin Ebū Bekr el-Ebhurī'den naklen verdiği rakkamlara göre, Hazreti Peygamber ile sahabe ve tâbiᶜûndan gelen âsârın hepsi 1720 dir. Bunların musned olanları 600, mursel olanları da 222 dir. 613 mevkûf, 285 de maktû, yani tâbi'î sözleri vardır[835].

Mālik'in, bu hadîslerin naklinde takip ettiği yol, umumiyetle, konunun başında, Hazreti Peygamberden gelen hadîsleri, sonra da sahabe ve tabî'ûndan vârid olan âsârı vermek olmuştur. Sahabe ve tâbi'ûndan tercih ettiği kimselerin hemen hepsi medîneli olanlardır; çünkü Mālik Medīne dışına çıkmamıştır. Bazan hadîsin akabinde, Medīne'de üzerinde ittifak olunan bir re'yi, veya ameli, bazan da her hangi bir kelime ile ilgili tefsiri, veya bir cümlenin izahını vermiştir.

Muvaṭṭā', muhtevası itibariyle hem bir hadis kitabı, hem de bir fıkıh ve kanun kitabıdır[836].

833 Es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 41.

834 Es-Suyūṭī, *Tenvīru'l-havālik*, s. 8.

835 Aynı yer.

836 Mālik İbn Enes'in tercemesi hakkında bkz. el-Buḫārī, *Tārīḫ*, IV. 1, 310; İbn Ḳuteybe, *el-Maᶜārif*, s. 218; İbn Ebī Ḥātim, *Taḳdimetu'l-cerḥ*, s. 11–32; *Kitābu'l-cerḥ*, IV. 1, 204–206; İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 294–295; Ebū Nuᶜaym, *Ḥılye*, VI. 316–355; İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, III. 284–287; İbn Keşīr, *el-Bidâye*, X. 174–175; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 207–213; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, X. 5–9; el-Mesᶜūdī, *Murūcu'ẕ-ẕeheb*, III. 350.

III. BÖLÜM

TASNİFİN ALTIN ÇAĞI: KUTUB-İ SİTTE DEVRİ

(III. Hicrî Asır)

I. Tasnife hız veren âmiller

a. Kelâm ilminin doğuşu

Birinci hicrî asırda, müslümanlar arasında ortaya çıkan siyasî ihtilâfların giderek itikada dönüştüğü ve İslâmî inanç üzerinde, yahut hiç olmazsa, ilk müslümanların akaidini teşkil eden bir takım meselelerde cidal ve münakaşalara sebep olduğu, önceki bahislerimizde yeterince açıklanmış; bu cidal ve münkakaşaların ise, zamanla, mürci'e, mutezile, kaderiyye, cebriyye gibi çeşitli akaid mezheblerinin doğmasına yol açtığı gösterilerek bunlar hakkında lüzumlu bilgi verilmişti. İşte bu akaid mezheplerinin doğuşuna sebep olan cidal ve münakaşalar, aynı zamanda, "Kelâm" adı verilen yeni bir ilmin de başlıca kaynağı olmuştur. Filhakika daha sonraki devirlerde, bazı müelliflер tarafından verilen "Kelâm" ile ilgili tarifler, bu görüşümüzü kesinlikle teyid eder. Meselâ el-Fārābī (Ö. 339) ye göre "Kelâm sanatı, şerîat koyucusunun tasrih ettiği bazı mahdut amel ve itikadların müdafaasında ve onlara muhalif çeşitli söylentilerin temizlenip atılmasında, insanın sâhip olduğu kudrettir. Bu, amel ve ittikadlara göre ikiye ayrılır. Ancak kelâm sanatı, "fıkıh"tan ayrıdır; zira "fıkıh", şerîat koyucusunun açıkça ortaya koyduğu amel ve akîdeleri alır; onları asıl kabul eder ve sonra bu asıllardan, gerekli olan diğer amel ve itikadları istinbat eder. Buna göre mutekellim (kelâmcı), "fakîh"in istinbattan önce asıl olarak kullandığı delillerin müdafiidir"[837].

El-Fārābī'nin bu tarifinden açıkça anlaşılıyor ki, "Kelâm"ın aslı, ister Allah Ta'âlâ olsun, ister O'nun Rasûlü olsun, Şâri' (şerîat koyucusu) tarafından vazolunan dinî asılların müdafaasından ibarettir.

El-Gazālī (Ö. 505) de, kelâm hakkında şu görüşü ileri sürmüştür: "Ehl-i sunnet akîdesini, ehl-i bid'atın teşvişinden muhafaza etmek kelâmın gayesi-

837 Bkz. *İḥṣā'u'l-'ulūm*, s. 107–108.

dir. Allah. kullarına Rasûlünün dilinde, din ve dünyalarının selâmeti bakımından hak olan bir akîde vermiştir. Sonra da şeytan, mübtedianın kalbine, sunnete muhalif şeyler ilka etmiştir. Onlar, şeytanın bu telkinleriyle hak olan akîdeyi teşviş etmek üzere iken, Allah, mutekellimûn taifesini vücuda getirip davalarını sunnetin zaferi için, ehl-i bid'atın telbisatını çıkarıp atacak müretteb bir kelâm ile harekete geçirmiştir. Bunun neticesinde de Kelâm ilmi ve ehli ortaya çıkmıştır"[838].

El-Gazālī'nin bu görüşü de, kelâmın, İslâm akaidinin müdafaasını ve ona aykırı düşen sapık görüşlere karşı korunmasını gaye edinen bir ilim olarak ortaya çıkması yönünden, el-Fārābī'nin tarifiyle uyuşur.

"Kelâm ilmi, delil iradı ve şüphenin izalesiyle akaid-i diniyyenin isbatıdır" derken el-Īcī (Ö. 756)[839], "akaid'-i diniyyeyi yakînen hasıl olan delillerle bilmektedir. Mevzuu bu akaidin isbatıdır" derken de et-Teftāzānī (Ö. 792)[840], gerek el-Fārābī'den ve gerekse el-Gazālī'den farklı bir şey söylemiş değillerdir.

Kelâm, İslâm akaidinin isbatını ve onun yabancı fikirlere karşı korunmasını gaye edinen bir ilim olduğuna göre, bu ilmin temelinde, cidal ve münakaşadan oluşan bir taşın yattığını anlamamak mümkin değildir. Bu bakımdan, konunun başında da işaret ettiğimiz gibi, müslümanlar arasında siyasî ihtilâflardan sonra başlayan akaide müteallık münakaşalar, Kelâm ilminin doğuşunu hazırlayan başlıca âmiller olmuştır.

Ancak, şurasını da gözden uzak tutmamak gerekir ki, akaidle ilgili sistemli münakaşalar, ilk defa ortaya çıkışı hakkında daha önce yeterli bilgi verdiğimiz mutezile mezhebi tarafından başlatılmış; bu mezhebin bilhassa kadîm Yunan felsefesi ile meşguliyeti ve aklı, nakle dayanan dinî nasslara takdimi, kendine has mutezile kelâmının doğmasına vesile olduğu gibi, ileride, mutezile de dahil olmak üzere "bid'at ehli" arasında sayılan diğer mezheb kelâmcılarına karşı mücadeleye girişecek olan ehl-i sunnet kelâmının doğmasına da öncülük etmiştir. Bu bakımdan Kelâm ilminin doğuşunu, mutezilenin doğuşu ile bir mütalaa etmekte her hangi bir mahzur yoktur. Bununla beraber, mutezile ile birlikte bid'at ehlinden sayılan diğer mezhebler kelâmının, Kelâm ilminden sayılıp sayılamıyacağı konusu, müteahhırûn arasında münakaşa konusu edilmiştir; çünkü bunlara göre "kelâmın konusu, Muhammed'in dinine müteallık akaidin isbatıdır. Bu da akîdeye konu teşkil eden meselenin teslimiyetle kabul edilip sonra akla istinad eden bürhan ile takviyesidir.

838 *El-Munkız mine'z-zalāl*, s. 132 vd.

839 Bkz. Azudu'd-Dīn el-Īcī, *Şerhu'l-Mevākıf*, I. 11-15.

840 *Şerhu'l-Makāsıd*, I. 5.

Kelâmda şer'ın akıl ile teyidi ve akîdenin Kitap ve Sunnette varid olan meselelerden olması şarttır. Bu iki şarttan birisinin bulunmaması halinde, kelâm asla kelâm olmaz"[841]. Bid'at ehlinin kelâmında ise, İslâm şeriatına uymayan, hattâ ona aykırı düşen bir çok mesele akaid içerisinde mütalaa edilmiş ve onların akıl yolu ile isbat ve müdafaası yapılmağa çalışılmıştır. Bu ise, tabii olarak, sunnete bağlı müslümanlar arasında tepki ile karşılanmıştır. Nitekim yukarıda kelâmla ilgili sözlerini naklettiğimiz el-Gazālī ve el-Īcī'de bu hususu açıkça müşahede etmek mümkindir. El-Gazali, "kelâm ilminin gayesi, ehl-i sunnet akîdesini, ehl-i bid'atın teşvişinden muhafaza etmektedir... Onlar, şeytanın telkinleriyle hak olan akîdeyi teşviş etmek üzere iken, Allah mütekellimûn tâifesini vücûda getirip davalarını sunnetin zaferi için ehl-i bid'atın telbistanı çıkarıp atacak müretteb bir kelâm ile harekete geçirmiştir" derken, kelâmın konusunun Kitap ve Sunnete dayanan akaid olduğuna işaret etmiş; ehl-i bid'at kelâmını kelâmdan saymadığını da, mütekellimûn taifesinin sunnetin zaferi için yaratıldığını söylemekle açıklamıştır. El-Īcī ise, Kelâm ilmini, "delil iradı ve şüphenin izalesiyle akaid-i dîniyyenin isbatıdır" sözü ile tarif ederken, mezkûr akaidin İslâm dininden alınması gerektiği görüşünde el-Gazālī'ye tâbi olmuş, fakat tarifine eklediği "hasım her ne kadar bizim nazarımızda hatalı da olsa, onu yine kelâm ulemasından addederiz" sözü ile[842], bid'at ehlinin kelâmı görüşünde el-Gazālī'den ayrılmıştır. Maamafih ehl-i bid'at kelâmı hakkında ortaya çıkan münakaşaların mahiyeti ne olursa olsun, işin gerçek olan yönü, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, kelâmın mutezeile ile birlikte tarih sahnesine çıkmış olmasıdır.

Mutezilenin ehl-i sunnete muhalif kaldığı bir çok akaid meselesinden bilhassa iki tanesi, usûl-i dinde çok büyük ehemmiyeti haizdir. Bunlardan birincisi insanın fiilleri (ef'âlu'l-'ıbād) ile ilgilidir. Mutezileye göre fiillerin gerçek hâlikı (yaratıcısı), Allah değil, insandır. Bu sebepledir ki insan, sevab ve ıkaba müstahak olur. Mutezile, bu görüşü ile kaderi red, Hazreti Peygamberden rivayet edilen kaderle ilgili hadîsleri inkâr ve başta sahabe olmak üzere bu hadislerin râvilerini yalancılıkla itham etmiştir. Halbuki ehl-i sunnete göre insanın fiillerini Allah yaratır. Bu yaratmada insanın kesb ve ihtiyarının hiç bir rolü yoktur. Her şey Allah'ın takdiri içerisinde cereyan eder. Hazreti Peygamberden bu konuda rivayet edilen ve muteber kitaplarda yer alan hadîsler sahîhtir; bu hadîsleri geldiği şekliyle kabul etmek lâzımdır.

Mutezilenin ehl-i sunnete muhalif kaldığı ikinci konu, Allah Ta'âlânın sıfatları ile ilgilidir. Mutezileye göre Allah, sem' (işitme), basar (görme), ilim, hayat, kudret ve kelâm gibi zâtı ile kaim sıfatlardan münezzehtir; çünkü bu

841 Taşköprüzade, *Mevzū'ātu'l-'ulūm*, I. 594.

842 *Şerḥu'l-Mevāḳıf*. I. 15.

sıfatlar isbat edildiği takdirde kadîmin teaddüdü gerekir. Ehl-i sunnet ise, bu sıfatların, Allah Ta'âlânın zâtının ne aynı ne de gayrı, fakat zâtı ile kaim, kadîm olduğu görüşündedir.

Mutezilenin sıfatlarla ilgili bu ta'tîl görüşü, fer'î bir meselede ciddî sonuçlar veren yeni bir ihtilâf konusu ortaya çıkarmıştır. Bu konu, Allah Ta'âlânın kelâmından ibaret olan Kur'ânı Kerîmle ilgilidir: Kur'ân, Allah'ın kelâmı olduğuna göre, kadîm midir yoksa hâdis ve mahlûk mudur? Mutezile, Allah'ın zâtı ile kaim, sıfatlarını ve dolayısıyle kelâm sıfatını reddettiği için, O'nun kelâmı olan Kur'ânın da muhdes ve mahlûk olduğunu, ihtiyaç ânında harflerin ve seslerin yine mahlûk olan bir cisim üzerinde yaratıldığını, Peygamberin de bu sesleri işittiğini ileri sürmüştür. Ehl-i sunnet ise, Allah'ın zâtı ile kaim kadîm sıfatlarını isbat ettiği için, kelâmının da kadîm olduğunu ve dolayısıyle Kur'ânı Kerîmin mahlûk olamayacağını kabul etmiştir.

Ancak, ehl-i sunnet veya ilk devirlerde onların temsilcileri olan hadîsçiler, sıfatlar hakkında veya Kur'ânı Kerîm hakkında, yukarıda zikrettiğimiz görüşü benimsemiştir, derken, onların, Hazreti Peygamberden ve onun ashabından gerek haber olarak ve gerekse genel inanç olarak, kendilerine ulaşan bilgi dışında her hangi bir görüş veya kanaata sahip olmadıklarını da belirtmek isteriz. İslâm akaidi ile ilgili olarak bildikleri ve inandıkları her şey, sadece Hazreti Peygamberden ashabı vasıtasıyle gelen haberlerin ve Kur'ânı Kerîm âyetlerinin öğrettiklerinden ibarettir. Kur'ânı Kerîm, Allah'ın sıfatlarından bahisle onları isbat ediyordu. Keza Hazreti Peygamberden nakledilen sahîh haberler de Kur'ânı Kerîmi teyid ediyordu. Kader meselesinde de durum aynı idi. Hazreti Peygamber çeşitli sözleriyle, insanın iyi veya kötü davranışlarına göre üzerine tereddüb edecek sevab ve ıkabı gösterirken kaderi reddetmiyor, aksine isbat ediyor ve ona inanmayı islâm'ın şartları içinde zikrediyordu.

Kur'ânı Kerîmin, Allah'ın kelâmı olması dışında, mahlûk veya gayr-i mahlûk olduğu hakkında Hazreti Peygamberden tek bir söz nakledilmemiş, müslümanlar arasında da bu konuda müsbet veya menfi hiç bir inanç teşekkül etmemişti. O halde mesele bir akîde meselesi değildi.

Mutezilenin zuhuru ve Yunan felsefesi ile meşgul olmağa başlaması, daha garîbi, İslâm dinini bu felsefenin ışığı altında izah etmeğe kalkışması, o zamana kadar hakim olan İslâm akaidini ters yüz etti. İnanılması gereken hususular saf dışı edilirken, yeni inançlar ihdas edildi. Hadîsçiler de bu inançları benimsesinler diye tehdit edildiler, işkenceye tâbi tutuldular. Kur'ânı Kerîme ve Hazreti Peygamberden naklettikleri haberlere dayanan inançlarını terketsinler diye de haberleri yalanlandı; kendileri yalancılıkla itham edildi. Bunlara dair elimizde pek çok örnekler vardır.

b. Hadîsçilerin itham edilmeleri

Mutezilenin, başta sahabe olmak üzere hadîsle meşgul olan ve onu sırf dinin bir kaynağı olduğu için nakleden hadîsçileri, hiç bir kayda tabi olmadan itham etmeleri, prensiplerine ve felsefe ile terbiye ettikleri akıllarına aykırı düşen hadîslerin yalan olduğunu iddia edebilemek için başvurulmuş bir çare olarak görülür. Nitekim bu husus, Ahmed Emin tarafından da tesbit edilmiş ve şöyle denilmiştir: "Bu mezhebin mutezilenin akla tanımış olduğu tam hakimiyetten neşet eden bir yanı da, prensiplerini vazedip onlara gerçek bir îmanla bağlandıktan sonra, bu prensiplere aykırı düşen âyetleri tevîl, hadîsleri ise inkâr etmeleri ve bunları büyük bir cür'et ve sarahatla yapmalarıdır. Bu sebeple onların hadîs karşısındaki mevkileri, çok defa, onun sıhhatinden şüphe, bazan da inkâr edenlerin mevkiidir. Çünkü onlar, akıl üzerinde hadîsin değil, hadîs üzerinde aklın hükmünü kabul ederler"[843].

Mutezilenin hadîsler karşısındaki bu tutumunu, meşhur mutezile imamlarından el-Cāḥıẓ'ın, kendisi gibi bir mutezile imamı olan en-Naẓẓām hakkındaki şu sözleri de teyid eder: "Eğer en-Naẓẓām'ın aklı, hadîsle rivayet olunan hakikatı kabul etmezse, hadîsi garîp bir şiddetle inkâr eder. Meselâ kedilerin medhi, köpeklerin de zemmi hakkında ve birincisini ikincisine tafdil eden bir çok hadîs nakledilmiştir. İslâm'da kedi sevilir; artığı temizdir. Köpek ise mekrûhtur; artığı da pistir. Bununla beraber en-Naẓẓām, aklına dayanır: hadîsçilere hitap ederek şöyle der: Kediyi köpeğe tercih edip Peygamberden köpeğin öldürülmesi, kedilerin ise bakılıp terbiye edilmesiyle ilgili hadîsler rivayet ettiniz. Bununla beraber kedinin bütün faydası fareleri yemesinden ibaret. Halbuki o, sesi ve güzelliği için beslediğiniz kuşlarınızı da yer. Evinizdeki zararlarından dolayı affınıza mazhar olsa bile, komşunuzun evindeki zararlarından dolayı onu affedemezsiniz. Bunlara ilâveten kedi, akrep, yılan, çeşitli pis böcek ve haşaratla bir çok zehirli şeyleri yediği halde, siz kalkıp kedinin artığı temiz, köpeğinki ise pis diyorsunuz. Köpeğin faydaları sayılamayacak kadar çok olduğu halde, bununla yetinmeyip söylediklerinizi Peygamberinize izafe ediyorsunuz[844].

El-Cāḥıẓ'ın bu sözlerinden açıkça anlaşılıyor ki, en-Naẓẓām'ın aklı, kedi ile köpeği sadece menfeat yönünden mukayese ettikten ve köpeğin kediye nisbetle daha çok faydalı olduğu kanaatına vardıktan sonra, Hazreti Peygamberden nakledilen ve sahîh olduklarında şüphe bulunmayan kadîslerin[845] şerîat

843 *Zuha'l-İslām*, III. 85.

844 Aynı eser, III. 116–117.

845 Meselâ köpekelerin ağız sokup yalayarak kirlettikleri kapların yedi defa yıkanmasıyle ilgili emirler için bkz. el-Buḫārî, *Ṣaḥîḥ*. I. 51; Muslim, *Ṣaḥîḥ*. I. 234–235. Aynı hadîsler dört *Sunen* tarafından da nakledilmiştir. Köpeklerin öldürülmesi, sonra da av ve çoban köpeklerine müsade edilmesi hakkındaki hadîsler için bkz. el-Buḫārî, *Ṣaḥîḥ*, IV. 99; Muslim, *Ṣaḥîḥ*. III. 1200–1204. Kedi artığının necis olmadığını ifade eden hadîsler için bkz. Ebū Dāvūd, *Sunen*, I. 18; et-Tirmiẕî, *Sunen*. I. 153–155; en-Nesā'î, *Sunen*, I. 55; İbn Māce, *Sunen*, I. 149–150.

yönünden sebeb-i vürûdundaki hikmetini araştırmak lüzumunu hissetmeden reddetmiş, sonra da hadîsçilere hitaben "söylediklerinizi Peygamberinize izafe ediyorsunuz" diyerek onları yalancılıkla itham etmiştir. Bugün bile sokaklarda başıboş dolaşan kedilerden çok köpeklerin toplanıp öldürüldüğü düşünülürse, asırlarca önce Hazreti Peygamberin köpekler hakkında söylediği sözleri, mutezile imamı en-Nażżām'ın hangi aklî muhakeme ile reddettiğini araştırmak, her halde lüzumsuz bir iş olmasa gerektir.

Mutezile kelâmcılarının, prensiplerine aykırı düşen hadîsleri reddetmek için râvileri kötülemelerini ve yalancılıkla itham etmelerini, aslında, daha önce de açıkladığımız gibi, Cemel vak'asına karışmış bazı sahabîleri nasıl fâsik olmakla itham ettiklerini gördükten sonra, aşırı bir cür'et saymamak gerekir. Hattâ meşhur bir mutezile imamı olan Şumāme İbnu'l-Eşras'ın Cuma günü namaza giden müslümanları işaret ederek "bak şu öküzlere, bak şu eşeklere" demesi, sonra da Hazreti Peygamberi kasdederek "bu Arab halkı ne hale sokut" diye ilâve etmesi yanında[846], hadîsçilerin yalancılıkla itham edilmeleri çok daha hafif kalmaktadır. Bütün bunlar, mutezilenin, sahîh olduğunu bilseler bile, Hazreti Peygamberden gelen bir hadîse tâbi olmayacak kadar dinî kayıddan uzak, buna mukabil kendi umdelerine sıkı sıkıya bağlı bir mezheb olduğunu gösterir.

İbn Ḳuteybe, mutezilenin hadîsçileri itham etmeleriyle ilgili olarak bazı sözlerini nakleder. Bu nakle göre mutezile der ki: "Hadîsçilerin garîb olan hallerinden biri de, Yaḥyā İbn Maᶜīn, ᶜAlī İbnu'l-Medīnī ve benzeri imamların cerhine uyarak yalancı olduğunu kabul ettikleri bir şeyhten marûf olan hadîsleri yazmamalarıdır. Halbuki yine bunlar, hiç bir sahabînin muvafakat etmediği, ᶜOmer, ᶜOsmān ve ᶜĀ'işe'nin yalancı olarak ilân ettikleri Ebū Hurayra'nın hadîslerini rivayet ederler ve delil olarak kullanırlar. Keza ᶜOmer ve ᶜĀ'işe'nin yalancı olduğunu söyledikleri ve hakkında "biz, Rabbımızın Kitabını ve Peygamberimizin sunnetini bir kadının sözü için terketmeyiz" dedikleri Fāṭıma Bint Ḳays'ın sözü ile hükmederler. Gaylān, ᶜAmr İbn ᶜUbeyd, Maᶜbed el-Cuhenī ve ᶜAmr İbn Fā'id gibi bazı kimseleri kadere nisbet ederler ve onlardan hadîs almazlar; fakat yine kaderiyyeden olan Ḳatāde, İbn Ebī ᶜArūbe, İbn Ebī Necīḥ, Muḥammed İbnu'l-Munkedir ve İbn Ebī Ẕi'b gibilerden hadîs rivayet ederler. ᶜAlī ile ᶜOsmān'ı müsavî addeden, yahut ᶜAlī'yi ᶜOsmān'dan üstün gören bir şeyhi cerhederler; fakat el-Muḫtār'ın sancağını taşıyan Ebu'ṭ-Ṭufeyl ᶜĀmir İbn Vāsile'den ve Cābir el-Cuᶜfī'den hadîs alırlar. Halbuki her ikisi de ricᶜa akîdesine inanan kimselerdendir. Bütün bunlara ilâveten hadîsçiler, rivayet ettikleri şeylerde halkın en câhilleri, taleb ettikleri şey-

846 İbn Ḳuteybe, *Te'vīlu muḫtelifi'l-hadīs*, s. 60.

lerden en az haz alanlarıdır. İlmin şekli, hadîsin ismiyle kanaat etmişlerdir. Fulan kimse rivayet yollarını iyi bilir, hadîs râvisidir, derler de, yazdığını iyi bilir veya bildiği ile âmildir, demeyi terketmişlerdir. Bunlardan elli sene boyunca kendisine hayvan sırtında gelinip hadîs alınan birine, bir kuyuya düşen fareden sual sorulsa, kuyunun temiz olduğunu söyler. Bir başkasına Allah Ta'âlânın "rîḥun fîhā ṣırr" sözü hakkında sorulsa, şiddetli soğuk manâsına gelen "ṣırr" kelimesini, çok defa geceleri sesi duyulan bir haşereye atfeder. Bir başkası "seb'atin" ve "seb'îne"den rivayet eder; fakat bunların Şu'be ve Sufyān olduğunu anlamaz"[847].

Mutezile kelâmcıları, İbn Ḳuteybe'den naklen zikrettiğimiz bu sözlerinden de anlaşıldığı gibi, aralarında hiç bir ayırım yapmaksızın bütün hadîsçileri kötülemişler, sonra da bu kötüledikleri kimseler tarafından rivayet olunan hadîslerin dinde delil olarak kullanılamıyacağını ileri sürüp daha önceki bahislerimizde de açıklandığı gibi, onları kısmen veya tamamen reddetmişlerdir.

Aslında bir hadîsçinin kötülenmesi, daha doğrusu, hadîs ilmindeki kendine has tabiri ile zayıf ve kusurlu taraflarının ortaya konulmak suretiyle cerh edilmesi, garîb karşılanmaması gereken bir husustur. Hadîsçilerin bizzat kendileri de bu konu üzerinde titizlikle durmuşlar ve kendi meslektaşlarını hiç çekinmeden cerhetmişlerdir. Bu faaliyetin bir neticesi olarak meydana getirilen rical kitapları ve bilhassa bu kitapların zu'afâya tahsis olunanları, bunun en açık delillerinden birini teşkil eder. Ancak, hadîsçilerin kendi meslektaşlarını cerhetmeleriyle mutezile kelâmcılarının hadîsçileri kötülemeleri arasında gaye ve maksad yönünden belirli bir fark vardır ve bu fark, amel ve itikadın meydana getirdiği İslâm şerîatının temelini teşkil eden sunnetin özüne müteallık bir anlayıştan ileri gelir. Hadîsçiler, daha önce de açıkladığımız gibi, sahîh olan sunneti tesbit etmek, zayıf ve uydurma olanından ayırmak gayesiyle râvilerin cerhini zarurî görmüş ve bununla ilgili usûl ve kaideleri geliştirme gayretine girişmiş iken, mutezile kelâmcıları, meşgul olmağa başladıkları felsefenin ışığı altında, İslâm akaidine başka bir yön verme arzusuna kapılmış; bu arzunun gerçekleştirilmesi işinde sunnet veya hadîsin lüzumsuzluğunu ve hattâ onun kendi prensiplerine çok defa aykırı düştüğünü görerek onu bertaraf etme çarelerine başvurmuşlardır. Nitekim bu çareler de, bazan haber-i âhâdın ve hattâ mutevatirin delil olma keyfiyetini reddetmek, bazan da, bütün hadîsçileri kötülemek ve yalancılıkla itham etmek şeklinde tezahür etmiştir.

---

847 Bu iki isim, noktasız yazıldığı zaman "yedi" ve "yetmiş" manâlarında "seb'a" ve "seb'ū" şeklinde de okunabilir. Aynı eser, s. 10.

Hazreti Peygmaberden, Allah Ta'âlânın sıfatlarını isbat eden sayısız hadîs nakledilmiş olmasına ve bu hadîslerin Kur'ânı Kerîmde yer alan sıfat âyetlerini teyid ve tafsil edici bir mahiyeti bulunmasına rağmen, mutezile kelâmcıları, aynı çarelere başvurarak bu hadîsleri reddetmiş, Kur'ân âyetlerini ise, kendi felsefî görüşleri doğrultusunda tevil etme cihetine gitmişlerdir. Keza kaderle ilgili olarak ve kaderi isbat eden bir çok hadîs aynı şekilde reddedilmiş, kaderin nefyi bâbında Hazreti Peygamberden tek bir hadîs nakledilmemiş olmasına rağmen, mutezile kelâmcıları, felsefî görüşlerine uygun olarak kaderi inkâr etmekte tereddüt göstermemişlerdir[848].

Allah Ta'âlânın âhırette mü'minler tarafından görüleceği, muhtelif hadîslerde açık bir dille ifade edilmiş, buna karşılık görülmesinin imkânsız olduğuna delâlet eden tek bir hadîs vârid olmamış iken, mutezile kelâmcıları, prensiplerine aykırı olduğu için, ru'yet hadîslerini red, Kur'ân âyetlerini de garîb bir biçimde tevîl etmişler ve ru'yetin imkânsız olduğunu ileri sürmüşlerdir[849]. Buna benzer daha pek çok örneklerinin gösterilmesi mümkün olan mutezilî faaliyetlerin en dikkat çekici olanı, ḫalḳu'l-Ḳur'ān inancında takip ettikleri yoldur. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Kurânı Kerîmin mahlûk veya gayri mahlûk olduğunu gösteren hiç bir dinî nass ve müslümanlar arasında bu konuda yerleşmiş her hangi bir inanç mevcûd değilken, mutezile kelâmcıları, ḫalḳu'l-Ḳur'ānı bir akîde konusu yapmışlar ve müslümanları bu akîdeyi ikrar etmeğe zorlamışlardır. Bu hâdise, muhatabın hadîsçiler olması yönünden hadîs tarihinde ve İslâm fikir hayatında önemli bir yer işgal eder.

c. Ḫalḳu'l-Ḳur'ān inancı ve miḥnet

Ḫalḳu'l-Ḳur'ān inancı, Allah Ta'âlânın sıfatlarının ve bilhassa kelâm sıfatının nefyi neticesinde ortaya çıkmış bir görüştür. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, gerek Kur'ânı Kerîmde ve gerekse Hazreti Peygamberin hadîslerinde zikredilen sıfatlar, müslümanlar arasında, tanıtıldıkları şekiliyle kabul edilmiş, onların, Allah'ın zâtı ile kaim kadîm sıfatlar olduğuna inanılmıştır. Bunun ötesinde hiç kimse, cidal ve münakaşaya varacak bir görüşe sâhip olmamıştır. Ancak, mutezile mezhebinin zuhurundan sonra sıfatlar meselesi, Kur'ân ve hadîsin çizdiği çerçeve dışında münakaşa edilen bir konu haline gelmiş, bu iki kaynak tarafından açıklanmadığı için, insanın bilmesine imkân olmayan bir takım meseleler, sanki kabul edilmesi gereken birer akide imiş gibi, müslümanlara telkin edilmeğe başlanmıştır. Kelâm sıfatının nefyi neticesinde ortaya çıkan ḫalḳu'l-Ḳur'ān inancı bunlardan birini teşkil eder.

848 Daha geniş bilgi için bkz. Talât Koçyiğit, *Hadîsçilerle kelâmcılar arasındaki münakaşalar*.

849 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Talât Koçyiğit, *Kur'ân ve Hadîste ru'yet meselesi*.

Kur'anı Kerîmin bir çok âyetlerinde, Allah Taᶜâlânın konuşma sıfatına işaret edildiği, bazı peygamberlerle arada hiç bir vasıta olmadan doğrudan doğruya konuştuğu, onlara hitap ettiği, açık ve tereddüde yer vermeyecek bir uslûb içinde görülür. Bu bakımdan Allah Taᶜâlâ "Mutekellim" dir ve O'nun bu sıfatı, zâtı ile birlikte ezelden beri mevcuttur; bir başka ifade ile kadîmdir. Kur'ânı Kerîm de O'nun kelâmından başka bir şey değildir. Mutezile kelâmcıları, bu görüşün aksine, Allah Taᶜâlânın diğer sıfatları gibi kelâm sıfatını da reddetmiş, ancak kelâmı ihtiyaç ânında bir cisim üzerinde yarttığını, dolayısıyle Kur'ânın da yaratılmış olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Aslında sıfatların taᶜtîli ve Kur'anın mahlûk olduğu görüşü İslâm târihinde ilk defa Caᶜd İbn Dirhem tarafından ortaya atılmıştır. İkinci asrın başlarında, son Emevî halifesi Mervān İbn Muḥammed (1227-132) in mürebii olan Caᶜd, muhtemelen Şām hristiyanlarından aldığı bu güşü, müslümanlar arasında yaymağa başlayınca, Şām'dan tardedilmiştir. Bundan sonra Kūfe'ye gelmiş ve orada karşılaştığı Celım İbn Ṣafvān (Ö. 128) a da aynı görüşü telkîn etmiştir. Ne var ki halkın akîdesini ifsad eden faaliyetleriyle dikkatı çeken Ca'd İbn Dirhem, Halîfe Hişām İbn ᶜAbdi'l-Melik (105-125) in emriyle ᶜIrāķ vâlisi Ḫālid İbn ᶜAbdillah el-Ḳaṣrī tarafından bir Kurban bayramı sabahı boynu vurularak öldürülmüştür[850].

Ca'd İbn Dirhem'in öldürülmüş olması, akîdesinin yayılmasını önlememiştir. Zira Kūfe'deki talebesi Celım İbn Ṣafvān onun faaliyetini devam ettirmiş ve sıfatların taᶜtîli görüşünde mutezile kelâmcılarının hocası olmuştur. Nitekim mutezile, bu görüşü Cehem'den aldığı için, hadîsçiler arasında "cehmiyye" adıyle de şöhret kazanmıştır. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki, Abbasî halîfelerinin zındıklara karşı takındıkları sert tavır ve onları öldürmek için her yerde takip etmeleri, taᶜtîl akîdesinin serbestçe yayılmasına engel oluyordu. İbn Keşîr'in bir haberinden öğrendiğimize göre, Halife Hārūn er-Reşîd (170–193), kendi eliyle bir damı öldürmüş ve yanına gelenlere şöyle hitap etmiştir: "Onu Kur'ânın mahlûk olduğunu söylediği için öldürdüm ve bu suretle Allah'a daha çok yakın olmak istedim"[851].

Abbasî halîfelerinin İslâm dışı inançlara karşı bu sert davranışları, ancak Halîfe el-Me'mūn (198–218) devrine kadar devam etmiş, el-Me'mūn'un hilâfet makamına geçmesinden sonra da mutezilenin en parlak yıldızı doğmuştur. El-Me'mūn, felsefî ilimlere büyük meyli olan, tesis ettiği "Dāru'l-Ḥikme" de Rūm diyarından getirttiği kadîm Yunan felsefesine ait kitapları terceme ettirip mutezilenin istifadesine sunan[852], sık sık tertip ettiği ilmî münazara-

850 İbn Keşîr, *el-Bidāye*, X. 19.

851 Aynı yer.

852 El-Maķrīzī, *el-Ḫıṭaṭ*, IV. 183.

larda mutezile imamlarına aşırı derecede yakınlık gösteren bir halîfe idi. Bu imamlardan bilhassa Şumāme İbnu'l-Eşras, Ebu'l-Huzeyl el-ʿAllāf ve Bişr İbn Gıyāş'ın Halîfe üzerindeki tesirleri pek büyük olmuştur[853]. Nitekim Halîfe ile mutezile imamları arasındaki bu yakınlığın neticesinde, el-Me'mūn, ḫalḳu'l-Ḳur'ān inancını devletin resmî akîdesi olarak ilân etmekten çekinmemiş: 218 senesinde Bizans seferine çıktığı bir sırada, Bağdād'taki nâibi İsḥāk İbn İbrāhîm'e ilk mektubunu yazarak, Kur'ânın mahlûk olduğu görüşünde hadîsçilerin ikrar ve itiraflarını almasını emretmiştir. Bunu takip eden ikinci mektubunda, hadîsçilerden yedi kişinin seçilip kendisine gönderilmesini istemiş, bunların ikrarlarını bizzat alacağını bildirmiştir. Nâib, tanınmış imamlardan Yaḥyā İbn Maʿîn (Ö. 233) başta olmak üzere, *Ṭabaḳāt* müellifi İbn Saʿd (Ö. 230), Aḥmed İbn İbrāhîm ed-Devraḳî (Ö. 246), Zuheyr İbn Ḥarb (Ö. 234) ve diğer üç kişiyi Halîfenin karargâhına göndermiştir. Bağdād-ta iken nâibin huzurunda ḫalḳu'l-Ḳur'ānı ikrar etmeyen bu hadîsçiler, Halîfenin karargâhında ve ölüm tehdidi karşısında ikrar etmek zorunda kalmışlar ve Bağdad'a geri gönderilmişlerdir.

Halîfenin üçüncü ve dördüncü mektupları, başka hadîsçilerin ikrara davet edilmeleri, ikrar etmeyenlerin ikrarlarının sağlanması için Halîfenin karargâhına gönderilmeleri ile ilgili emirleri ihtiva ediyordu. Nâib bu emirler gereğince aralarında Aḥmed İbn Ḥanbel'in de bulunduğu bir çok hadîsçiyi toplamış ve bunlara Halîfenin mektuplarını okuyarak ḫalḳu'l-Ḳur'ānı ikrar etmelerini istemiştir. Tehdit karşısında bir çokları ikrar etmiş, Aḥmed İbn Ḥanbel ve Muḥammed İbn Nūḥ ikrar etmedikleri için zincire vurularak Ṭarsūs'a doğru yola çıkarılmışlardır. Onlar yolda ikn Halîfenin ölüm haberi gelmiş, bu arada meşakkate dayanamayan Muḥammed İbn Nūḥ da vefat ettiği için, Aḥmed İbn Ḥanbel tek başına Bağdād'a geri getirilmiştir.

Halîfe el-Me'mūn'un ölümü, hadîsçiler yönünden hiç bir rahatlık sağlamamış, aksine çok daha acı günlerin gelmesine sebep olmuştur. Çünkü yerine geçen kardeşi el-Muʿtaṣım (218–227), el-Me'mūn'un vasiyetine uyarak ḫalḳu'l Ḳur'ān inancının telkîni işindeki faaliyetini devam ettirmiştir. Her şeyden önce, Bağdād'ın büyük imamı Aḥmed İbn Ḥanbel'in ikrarında büyük fayda mülâhaza eden yeni Halîfe, önce onu 14 ay gibi uzun bir süre hapis tuttuktan sonra sarayına getirtmiş ve ikrarını almağa çalışmıştır. Ancak Aḥmed İbn Ḥanbel'in ağzından Kur'ânın Kelâmu'llah olduğunu beyan eden söz dışında hiç bir cevap alamamış, bayılıncaya ve vücûdunda yaralar açılıncaya kadar kırbaçlanması da ikrarını sağlamadığı için nihayet onu evine iade etmiştir.

---

853 El-Bağdādî, *el-Farḳ beyne'l-firaḳ*, s. 104; İbn Keşîr, *el-Bidāye*, X. 275, 279.

Halîfe el-Muᶜtaṣım'ın Aḥmed İbn Ḥanbel'i serbest bırakmasında, içine düştüğü büyük bir korkunun rol oynadığına şüphe yoktur. Zira sarayda işkencenin devam ettiği sıralarda, Bağdād halkının Aḥmed İbn Ḥanbel'in sıhhatinden endişeye düşerek saray etrafında toplanması ve büyük hâdiselerin çıkması ihtimali, Halîfeyi korkutmuş; önce yaralarını tedavi ettirerek bedence sıhhatte olduğunu halka gösterip isbatlamış, sonra da ailesine teslim etmiştir.

Halîfenin içine düştüğü bu korku, ḫalḳu'l-Ḳur'ān inancından imtinama ve hattâ vâlilerine de bu işten el çekmeleri için emir vermesine bile sebep olmuştur. Bu bakımdan, Aḥmed İbn Ḥanbel'in serbest bırakıldığı 219 senesinden itibaren bu mesele bir müddet unutulmuştur. Ne var ki yerine geçen el-Vāṡıḳ (227-232), mutezile imamlarının teşvik ve telkinleriyle bu işi yeniden başlatmıştır. *Musned* adlı hadîs eserlerinin ilk müelliflerinden sayılan Nuᶜaym İbn Ḥammād, ḫalḳu'l-Ḳur'ānı ikrar etmediği için Samarrā'da hapsedilmiş, 228 senesinde hapiste iken vefat etmiştir[854]. İmam eş-Şāfiᶜī'nin talebesi Ebū Yaᶜḳūb el-Buveyṭī de aynı sebepten hapsedilmiş ve 231 senesinde vefat edinceye kadar hapis kalmıştır[855]. Eş-Şafiᶜī'nin ashabından olan er-Rebîᶜ İbn Suleymān, el-Buveyṭī'yi bir hayvan üzerinde, ayak bileğinden ve boynundan bir ucunda 40 rıṭlı (bir rıṭl 12 okkadır) ağırlığında tûba bulunan bir zincire vurulmuş olarak gördüğünü ve onun şöyle dediğini anlatır: "Allah, mahlûkatı kun (ol) kelâmı ile yaratmıştır. Eğer "kun" mahlûk olursa, mahlûku bir mahlûk yaratmış demektir. Allah'a kasem ederim ki, ben bu demirlerin altında öleceğim; ta ki benden sonra gelenler, bu uğurda demirler altında ölenlerin de bulunduğunu bilsinler"[856].

Halîfe el-Vāṡīḳ tarafından öldürülen hadîsçilerden birisi de Aḥmed İbn Naṣr el-Ḫuzāᶜī idi. Onun adı, ḫalḳu'l-Ḳur'ānın sebep olduğu miḥnete son vermek için Halîfe ile onun teşvikçisi bazı mutezile şeyhlerine karşı hazırlanması düşünülen bir tertibe de karışmıştı. Ancak bu tertip başarıya ulaşmadan Halîfe tarafından haber alınmış ve Aḥmed İbn Naṣr yakalanarak ḫalḳu'l-Ḳur'ānı ikrara davet edilmiştir. Ehl-i sunnet akîdesine şiddetli bağlılığı ile tanınan Aḥmed, bu davete icabet etmeyince, boynu bir ipe bağlanarak gerdirilmiş, sonra da bizzat Halîfenin bir kılıç darbesi ile başı gövdesinden ayrılmıştır. Bu baş, önce Şarkî Bağdād'ta, sonra da Garbî Bağdād'ta halka teşhir edilmiştir. Teşhir esnasında başın bir kulağına asılmış olan ve el-Vasık tarafından yazılan bir kâğıtta şu ibareler bulunuyordu: "Bu baş, Allah'ın

854 Eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 418.
855 İbn Ḫallikan, *Vafeyāt*, V. 62.
856 İbnu'l-Cevzī, *Menāḳıbu'l-İmām Aḥmed*, s. 398.

Emîru'l-mu'minîn eliyle katlettiği kâfir, müşrik, dâll Aḥmed İbn Naṣr'ın başıdır. Kur'ânın mahlûkıyeti ve teşbîhin nefyi hakkında deliller getirilerek tövbe etmesi ve hakka dönmesi istenmiş, fakat inadı yüzünden buna yanaşmamıştır. Onun cehenneme girmesini ve elîm âkıbetine kavuşmasını kolaylaştıran Allah'a hamdolsun. Emiru'l-mu'minin bu mesele hakkında ona sorduğu halde, o teşbihi ikrar etmiş ve küfür ile konuşmuştur. Bu sebeple onun kanını ve lânetlenmesini Emîru'l-mu'minîn helâl kılmıştır"[857].

El-Vāṣiḳ'ın, Aḥmed İbn Naṣr'ı öldürdükten sonra yaptığı işten nedamet duyduğu ve hattâ kendisini buna teşvik eden mutezile şeyhlerinden İbn Ebî Du'ād'ı azaladığı söylenir[858]. Gerçek olan şudur ki, mutezile imamları ile yukarıda adları verilen bazı Abbasî halîfeleri tarafından ḫalḳu'l-Ḳur'ān yüzünden hadîsçilerin başına açılan mihnet, arzu ettikleri netice yönünden başarıya ulaşmamış; Halîfe el-Vāṣiḳ tuttuğu yoldan nâdim olsa da olmasa da, kendisinden sonra yerine geçen el-Mutevekkil (232–247), hilâfetinin ikinci senesinden itibaren bu devri tamamen kapamıştır. Önce, Kur'ân hakkındaki cidal ve münakaşaları yasaklamış, sonra da ḫalḳu'l-Ḳur'ān inancının izharını kesinlikle menetmiştir[859]. Aynı zamanda, Muṣ'ab ez-Zubeyrî, İsḥāḳ İbn Ebî İsrā'îl, İbrāhîm İbn 'Abdillah el-Herevî, 'Abdullah İbn Ebî Şeybe ve kardeşi 'Osmān İbn Ebî Şeybe gibi bazı hadîsçileri toplayarak onlara hediyeler dağıtmış, câmi ve mescidlerde yeniden hadîs rivayet etmelerini emretmiştir[860]. Bu bakımdan, el-Mutevekkil devri sunnetin bid'ata karşı kesin zafer kazandığı bir devir olarak bilinir. Bundan sonra mutezilenin yıldızı artık sönmeğe başlamış, bazı halîfe ve hükümdarların zoraki gayretleriyle zaman zaman parladığı görülmüş olsa bile, bu parlaklık onu kısa bir zaman sonra tamamiyle yok olmaktan kurtaramamıştır.

d. Genel değerlendirme

İkinci asrın ilk yarısı ortalarında zuhur eden ve giderek geliştikten sonra, üçüncü asrın yine ilk yarısında tamamiyle kuvvetten düşen mutezile ile, onun eliyle ortaya çıkan Kelâm ilmi hakkında özet halinde vermeğe çalıştığımız bilgi, bize şu gerçeği göstermiştir ki, mezheb, kuruluş gayesi itibariyle hadîsi ve hadîsçileri hedef olarak seçmemiş olsa bile, müdafaa etmeğe çalıştığı prensipler yönünden, hadîs ve hadîsçilerle ters düşmüş; bunun neticesinde, iki taraf arasında ithamlara varan sert tartışmalar çıkmış, hattâ mezhep men-

857 Eṭ-Ṭaberî, VII. 326–330; es-Subkî, *Ṭabaḳātu'ş-Şāfi'ıyye*, I. 215; el-Ya'kûbî II. 589; İbnu'l-Esîr, *el-Kāmil*, VII. 15.

858 El-Bağdādî, *el-Farḳ*, s. 104.

859 Es-Subkî, *Ṭabaḳātu'ş-Şāfi'ıyye*, I. 215.

860 İbnu'l-Cevzî, *Menāḳıbu'l-İmām Aḥmed*, s. 357.

suplarının Halîfe el-Me'mûn vasıtasıyle sultayı ele geçirmelerinden sonra, karşı tarafın tehdit ve işkencelerle imha edilmesi cihetine bile gidilmiştir.

Mutezile imamları, iyi veya kötü davranışlarını, aklî ve felsefî görüşlerini halka telkîn edebilmek gayesiyle plânlarken, hadîsçilerin de sunnete dayalı inançlarını yaymak için gayret göstermiş olmalarını tabii karşılamak gerekir. Aslında hadîsçilerin dinî konularda sâhip oldukları inanç, mutezileden farklı olarak, Kur'ân ve hadîste buldukları nassların ifade ettikleri manâdır; çünkü nassın sıhhati onlar için sâbit olduktan sonra, o nass mutlak surette inanç hasıl eder. Bu bakımdan hadîsçiler için yapılması gereken ilk iş, her biri bir amel veya bir inancı gerektiren hadîs metinlerinin rivayeti ve daha kolay istifade edilmesi için kitaplarda biraraya getirilmesidir. Halbuki mutezileye göre durum farklıdır. Onlar için nassın sıhhati, manâsının prensiplerine uygun olarak gelmesi halinde değer ifade eder. Aksi halde nassın sıhhatini ve dolayısiyle nassı inkâr etmekte tereddüt göstermezler.

İşte, ikinci asırda hadîsçilerle mutezile kelâmcıları arasında ortaya çıkan ve üçüncü asrın başında en şiddetli şeklini alan bu görüş ayrılığı, hadîsçilerin, Hazreti Peygamberin sunnetine dayalı amel ve itikadı, kelâmcıların eski Yunan felsefesi ile terbiye edip geliştirdikleri aklî muhakemelerinden ve onun tahripkâr tesirlerinden korumak için yoğun bir tedvin ve tasnif faaliyetine girişmelerine vesile olmuştur. Bu suretle meydana getirilen kitaplarda, sıhhatleri tesbit edilmiş, gerek mutezilenin ve gerekse diğer mezheplerin görüşlerini çürütecek hadîslerin biraraya getirilmesine bilhassa dikkat edilmiştir. Nitekim bu asırda telif edilen ve sıhhati ile ün salan *Ṣaḥîḥu'l-Buḫârî*'deki îman, tevhîd, kader, Kitap ve Sunnete sarılma, haber-i âhâd gibi bölümler ve bu bölümler içinde yer alan hadîsler, kitabın, kesinlikle İslâm dinini mutezile ve benzeri mezheblerin tasallutundan korumak maksadıyle hazırlandığını isbat eder. Buna benzer bölümleri Muslim'in *Ṣaḥîḥ*'inde de görmek mümkindir.

Kutub-i Sitte musannıfları arasında bulunan İbn Mâce'nin bu konuda takip ettiği yol çok daha açık ve kesindir. *Sunen* adlı eserine, sunnete tâbi olmanın gerekli olduğunu gösteren hadîsleri biraraya getirmekle başlamış, bunu sırasıyle, hadîsin ehemmiyeti, hadîste kasden yalan söylemenin kötülüğü, Hulafa-i Raşidînin sunnetine ittiba, bid'at ve cidalden, keyfî rey ve kıyastan sakınma, îman, kader, ashabın faziletleri, havaric, cehmiyye (mutezile)nin inkâr ettiği hususlar, iyi ve kötü olan sunnet (yol) i takip edenler, sunneti ihya edenler ve diğer bâblar takip etmiştir. İbn Mâce, bu bâblarda zikrettiği hadîslerle, mutezile ve benzeri mezheblere Hazreti Peygamberin ağzından cevap vermek ve onların İslâm dışı görüşlerini çürütmek gayesi gütmüştür.

Kutub-i Sitte'nin zuhuru dolayısiyle hicretin üçüncü asrını, hadîs tasnifinin altın çağı olarak tavsif ederken, bu asırda tasnife hız veren âmillerin başında, mutezile ve benzeri mezheblerin zuhurunu, Kelâm ilminin doğuşunu ve kelâmcılarla hadîsçiler arasında ortaya çıkan mücadeleyi zikretmiş bulunuyoruz. Ancak şunu hatırdan uzak tutmamak gerekir ki, tasnife hız veren âmiller sadece bunlardan ibaret değildir. Daha önce çeşitli vesilelerle üzerinde durduğumuz hadîs vaz'ı da, tedvin ve tasnife hız veren âmillerin başında hatırlanması gereken hususlardan biridir. Çünkü sahîh hadîslerin belirli kitaplarda toplanması halinde, bu kitaplar dışında kalan hadîslere itibarın azalacağı tabiidir. Her ne kadar hiç bir hadîs toplayıcısı, kitabında bütün sahîh hadîsleri toplamayı gaye edinmemiş ise de, hiç olmazsa topladığı hadîsler arasına mevzû olanlarını karıştırmamağa dikkat sarfettiği için, vücûda gelen kitaplara güven içinde müracaat etmek imkânı hasıl olmuştur. Bu bakımdan hicretin üçüncü asrı, sahîh hadîs kitaplarının vücûd bulduğu, müteakıb asırlara bu konuda artık yapılması gerekli fazlaca bir işin bırakılmadığı bir devir olarak görülür. Hadîs hâfızı büyük imamların çoğunluğu bu asırda yaşamış; hadîslerin isnadlarına, isnadların illetlerine, ricalin cerh ve tadîl yönünden mertebelerine vâkıf meşhur üstadlar yine bu asırda yetişmiş ve sahîh hadîs mecmuaları bu asırda onların eliyle vücûd bulmuştur. Bu asrı takip eden devirlerde her ne kadar bazı müstakıl hadîs eserlerinin telif edildiği görülürse de, asıl telif faaliyeti, üçüncü asırda ortaya çıkmış olan eserlerdeki hadîslerin bir kitap içinde cem'ine, yahut isnadlarının hazfedilmek suretiyle ihtisarına, yahutta mustedrek veya mustahreclerinin yapılmasına hasredilmiştir. Keza müteakıb asırlarda telif edilen rical tarihi ile ilgili eserlerin bilgi yönünden kaynağı, üçüncü asır müellifleri olduğu gibi, ricalin cerh ve tadîli hakkında ileri sürülen görüşlerin asıl sâhipleri de, yine bu asır imamlarıdır. İşte, üçüncü asrın hadîs ilmi yönünden bu üstün özellikleri dolayısiyledir ki onu altın çağı olarak vasıflandırmayı uygun gördük.

2. Hadîs eserleri ve müellifleri

Birinci asrın sonlarına doğru önce tedvin daha sonra tasnif faaliyetinin başlaması üzerine telif edilen ve ikinci asır boyunca telifi devam eden hadîs eserlerini, siyer ve mağazî, sunen, câmi', musannaf ve belirli konulara tahsis edilenler olmak üzere beş guruba ayırarak zikretmiştik. Üçüncü asırda ise bu faaliyet daha çok süratlenmiş ve vücûda getirilen eserlerle bu asır, hadîs tarihinin en parlak devri olmuştur. Bir taraftan yukarıda zikrettiğimiz beş gurupla ilgili yeni ve daha güvenilir eserler tasnif edilirken, diğer taraftan, bu guruplar dışında yeni tasnif şekilleri ortaya çıkmış ve hadîs ilminin çeşitli konularında ve bilhassa usûle müteallık kitaplar telif edilmeğe başlamıştır. El-Buḫārī, Muslim, en-Nesā'ī, Ebū Dāvūd, et-Tirmiẕī ve İbn Māce gibi imam-

lar *Cāmiʿ* ve *Sunenlerini* bu asırda tasnif ederek *Kutub-i Sitte* adıyle maruf olan ve Kur'ânı Kerîmden sonra İslâm'ın en mühim kaynağı sayılan altı sahîh kitaba vücûd vermişlerdir.

Biz, daha önce yaptığımız gibi, burada da, hadîs eserlerine, tasnif şekillerine göre guruplara ayırarak müellifleriyle birlikte işaret edeceğiz. Bu kitapların çoğu zamanımıza kadar intikal etmemiş olsa bile, zikredeceğimiz isimler, müslümanların hadîse ne derece ehemmiyet verdiklerini göstermeğe yetecektir. Burada bir hususa daha işaret etmekte fayda vardır: Muhtelif şekillerde tasnif edilmiş hadîs eserlerini, önceki bölümde yaptığımız gibi, müelliflerinin vefat tarihlerine göre bir sıraya koyarak zikretmeğe çalışacağız. Bir asırlık zamanı, Hicrî 100 senenin başlangıç ve bitimine göre aldığımız için, üçüncü asrın ilk senelerinde vefat etmiş olan bir musannıf, üçüncü asır musannıfları arasında yer almıştır. Oysa ki bu musannıf, ömrünün en uzun zamanını ikinci asırda geçirmiştir; belki kitabını da yine ikinci asırda tasnif etmiştir. Bu bakımdan onu ikinci asır musannıfları arasında zikretmek elbette ki daha doğru olurdu. Ancak böyle yapıldığı takdirde, asırlar arasında belirli bir hudud tesbit etmek imkânı kalmaz, iki asır arasında yaşamış olan bir musannıfın asrını belirtmek güçleşmiş olurdu. Biz, sadece asırlar arasında bir hudud tesbit etmek maksadıyle, kusurlu da olsa, diğer yolu tercih ettik. Her musannıfın vefat tarihi verildiğine göre, onun yaşadığı asrı tayin etmek elbette güç olmayacaktır.

a. Siyer ve mağazîler

İslâm tarihinin ilk ve temel kaynağını teşkil eden ve birinci asrın ikinci yarısından itibaren telifine başlanan siyer ve mağazîler, üçüncü asırda da ehemmiyetini muhafaza etmiştir. Bu asrın başlarında vefat eden Ebū ʿAbdillah Muḥammed İbn ʿOmer EL-VĀḲIDĪ (Ö. 207)[861], Şām, Mıṣır, ʿIrāḳ ve Afrika gibi çeşitli ülkelerin fethi ile ilgili olarak telif ettiği eserler yanında, *Kitābu'l-Mağāzī* ve *Kitābu's-Sīre* adlı eserleriyle de şöhret kazanmış ve bu sahanın büyük üstadlarından biri sayılmıştır. Muḥammed İbn İsḥāḳ'ın *Mağāzī*'sini ihtisar ederek, yeni ilâvelerle ona ayrı bir değer kazandıran Ebū Muḥammed ʿAbdu'l-Melik İBN HİŞĀM İbn Eyyūb el-Ḥımyerī (Ö. 218)[862] ise, *Sīret İbn Hişām* denilen eseriyle şöhret kazanmıştır. Bugün bu eser, kendi sahasında başvurulan en mühim kaynaklardan biri sayılır.

---

861 Bkz. İbn Saʿd, *Tabakāt*, VII. 2. 77; İbn Kuteybe, *el-Maʿārif*, s. 226; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 150–151; el-Mesʿūdī, *Murūcu'z-zeheb*, IV. 33; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 18; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, III. 3–21; İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, III. 470–473; İbn Hacer, *Tehẕīb*, IX. 363–368; İbn Keṡīr, *el-Bidāye*, X. 261; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 81–82; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 294–297.

862 İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, II. 349–350; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 45.

Ebū Aḥmed (Ebū ʿAbdillah) MUḤAMMED İBN ʿĀʾİZ İbn Aḥmed el-Ḳuraşī (Ö. 233)[863] nin *Kitābu'l-Mağāzī*'si de üçüncü asırda telif edilen eserler arasında yer alır.

b. Musnedler

Üçüncü asırda ortaya çıkan ve hadîsleri, diğer hadîs eserlerinden farklı bir şekilde tasnife tâbi tutan kitaplar, *Musnedlerdir*. Sunen, musannaf ve câmiʿ adı verilen eserlerde hadîslerin konularına göre tasnif edildiğini, her müstakıl konuya "kitab" denildiğini ve "kitab"ın da, konunun genişliğine göre muhtelif sayıda "bâb"lara ayrıldığını önceki bölümde zikretmiştik. İlk defa üçüncü asırda ortaya çıkan ve *Musned* denilen hadîs eserlerinde ise, biraz önce de işaret ettiğimiz gibi, farklı bir tasnif yolu takip edilmiştir. Bu eserlerde, hadîslerin konuları nazarı dikkata alınmamış, fakat, kitaba alınması düşünülen hadîsler, ya onları rivayet eden sahabî, yahutta sahabîden sonraki râvilerden birinin ismi altında biraraya getirilmiştir. Bu suretle, meselâ, Ebū Hurayra'nın Hazreti Peygamberden rivayet ettiği hadîsler, konuları ne olursa olsun, Ebū Hurayra ismi altında, İbn ʿAbbās'ın rivayet ettiği hadîsler de, keza İbn ʿAbbās'ın ismi altında biraraya getirilerek, bir kitap içinde muhtelif sahabîlerin hadîslerinden müteşekkil bir mecmua telif edilmiştir. *Musned* kelimesinin, lugat yönünden "isnad edilmiş" manâsına geldiği gözönünde bulundurulursa, musned eserlerde, Hazreti Peygamberden rivayet edilen hadîslerin isnad edildikleri sahabî râvilerine delâlet etmek üzere bu çeşit eserlere "Musned" denildiği kolayca anlaşılır.

Musnedlerin, bazan, hadîslerin sahabî râvilerinden sonraki rical isimlerine göre de tertip edildikleri görülür. Meselâ Ebū Ḥanīfe tarafından rivayet edilen hadîsler, Ebū Ḥanīfe'nin ismi altında, yahut eş-Şāfiʿī tarafından rivayet edilen hadîsler de eş-Şāfiʿī'nin ismi altında biraraya getirilirse, bir Musned telif edilmiş olur. Nitekim daha sonraki devirlerde Ebū Ḥanīfe'nin rivayet etmiş olduğu hadîsler bir kitap içinde toplanmış ve bir *Musnedu Ebī Ḥanīfe* meydana getirilmiştir.

Musnedlerin ilk defa üçüncü asırda telif edilmeğe başlandığına yukarıda işaret etmiştik. Kaynaklardan öğrendiğimize göre, bu evveliyet, bazı hadîsçiler tarafından EBŪ DĀVŪD Suleymān İbn Dāvūd İbni'l-Cārūd EṬ-ṬAYĀLİSĪ (Ö. 203, 204)[864] ye nisbet edilmiş ve ilk defa Musned tasnif eden kim-

863 Bkz. el-Buhārī. *Tārīḥ*, I. 1, 207; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, IV. 1, 52; eẕ-Ẕehebī, *Mīzān* III. 589; İbn Kesīr, *el-Bidāye*, I. 312; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, IX. 241–242; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 78; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 82; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 301.

864 Bkz. İbn Saʿd, *Tabakāt*, VII. 2, 51; el-Buhārī, *Tārīḥ*, II. 2, 11; İbn Ebī Hātim, *Kitābu'l-cerḥ*, II. 1, 111–113; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī. *Tārīhu Bağdād*, IX. 24–29 eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 351–352; *Mīzān*, III. 203–204; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*. IV. 182–186; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 46; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 97–98.

senin o olduğu ileri sürülmüştür. Ancak Hācī Ḫalīfe'ye göre, bugün *Musnedu't-Ṭayālisī* adıyle şöhret kazanan bu eser, gerçekten Ebū Dāvūd eṭ-Ṭayālisī tarafından tasnif edilmiş olsa idi, onun, diğer musned musannıflarına tekaddümü dolayısiyle, *Musned*'i de ilk tasnif edilen musned olurdu. Oysa bu *Musned*, Yūnus İbn Ḥabīb'in Ebū Dāvūd'tan rivayet ettiği hadîsleri bir kitapta toplayan bazı horasanlı hâfızlar tarafından meydana getirilmiştir. Bu bakımdan, kitaptaki hadîsler, Ebū Dāvūd'un rivayet ettiği hadîsler olsa bile, kitabın telif tarihi daha sonraki devirlere aittir. Nitekim Ebū Dāvūd tarafından rivayet edilmiş daha pek çok hadîs vardır ki, bunlar, *Musned*'de yer almamıştır[865].

Ebū Dāvūd'dan sonra daha pek çok kimse Musned tasnif etmiştir: Ebū ʿAbdillah Muḥammed İbn Yūsuf İbn Vāḳıd İbn ʿOsmān eẓ-Ẓabbī EL-FİRYĀBĪ (Ö. 212)[866]; ESED İBN MŪSA İbn İbrāhīm el-Umevī (Ö. 212)[867]; Ebū Muhammed ʿUBEYDULLAH İBN MŪSĀ EL-ʿABSĪ el-Kūfī (Ö. 213)[868]; EBŪ İSḤĀḲ İbrāhīm İbn ES-SŪRİNĪ el-Muṭṭaviʿī (Ö. 213)[869]; Ebū Bekr ʿAbdullah İbnu'z-Zubeyr İbn ʿĪsā EL-ḤUMEYDĪ el-Esedī (Ö. 219)[870]; Ebū ʿAlī EL-ḤUSEYN İBN DĀVŪD el-Maṣṣīṣī "SUNEYD" (Ö. 226)[871]; Ebu'l-Ḥasan MUSEDDED İbn Muserhed el-Esedī el-Başrī (Ö. 228)[872]; Ebū ʿAbdillah NUʿAYM İBN ḤAMMĀD İbn Muʿāviye EL-ḪUZĀʿĪ el Mervezī (Ö. 228)[873]

---

865 Bkz. *Keşfu'z-ẓunūn*, II. 1679.

866 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 333; ez-Zehebî, *Teẕkire*, I. 376; *Mīzān*, IV. 71–72; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, IX. 535–537; İbnu'l-ʿİmād, *Şeẕerāt*, II. 28; el-Kettānî, *el-Mustaṭrafa*, s. 51; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 40.

867 Bkz. el-Buḫārī, *Tārīh*, I. 2,50; İbn Ebî Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, I. 1, 338; eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 402; *Mīzān*, I. 207; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, I. 260; el-Kettānî, *el-Mustaṭrafa*, s. 47; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 354–355.

868 Bkz. İbn Saʿd, *Ṭabaḳāt*, VI, 279; İbn Ḳuteybe, *el-Maʿārif*, s. 226; İbn Ebî Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, II. 2, 334–335; eẕ-Ẕehebî. *Teẕkire*. I. 353–354; *Mīzān*, III. 16; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, VII. 50–53; İbnu'l-ʿİmād, *Şeẕerāt*, II. 29; *el-Kettānî*, *el-Mustaṭrafa*, s. 47.

869 İbn Ebî Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, I. 1. 141–142; eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*. I. 414–415; el-Kettānî, *el-Mustaṭrafa*, s. 213.

870 Bkz. İbn Saʿd, *Ṭabaḳāt*, V. 368; el-Buḫārī, *Tārīḫ*, III. 1, 96–97; İbn Ḳuteybe, *el-Maʿārif*, s. 229; eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire* I. 413–414; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, V. 215–216; İbnu'l-ʿİmād, *Şeẕerāt*, II. 45–46; el-Kettānî, *el-Mustaṭrafa*, s. 50; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 103–104.

871 Bkz. İbn Ebî Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, II. 1, 326; eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 459–460; *Mīzān*, I. 534;II. 236; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, IV. 244–245; İbnu'-ʿİmād, *Şeẕerāt*, II. 59.

872 Bkz. el-Buḫārī, *Tārīḫ* IV. 2. 72–73; İbn Ḳuteybe, *el-Maʿārif*, s. 229; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerh*, IV. 1, 438; İbn Ebî Yaʿlā, *Ṭabaḳātu'l-Ḥanābile*, I. 341–345; eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 421–422; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, X. 107–109; İbnu'l-ʿİmād, *Şeẕerāt*, II. 66; el-Kettānî, *el-Mustaṭrafa*, s. 47.

873 Bkz. İbn Saʿd, *Ṭabaḳāt*, VII. 2, 205–206; el-Buḫārī, *Tārīḫ*, IV. 2. 100; İbn Ebî Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, IV. 1, 463–464; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, XIII. 306–314; eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 418–420; *Mīzān*, IV. 267–270; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, X. 458–463; İbnu'l-ʿİmād, *Şeẕerāt*, II. 67; el-Kettānî, *el-Mustaṭrafa*, s. 47; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 104–105.

Ebū Zekeriyyā' YAḤYA İBN ʿABDİLḤAMİD EL-ḤIMMĀNĪ el-Kūfī (Ö. 228)[874]; Ebū Caʿfer ʿABDULLAH İBN MUḤAMMED İbn ʿAbdillah el-Cuʿfī el-Buḫārī EL-MUSNEDĪ (Ö. 229)[875]; Ebu'l-Ḥasan ʿALĪ İBNU'L-CAʿD İbn ʿUbeyd el-Hāşimī el-Cevherī (Ö. 230)[876]; EBŪ ḪAYS̱EME Zuheyr İbn Ḥarb İbn Şeddād en-Nesā'ī (Ö. 234)[877]; EBŪ BEKR İBN EBĪ ŞEYBE ʿAbdullah İbn Muḥammed İbn İbrāhīm İbn ʿOs̱mān el-ʿAbsī el-Kūfī (Ö. 235)[878]; Ebū Yaʿḳūb İSḤĀḲ İbn Maḫled İBN RAHŪYE el-Ḥanẓalī el-Mervezī (Ö. 238)[879]; Ebu'l-Ḥasan ʿOS̱MĀN İBN EBĪ ŞEYBE el-Kūfī (Ö. 239)[880]; Ebū ʿAbdillah AḤMED İbn Muḥammed İBN ḤANBEL İbn Hilāl İbn Esed eẕ-Ẕuhlī eş-Şeybānī (Ö. 241)[881]; Ebu'l-Ḥasan MUḤAMMED İBN ESLEM İbn Sālim İbn

---

874 İbn Saʿd, *Tabakāt*. VI. 287; el-Buḫārī, *Tārīḫ*, IV. 2, 291; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, IV. 2, 168–170; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 423; *Mīzān*. IV. 392–393; İbn Hacer, *Tehẕīb*, XI. 243–249; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 67; el-Kettānī, *el-Mustatrafa*, s. 47.

875 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, II. 2. 162; eẕ-Ẕehebī. *Teẕkire*. I. 492–493; İbn Hacer, *Tehẕīb*, VI. 9–10; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 67; el-Kettānī, *el-Mustatrafa*, s. 47–48.

876 Bkz. İbn Saʿd, *Ṭabaḳāt*, VII. 2, 80; el-Buḫārī *Tarīḫ*, III. 2, 266; İbn Ḳuteybe, *el-Maʿārif*, s. 229; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, III. I. 178; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, XI. 360-366; eẕ-Ẕehebī. *Teẕkire*, I. 399–400; *Mīzān*. III. 116–117; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, VII. 289–293; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 68; el-Kettānī. *el-Mustatrafa*. z. 68; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 105.

877 Bkz. el-Buḫārī, *Tārīḫ*, II. 1, 429; İbn Ebī Ḥātim. *Kitābu'l-cerḥ*, I. 2, 591; İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 335; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, VIII. 482–484; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 437; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, III. 342–344; İbnu'l ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 80; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 47; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 107.

878 Bkz. İbn Saʿd, *Ṭabakāt*, VI. 288; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, II. 2, 160; İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 334; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, X. 66–71; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 432–433; *Mīzān*, II. 490; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, VI. 2–4; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 85; İbn Kes̱īr, *el-Bidāye*, X. 315; Tanrībirdī. *en-Nucūm*, II. 282; el-Kettānī, *el-Mustatrafa*, s. 31, 34, 50; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 108–109.

879 Bkz. el-Buḫārī, *Tārīḫ*, I. 1, 379–380; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, I. 1, 209–210; İbnu'n-Nedīm. *el-Fihrist*, s. 335; Ebū Nuʿaym, *Ḥilye*. IX. 234–238; el-Ḫaṭīb, *Tārīḫu Bağdād*, VI. 345-355; İbn Ebī yaʿlā, *Ṭabakātu'l-Ḥanābile*, I. 109; İbn Ḫallikān. *Vafeyāt*, I. 179–180; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 433–435; *Mīzān*, I. 182–183; İbn Hacer, *Tehẕīb*, I. 216–219; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*. II. 89; el-Kettānī, *el-Mustatrafa*, s. 49; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 109–110.

880 İbn Saʿd, *Tabakāt*, VI. 288; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, III. 1, 166–167; İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 334; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, XI. 283-288; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 444; *Mīzān*, III. 35–39; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, VII. 149–151 İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 92; İbn Kes̱īr, *el-Bidāye* X. 318; el-Kettānī, *el-Mustatrafa*, s. 50–97.

881 Bkz. el-Buḫārī, *Tārīḫ*, I. 2, 5; İbn Ebī Hātim. *Taḳdimetu'l-cerḥ*. s. 292–313; *Kitābu'l-cerḥ*, I. 1, 68–70; Ebū Nuʿaym, *Ḥılye*. IX. 161–233; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, IV. 412–423; İbn Ḫallikān. *Vafeyāt*, I. 47–49; İbn Ebī Yaʿlā. *Tabakātu'l-Ḥanābile*, I. 4–20; Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzī, *Menāḳıbu'l-İmām Aḥmed* (Mısır 1349); eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 431–432; *Tārīḫu'l-İslām*. I. 58–131 (Ahmed M. Şākir'in *Musned* neşri mukaddimesi); İbn Hacer, *Tehẕīb* I. 72–76; es-Subkī. *Ṭabakātu'ş-Şāfiʿiyye*, I. 199–221; İbn Kes̱īr, *el-Bidāye*, X. 325–343; Tanrībirdī, *en-Nucūm*, II. 304–306; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 96–98; Ebū Zehre, *Ahmed İbn Hanbel* (Kahire 1949); el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 14, 24, 34, 46, 60, 90, 111; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 502–509.

Yezīd el-Kindī ET-ṬŪSĪ (Ö. 242)[882]; Ebū ʿAbdillah Muḥammed İbn Yaḥyā İBN EBİ ʿOMER el-ʿAdenī ED-DARAVERDĪ(Ö.243)[883];EbūCaʿferAḤMED İBN MUNĪ ʿİbn ʿAbdirraḥman el-Bağavī el-Bağdādi (Ö. 244)[884]; Ebū İsḥāḳ İBRĀHİM İBN SAʿD EL-CEVHERĪ eṭ-Ṭaberi el-Bağdādī (Ö. 244, 247, 249)[885]; Ebū ʿAbdillah AḤMED İBN İBRĀHİM İbn Keşīr ED-DEVRAḲĪ el-ʿAbdī el-Bağdādī (Ö. 246)[886]; Ebū Muḥammed ʿABD İBN ḤAMİD İbn Naṣr el-Kissī (Ö. 249)[887]; Ebū ʿAbdillah Muḥammed İbn Hişām İbn Şebīb İbn Ebī Ḫīre ES-SEDŪSĪ el-Baṣrī el-Mısrī (Ö. 251)[888]; Ebū Yaʿḳūb İSḤĀḲ İBN MANṢŪR İbn Behrām EL-KEVSEC el-Mervezī (Ö. 251)[889]; Ebu'l-Ḥasan ʿAlī İbnu'l-Ḥasan eẓ-Ẓuhlī EL-EFṬAS en-Neysābūrī (Ö. 251 den sonra)[890]; Ebū Yūsuf YAʿḲŪB İBN İBRĀHİM İbnKeşīr ED-DEVRAḲĪ (Ö.252)[891]; Ebū yaʿḳūb İS ḤĀ Ḳ İBN BEHLŪL İbn Ḥassān ET-TENŪḪĪ el-Enṣārī (Ö.252)[892]; Ebū ʿAbdillah Muḥammed İbn İsmāʿīl İbn İbrāhīm İbnı'l-Muğīre EL-BU-

---

882 Bkz. İbn Ebī Hātim, *Kitabu'l-cerḥ*. III. 2, 201; eẓ-Ẓehebī, *Teẕkire*, I. 532-534 İbnu'l-İmād, *Şeẕerāt*, II. 100–101; el-Kettānī, *el-Mustatrafa*, s. 48.

883 Bkz. eẓ-Ẓehebī, *Teẕkire*. I. 501; İbn Ḥacer. *Tehẕīb*, IX. 588–520; İbnu'l-ʿİmād, *Şeẕerāt*. II. 104; el-Kettānī, *el-Mustatrafa*. s. 50; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 110–111.

884 Bkz. el-Buḫārī, *Tārīḫ*, I. 2, 7; İbn Ebī Ḥātim. *Kitābu'l-cerh*, I. 1, 77–78; el-Ḫatīb el-Bağdādī. *Tārīḫu Bağdād*, V. 160–161; eẓ-Ẓehebī, *Teẕkire*, I. 481–482; İbn Ḥacer. *Tehẕīb*, I. 84–85; İbnu'l-ʿİmād, *Şeẕerāt*. II. 105; el-Kettānī, *el-Mustatrafa*, s. 49.

885 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitabu'l-cerḥ*. I. 1, 104; el-Ḫatīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*· VI. 93–95; İbn Ebī Yaʿlā, *Ṭabaḳātu'l-Ḥanābile*, I. 94; eẓ-Ẓehebī, *Teẕkire*, I. 515–516; *Mīzān*, I. 35–36; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, I. 123–125; İbnu'l-ʿİmād *Şeẕerāt*, II. 113; el-Kettānī, *el-Mustatrafa*, s. 48.

886 Bkz. el-Buḫārī, *Tārīḫ*, I. 2, 7; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerh*, I. 1. 39; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*. IV. 6–7; eẓ-Ẓehebī, *Teẕkire*, I. 505; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, I. 10–11; İbnu'l-ʿİmād, *Şeẕerāt*, II. 110; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 112.

887 Bkz. eẓ-Ẓehebī, *Teẕkire*, I. 534; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, VI. 435–457; İbnu'l-ʿİmād, *Şeẕerāt*, II. 120; el-Kettānī, *el-Mustatrafa*, s. 50; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 113.

888 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitabu'l-cerh*, IV. 1, 117; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, IX. 496; el-Kettānī, *el-Mustatrafa*, s. 53.

889 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, I. 1, 234; İbn Ebī Yaʿlā, *Ṭabaḳātu'l-Ḥanābile*, I. 113–115; el-Ḫatīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, VI. 362–364; eẓ-Ẓehebī, *Teẕkire*, I. 524–525; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*. I. 249–250; el-Kettānī, *el-Mustatrafa*, s. 51; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 509.

890 Bkz. eẓ-Ẓehebī, *Teẕkire*, I. 529; *Mīzān*. III. 121; İbnu'l-ʿİmād, *Şeẕerāt*, II. 126, el-Kettānī, *el-Mustatrafa*, s. 48.

891 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitabu'l-cerh*, IV. 2, 202; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī. *Tārīḫu Bağdād*, XIV. 277–280; eẓ-Ẓehebī, *Teẕkire*, I. 505–507; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*. XI. 381–382; İbnu'l-ʿİmād, *Şeẕerāt*, II. 126.

892 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*. I. 1, 214–215; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, VI. 366–369; eẓ-Ẓehebī, *Teẕkire*. I. 518–519; İbnu'l-ʿİmād, *Şeẕerāt*, II. 126; el-Kettānī, *el-Mustatrafa*, s. 48.

ḪĀRĪ el-Cuʿfī (Ö. 256)[893]; Ebū ʿAbdillah MUḪAMMED İbn ʿAbdillah İBN SENCER el-Curcānī (Ö. 258)[894]; Ebū Mesʿūd AḪMED İBNU'L-FURĀT İbn Ḫālid ez-Ẕabbī er-Rāzī (Ö. 258)[895]; Ebū Caʿfer AḪMED İBN SİNĀN İbn Esed İbn Ḥıbbān el-Vāsıṭī (Ö. 259)[896]; Ebu'l-Ḥuseyn MUSLİM İbnu'l-Ḥaccāc el-Ḳuşeyrī en-Neysābūrī (Ö. 261)[897]; Ebū Yūsuf YAʿḲŪB İBN ŞEYBE İbni'ṣ-Ṣalt İbn ʿUṣfūr es-Sedūsī (Ö. 262)[898]; EBŪ ZURʿA ʿUbeydullah İbn ʿAbdi'l-Kerīm İbn Yezīd ER-RĀZĪ (Ö. 264[899]); Ebū Bekr AḪMED İBN MANṢŪR İbn Seyyār ER-RAMĀDĪ (Ö. 265)[900]; Ebū Yāsir ʿAMMĀR İBN RECĀ' et-Tağlebī (Ö. 267)[901]; Ebū Caʿfer AḪMED İbn Mehdī İBN RUSTEM el-Iṣbahānī (Ö. 272)[902]; EBŪ UMEYYE Muḥammed İbn İbrāhīm İbn Muslim el-Ḫuzāʿī EṬ-ṬARSŪSĪ(Ö.273)[903]; EbūʿAbdirraḥman BAḲIY İBN MAḪLED İbn Yezīd el-Ḳurṭubī (Ö. 276)[904]; Ebū ʿAmr Aḥmed İbn Ḥāzim İBN EBĪ ʿUZRE el-Gıfārī el-Kūfī (Ö. 276)[905]; Ebū ʿAbdillah MUḪAMMED İBNU'L-ḪUSEYN el-Kūfi (Ö. 277)[906]; Ebū Saʿīd ʿOs̱mān İbn Saʿīd İbn Ḫālid es-Sicistāni ED-DĀRİMĪ (Ö. 280)[907]; Ebū Muḥammed el-Ḥāris̱ İbn Muḥammed

893 Tercemesi ileride verilecektir.

894 Bkz. ez-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 578–579; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 138.

895 Bkz. İbn Ebī Ḥātim *Kitābu'l-cerḥ*. I. 1, 67; el-Ḫaṭīb el-Bağdadī, *Tārīḫu Bağdād*, IV. 343–344; ez-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 544–545; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, I. 66–67; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 138; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 48, 65; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 135.

896 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, I. 1, 53; ez-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 521; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, I. 34–35; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 137; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 51.

897 Tercemesi ileride verilecektir.

898 Bkz. el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, XIV. 281–283; ez-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 577–578; İbn Kes̱īr, *el-Bidāye*, XI. 35; Tanrıbirdi, *en-Nucūm*, III. 37; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 146; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 144.

899 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Taḳdimetu'l-cerḥ*. s. 328–349; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād* X. 326–337; İbn Ebī Yaʿlā, *Ṭabaḳātu'l-Ḥanābile*. I. 199–203; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, VII. 30–34; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 145.

900 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*. I. 1, 78; ez-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 564–565; *Mīzān*, I. 158; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, I. 83–84; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 49.

901 Bkz. *Kitābu'l-cerḥ*, III. 1, 395; ez-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 561–562. el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 49.

902 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, I. 1, 79; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 51.

903 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, III. 2, 187; ez-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 581; *Mīzān*, III. 447; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, IX. 15–16; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 52.

904 Bkz. İbn Ebī Yaʿlā, *Ṭabaḳātu'l-Ḥanābile*, I. 120; ez-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 629–631; İbn Kes̱īr, *el-Bidāye*, XI. 56–57; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*. II. 169; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 56; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 152.

905 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*. I. 1. 48; ez-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 594–595; İbn Kes̱īr. *el-Bidāye*, XI. 56; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 168–169; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 51; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 149.

906 Bkz. el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 52.

907 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, III. 1. 153; İbn Ebī Yaʿlā, *Ṭabaḳātu'l-Ḥanābile*, I. 221; ez-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 621–622; İbn Kes̱īr, *el-Bidāye*. XI. 69; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 176; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 600–601.

İBN EBÎ USÂME Dâhir ET-TEMÎMÎ el-Bağdâdî (Ö. 282)[908]; İSMÂʿÎL İBN İSḤÂḲ el-Ḳâẓî (Ö. 282)[909]; Ebu'l-Ḥasan ʿALÎ İBN ʿABDİ'L-ʿAZÎZ İbnu'l-Merzubân İbn Sâbûr EL-BAGAVÎ (Ö. 287)[910]; Ebû ʿAlî el-Ḥuseyn İbn Muḥammed İbn Ziyâd el-ʿAbdî en-Neysâbûrî EL-ḲABBÂNÎ (Ö. 289)[911]; Ebû İsḥâḳ İBRÂHÎM İBN İSḤÂḲ EṬ-ṬÛSÎ (Ö. 290 dan önce)[912]; Ebû ʿAbdirraḥman TEMÎM İBN MUḤAMMED İbn Muʿâviye eṭ-Ṭûsî (Ö. 290 dan sonra)[913]; Ebû Yaḥyâ ʿABDURRAḤMÂN İBN MUḤAMMED er-Râzî (Ö. 291)[914]; Ebû Bekr Aḥmed İbn ʿAmr İbn ʿAbdi'l-Ḫâlıḳ EL-BEZZÂR el-Başrî (Ö. 292)[915]; Ebû Bekr AḤMED İBN ʿALÎ İbn Saʿîd EL-MERVEZÎ (Ö. 292)[916]; Ebû ʿAbdillah MUḤAMMED İBN NAṢR el-Mervezî eş-Şâfiʿî (Ö. 294)[917]; Ebû İsḥâḳ İBRÂHÎM İBN MAʿḲIL İbni'l-Ḥaccâc EN-NESEFÎ (Ö. 295)[918]; Ebû Caʿfer Muḥammed İbn ʿAbdillah İbn Suleymân el-Ḥaẓramî el-Kûfî MUṬAYYEN (Ö. 297)[919].

Üçüncü asırda telif ettikleri *Musned*'leriyle şöhret kazanmış bu hadisçiler arasında, ismi üzerinde durulmağa değer pek çok imam vardır. Ancak biz, *Musned*'i zamanımıza kadar intikal eden ve hadîs tarihinde müstesna bir yeri bulunan Aḥmed İbn Ḥanbel üzerinde durmakla iktifa edeceğiz

908 Bkz. el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Bağdâd*, VIII. 218–219; eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire* I. 619 620; *Mîzân*, I. 442–443; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, XI. 72; İbnu'l-ʿImâd, *Şeẕerât*, II. 178; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 160.

909 Bkz. İbn Ebî Ḥâtim, *Kitâbu'l-cerḥ*, I. 1, 158; e-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 625–626; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafa*, s. 51.

910 Bkz. eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 622–623; *Mîzân*, III. 143; İbn Ḥacer, *Tehẕîb*, VII. 362–363; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, XI. 82; Tanrıbirdi, *en-Nucûm*, III. 121; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafa*, s. 49; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 161.

911 Bkz. Eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 680–682; İbn Ḥacer, *Tehẕîb*, II. 368-369; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafa*, s. 52.

912 Bkz. el-Kettânî, *el-Mustaṭrafa*, s. 52.

913 Bkz. aynı eser, s. 49. eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 675–676.

914 Bkz. Aynı eser, s. 53.

915 Bkz. el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Bağdâd*, IV. 334–335; eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 653–654; *Mîzân*, I. 124–125; İbnu'l-ʿImâd, *Şeẕerât*, II. 209; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafa*, s. 51; Fuat Sezgin *GAS*, I. 162.

916 Bkz. eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 663–664; İbn Ḥacer, *Tehẕîb*, I. 62; İbnu'l-ʿImâd, *Şeẕerât*, II. 209; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafa*, s. 52–53; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 162.

917 Bkz. el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Bağdâd*, III. 315–318; eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 650–653; İbn Ḥacer, *Tehẕîb*, IX. 489–490; es-Subkî, *Ṭabaḳâtu'ş-Şâfiʿıyye*, II. 20–26; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, XI. 102–103; İbnu'l-ʿImâd, *Şeẕerât*. II. 216–217; Tanrıbirdi, *en-Nucûm*. III. 161; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafa*, s. 51; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 494.

918 Bkz. eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 686–687; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafa*, s. 53.

919 Bkz. İbn Ebî Ḥâtim, *Kitâbu'l-cerḥ*, III. 2. 298; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 337–338; eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 662–663; *Mîzân*, III. 607; İbnu'l-ʿImâd, *Şeẕerât*, II. 226; el-Kettânî, *el-Mustaṭrafa*, s. 48; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 163.

Aḥmed İbn Ḥanbel ve Musned'i

Büyük hâfız, fakîh, kendi adı altında kurulmuş olan fıkıh mezhebinin imamı, muhaddis Ebū ʿAbdillah Aḥmed İbn Muḥammed İbn Ḥanbel İbn Esed eẕ-Ẕuhlī eş-Şeybānī el-Mervezī el-Bağdādi, 164 sebesinde Bağdad'da doğmuştur[920]. Henüz küçük yaşında iken Ebū Ḥanīfe'nin talebesi Ebū Yūsuf'un fıkıhla ilgili derslerine devam etmiş ise de, bu fıkhın daha ziyade re'-ye müstenid olması dolayısıyle Aḥmed İbn Ḥanbel'i cezbetmemiş ve bir müddet sonra Ebū Yūsuf'un derslerini terketmiş, ondan yazdığı re'yle ilgili kitaplara da bir daha iltifat etmemiştir[921].

Aḥmed İbn Ḥanbel, Ebū Yūsuf'tan ayrıldıktan sonra, hadîs imamlarından Huşeym İbn Beşīr el-Vāsıṭī (Ö. 183) ile karşılaşmış ve onun vefatına kadar dört sene müddetle ondan hadîs dinlemiş, muhtemelen *Sunen*'inin bazı bölümlerini de yazmıştır.

186 senesine kadar Bağdād'tan ayrılmayan Aḥmed İbn Ḥanbel, bu seneden sonra Kūfe, Başra, Ḥicāz ve Yemen'e seyahat etmiş ve oralarda bulunan âlimlerden hadîs almıştır. Bu arada dört defa da hacc farizasını ifa etmiştir. Hacc için yaptığı seferlerin ilkinde İmam eş-Şāfiʿī ile karşılaşmış ve ondan Ḳureyş ensabı ile bazı hadîslerini yazmıştır[922].

Aḥmed İbn Ḥanbel, 40 yaşına kadar hadîs öğrenmek ve ilmini artırmak için çalışmış, seyahat etmiş, fakat bu müddet zarfında hadîs rivayet etmekten, yahut ders vermekten şiddetle kaçınmıştır. Hazreti Peygambere sevgisi ve onun sunnetine bağlılığı, onu bu şekilde hareket etmeğe sevketmiştir; çünkü örnek aldığı büyük insanın peygamberliği de bu yaşta başlamıştı.

Aḥmed İbn Ḥanbel, 40 yaşından sonra hadîs rivayet etmeğe ve ders vermeğe başladığı zaman, ilminin en yüksek mertebesine erişmiş, hadîsle ilgili meselelere vukufu, şeyhleri ve akranları arasında büyük bir şöhrete kavuşmuş bulunuyordu. Şeyhi ʿAbdurrazzāḳ İbn Hemmām (Ö. 211), onu diğer şeyhlerle mukayese ederek şöyle der: "Bize en kudretli hâfız eş-Şāẕkūnī geldi; hadîs ricalini en iyi bilen Yaḥyā İbn Maʿīn geldi; fakat bunların hepsini birden kendi şahsında cemeden Aḥmed İbn Ḥanbel gibi bir imam daha gelmedi"[923].

---

920 Bkz. İbnu'l-Cevzī, *Menāḳıbu'l-İmām Aḥmed*, s. 13 vd. Aḥmed İbn Ḥanbel'in tercemesini veren kaynakların listesi için bkz. 881 No. lu dipnot.

921 Eẕ-Ẕehebī. *Tārīḫu'l-İslâm* (*Musned*'in Aḥmed M. Şākir neşrinde yer almıştır I. 58-131).

922 İbn Keşīr, *el-Bidāye*, X. 326.

923 İbnu'l-Cevzī, *Menāḳıbu'l-İmām Aḥmed*, s. 69.

Aḥmed İbn Ḥanbel'in fıkıh sahasındaki bilgisinin büyük bir kısmı, sahabeden gelen kavil ve fetvalara dayanır. Bunlar Kitap ve Sunnetten sonra dinin en mühim kaynağını teşkil ederler. Çünkü sahabîler, Hazreti Peygamberle birlikte yaşamış, onun söz, fiil ve takrirlerine tam manasıyle vâkıf olmuş kimselerdir. Kavilleri ve fetvaları, Kur'ânın nasslarına, yahut Hazreti Peygamberin ictihadlarına başkalarınınkinden daha yakın ve gerçeğe daha uygundur. Bu sebeple, sahabeden gelen her eser, Hazreti Peygamberin hadîsi mertebesinde olmasa bile, hadîsten sonra başvurulması gereken en kuvvetli delildir. İşte Aḥmed İbn Ḥanbel bu görüşe bağlı kalarak, mecbur olmadıkça fetva vermemiş, veya kendi re'yi ile hüküm istinbat ve istihracında bulunmamıştır. Küçüklüğünde Ebū Yūsuf'un derslerini terketmesine ve re'y fıkhına iltifat etmemesine sebep olan başlıca âmil de, her halde bu görüş olacaktır. Yetiştiği çevre onu bu şekilde hazırlamıştır.

Aḥmed İbn Hanbel'in hadîs ve sunnet sevgisi, Ḳuteybe İbn Saʿīd (Ö. 240) in şu sözlerinde en açık ifadesini bulmuştur: "Aḥmed'i seven bir kimse gördüğün vakit, bil ki o, sunneti seven bir kimsedir"[924]. Onun bu hadîs ve sunnet sevgisi, Halîfe el-Me'mūn, mutezilenin direktifleri altında başlattığı ḫalḳu'l-Ḳur'ānla ilgili miḥnet olaylarında da sarsılmamış ve Aḥmed İbn Ḥanbel, 14 ay hapis yatmasına ve bayılıncaya kadar kırbaçlanmasına rağmen, sunnete aykırı bulduğu ḫalḳu'l-Ḳur'ān inancını ikrar etmemiştir. Aḥmed İbn Ḥanbel, 241 senesinde yine Bağdad'ta vefat etmiştir.

Aḥmed İbn Ḥanbel, telif ettiği *Musned* adlı eseriyle de büyük şöhret kazanmıştır. Bir müslümanın dinî konularda ihtiyaç duyduğu her meselenin çözümünde başvurabileceği hadîsleri ihtiva etmesi bakımından büyük ehemmiyeti haiz olan bu kitap, bütün hadîs imamlarının takdirini kazanmış ve hadîste daima başvurulan bir kaynak olmuştur. *Musned* de, Aḥmed İbn Ḥanbel'in yaşadığı asırda telif edilen diğer *Musned*ler gibi sahabî isimlerine göre tertip edilmiş ve her hadîs konusu nazarı dikkata alınmaksızın, onu Hazreti Peygamberden rivayet eden sahabînin ismi altında zikredilmek suretiyle birer sahabî musnedi meydana getirilmiştir. Ebū Bekr eṣ-Ṣddīḳ'ın musnediyle başlayan eserde, önce Ebū Bekr tarafından rivayet edilen hadîsler biraraya getirilmiş, bunu sırasıyle Hulefa-i Râşidînin ve diğer sahabîlerin musnedleri takip etmiştir.

Aḥmed İbn Ḥanbel, *Musned*ini, 700 binin üzerinde topladığı hadîsler arasından seçtikleriyle meydana getirmiştir. *Musned*de mevcut hadîslerin kesin bir sayımı yapılmamış olmakla beraber, mükerrerlerle birlikte 40 bine, müker-

924 Eẕ-Ẕehebi, *Tārīḫu'l-İslām* (Musned'ten).

rerler hariç 30 bine yakın hadîs bulunduğu söylenir[925]. Bununla beraber kitabın, bütün sahîh hadîsleri içine aldığı elbette ki ileri sürülemez. Nitekim İbn Keşîr de bu hususa işaret ederek, pek çok hadîsin *Musned*in dışında kaldığını, hattâ ileri sürüldüğüne göre, *Ṣaḥıḥân*da hadîsleri bulunan 200 kadar sahabînin *Musned*de yer almadığını söylemiştir[926].

Musned, Aḥmed İbn Ḥanbel'in hayatında iki oğlu Ṣâliḥ ve ʿAbdullah ile, kardeşinin oğlu Ḥanbel tarafından Aḥmed'ten işitilmiş ve rivayet edilmiştir. Bu bakımdan *Musned*'i bu üç kişi dışında Aḥmed İbn Ḥanbel'den işiten olmamıştır[927]. Ne var ki bugünkü *Musned* nüshası, ʿAbdullah İbn Aḥmed'in babasından rivayet ettiği nüsha olmakla beraber, bu nüshaya, ʿAbdullah'ın başkalarından işittiği hadîslerle nüshayı ʿAbdullah'tan rivayet eden Ebū Bekr el-Ḳaṭīʿī'nin bazı hadîsleri de ilâve edilmiş; bu ilâveler fazla bir yekûn tutmasa bile, bizzat Aḥmed İbn Ḥanbel'in telifi olan *Musned*'e bazı gölgeler düşürmüştür.

Musned'de yer alan hadîslerin sıhhat derecesi hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bazılarına göre, *Musned*'de bulunan hadîsler hüccettir. Bu görüşte olanların istinad ettikleri en mühim delil, Ḥanbel İbn İsḥâḳ'ın, amcası Aḥmed İbn Ḥanbel'den naklettiği sözlerdir. Ḥanbel şöyle der: "Amcam, beni, oğulları Ṣâliḥ ve ʿAbdullah'ı topladı. *Musned*'i bize okudu. Bu sebeble bizden başka onu tam olarak amcamdan işiten yoktur. Sonra bize dedi ki: Bu kitabı ben, topladığım 750 bin hadîs içinden titizlikle telif ettim. Müslümanlar Hazreti Peygamberin bir hadîsinde ihtilâfa düştükleri zaman buna müracaat etsinler. Bu kitapta buldukları her hadîs bir hüccettir"[928]. Ebū Mūsā el-Medînī de bu görüşe uygun olarak şöyle der: "Bu kitap hadîsçiler için büyük bir asıl, güvenilir bir kaynaktır. İşitilmiş pek çok hadîs arasından seçilip telif edilmiş ve onu, mutemed bir imam. ihtilâf halinde müracaat edilen bir kaynak kılmıştır"[929].

Musned'in hadîsleri hakkında ileri sürülen diğer bir görüş, aralarında zayıf ve hattâ mevzû (uydurma) olanların da bulunduğunu göstermektedir. Bu görüşün temsilcilerinden olan el-ʿIraḳī, yukarıda ismi geçen Ebū Mūsā el-Medînī'ye ve onun Aḥmed İbn Ḥanbel'den naklettiği "hadîs eğer *Musned*-

925 Ebū Mūsā el-Medînî, *Ḫaṣā'iṣu'l-Musned* (Aḥmed M. Şâkir tarafından *Musned* mukaddimesinde nakledilmiştir) I. 23; keza bkz. es-Suyūṭī, *Tedrîbu'r-râvî*, s. 101.

926 Bkz. *İḫtiṣâru'ulūmi'l-ḥadîṣ maʿa şerḥıhi el-Bâ'isi'l-ḥaṣîṣ*, s. 33–34; es-Suyūṭī, *Tedrîbu'r-râvî*, s. 101.

927 İbnu'l-Cezerî, *el-Muṣʿadu'l-Aḥmed fî ḫatmi Musnedi'l-İmâm Aḥmed*, (Aḥmed M. Şâkir tarafından *Musned* neşrinde nakledilmiştir, I. 29).

928 Ebū Mūsā el-Medînî, *Ḫaṣâiṣu'l-Musned* (*Musned*, I. 21).

929 Aynı yer.

de yoksa huccet değildir" sözüne itirazda bulunarak şöyle der: "Bu söz açık değildir. Eğer bununla, *Musned*'de bulunan her hadîsin huccet olduğu, bulunmayanların da huccet olmadığı kasdedilmiş ise, *Ṣaḥīḥān*'da yer alan bazı hadîslere *Musned*'de rastlanmamaktadır. Zayıf hadîslerin mevcudiyeti ise muhakkaktır. Hattâ mevzû hadîsler bile vardır ve ben bunları bir cüzde toplamış bulunuyorum. Aḥmed İbn Ḥanbel'in oğlu ʿAbdullah tarafından *Musned*'e ilâve edilmiş hadîsler arasında zayıf ve mevzû olanlar da vardır"[930].

Maamafih İbn Ḥacer, el-ʿIrāḳī'nin bir cüzde topladığını söylediği *Musned*'in mevzû hadîslerini - bunların sayısı sadece dokuzdur - ele almış, bunlara İbnu'l-Cevzī'nin *Mevzūʿāt*'ında zikrettiği diğer bazı *Musned* hadîslerini de ilâve ederek, her birinin asılları bulunduğunu göstermeğe ve mevzû oldukları iddiasını çürütmeğe çalışmıştır[931]. Nitekim es-Suyūṭī'nin de naklettiği gibi İbn Ḥacer, *Musned*'in hadîsleri hakkında şöyle demiştir: "*Musned*'de üç veya dört hadîs müstesnâ aslı bulunmayan hiç bir hadîs yoktur. Bu üç veya dört hadîs ise, ya üzeri çizilmesi emredildiği halde unutulan, yahutta çizildikten sonra üzerinden tekrar yazılan hadîslerden ibarettir"[932].

Netice itibariyle Aḥmed İbn Ḥanbel'in *Musned*'i, müslümanlar arasında büyük itibar görmüş bir hadîs mecmuasıdır. İçerisinde yer alan bir kaç şüpheli hadîs, mevcut hadîslerin çokluğuna nisbetle mecmuanın bütününe gölge düşürecek mahiyette değildir ve bunlar da Aḥmed İbn Ḥanbel'in rivayetinden olmayıp oğlu ʿAbdullah ve ondan rivayet eden el-Ḳaṭīʿī'nin ilâve ettikleri hadîsler arasındadır. Aḥmed İbn Ḥanbel'in *Kitābu'l-ʿılel ve maʿrifeti'r-ricāl*'ini gözden geçirenler, onun, ʿılel ve ricāl hakkında geniş bilgisini ve hadîslerin seçiminde gösterdiği büyük titizliği kolayca tesbit edebilirler. Böyle bir bilgi ve titizliğin semeresi olan *Musned*'in kıymeti de elbette o derece yüksek olmak gerekir.

c. Sunenler

Fıkıh bâblarına göre tasnif edilmiş ahkâm hadîslerini ihtiva eden ve *Sunen* denilen kitapların ikinci asrın başlarından itibaren telif edilmeğe başlandığını daha önce zikretmiştik. Bu çeşit kitapların tasnifi üçüncü asırda da devam etmiş ve bu asrın ikinci yarısında, hadîs tarihinin en meşhur *Sunen*'leri ortaya çıkmıştır. Altı sahîh hadîs kitabı (Kutub-i Sitte)nın dördünü teşkil eden *Sunen*'ler ve müellifleri hakkında ayrıca bilgi vermeden önce, üçüncü asırda tasnif edilen *Sunen*'lerin musannıf isimlerine işaretle iktifa edeceğiz.

930 Es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 100.

931 İbn Ḥacer'in bu eseri *el-Ḳavlu'l-musedded fi'ẕ-ẕebbiʿani'l-Musned* adı ile şöhret kazanmıştır.

932 Es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 101.

ʿABDU'L-VAHHĀB İbn ʿAtā' EL-ḪAFFĀF (Ö. 204)[933]; Ebū Caʿfer Muḥammed İbnu's-Şabbāḥ ED-DŪLĀBĪ er-Rāzī el-Bağdādī el-Bezzār (el-Bezzāz) (Ö. 227)[934]; Ebū ʿOsmān SAʿĪD İBN MANṢŪR İbn Şuʿbe el-Mervezī el-Belḫī (Ö. 227)[935]; Ebū ʿAmr SEHL İBN EBĪ SEHL ZENCELE er-Rāzī el-Ḫayyāṭ el-Eşter (Ö. 240)[936]; Ebū Muḥammed el-Ḥasan İbn ʿAlī el-Ḫallāl EL-ḪULVĀNĪ (Ö. 242)[937]; Ebū Muḥammed ʿAbdullah İbn ʿAbdir-raḥman İbni'l-Fazl İbn Behrām İbn ʿAbdi'ṣ-Ṣamed et-Temīmī ED-DĀRİMĪ es-Semerḳandī (Ö. 255)[938]; Ebū Bekr Aḥmed İbn Muḥammed İbn Hānī' eṭ-Ṭā'ī el-Bağdādi EL-EṢREM (Ö. 261)[939]; Ebū ʿAbdillah Muḥammed İbn Yezīd İBN MĀCE el-Ḳazvīnī (Ö. 273)[940]; EBŪ DĀVŪD Suleymān İbnu'l-Eşʿaṣ İbn İsḥāḳ el-Ezdī es-Sicistānī (Ö. 275)[941]; Ebū ʿĪsā Muḥammed İbn ʿĪsā İbn Sevre es-Sulemī ET-TİRMİẒĪ (Ö. 279)[942]; Ebū İsḥāḳ İsmāʿīl İbn İsḥāḳ İbn İsmāʿīl el-Cehẓamī EL-EZDĪ (Ö. 282)[943]; Ebū Muslim İbrāhīm İbn ʿAbdillah İbn Muslim İbn Māʿız el-Baṣrī EL-KECCĪ (Ö. 292)[944]; Ebū Muḥammed Yūsuf İbn Yaʿḳūb İbn Ḥammād İbn Zeyd İbn Dirhem EL-EZDĪ (Ö. 297)[945];

---

933 İbn Saʿd, *Ṭabaḳāt*, VII. 2. 76; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu l-cerḥ*, III. 1, 72; İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 333; eẓ-Ẓehebī, *Mīzān*, II. 681; İbn Hacer, *Tehẕīb*, VI. 450–453.

934 Bkz. eẓ-Ẓehebī, *Teẕkire*, I. 441–443; *Mīzān*, III. 584; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 27.

935 Bkz. el-Buḫārī, *Tārīḫ*, II. 1 516; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, II. 1, 68; eẓ-Ẓehebī, *Teẕkire*, I. 416–417; *Mīzān*, II. 159; İbn Hacer, *Tehẕīb*, IV. 89–90; İbn Keṣīr, *el-Bidāye*, I. 299; el-Kettānī, *el-Mustatrafa*, s. 27; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 104.

936 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, II. 1, 198; eẓ-Ẓehebī, *Teẕkire*, I. 452; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, IV. 251–252; el-Kettānī, *el-Mustatrafa*, s. 28.

937 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, I. 2, 21; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, VII. 365–366; eẓ-Ẓehebī, *Teẕkire*, I. 522–523; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, II. 302–303; İbnu'l-ʿİmād, *Şeẕerāt*, II. 100; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 27–28.

938 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, II. 2, 99; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, X. 29–32; eẓ-Ẓehebī, *Teẕkire*, I. 534–536; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, V. 294–296; Tanrıbirdi, *en-Nucūm*, III. 22–23; İbnu'l-ʿİmād, *Şeẕerāt*, II. 130; es-Suyūṭī, *Tedrību'r-rāvī*, s. 101–102; el-Kettānī, *el-Mustatrafa*, s. 25; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 114–115.

939 Bkz. İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 334–335; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, V. 110–112; İbn Ebī Yaʿlā, *Ṭabakātu'l-Ḥanābile*, I. 66–74; eẓ-Ẓehebī, *Teẕkire*, I. 570–572; İbn Hacer, *Tehẕīb*, I. 78–79; İbn Keṣīr, *el-Bidāye*, XI. 108; İbnu'l-ʿİmād, *Şeẕerāt*, II. 141–142; el-Kettānī, *el-Mustatrafa*, s. 60, 111. Fuat Sezgin, *GAS*, I. 509–510.

940 Tercemesi ileride ayrıca verilecektir.

941 Tercemesi ileride ayrıca verilecektir.

942 Tercemesi ileride ayrıca verilecektir.

943 Bkz. 909 No.lu dipnot.

944 Bkz. İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 338; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, VI. 120–124; eẓ-Ẓehebī, *Teẕkire*, I. 620–621; İbnu'l-ʿİmād, *Şeẕerāt*, II. 210; el-Kettānī, *el-Mustatrafa*, s. 27; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 162.

945 Bkz. İbnu'l-ʿİmād, *Şeẕerāt*, II. 227; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 28.

Ebū ʿAbdirraḥman Aḥmed İbn Şuʿayb İbnʿAlī İbn Sinān İbn Baḥr el-Ḫorāsānī EN-NESĀʾĪ (Ö. 303)[946].

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, bu isimler arasında İbn Māce, Ebū Dāvūd, et-Tirmiẕī ve en-Nesāʾī, en çok şöhret kazanan kimseler olmuştur. Bu dört hadîs imamının *Sunen*'leri de, ihtiva ettikleri hadîsler yönünden, diğer *Sunen*'lere nisbetle daha sahîh addedilmiş ve *Kutub-i Sitte* içerisinde *Sunen-i Erbaʿa* adıyle tanınmıştır. Bu dört *Sunen*'i kendi aralarında da de recelendirmeye tâbi tutan hadîsçiler, en-Nesāʾī'nin *Sunen*'inin, diğerlerinden daha sahîh olduğunu ve onu, sırasıyle, Ebū Dāvūd, et-Tirmiẕī ve İbn Māce'nin *Sunen*'lerinin takip ettiğini söylemişlerdir. Burada adı geçen imamların tercemeleri ve *Sunen*'leri hakkında özet bilgi vermeyi faydalı buluyoruz.

i. En-Nesāʾī ve Sunen'i

Ebū ʿAbdirraḥman Aḥmed İbn Şuʿayb İbn ʿAlī İbn Baḥr İbn Sinān İbn Dinār en-Nesāʾī, 215 senesinde Ḫorāsān'ın Nisāʾ kasabasında doğmuştur[947]. Onbeş yaşında iken Ḳuteybe İbn Saʿīd el-Belḫī'ye seyahat etmiş, ondört ay yanında kalarak ondan hadîs işitmiştir. Bundan sonra bütün Ḫorāsān'ı, Ḥicāz ʿIrāḳ, Sūriye ve Mıṣır'ı dolaşarak oralarda bulunan hadîsçilerden hadîs toplamıştır. Onun hadîs aldığı kimseler arasında İsḥāḳ İbn Rāhūye, İsḥāḳ İbn Ḥabīb, Ebū Dāvūd Suleymān İbnu'l-Eşʿaṣ, İsḥāḳ İbn Manṣūr el-Kevsec, Ḳuteybe İbn Saʿīd, İsḥāḳ İbn Mūsā, İbrāhīm İbn Saʿīd, İbrahīm İbn Yaʿḳūb, ʿAlī İbn Ḥucr ve daha pek çok kimse vardır.

En-Nesāʾī hadîs ilminde ve bilhassa râvilerin cerh ve taʿdilinde, zamanının başvurulan ve görüşü alınan imamlarından biri olmuştur. Et-Tāc es-Subkī-nin, babası imam es-Subkī'den ve hâfız eẕ-Ẕehebī'den naklettiğine göre, en-Nesa'ī, *Ṣaḥīḥ* sahibi Muslim İbnu'l-Ḥaccāc'tan daha hâfızdır ve *Sunen*'i de *Ṣaḥıḥān*'dan sonra zayıf hadîsi en az bulunan bir kitaptır. Hattâ bazıları, İslâm'da onun musannafı gibi bir kitabın vazolunmadığını ve onun diğer musannafların en üstünü olduğunu ileri sürmüşlerdir. İbnu's-Subkī, İbn Mende, Ebū ʿAlī en-Neysābūrī, el-Ḫaṭīb el-Bağdādi ve ed-Dāraḳuṭnī'ye göre, en-Nesāʾī'nin *Sunen*'inde bulunan bütün hadîsler sahîhtir.

En-Nesāʾī *es-Sunenu'l-Kubrā*'yı tasnif ettiği zaman bazı prensler ona bu kitapta bulunan bütün hadîslerin sahîh olup olmadığını sormuşlar, o da

946 Tercemesi aşağıda verilecektir.

947 Ḫorāsān'ın müslümanlar tarafından fethi sırasında, bu kasabanın erkekleri, müslüman ordusunun geldiğini haber alınca kasabayı terkedip gitmişler ve geride yalnız kadınları bırakmışlardır. Müslümanlar, kasabada kadınlar (nisāʾ) dan başka kimsenin bulunmadığını anlayınca, bunlar öldürülmez, diyerek kasabayı terketmişlerdir. Bundan sonradır ki burası "kadınlar" manâsında *Nisā*ʾ ile isimlendirilmiştir.

bazı hadîslerin ma'lûl olduğunu, bu sebeple hepsinin sahîh sayılamıyacağını söylemiştir. Kendisinden zayıf hadîslerin ayıklanması istenince, bu kitabı ihtisar etmiş ve *el-Muctebā* adını verdiği ikinci *Sunen*'i meydana getirmiştir. İşte, diğerlerine nisbetle daha küçük hacimde olan bu muhtasar, hadîsçiler arasında sıhhati ile şöhret kazanmış, aynı zamanda, *Kutub-i Sitte* arasında *Sahīḥān*'dan sonraki mertebeyi almıştır. Bu bakımdan, bir hadîsin en-Nesā'ī tarafından rivayet edildiği söylendiği zaman, bu hadîsin, *el-Muctebā*'da yer aldığı anlaşılır.

Sunen'in Ebū Dāvūd ve et-Tirmiẕī'nin *Sunen*'lerine tekaddüm etmesi, en-Nesā'ī'nin, hadîslerin tetkik ve seçiminde çok daha titiz, bu hususta ortaya koyduğu şartların çok daha sert olması sebebiyledir. Nitekim el-Ḥākim en-Neysābūrī ve el-Ḫaṭîb el-Bağdādī, en-Nesā'ī'nin rical ile ilgili olarak ortaya koyduğu şartların, Muslim'in şartlarından da şiddetli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Söylendiğine göre, en-Nesā'ī'nin şartı, terki üzerinde ittifak edilmemiş kimselerin, irsal ve inkıtadan sâlim, muttasıl isnadla sahîh olan hadîslerini nakletmektir. Bununla beraber Ebū Dāvūd ve et-Tirmiẕī'nin hadîs aldığı pek çok kimseden, en-Nesā'ī hadîs nakletmediği gibi, *Ṣaḥīḥān*'ın bazı ricalinden de hadîs almaktan çekinmiştir. Bu sebepledir ki en-Nesā'ī'nin, el-Buḫārī ve ve Muslim'in şartlarından çok daha şiddetli şartları bulunduğu ileri sürülmüştür[948].

En-Nesā'ī hayatının mühim bir kısmını Mışır'da geçirmiş ve eserlerini orada tasnif etmiştir. Ölümünden bir sene önce Mışır'dan ayrılıp Şām'a geldiği zaman, bazı kimseler, ona Muʿāviye'nin üstünlüğüne delâlet eden hadîsler rivayet etmesini istemişlerdir. En-Nesā'ī bunlara "Muʿāviye'nin üstün olduğunu ve bazı faziletleri bulunduğunu bilmiyorum" cevabını verince üzerine yürümüşler ve husyelerine vurdukları tekmelerle onu mescidden dışarı atmışlardır. Bu hâdiseden sonra Filistīn'in Remle kasabasına gelen en-Nesā'ī, çok geçmeden, 303 senesinde vefat etmiştir[949].

ii. Ebū Dāvūd ve Sunen'i

Ebū Dāvūd Suleymān İbnu'l-Eşʿaṣ İbn İsḥāḳ el-Ezdī es-Sicistānī, 202 senesinde Sicistān'da doğmuş, küçük yaşından itibaren hadîs toplamak için seyahata çıkarak, Ḫorāsān, ʿIrāḳ, Sūriye, Mısır ve Ḥicāz hadîsçilerinden hadîs yazmıştır. Bu hadîsçiler arasında el-Buḫārī, Muslim'in şeyhlerinden

948 *Ḥāşiyetu's-Sındī ala Sunen en-Nesā'ī* (mukaddime), I. 3.

949 En-Nesā'ī'nin tercemesi için bkz. İbn Ḫallikān *Vafeyāt*, I. 59–60; ez-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 698–701; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, I. 36–39; es-Subkī, *Ṭabaḳātu'ş-Şāfiʿiyye*, II. 83–84; İbn Keṣīr *el-Bidāye*, XI. 123–124; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 239; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 167–169.

Aḥmed İbn Ḥanbel, ʿOsmān İbn Ebī Şeybe, Ḳuteybe İbn Saʿīd, Muslim İbn İbrāhīm, Suleymān İbn Ḥarb, Ebu'l-Velīd eṭ-Ṭayālisī, ʿAbdullah İbn Mesleme el-Ḳaʿnabī, Musedded, Yaḥyā İbn Maʿīn ve daha pek çok kimse vardır.

Ebū Dāvūd, gerek muasırları ve gerekse daha sonrakiler tarafından pek çok medhedilmiştir. Mūsā İbn Hārūn'a göre o, dünyada hadîs için, âhırette ise cennet için yaratılmıştır. Ebū Bekr es-Sāğānī ve İbrāhīm el-Ḥarbī de "nasıl demir, Dāvūd (aleyhisselâm) için yumuşatılmış ise, hadîs de Ebū Dāvūd için aynı şekilde kolaylaştırılmıştır" demişlerdir. Rivayet olunduğuna göre Sehl İbn ʿAbdillah et-Tusterī, Ebū Dāvūd'u ziyaret etmiş ve Hazreti Peygamberin pek çok sahîh hadîsini rivayet ettiği için, Ebū Dāvūd'un dilinden öpmüştür.

Ebū Dāvūd, kendisinden rivayet olunan bir haberden öğrenildiğine göre 500 bin hadîs yazmış, bunlardan yalnız ahkâmla ilgili olmak üzere 4800 hadîs seçerek meşhur *Sunen*'ini meydana getirmiştir. Bu bakımdan kitabı, fıkıh bâblarını ve bu bâblarla ilgili hadîsleri en mükemmel bir şekilde cemeden bir eser sayılır. Onun tanınmış şârihlerinden biri olan Ebū Suleymān el-Ḫaṭṭābī, şerhinin mukaddimesinde şöyle der: "Din ilminde Ebū Dāvūd'un *Sunen'i* gibi şerefi büyük bir kitap tasnif edilmemiştir. Halk arasında büyük kabul görmüş, tabakalarının ve mezheblerinin farklılığına rağmen ulemâ ve fukahâ arasında hakem, ʿIrāḳ, Mışır, Mağrib ve diğer ülkelerin bir çok şehirlerinde hadîs musanniflarına örnek olmuştur. Her ne kadar Ḫorāsān ehli arasında el-Buḫārī ve Muslim'in *Sahîh*'leri itibar görmüş ve sahîh tasnifinde onların şartı gözönünde tutulup örnek alınmışlarsa da, Ebū Dāvūd'un *Sunen'i*, daha çok fıkıh ahkâmını ihtiva etmesi yönünden diğerlerinden üstün addedilmiştir". Yine el-Ḫaṭṭābī, İbnu'l-ʿArabī'nin "bir kimsenin elinde ilim olarak Allah'ın Kitabı ve bir de Ebū Dāvūd'un *Sunen'i* bulunsa, o kimse başka hiç bir şeye muhtac olmaz" sözüne işaretle şöyle der: "Şüphesiz bu böyledir. Allah Taʿâlâ dinle ilgili her şeyi Kitabında zikretmiş, ancak bunlardan bazısının beyanını Peygamberine bırakmıştır. Bu bakımdan Hazreti Peygamberin Sunneti, Kur'ânın beyanıdır. Ebū Dāvūd, Sunnet ve fıkıh ahkâmı ile ilgili hadîsleri toplamak suretiyle kendinden öncekilerin ve sonrakilerin yapmadıkları bir işi yapmış, Kur'ân ve kendi *Sunen*'inden başka bir şeye ihtiyaç bırakmamıştır".

Ebū Dāvūd, *Sunen*'de naklettiği 4800 hadîsi sıhhat yönünden üç guruba ayırmıştır: Sahîh olanlar, sahîh görünenler ve sahîhe yakın olanlar. Bununla beraber ona göre yalnız dört hadîs bile bir insana dini için kâfi gelir. Bu hadîsler şunlardır: "Ameller niyetlere göre değerlendirilir". "Malâyâniyi terketmek kişinin İslâmının güzelliğindendir". "Mü'min, kendisi için rıza gös-

terdiğine kardeşi için de rıza göstermedikçe tam mü'min olamaz". "Helâl açıktır; haram da açıktır; bunların arasında müteşâbihât vardır".

Ebū Dāvūd kitabında, sahîh olan, sahîhe benzeyen ve sahîhe yakın olan hadîsleri nakletmiştir. Bununla beraber, naklettiği hadîsler arasında zayıf olanlar bulunduğu zaman, bunların zayıf olduklarını açıklamayı da ihmal etmemiştir. Ebu Dāvūd'un zayıflığına işaret etmediği hadîsler ise, onun nazarından sâlih olan hadîslerdir ve bunların da bazısı bazısından daha sâhîhtir. Buna göre, kitabında yer alan böyle bir hadîs, eğer *Ṣaḥīḥān*'dan birisinde nakledilmemiş ve sahîh ve hasen hadîsleri birbirinden ayırt edebilen bir imam tarafından da sahîh veya zayıf olduğu belirtilmemiş ise bu takdirde o hadîs, Ebu Dāvūd nazarında "ḥasen" olan bir hadîstir; bunun dışındakiler ise sahîh olanlardır. Ebu Dāvūd'un zayıf olduğuna işaret ettiği halde, yine de kitabında naklettiği hadîsler, o bâbda sahîh veya hasen hadîs bulamadığı durumlarda nakletmek zorunda kaldığı hadîslerdir; zira ona göre zayıf hadîs, re'yden daha kuvvetlidir.

Ebū Dâvūd *Sunen* dışında daha pek çok kitap tasnif etmiştir. Hayatının son senlerini, sonradan yerleşmiş olduğu Başra'da geçirmiş ve 275 senesinde vefat etmiştir[950].

iii. Et-Tirmiẕī ve Sunen'i

Ebū ʿĪsā Muḥammed İbn ʿĪsā İbn Sevre es-Sulemī et-Tirmiẕī, 209 senesinde Tirmiẕ'de doğmuştur. Her hadîs imamı gibi o da küçük yaşından itibaren hadîs toplamağa başlamış, bu maksatla yaptığı seyhatlarda pek çok hadîsçi ile karşılaşmıştır. İmam el-Buḫārī'ye tilmiz olduğu gibi, Ḳuteybe İbn Saʿīd, İsḥāḳ İbn Mūsā, Muḥammed İbn Gaylān, Saʿīd İbn ʿAbdirraḥman, Muḥammed İbn Beşşār, ʿAlī İbn Ḥucr, Aḥmed İbn Munīʿ, Muḥammed İbnu'l-Muẕennā, Sufyān İbn Vekīʿ ve daha bir çok kimseden hadîs almıştır. Bir çok şeyhin değer verdikleri tilmizleri için yaptıkları gibi, el-Buḫārī de, et-Tirmiẕī'den bir hadîs nakletmek suretiyle onun hâfıza, ilim ve takvadaki üstünlüğüne şehadet etmiştir.

Hadîs imamlarının et-Tirmiẕī hakkında söylenmiş pek çok sitayişkâr sözleri vardır. ʿAbdurraḥman İbn Muḥammed el-İdrīsī'nin ifadesine göre et-Tirmiẕī, "hadîs ilminde kendisine iktida olunan imamlardan biridir. *Cā-*

950 Bkz. İbn Ebī Ḥâtim, *Kitābu'l-cerḥ*, II. 1, 101–102; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, IX. 55–59; İbn Ebī Yaʿlā, *Tabaḳātu'l-Ḥanābile*, I. 159–162; İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, II. 138–140; eẕ-Zehebī. *Teẕkire*, I. 591–593; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, IV. 169–173; es-Subkī, *Ṭabaḳātu'ş-Şāfiʿıyye*, II. 48; İbn Keẕīr, *el-Bidāye*, XI. 54–56; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 167; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 149–152.

*mi*ᶜ. *Tāriḫ* ve *ᶜIlel* kitaplarını tasnif etmiş, hâfızası örnek gösterilen bir imamdı. Kendisinden rivayet olunduğuna göre, bir şeyhe ait iki cüz hadîs yazmış, fakat bu hadîsleri şeyhten işitmemişti. Bir gün Mekke yolunda bu şeyhle karşılaşır. İki cüzün yanında olduğunu düşünerek hadîsleri işitmek için ondan izin ister. Şeyh kabul edince, bineğinden iki cüz çıkarır; fakat bu sırada şeyh de hadîsleri okumağa başlamıştır. Ne var ki et-Tirmiẕī, eline aldığı cüzlerin boş olduğunu görür ve asıl yazılı cüzleri yanına almamış olduğunu anlar. Şeyh, hâfızasından hadîsleri okuma işini bitirince, et-Tirmiẕī'ye sonra da elindeki cüzlere bakar ve boş olduklarını görür. Bunun üzerine et-Tirmiẕī'ye "benden utanmıyor musun?" diyerek onu azarlar. Et-Tirmiẕī durumu ona anlatır ve hadîslerini ezbere bildiğini ve dilerse kendisine tekrar edebileceğini söyler. Ancak şeyh, buraya gelmeden önce hazırlanmış olabileceğini söyliyerek kabul etmez. Et-Tirmiẕī, şeyhten başka hadîsler okumasını ister; o da hâfızasından kırk hadîs okur. Et-Tirmiẕī de bunları tek bir harf değişikliği yapmadan aynen tekrar eder. Şeyh onun bu hâfıza kudreti karşısında hayretini gizleyemez ve senin gibisini görmedim, der".

Et-Tirmiẕī'nin fıkıh bâblarına göre tasnif ettiği *Sunen* kitabı, değişik konulardaki bâbları da ihtiva ettiği için *el-Cāmiᶜu'ṣ-Ṣaḥīḥ* adıyle de şöhret kazanmıştır. İçinde yer alan hadîsler, sahîh, hasen ve zayıf olmak üzere üç gurupta toplanır. Her hadîsi zikrettikten sonra, o hadîsin hangi guruptan olduğunu "bu hadîs sahîhtır" veya "bu hadîs hasendir" gibi sözlerle belirtir. Keza zayıf olduğuna işaret ettiği hadîslerin zayıflık sebeplerini açıklamayı da ihmal etmez. Et-Tirmiẕī'yi diğer musannıflardan ayıran bir özelliği de, bazı hadîslerin derecesine işaret ederken, sahîh, hasen ve garîb kelimlerini çeşitli şekillerde birleştirerek, hiç kimsenin kullanmadığı bazı tabirlere yer vermesidir. Meselâ bir hadîsin sıhhat derecesini belirtmek için "bu hadîs hasen sahîhtir", "bu hadîs hasen garîbtir "bu hadîs sahîh garîbtir", "bu hadîs hasen sahîh garîbtir" tabirlerini sık sık kullanmıştır.

Et-Tirmiẕī, kitabında, "ḥasen"le kasdettiği manâyı açıklamış ve "bu kitapta hasen olarak zikrettiğimiz hadîsle, bize göre isnadı hasen olanı kasdettik. Şâzz olmayan, isnadında şüpheli şahıslar bulunmayan ve aynı mealde sair yönlerden de rivayet edilen her hadis bize göre hasendir" demiş olmakla beraber, "ḥasen"in "ṣaḥīḥ"le veya "garīb" le ayrı ayrı yahut müştereken teşkil ettiği birleşik tabirler hakkında hiç bir açıklama yapmamış, bu tabirlerle, hadîsin sıhhat yönünden hangi derecelerine işaret etmek istediğini belirtmemiştir. Bu sebepten muahhar imamlar, ilk defa et-Tirmiẕī tarafından kullanılan bu tabirlerin delâlet ettikleri dereceleri tesbit etmeğe çalışmışlar ve birbirinden farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

Et-Tirmiẕī'nin kitabı, en-Nesā'ī ve Ebū Dāvūd'un kitaplarına nisbetle üçüncü derecede yer almıştır. Hadîs ilminin usûle müteallık bazı meselelerinde bu kitap bir asıl kabul edilse ve sonunda bir de "Kitābu'l-ʿılıl" adını taşıyan bir bölümü bulunsa bile, et-Tirmiẕī'nin, en-Nasā'ī ve Ebū Dāvūd tarafından zayıf addedilen bazı râvilerden hadîs nakletmesi, derecesini diğer iki kitabın altına düşürmüştür. Bununla beraber onu *Kutub-i Sitte*'nin üçüncü sırasında zikredenler de vardır. Meselâ Ḥācī Ḫalīfe, *Keşfu'ẓ-Ẓunūn*'unda şöyle der: "*Kutub-i Sitte*'nin üçüncüsüdür. Müellifine nisbetle şöhret kazanmış ve *Cāmiʿu't-Tirmiẕī* denilmiştir Ona *Sunen* de denir; fakat birinci isim daha meşhurdur". İmam Ebū İsmāʿīl ʿAbdullah İbn Muḥammed el-Anṣārī ise, et-Tirmiẕī'nin kitabını, el-Buḫārī ve Muslim'in kitaplarına tercih eder. Zira ona göre, el-Buḫārī ve Muslim'in kitaplarından yalnız âlimler istifade eder; et-Tirmiẕī'nin kitabı ise halkın her ferdi için faydalıdır.

Et-Tirmiẕī, 279 senesinde doğduğu yer olan Tirmiz'de vefat etmiştir[951].

iiii. İbn Māce ve Sunen'i

Ebū ʿAbdillah Muḥammed İbn Yezīd İbn ʿAbdillah İbn Māce el-Ḳazvīnī, 219 senesinde dünyaya gelmiş, hadîs yazmak için Rey, Baṣra, Kūfe, Bağdād, Şām, Mıṣır ve Ḥicāz'a seyahat etmiştir. Hadîs aldığı kimseler arasında Ebū Bekr İbn Ebī Şeybe, el-Leyṯ İbn Saʿd, İbrahim İbnu'l-Munẕir, ʿAbdullah İbn Muʿāviye, Hişām İbn ʿAmmār ve bunların tabakasından daha bir çok kimse vardır.

İbn Māce, hâfıza ve itkan bakımından hadîs imamlarının senasına mazhar olmuş, kendisinin ṯiḳa (güvenilir) ve huccet olduğu üzerinde ittifak edilmiştir. Ebū Yaʿlā el-Ḫalīlī'ye göre, hadîs sahasında âlim, *Târih* ve *Sunen* gibi eserlerin musannıfı, ʿIrāḳ, Mıṣır ve Sūriye'ye seyahat etmiş bir kimsedir. İbn Keṯīr ise, tasnif ettiği *Sunen*'in, bu sahadaki ilmine, ameline, ihtisasına, usûl ve fürûdaki sunnete bağlılığına delâlet ettiğini söyler.

İbn Māce, fıkıh bâblarına göre tasnif ettiği *Sunen* kitabı ile şöhret kazanmıştır. Ancak bu kitap, altıncı asrın başına kadar *Kutub-i Sitte* arasında yer almamıştı; daha doğrusu, bu zaman zarfında, hadîsçiler nazarında asıl olan beş hadîs kitabı bulunuyordu. Bunlar el-Buḫārī ve Muslim'in *Ṣaḥīḥ*'leri ile en-Nesā'ī, Ebū Dāvūd ve et-Tirmiẕī'nin *Sunen*'leriydi. Ebu'l-Faẓl İbn Ṭāhir el-Maḳdisī (Ö. 507) nin bu beş kitab (Uṣūl-i ḫamse) a tahsis ettiği *Aṭrāf*'a İbn Māce'nin *Sunen*'ini de eklemesinden ve "Altı İmamın Şartları" *(Şuruṭu'l-e'*

951 Bkz. İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 339; İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, III. 407; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 633–635; *Mīzān*, II. 678; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, IX. 387–389; İbn Keṯīr, *el-Bidāye*, XI. 66–67; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 174–175; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 154–159;.

immeti's-sitte) adlı kitabını telif etmesinden sonra, İbn Māce'nin *Sunen*'i de muteber kitaplar arasında zikredilmeğe başlamıştır. Bununla beraber onun, yalancılık ve hadîs hırsızlığı ile itham olunmuş bazı râvilerden gelen hadîslere de kitabında yer vermiş olması, bazı hadîslerin *Sunen*'in altıncı kitap olarak kabul edilmesine muhalif kalmalarına sebep olmuştur. Bu hadîsçilerden bir kısmı, daha az zayıf râvileri ve daha şâzz ve munker hadîsleri bulunan ed-Dārimī'nin *Sunen*'ini altıncı kitap olmağa lâyık görürken, diğer bazıları, Mālik İbn Enes'in *el-Muvaṭṭā'* adlı kitabını İbn Māce'nin *Sunen*'i yerine teklif etmişlerdir. Maamafih *Sunen*, sayıca fazla olmayan zayıf ve hattâ mevzû sayılan bazı hadîslerine rağmen, bilhassa fıkıh bâbları yönünden büyük faydası dolayısiyle, altıncı kitap olarak kabul görmüş ve şöhret kazanmıştır. Eẕ-Ẕehebī'ye göre *Sunen*, 32 kitap ve 1500 bâbdan müteşekkil olup, bütün bâblarda, muhtelif sayılarda taksim edilmiş 4000 hadîs vardır.

İbn Māce, 273 senesinde vefat etmiştir[952].

d. Muṣannaflar

İkinci asırda *Muṣannaf* adı altında ortaya çıkan kitaplara işaret etmiş ve bunların *Sunen*'lere nisbetle büyük bir farklılık arzetmediklerini belirtmiştik. Üçüncü asırda da, çok sayıda olmasa bile, bu ismi taşıyan kitaplar tasnif edilmiştir. Bunlar, Ebū Bekr ʿABDURRAZZĀḲ İbn Hemmām İbn Nāfiʿ el-Ḥımyerī (Ö. 211)[953], EBU'R-REBĪʿ Suleymān İbn Dāvūd el-Ezdī EZ-ZEHRĀNĪ el-ʿAteki (Ö. 234)[954], EBŪ BEKR İBN EBĪ ŞEYBE ʿAbdullah İbn Muḥammed İbn İbrāhīm İbn ʿOṣmān el-ʿAbsī el-Kūfī (Ö. 235)[955], Ebū ʿAbdirraḥman BAḲIY İBN MAḪLED İbn Yezīd el-Ḳurṭubī (Ö. 276)[956]nin *Muṣannaf*'larıdır.

e. Cāmiʿler

Fıkıh konuları yanında diğer konuları da içine alan *Cāmiʿ*ler, üçüncü asırda da tasnif edilmiş; bilhassa el-Buḫārī ve Muslim'in *Cāmiʿ*leri ile bu asır, hadîs tarihinin altın çağı olmuştur.

---

952 Bkz. İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, III. 407–408; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 636–637; İbn Hacer, *Tehẕīb*, IX. 530–532; İbn Kesīr, *el-Bidāye*, XI. 52; Tanrībirdī, *en-Nucūm*, III. 70; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 164; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 147–148.

953 Bkz. İbn Saʿd, *Ṭabaḳāt*, V. 399; İbn Kuteybe, *el-Maʿārif*, s. 226; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, III. 1, 38–39; İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 332; İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, II. 385; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 364; *Mīzān*, II. 609–614; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 27; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, VI. 310–315; İbn Keṣīr, *el-Bidāye*, X. 265; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 31; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 99.

954 Bkz. el-Buḫārī, *Tārīḫ*, II. 2, 12; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, II. I, 113; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 468–469; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, IV. 190–191; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 31.

955 Bkz. 878 No.lu dipnot.

956 Bkz. 904 No.lu dipnot.

Ebū Bekr ʿABDURRAZZĀḲ İbn Hemmām İbn Nāfiʿ el-Ḥımyerī (Ö. 211)[957]nin, Ebū ʿAbdillah Muḥammed İbn İsmāʿīl İbn Muğīre EL-BUḪĀRĪ el-Cuʿfī (Ö. 256)[958] nin, Ebu'l-Ḥuseyn MUSLİM İbnu'l-Ḥaccāc el-Ḳuşeyrī en-Neysābūrī (Ö. 261)[959] nin *Cāmiʿ*leri bu asırda tasnif edilmiş eserlerdir. Burada, *Kutub-i Sitte*'ye vücûd veren el-Buḫārī ve Muslim ile bunların *Cāmiʿ*-leri üzerinde de kısaca durmayı faydalı buluyoruz.

i. El-Buḫārī ve el-Cāmiʿu'ṣ-Ṣaḥīḥ'i

Hadîs tarihinde ismi ve tasnifi ile şöhret kazanan Ebū ʿAbdillah Muḥammed İbn İsmāʿīl İbn İbrāhīm İbni'l-Muğīre el-Buḫārī el-Cuʿfī, 194 senesinde Buḫārā'da dünyaya gelmiş, henüz on yaşlarında iken hadîse merak sararak ülkesinde bulunan muhaddislerden hadîs dinlemeğe ve dinlediklerini hıfzetmeğe başlamıştır. Daha onbir yaşında iken beldesinin hadîsçilerinden ed-Dāḫilī'nin, halka, *Sufyān ʿan Ebi'z-Zubeyr ʿan İbrāhīm* diyerek hadîs naklettiği bir sırada, Ebu'z-Zubeyr'in İbrāhīm'den hadîs işitmediğini söylemiş ve onun hatasını tesbit edmiştir. Zira İbrāhīm'den hadîs rivayet eden kimse, Ebu'z-Zubeyr değil, Zubeyr İbn ʿAdiy idi. Ed-Dāḫilī, onbir yaşındaki bu çocuğun ikazı üzerine, haklısın, diyerek kitabını tashih etmek zorunda kalmıştır.

El-Buḫārī onaltı yaşında iken ʿAbdullah İbnu'l-Mubārek ve Vekīʿ İbnu'l-Cerrāḥ'ın kitaplarını ezberlemiş, sonra annesi ve kardeşi ile birlikte hacc için yola çıkmıştır. On sekiz yaşına geldiği zaman, sahabe ve tâbi'ûnun kaza ve kavillerini toplayıf tasnif etmiş, yine aynı sıralarda, Hazreti Peygamberin kabri başında ve ay ışığının aydınlattığı gecelerde *Tāriḫ*'ini yazmıştır.

El-Buḫārī, hadîs toplamak için bir çok ülke dolaşmıştır. Sūriye, Mısır, Cezīre, Baṣra, Kūfe, Ḥicāz, uğradığı ve bazılarında uzun zaman kaldığı ilim merkezlerindendir. Önce kendi ülkesinde, sonra da gezdiği yerlerde pek çok kimseden hadîs almıştır. Bunlar arasında, Mekkī İbn İbrāhīm el-Belḫī'' ʿAbdān İbn ʿOşmān el-Mervezī, ʿUbeydullah İbn Mūsā el-ʿAbsī, Ebū ʿĀṣım eş-Şeybānī, Muḥammed İbn ʿAbdillah el-Anṣārī, Muḥammed İbn Yūsuf el-Firyābī, Ebū Nuʿaym el-Faẓl İbn Dukeyn, Ebū Gassān en-Nehdī, Suleymān İbn Ḥarb ve daha bir çok hadîsçi vardır ki, el-Buḫārī, bunların hadîslerini *el-Cāmiʿu'ṣ-Ṣaḥīḥ*'inde nakletmiştir. Kendisinden rivayet olunduğuna göre, binin üstünde şeyhten hadîs yazmıştır ve yazıpta isnadını bilmediği tek bir hadîs yoktur.

957 Bkz. 953 No.lu dipnot.

958 Tercemesi ileride verilecektir.

959 Tercemesi ileride verilecektir.

Olağan üstü bir hâfızaya sâhip olan el-Buḫārī, hadîs toplamağa başladığı küçük yaşından itibaren işittiği bütün hadîsleri isnadlarıyle birlikte hıfzediyordu. Ḥāşid İbn İsmāᶜīl anlatır: Ebū ᶜAbdillah Muḥammed İbn İsmāᶜīl bizimle birlikte Başra şeyhlerini dolaşırdı. O sıralarda henüz çocuk denecek bir yaşta bulunuyordu. Ancak o, hadîs işittiğimiz şeyhlerden işittiği hadîsleri yazmazdı ve biz ona yazmamasının sebebini sorar durardık. Aradan on altı gün geçmişti ki, bize: Artık çok oldunuz; siz yazdıklarınızı getirip gösterin bakalım, dedi. Ona yazdıklarımızı okuduk. O bize on beş bin fazlasıyle hepsini hâfızasından tekrarlayıverdi. O zaman anladık ki o, hiç kimsenin önüne geçemeyeceği bir insandır.

El-Buḫārī'yi imtihan etmek ve onun hâfıza kudretini ölçmek maksadıyle Bağdād muhaddîs ve fukahasının tertip ettiği bir meclisin hikâyesi de çok şöhret kazanmıştır. El-Ḫaṭīb el-Bağdādī'nin de naklettiği gibi, Bağdâd muhaddisleri, el-Buḫārī'nin Bağdad'a geldiğini haber alınca, yüz hadîs seçerler ve bunların metin ve isnadlarını değiştirerek bir metnin isnadını diğer bir bir metne, bu metnin isnadını da bir başka metne eklerler ve bu suretle metin ve isnadları maklûb yüz hadis meydana getirirler. Sonra bu hadîsleri onar onar on kişiye dağıtırlar ve bir mecliste el-Buḫārīye bunları sormalarını tenbih ederler. Meclis toplanır; on kişiden birisi, elinde bulunan on hadîsi birer birer el-Buḫārī'ye sormağa başlar. El-Buḫārī, her hadîsin sorulmasından sonra daima "bilmiyorum" cevabını verir. On hadîs tamamlandıktan sonra, mecliste hazır bulunan muhaddislerden bazıları birbirlerine bakarak el-Buḫārī'nin âcız, kusurlu ve anlayışının kıt olduğuna hükmederler. Bundan sonra ikinci şahıs elindeki on hadîsi sorar; el-Buḫārī bunlar hakkında da aynı şekilde "bilmiyorum" cevabını verir. Böylece on kişi tarafından yüz maklûb hadîsin sorulması tamam olur. El-Buḫārī soru işinin bittiğini anlayınca, ilk soran şahsa döner ve "senin birinci hadîsin şöyle, ikinci hadîsin şöyle; üçüncü dördüncü ve onuncu hadîsin de şöyle olacak" diyerek, her metni ait olduğu isnada, her isnadı da ait olduğu metne bağlar. Sonra ikinci şahsın on hadîsini ve sırasıyle diğer şahısların hadîslerini düzeltir. Böylece Bağdād muhaddislerinin önünde hadîs bilgisini ve hâfıza kudretini isbat eder.

El-Buḫārī, gerek akranlarının ve gerekse şeyhlerinin hudutsuz senalarına mazhar olmuştur. Aḥmed İbn Ḥanbel, Ḫorāsān'ın, onun gibi birisini yetiştirmediğini söylemiş; ᶜAlī İbnu'l-Medīnī de "el-Buḫārī, kendisi gibi birisini görmemiştir" demiştir. Aḥmet İbn Ḥamdūn ise, İmam Muslim'in el-Buḫārī'ye gelip alnından öptüğünü, sonra da ona şöyle dediğini ileri sürmüştür: "Bırak da ayaklarını öpeyim, ey üstadların üstadı, muhaddislerin efendisi, hadîs ıllетlerinin tabibi". Bundan sonra Muslim bir hadîs hakkında sual sormuş, cevabını aldıktan sonra da ona şöyle demiştir: "Sana, yalnız hased edenler düşman olur; şehadet ederim ki, dünyada senin bir eşin daha yoktur".

El-Buḫārī, fıkıh sahasında ve sunen ve âsârdan hüküm istanbatında müctehid imamlardandı. Bu konuda, "ne olursa olsun, ihtiyaç hasıl olupta Kitap ve Sunnette aslı bulunmayacak bir şey bilmiyorum" derdi. Esasen *el-Cāmiʿu's-Ṣaḥīh*'inin teceme (bâb başdığı) lerinde bunu kolayca tesbit etmek mümkindir.

El-Buḫārī, zuhd ve takva sâhibi, dünya malına kıymet vermeyen, emir ve sultanların heves ve arzularına cevap vermeyecek kadar ilim haysiyetine düşkün bir kimse idi. Her halde bu üstün yaratılışının bir neticesi olacaktır ki, hayatının ileri devrelerinde, bazı üzüntü verici hâdislerle karşılaşmış ve bir hayli sarsılmıştır. Rivayet olunduğuna göre, el-Buḫārī Nīsābūr'a döndükten sonra, onun şöhretini bilen halk, etrafını sarmış ve derslerini, yahut ilim meclislerini devamlı olarak takip etmeğe başlamıştır. Halkın ona teveccühü, Nīsābūr'un ileri gelen imamlarından Muḥammed İbn Yaḥyā ez-Ẕuhlī'nin unutulmasına ve dolayısiyle hased damarlarının kabarmasına yol açmıştır. İşte bundan sonradır ki el-Buḫārī'nin, Kur'ân lafzının mahluk olduğu görüşüne sâhip bulunduğu iddiası ortaya atılır ve Muḥammed İbn Yaḥyā, halkı el-Buḫārī'nin meclislerine devam etmekten meneder. Bu hâdiseden sonra Nīsābūr'da daha fazla kalamayacağını anlayan el-Buḫārī, doğum yeri olan Buḫārā'ya gelir. Buḫārā'da ise, oranın vâlisi Emir Ḫālid İbn Aḥmed ez-Ẕuhlī, bazı adamlarıyle ona haber gönderir ve *Cāmiʿ*, *Tārīḫ* ve diğer kitaplarını alıp saraya gelmesini, onları kendisinden işitmek istediğini bildirir. El-Buḫārī ise vâliye şu cevabı gönderir: "Ben, ilmi halkın kapısına götürüp zelil etmem. Eğer senin bu ilimden bir şeye ihtiyacın varsa mescidimde, yahut evimde hazır bulun. Bu da hoşuna gitmezse, beni kürsüde ders vermekten menedersin; çünkü sultan sensin. Ancak bu, kıyamet günü Allah katında benim için bir mazeret olur. Oysa ki ben, Hazreti Peygamberin "her kim bir ilimden sorulur, o da onu gizlerse, kıyamet günü ateşten bir gem vurulur" hadîsi gereğince ilmi gizleyemem". İşte bu hâdise, el-Buḫārī ile vâlinin arasının açılmasına sebep olur ve vâli, bazı adamlarının da yardımı ile, el-Buḫārī hakkında Nīsābūr'da ileri sürülen ḫalḳu'l-Ḳur'ānla ilgili ithamları yeniden ortaya atarak onun şehirden çıkarılmasını emreder. El-Buḫārī, Semerḳand'ın bir kasabası olan Hartenk'e gelir ve orada oturan bazı akrabalarının yanına iner. Fakat burada ancak bir ay kadar kalır; 256 senesinin Ramazan bayramı gecesi hastalanarak vefat eder.

El-Buḫārī, tedvin ve tasnifin altın çağı diyebileceğimiz bir devri idrak etmiş olması dolayısiyle, hadîs ilimindeki geniş bilgisinin, metin ve isnadlardaki illetlere, ricalin cerh ve tadil yönünden değişik hallerine derin vukufunun ve nihayet sahîh hadîsi sakîm olanından ayırmak hususunda gösterdiği son derece titiz davranışının sayesinde, mükemmel bir hadîs eseri tasnif etmeyi

başarmış ve bu eser, İslâm dünyasında, Kur'ânı Kerîmden sonra dinin ana kaynağı olmak vasfını kazanmıştır.

Kendisinden nakledilen haberlerden anlaşıldığına göre *el-Cāmiʿu'ṣ-Ṣaḥīḥ*'i, toplamış olduğu 600 bin hadîs içinden titizlikle seçip ayırdığı sahîh hadîslerden meydana getirmiştir. Yine kendisi, 100 bin sahîh, 200 bin de illetli veya zayıf hadîsi hıfzettiğini söylemektedir. *El-Cāmiʿu'ṣ-Ṣaḥīḥ*'te naklettiği hadîs sayısı ise, muʿallaḳ, mutābiʿ şāhid ve mevḳūf olanlar dışında, mükerrerlerle birlikte 7397 dir. Muʿallaḳ, mutābiʿ şāhid ve mevḳūf olanlar da dâhil edilirse, bu sayı, 9000 i bulmaktadır. Bu rakkam, toplamış olduğu 600 bin, veya hıfzettiği 100 bin hadîse nisbetle çok cüz'î bir miktara delâlet eder. Bu, bize şu gerçeği açık bir şekilde göstermektedir ki, el-Buḫārī, bazılarının iddiası hilâfına, bütün sahîh hadîsleri kitabında toplamayı gaye edinmemiştir ve buna da lüzum görmemiştir. Nitekim bu husus, bizzat kendisi tarafından da ifade edilmiş ve "bu kitabıma yalnız sahîh olan hadîsleri aldım ve uzamasından korktuğum için de bir miktar sahîhi kitabın dışında bıraktım" demiştir.

El-Buḫārī, sahîh hadîsleri toplayarak onları fıkıh bâblarına göre tasnif eden ilk hadîsçilerden sayılır. Nitekim daha sonraları telif edilen usûl kitaplarında *evvelu men ellefe fi'ṣ-ṣaḥīḥi'l-mucerred huve'l-Buḫārī* (mucerred sahîh konusunda ilk kitap telif eden kimse el-Buḫārī'dir) başlığı altında bu konuya ayrı bir yer verilmesi buna delâlet eder. Filvâkî, biraz önce de işaret ettiğimiz gibi, el-Buḫārī, tedvin ve tasnifin altın çağını idrak etmiş bir müelliftir ve onun devrine gelinceye kadar bir çok hadîs kitabının tedvin ve tasnif edildiği bilinmektedir. Bu musannafatı, musannıflarının isimleriyle birlikte ilk devirden itibaren zikrettik. Fakat şunu unutmamak gerekir ki, el-Buḫārī devrine kadar vücûda getirilen eserler, sahîh hadîsleri olduğu kadar, hasen ve zayıf hadîsleri, yahut mevkûf ve maktu haberleri de ihtiva ettikleri için, bunlara mücerred sahîh konusunda telif edilmiş kitaplar olarak bakmak mümkin olmuyordu. Her arzu eden kimse hadîslerin esrarına vakıf olmadıkça, bu eserlerden gerektiği şekilde istifade edemiyor, daha doğrusu, sahîh olan hadîsleri diğerlerinden ayırdedebilecek bir imkân bulamıyordu. Yahutta şerîate müteallık her hangi bir konuda ihtiyacı olan sahîh hadîsleri birarada göremiyordu.

Bu eserler, gelişi güzel sıralanmış hadîslerin ezberlenmesini kolaylaştırmaktan, veya rivayet esnasında müracaat edebilmekten başka bir işe yaramıyordu. Halbuki İslâm'ın çizdiği yoldan inhiraf etmiş çeşitli fırkaların saçtığı fesad tohumlarının süratle filiz vermeğe başladığı, bidʿatın alabildiğine yayıldığı bir devirde, sahîh hadîslerden kolayca istifade edilmesini sağlayacak,

onların muârızlara karşı birer delil ve huccet olarak kullanılmasına imkân verecek mevzularına göre tertip ve tanzim edilmiş sahîh kitaplara ihtiyaç vardı. İşte bu ihtiyaç, büyük imam muhaddis el-Buḫārī'yi harekete geçirdi. İsnadları sahîh, metinleri her türlü ılletten sâlim binlerce hadîs arasından seçip ayırdıklarını, fıkıh, siyer, tefsir vs. konular altında tertip ve tanzim ederek *el-Cāmiᶜu'ṣ-Ṣaḥīḥ*'ini meydana getirdi. Yalnız bu esere ömrünün onaltı senesini ayırmıştı. Gelen rivayetlerden öğrendiğimize göre, eserin tasnifinde el-Buḫārī'nin şeyhi hadis imamı İsḥāḳ İbn Rāhūye'nin de rolü olmuştur. Bir gün el-Buḫārī'ye "Hazreti Peygamberin sahih sunnetini muhtasaran cemeden bir kitap telif etmesi" tavsiyesinde bulunmuş, o da bu kitabı telif etmiştir.

El-Buḫārī, kitabına aldığı hadîslerin seçiminde tesbit ettiği şartları açıklamamıştır. Bununla beraber, kitaba verdiği *el-Cāmiᶜu'ṣ-Ṣaḥīḥu'l-Musnedu'l-Muḫtaṣar min Umūri Rasūli'llah* (*s.a.s.*) *ve Eyyāmih* adı, şartlarının neler olduğu hakkında fikir verebilecek bir manâya sâhiptir. Önce kitabına *el-Cāmiᶜ* adını vermiştir. Buna göre el-Buḫārī, hadîslerini belli bir sınıf veya bâbtan seçmemiş, aksine feza'il, geçmiş ve gelecekle ilgili hâdîsler, ādāb, reḳā'iḳ gibi çok çeşitli konulardan seçmiştir. Bilindiği gibi, yalnız fıkıh konularına ait hadîsleri ihtiva eden kitaplara *Sunen* adı verildiği halde, çok daha değişik konulardaki hadîsleri muhtevi kitaplara *Cāmiᶜ* denilmiştir. Bu bakımdan, el-Buḫārī'nin, kitabına verdiği *Cāmiᶜ* ismi, hadîslerin seçiminde takip ettiği usûle uygundur. *Cāmiᶜ* ismini takip eden *Ṣaḥīḥ* sözü, el-Buḫārī'nin, kikitabına yalnız sahîh olan hadîsleri aldığına delâlet eder. Nitekim daha önce de zikrettiğimiz gibi, bizzat kendisi "yalnız sahih hadîsleri aldığını, kitabı uzatmamak için de bir miktar sahîhi tekettiğini" açıklamıştır. Kitabın isminde yer alan *Musned* sözü, el-Buḫārī'nin, yalnız isnadı muttasıl olan hadîsleri kitabına aldığını gösterir. Bunun dışındaki hadîsler şekil itibariyle ister mursel olsun, ister munkatı veya muallak olsun, kitapta asıl olarak zikredilmemişlerdir. İsimde yer alan *Muḫtaṣar* tabiri ise, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, bütün sahîh hadîsleri kitapta toplamak gayesinin güdülmediğine delâlet eder. Bu bakımdan hiç kimse, el-Buḫārī'nin kitabında bulunmayan bir hadîsin, mücerred bulunmayışından dolayı sahîh olmadığını iddia edemez. Görüldüğü gibi, *el-Cāmiᶜu'ṣ-Ṣaḥīḥu'l-Musnedu'l-Muḫtaṣar* adı, el-Buḫārī'nin bu ad altında tasnif ettiği kitabın mahiyetini ve gayesini ortaya koyabilecek bir açıklığa sâhiptir.

El-Cāmiᶜu'ṣ-Ṣaḥīḥ'te hadîsleri nakledilen râvilerin seçiminde gösterilen titizlik de ayrıca zikre değer. Bu râviler, el-Buḫārī nazarında adalet ve zabt şartlarını haiz olan, yani sika denilen kimselerdir. Bu evsaftaki râvilerin biribirleriyle olan ittisallerine ve biribirlerinden hadîs işittiklerine açık bir şekil-

de delâlet eden *semiʿtu, ḥaddeṣenī* ve *ahberenī* tabirleriyle rivayet edilmiş hadîsler, kitapta birinci dereceyi işgal ederler. Keza *ʿan* ve *ḳāle* gibi ibarelerle nakledilen hadîsler dahi, râvilerin hadîs aldıkları şeyhlerine likaları el-Buḫārī tarafından tesbit edildikten sonra aynı derecede zikredilmiştir. Fakat likaları şüpheli olan veya müdellis oldukları bilinen kimselerden hadîs nakletmek zarureti hasıl olmuşsa -bu gibi hadîslerin sayıları çok az olsa bile- bunlar, ancak mutâbi ve şâhid olarak nakledilmiştir.

El-Buḫārī, kitabını çeşitli bâblara ayırmış ve her baba, o bâb içinde yer alan hadîslerin konularına uygun düşen bir isim vermiştir. *Terceme* adı verilen ve "bâb unvanı" manâsına gelen bu başlıklarda, bazan Kur'âm Kerîmden bir âyet zikredilmiş, bazan da, el-Buḫārī'nin bâb konusu ile ilgili görüşlerini aksettiren ifadeler yer almıştır. Fıkhî değeri olan bu ifadeler dolayısiyledir ki *fıḳhu'l-Buḫārī fī terācimih* (el-Buḫārī'nin fıkhı tercemelerindedir) denilmiştir.

El-Buḫārī'nin tercemelerinde görülen bir hususiyeti de, tercemeleri takip eden hadîslerin, her bâbta değişik sayıda bulunması ve hattâ bazı bâblarda tek bir hadîsin dahî zikredilmemesi, yahut yalnız talîklara yer verilmiş olmasıdır. Bazı bâblar ise unvansız bırakılmıştır.

El-Buḫārī'nin bazı bâblarda hiç bir şey zikretmemesi çeşitli tefsirlere yol açmıştır. Bazıları, onun bunu kasden yaptığını ve bununla o bâbta şartına uygun hadîs bulamadığını belirtmek istediğini ileri sürmüşlerdir. Bu sebepledir ki bazı *Ṣaḥīḥ* nüshalarında, hiç hadîsi zikredilmeyen bir bâbın, bâbı zikredilmeyen hadîse eklendiği görülmüştür. Bunun sebebini açıklayan Ebu'l-Velīd el-Bācī, Ebū İsḥāḳ el-Mustemlī'den şu haberi nakletmiştir: "El-Buḫārī'nin kitabını kendi aslından istinsah ettik; bu asıl, Muḥammed İbn Yūsuf el-Firabrī'de bulunuyordu. O zaman gördük ki, kitapta tamamlnamamış, beyaz bırakılmış yerler, kendisinden sonra hiç bir şeyi tesbit edilmemiş tercemler, tercemesi zikredilmemiş hadîsler vardı. Biz bunların hepsini birleştirerek yazdık" (El-Cezā'irī, *Tevcīhu'n'naẓar*, s. 89). Ebu'l-Velīd el-Bācī, bu haberin doğruluğuna, kitabın muhtelif nüshalarının delâlet ettiğini söyliyerek şöyle der: "Filhakika Ebū İsḥāḳ el-Mustemlī'nin, Ebū Muḥammed es-Seraḫsī'nin ve Ebū Zeyd el-Mervezī'nin rivayetleri, takdim ve tehir yönünden birbirinden farklıdır; halbuki bunların hepsi de tek bir asıldan istinsah etmişlerdir. Bundan anlaşılıyor ki, müstensihlerden her biri, bu gibi yerlerdeki meseleleri kendi anlayışlarına göre uygun gördükleri yerlere izafe etmişler ve bu suretle aralarında görülen takdim ve tehir farkları, veya aralarında hiç hadîs bulunmayan muttasıl terceme şekilleri ortaya çıkmıştır. Bununla beraber, *el-Cāmiʿu'ṣ-Ṣaḥīḥ*'te bu gibi yerlerin çok az olduğu da bir gerçektir" (aynı yer).

Bu açıklamadan anlaşıldığına göre, el-Buḫārī, çeşitli şekillerde zikretmiş olduğu bâb tercemelerinde, o bâba ve kendi şartlarına uygun hadîs bulmuşsa, o hadîsi kitabı için ıstılah olarak tesbit ettiği *ḥaddeşenā* ve benzeri tabirlerle veya bu tabirlerin yerini tutabilecek şartları haiz ʿanʿane ve benzeri ibarelerle o bâb içerisinde zikretmiştir. Eğer kendi şartlarına uygun hadîs bulamamış, bununla beraber, hucect olarak kullanılabilecek evsafa sâhip bir hadîs ele geçirmiş ise, şartına uygun hadîslerin zikrinde kullandığı usûlü değiştirerek, bu gibi hadîsleri daha başka şekillerde nakletmiştir. Meselâ talîk ettiği hadîslerin çoğu bunlardandır. Gerek kendi şartına ve gerekse başkalarının şartına uygun hiç bir sahîh bulamamışsa, o zaman halk arasında şöhret kazanmış ve kıyas olmak üzere kullanılan bir hadîsi, ya lafzen veya manen almış ve onu bâb tercemesi olarak nakletmiştir; sonra da bu haberin manâsına şehadet edecek bir âyet veya onu teyid edecek bir hadîs zikretmiştir (aynı eser, s. 90).

Ancak bu zikredilenler, *el-Cāmiʿu'ṣ-Ṣaḥīḥ*'in telif ve tasnifinde el-Buḫārī'nin takip ettiği metodla ilgili tahminlerden öte geçmemektedir. El-Buḫārī, kendi metodunu tasrih etmediği için bu konuda ileri sürülen görüşlere tahmin diyoruz. Bununla beraber akla yakın olan görüşlere olabilir nazarı ile bakmanın en doğru yol olduğuna şüphe yoktur[960].

ii. Muslim ve el-Cāmiʿu'Ṣaḥīḥ'i

Telif ettiği büyük hadîs eseriyle *Kutub-i Sitte*'nin vücûd bulmasında en mühim hisseye sâhip olanlardan birisi de Ebu'l-Ḥuseyn Muslim İbnu'l-Ḥaccāc el-Ḳuşeyrī en-Neysābūrī'dir. Muslim, 204 senesinde Nīsābūr'da dünyaya gelmiş, 218 senesinden itibaren, yani henüz 14 yaşında iken, hadîs toplamağa ve bu maksatla ʿIrāk, Ḥicāz, Sūriye ve Mısır gibi çeşitli ülkeleri dolaşmağa başlamıştır. En fazla hadîs aldığı şeyhleri arasında Yaḥyā İbn Yaḥyā et-Temīmī, el-Kaʿnebī, Aḥmed İbn Yūnus el-Yerbūʿī, İsmāʿīl İbn Ebī Üveys, Saʿīd İbn Manṣūr, ʿAmr İbn Selām, Aḥmed İbn Ḥanbel ve daha bir çok kimse zikredilebilir. Kendisinden ise, et-Tirmiẕī (bir hadîs), İbrāhīm İbn Ebī Ṭālib, İbn Ḫuzeyme, es-Serrāc, Ebū ʿAvāne, Ebū Ḥāmid İbnu'ş-Şarḳī, Ebū Ḥāmid Aḥmed İbn Ḥamdān el-Aʿmeşī, İbrāhīm İbn Muḥammed İbn Sufyān, ʿAbdurraḥman İbn Ebī Ḥātim ve diğer bir çok kisme rivayet etmiştir.

---

960 El-Buḫārī'nin tercemesi için bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, III. 2, 191; İbnu'n-Nedîm *el-Fihrist*, s. 335–336; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, II. 4–34; İbn Ebī Yaʿlā, *Ṭabaḳātu'l-Ḥanābile*, I. 271–279; İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, III. 329–331; ez-Zehebī, *Tezkire*, I. 555–557; İbn Hacer, *Tehẕīb*, IX. 47–55; es-Subkī, *Tabakātu'ş-Şāfiʿiyye*, II. 2–19; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 134–136; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 115–134.

Ebū Zur'a ve Ebū Ḥātim'in sahîh bilgisinde kendi devirlerinde yaşamış bütün şeyhlerden üstün gördükleri Muslim İbnu'l-Ḥaccāc, İmamı el-Buḫārī-ye bağlılığı ile de tanınmıştır. Bir rivayetten öğrendiğimize göre, el-Buḫārī'nin alnından öperek ona: "Bırak da ayaklarını öpeyim, ey üstadların üstadı, muhaddislerin efendisi, hadîs illetlerinin tabibi! Sana yalnız hased edenler düşman olur. Şehadet ederim ki, dünyada senin bir eşin yoktur" demiştir. Muslim'in el-Buḫārī'ye olan bu bağlılığı, Nisābūr'da cereyan eden bazı hâdiseler karşısında onu müdafaa etmesinde de açıkça görülür. El-Buḫārī'nin tercemesinden bahsederken de belirttiğimiz gibi, bu büyük imam, Nīsābūr'a yerleştikten sonra, halkın onun etrafında toplanması, bazı imamların, bu arada bilhassa Muḥammed İbn Yaḥyā eẓ-Ẓuhlī'nin hased damarlarının kabarmasına sebep olmuş, bundan sonra da el-Buḫārī, Kur'ân lafzının mahlûk olduğu görüşüne sâhip bulunmakla itham edilerek halkın kendisiyle teması yasaklanmıştı. Buna rağmen Muslim, el-Buḫārī'yi müdafaa etmiş, onun Nīsābūr'dan ayrılmasından sonra bile, onunla irtibatını kesmemiş, ziyaretlerini devam ettirmiştir. Muḥammed İbn Yaḥyā'ya, Muslim'in de el-Buḫārī'nin mezhebine mensup olduğunun, hattâ bu yüzden Ḥicāz ve 'Irāḳ'ta azarlandığının, onun yine de bu görüşten rücû etmediğinin söylenmesi üzerine, Muḥammed İbn Yaḥyā, akdettiği bir hadîs meclisinin sonunda "her kim bu görüşe sâhip ise, ona bizim meclisimizde yer yoktur" demiş; Muslim de ridasını başının üzerine atarak meclisi terketmiş ve Muḥammed İbn Yaḥyā'dan yazdığı her şeyi bir hamalın sırtına vurarak onun evine göndermiştir. Bu suretle el-Buḫārī gibi Muslim'in de Muḥammed İbn Yaḥyā ile olan irtibatı kesilmiş ve bir daha ondan hadîs rivayet etmemiştir.

Muslim, arkasında, hadîs konusunda tasnif edilmiş bir çok eser bırakarak 261 senesinde Nisabur'da vefat etmiştir. Onun bıraktığı eserler arasında üzerinde durulması ve kısa da olsa hakkında aydınlatıcı bilgi verilmesi gereken eser, hiç şüphesiz, el-Buḫārī'nin *el-Cāmi'u'ṣ-Ṣāḥīḥ*'inden sonraki ilk mertebeyi işgal eden ve *Kutub-i Sitte*'yi tamamlayan *el-Cāmi'u'ṣ-Ṣaḥīḥ* adlı musannaftır. Muslim bu eserinde, mükerrerler dışında 3000 den fazla hadîsi biraraya getirmiş ve her hadîsin, konusu ile ilgili olduğu bâba yerleştirilmesine ayrı bir itina göstermiştir. Ayrıca, her hadîsin değişik ve kendi nazarında sahîh olan isnadlarına ve bu değişik isnadlarla gelen metin farklarına yaptığı işaretlerle rivayetini değerlendirmiş ve bunlara verdiği tertip güzelliğiyle kitabın kolay ve rahat kullanılmasını sağlamıştır.

Muslim, *Ṣaḥīḥ*'inde aynı hadîsin tekrarından şiddetle kaçınmıştır. Bununla beraber, bazı sebepler dolayısıyle tekrarında fayda mülâhaza etmişse, o hadîsi tekrar vermekten çekinmemiştir. Nitekim kendisi, kitabın mukaddimesinde buna işaret etmiş ve Hazreti Peygamberden senediyle gelen hadîsleri

tekrarsız olarak vermeyi gaye edindiğini belirttikten sonra şöyle demiştir: "Ancak kendisinde fazla manâ bulunan hadîsin tekrarından müstağni kalınamayan bir yerin gelmesi, yahutta orada bulunan bir illet dolayısıyle başka bir isnadın yanında vakı olan bir isnad olması halinde bu tekrar zaruridir; çünkü hadîste kendisine ihtiyaç duyulan fazla bir manâ, tam bir hadîs hükmündedir. Bundan dolayı, kendisinde vasfettiğimiz ziyadelik mevcud olan hadîsin tekrar edilmesi, yahut mümkin ise, kısa olduğu için bu manânın hadîsin tamamından ayırt edilmesi gerekir. Fakat bazan onu bütününden ayırmak güç olur. Bu zorluk mevcud olduğu zaman hadîsi kendi heyeti ile tekrar etmek daha sâlim yoldur. Amma bizden, kendisine bir ihtiyaç yok iken bütün ile tekrarında zaruret görmediğimiz hadîsi inşallah tekrarına yanaşmayacağız" (*Ṣaḥīḥ* muḳaddimesi, I. 4-5).

Muslim, hazreti Peygamberden senedle gelen hadîsleri, keza bu hadîslerin râvilerini üç kısma ayırmış ve kitabını telif ederken bu üç kısmı daima gözönünde bulundurmuştur. Onun bu taksimine göre, birinci kısmında, her türlü ayıb ve kusurdan sâlim, en temiz ve en mükemmel hadîs yer alır. Keza birinci kısımda yer alan râviler de, bu çeşit hadîslerin râvileri olup, hepsi de istikamet ehli, naklettikleri şeyleri iyi bilen ve sağlam bir şekilde muhafaza eden, rivayetleri arasında şiddetli ihtilâf ve ihtilât bulunmayan kimselerdir. Muslim, kitabını hangi bölüm veya bâbında olursa olsun, önce bu derecedeki hadîsleri nakletmiştir.

Muslim'in taksiminde ikinci kısmı teşkil eden hadîsler, birinci kısımdaki hadîslerin sendelerinde yer alan râvilerin derecesinde olmayan, hıfz ve itkan ile vasıflandırılmamış kimselerin rivayet ettikleri hadîslerdir. Ancak bu çeşit hadîslerin râvileri, her ne kadar birinci kısım râvilerinin derecesine erişmemiş olsalar bile, doğruluk, dürüstlük, ilim alış verişi, bunları da şâmildir. Kısacası ikinci kısım râvileri, hıfz ve itkan yönünden mutavassıt olan kimselerdir. İşte Muslim, kitabında, önce birinci kısımda bulunan hadîslere yer vermiş, sonra bu ikinci kısım hadîsleri almıştır.

Üçüncü kısım hadîsleri ise, hadîs ehli nazarında, yahut hadîsçilerin çoğu nazarında töhmetli olan, hadîslerinin çoğu munker ve yanlış bulunan, yahut yalan söyleyen ve hadîs uyduran kimselerin rivayet ettikleri hadîslerdir. Muslim bu gibi kimslerin hadîslerine kitabında yer vermemiştir. (aynı yer).

El-Buḫārī ve Muslim'in *el-Cāmiʿu'ṣ-Ṣaḥīḥ*'leri bazı hadîsçiler tarafından mukayese konusu yapılmış, hangisinin daha üstün olduğu tesbit edilmeğe çalışılmıştır. Bu konuyu ele alan İbn Ḥacer şöyle der: "İslâm ulemasının çoğu *Ṣaḥīḥu*'l-Buḫārī'nin sıhhat yönünden önde olduğunu açıkça ifade etmişlerdir. Fakat bunun aksi olan bir görüş hiç kimseden nakledilmemiştir. Ebū ʿAlī

en-Neysâbürî'den rivayet edilen, yeryüzünde Muslim'in kitabından daha sahîh bir kitap yoktur, sözü ile bazı Mağrib imamlarının Muslim'in kitabını el-Buḫārī'nin kitabından üstün sayan görüşleri, sadece, Muslim'in uslûbu ile, vaz ve tertibindeki güzelliğe râcî hususlar dolayısıyledir... Zira el-Buḫārī'nin kitabında sıhhatin istinad ettiği sıfatlar, Muslim'in kitabında istinad edilen sıfatlardan daha mükemmel ve daha şiddetlidir; el-Buḫārī'nin sıhhat için ortaya koyduğu şartlar, daha kuvvetli ve daha serttir."

"El-Buḫārī'nin ittisal yönünden üstünlüğü, râvinin hadîs aldığı kimse ile mülâkatının bir defa da olsa sâbit olmasını şart koşması dolayısıyledir. Halbuki Muslim, sadece muasaratla, yani râvi ile şeyhinin aynı asırda yaşamış olmalarıyle iktifa etmiştir."

"*Ṣaḥīḥ-i* Buḫārī'inin adalet ve zabt yönünden üstünlüğüne gelince, Muslim'in ricali arasında cerh edilenlerin sayısı, el-Buḫārī'nin ricalinden cerh edilenlerin sayısına nisbetle daha çoktur. Buna ilâveten el-Buḫārī, bu cerh edilenlerin hadîslerinden fazla sayıda nakletmemiştir. Bunların çoğu, Muslim-in hilâfına, kendilerinden aldığı ve hadîslerine karşı alışkanlık kazandığı kendi şeyhlerindendir."

"*Ṣaḥīḥ-i* Buḫārī'nin şâzz ve ılletten sâlim olması yönünden üstünlüğüne gelince, el-Buḫārī'de tenkide uğrayan hadîs sayısı, Muslim'in tenkide uğrayan hadîs sayısından daha azdır. Buna ilâveten ulemâ, ilim yönünden el-Buḫārī-nin Muslim'den daha üstün ve hadîs sanatı yönünden daha bilgili olduğunda ittifak etmişlerdir. Muslim onun tilmizi olup dizi dibinde yetişmiş, ondan istifade etmiş, onun eserlerine tâbi olmuştur. Bu sebepledir ki, ed-Dāraḳuṭnī, eğer el-Buḫārī olmasaydı, hadîs ilminde Muslim ortaya çıkmaz ve bu mertebeye ulaşmazdı, demiştir" (*Nuḫbetu'l-fiker şerhi*, s. 37–38).

İşte, yukarıda zikredilen bu sebepler dolayısıyle el-Buḫārī'nin *el-Cāmiᶜu'ṣ-Ṣaḥīḥ*'i, başta Muslim olmak üzere diğer bütün hadîs imamlarının tasnif etmiş oldukları kitaplara tercih edilmiş ve daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Kur'ânı Kerimden sonra, İslâm dininin en mühim kaynağı sayılmıştır[961].

f. Cüz'ler

Cüz, tek bir sahabînin veya daha sonrakilerden bir hadîsçinin hadîslerini toplayan kitaplardır. Bazan, belirli bir konuya tahsis edilmiş hadîsleri ihtiva eden mecmualara da cüz denilmiştir. Cüz'ler daha ziyade üçüncü asırdan iti-

961 Bkz. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 336; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, XIII. 100–104; İbn Ebî Yaᶜlā, *Ṭabaḳātu'l-Ḥanābile*, I. 337; İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, IV. 280–282; eẕ-Ẕehebî, *Teẕkire*, I. 588–590; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, X. 126–128; Tanrîbirdî, *en-Nucūm*, III. 33; İbnu'l-ᶜImād. *Şeẕerāt*. II. 144–145; Fuat Sezgin, *GAS*. I. 136–143.

baren ortaya çıkmağa başlamış ve binlerce cüz telif edilmiştir. Ez-Zehebî'nin naklettiğine göre, Nîsâbûr'un tanınmış muhaddislerinden hâfız Ebû Ḥâzim ʿOmer İbn Aḥmed el-ʿAbdevî (Ö. 417) "kendi elimle, her bir şeyhten bin cüz olmak üzere on şeyhten 10 bin cüz yazdım" demiştir[962]ki, bu sözden, tahmin edilemeyecek kadar çok sayıda cüz telif edildiğini anlamak mümkündir Biz burada üçüncü asra ait bazı cüz sâhiplerinin isimlerine işaret etmekle yetineceğiz.

EBÛ ʿÂṢIM EN-NEBÎL eż-Żaḥḥâk İbn Maḫled eş-Şeybânî (Ö. 212)[963]; Ebû ʿAbdillah MUḤAMMED İBN ʿABDİLLAH İBNİ'L-MUŞENNÂ el-Anṣârî (Ö. 215)[964]; EBÛ MUSHİR ʿAbdu'l-Aʿlâ İbn Mushir el-Gassânî (Ö. 218)[965]; Ebû ʿAlî EL-ḤASAN İBN ʿAREFE İbn Yezîd el-ʿAbdî el-Bağdâdî (Ö. 257)[966]; Ebû Mesʿûd AḤMED İBNU'L-FURÂT İbn Ḫâlid eż-Żabbî er-Râzî (Ö. 258)[967]; Ebû ʿAbdillah MUḤAMMED İBN YAḤYÂ İbn ʿAbdillah EZ-ZUHLÎ (Ö. 258)[968]; Ebû Caʿfer MUḤAMMED İBN ʿÂṢIM EŞ-ŞEḲAFÎ el-Iṣfahânî (Ö. 262)[969]; Ebû Bekr Aḥmed İBN EBÎ ḪAYŞEME Zuheyr İbn Ḥarb en-Nesâ'î el-Bağdâdi (Ö. 279)[970]; Ebû İsḥâḳ İsmâʿîl İbn İsḥâḳ İbn İsmâʿîl İbn Ḥammâd EL-CAHŻAMÎ el-Ezdî (Ö. 282)[971]; Ebu'l-Ḥasan ʿALÎ İBN ʿABDİ'L-ʿAZÎZ İbni'l-Merzubân İbn Sâbûr EL-BEGAVÎ (Ö. 287)[972];

---

962 *Tezkiretu'l-huffâz*, II. 1072–1073.

963 Bkz. el-Buḫârî. *Târîh*, II. 2, 337; İbn Ebî Ḥâtim, *Kitâbu'l-cerh*, II. 1, 463; ez-Zehebî, *Tezkire*, I. 366–367; *Mîzân*, II. 325; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, IV. 450–453 el-Kettânî, *el-Mustatrafa*, s. 65; İbnu'l-ʿImâd, *Şezerât*, II. 28.

964 İbn Saʿd, *Tabakât*, VII, 2. 48–49; el-Buḫârî, *Târîh*, I. 1, 132; İbn Ebî Ḥâtim, *Kitâbu'l-cerh*, III. 2, 305; el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Bağdâd*, V. 408–412; ez-Zehebî, *Tezkire*, I. 371; *Mîzân*, III. 600–601; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, IX. 274–276; İbnu'l-ʿImâd, *Şezerât*, II. 35; el-Kettânî, *el-Mustatrafa*, s. 65; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 100.

965 İbn Saʿd, *Tabakât*, VII. 2, 174; el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Bağdâd*, XI. 72–75; ez-Zehebî, *Tezkire*, I. 381; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, VI. 98–101; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 100–101.

966 Bkz. İbn Ebî Ḥâtim, *Kitâbu'l-cerh*, I. 2, 31–32; el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Bağdâd*, VII. 394–396; ez-Zehebî, *Tezkire*, I. 502; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, II. 293–294; İbnu'l-ʿImâd, *Şezerât*, II. 136; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, XI. 29; el-Kettânî *el-Mustatrafa*, s. 65; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 134.

967 Bkz. 895 No.lu dipnot.

968 Bkz. el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Bağdâd*, III. 415–418; İbn Ebî Yaʿlâ, *Ṭabaḳâtu'l-Ḥanâbile*, I. 327; ez-Zehebî, *Tezkire*, I. 530–532; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, IX. 511–516; İbnu'l-ʿImâd *Şezerât*, III. 138; el-Kettânî, *el-Mustatrafa*, s. 82; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 134.

969 Bkz. ez-Zehebî, *Tezkire*, I. 517; İbn Ḥacer, *Tehzîb*, IX. 240–241; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 144.

970 Bkz. İbn Ebî Ḥâtim, *Kitâbu'l-cerh*, I, 1, 52; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 335; el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Bağdâd*, IV. 163; İbn Ebî Yaʿlâ, *Ṭabaḳâtu'l-Ḥanâbile*. I. 44; ez-Zehebî, *Tezkire*, I. 596; İbn Keşîr, *el-Bidâye*, XI. 66; Tanrıbirdi, *en-Nucûm*, III. 83; İbnu'l-ʿImâd, *Şezerât*, II. 174; Fuat Sezgin. *GAS*, I. 319–320.

971 Bkz. 909 No.lu dipnot.

972 Bkz. 910 No.lu dipnot.

Ebu'l-ᶜAbbās Aḥmed İbn ᶜAlī İbn Muslim EL-EBBĀR (Ö. 290)[973]; Ebū Muslim İbrāhim İbn ᶜAbdillah İbn Muslim İbn Māᶜız el-Baṣri EL-KECCĪ (Ö. 292)[974]; Ebū Bekr Muḥammed İbn Mihrān en-Neysābūrī EL-İSMĀᶜĪLĪ (Ö. 295)[975]; Ebu'l-ᶜAbbās AḤMED İbn Muḥammed İbn Mesrūk EṬ-ṬŪSĪ el-Bağdādī (Ö. 299)[976].

g. Belirli konulara tahsis edilmiş kitaplar

Cāmiᶜ adlı eserlerin değişik konularından birine tahsis edilmiş kitapların ikinci asırda telif edilmeğe başlandığını zikretmiş ve bunların isimlerini müellifleri ile birlikte vermiştik. Bu çeşit telif faaliyeti üçüncü asırda da devam etmiş ve giderek artmıştır. Müelliflerinin vefat tarihlerine göre, bu asırda telif edilen kitapları şöyle sıralayabiliriz:

ᶜABDURRAZZĀḲ İbn Hemmām (Ö. 211)[977]ın *Kitābu'ṣ-Ṣalāt*'ı; EBŪ ᶜĀṢIM EN-NEBĪL eż-Żaḥḥāk İbn Maḫled eş-Şeybānī (Ö. 212)[978]nin *Kitābu's-Sunne*'si; Ebū Nuᶜaym EL-FAŻL İBN DUKEYN (Ö. 219)[979]in *Kitābu'ṣ-Ṣalāt* ve *Kitābu'l-Menāsik*'i; ĀDEM İBN İYĀS el-ᶜAsḳalānī (Ö. 220)[980]nin *Kitābu Şevābi'l-Aᶜmāl*'i: Ebū ᶜAbdillah NUᶜAYM İBN ḤAMMĀD el-Ḫuzāᶜī (Ö. 228)[981]nin *Kitābu'l-Fiten*'i; Ebū Ḫayṣeme ZUHEYR İBN ḤARB (Ö. 234)[982]in *Kitābu'l-ᶜIlm*'i; Ebu'l-Ḥasan ᶜALĪ İbn ᶜAbdillah İbn Caᶜfer EL-MEDĪNĪ (Ö. 234)[983]nin *Kitābu'l-Eşribe*'si; Ebū Bekr İBN EBĪ ŞEYBE (Ö. 235)[984]nin

973 Bkz. *Tārīḫu Bağdād*, IV. 306–307; *Teẕkire*, I. 639–640; *Şeẕerāt*, II. 265.

974 Bkz. 944 No.lu dipnot.

975 Bkz. eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 682–683; İbnu'l-ᶜImād, *Şeẕerāt*, II. 221.

976 Bkz. el-Ḫatīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, V. 100–103.

977 Bkz. 953 No.lu dipnot.

978 Bkz. 963 No.lu dipnot.

979 Bkz. İbn Saᶜd, *Tabakāt*, VI, 279–280; el-Buḫārī, *Tārīḫ*, IV. 1, 118; İbn Ḳuteybe *el-Maᶜārif*, s. 229; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, III. 2, 61–62; İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 331; el-Ḫatīb el-Bağdādī. *Tārīḫu Bağdād*, XII. 346–357; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 372–373; *Mīzān*, III. 350–351; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, VIII. 270–276; el-Kettānī, *el-Mustatrafa*, s. 35; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 101.

980 Bkz. el-Buḫārī, *Tārīḫ*, I. 2, 39; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, I. 1, 268; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, VII. 27–30; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 409; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, I. 196; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 102.

981 Bkz. 873 No.lu dipnot.

982 Bkz. 877 No.lu dipnot.

983 Bkz. İbn Saᶜd, *Tabakāt*, VII. 2, 58; el-Buḫārī, *Tārīḫ*, III. 2, 284; İbn Ebī Ḥātim, *Taḳdimetu'l-cerḥ*, s. 319–320; *Kitābu'l-cerḥ*, III. 1, 193–194; İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 336; el-Ḥākim en-Neysābūrī, *Maᶜrifet ᶜulūmi'l-ḥadīṣ*, s. 71–72; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, XI. 458–473; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 428–429; *Mīzān*, III. 138–141; es-Subkī, *Ṭabakātu'ṣ-Şāfiᶜiyye*, I. 366–368; Tanrībirdī, *en-Nucūm*, II. 277; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, VII. 349–357; İbnu'l-ᶜImād. *Şeẕerāt*, II. 81; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 108.

984 Bkz. 878 No.lu dipnot.

Kitābu'l-İmān, Kitābu'l-Edeb ve *Kitābu't-Tefsīr*'i; AḤMED İBN Muḥammed İBN ḤANBEL (Ö. 241)[985]'in *Kitābu's-Sunne, Kitābu't-Tefsīr, Kitābu'z-Zuhd, Kitābu'l-Ferā'iż, Kitābu'l-Menāsik, Kitābu'l-İmān, Kitābu'l-Eşribe, Kitābu Ṭā'ati'r-Rasūl, Kitābu'r-Redd 'ale'l-Cehmiyye*'si; Ebū 'Abdillah Muḥammed İbn Yaḥyā İBN Ebī 'Omer EL-'ADENĪ ED-DARĀVERDĪ (Ö. 243)[986]nin *Kitābu'l-İmān*'ı; HANNĀD İBN SERİY İbn Muṣ'ab ed-Dārimī (Ö. 243)[987]nin *Kitābu'z-Zuhd*'u; Ebū 'Abdillah el-Ḥuseyn İBNU'L-ḤASAN İBN ḤARB el-Mervezī (Ö. 246)[988]nin *Kitābu'l-Birr ve'ṣ-Ṣıla*'sı; Ebu'l-Ferec 'ABDUR-RAḤMAN İBN 'OMER EL-IṢBAHĀNĪ "RUSTE" (Ö. 246, 250)[989]nin *Kitābu'l-İmān*'ı; Ebū Aḥmed ḤUMEYD İBN MAḪLED İBN ZENCEVEYH el-Ezdī (Ö. 251)[990]nin *Kitābu'l-Adabi'n-Nebeviyye* ve *Kitābu't-Tergīb ve't-Terhīb*'i; Ebū 'Abdillah Muḥammed İbn İsmā'īl EL-BUḪĀRĪ el-Cu'fī (Ö. 256)[991]nin *Kitābu Ref'i'l-Yedeyn fi'ṣ-Ṣalāt, Kitābu'l-Ḳırā'a Ḫalfe'l-İmām, Kitābu'l-Eşribe, Kitābu'l-Hibe, Kitābu'l-Edebi'l-Mufred, Kitābu Ḫalḳı Ef'āli'l-'Ibād*'ı; Ebū 'Alī EL-ḤASAN İBN 'AREFE İbn Yezīd el-'Abdī el-Bağdādī (Ö. 257)[992]nin *Kitābu'l-Ḫayl*'i; Ebu'l-Ḥuseyn MUSLIM İbnu'l-Ḥaccāc el-Ḳuşeyrī (Ö. 261)[993]nin *Kitābu'l-İntifā bi-Culūdi's-Sibā'*ı; 'Ubeydullah İbn 'Abdi'l-Kerīm İbn Yezīd EBŪ ZUR'A ER-RĀZĪ (Ö. 264)[994]nin *Kitābu'z-Zuhd*'u; EBŪ 'ALĪ ḤANBEL İbn İsḥāḳ İBN ḤANBEL eş-Şeybânī (Ö. 273)[995]nin *Kitābu's-Sunne*'si; EBŪ BEKR Aḥmed İbn Muḥammed İbn Hānī et-Ṭā'ī EL-EṢREM (Ö. 273)[996]in *Kitābu's-Sunne*'si; EBŪ DĀVŪD Suleymān İbnu'l-Eş'aṣ es-Sicistānī (Ö. 275)[997]nin *Kitābu'z-Zuhd, Kitābu'l-Ḳader, Kitābu A'lāmi'n-Nubuvve* ve *Kitābu's-Sunne*'si; EBŪ ḤĀTİM Muḥammed İbn İdris İbni'l-

---

985 Bkz. 881 No.lu dipnot.

986 Bkz. 883 No.lu dipnot.

987 Bkz. el-Buḫārī, *Tārīḫ*, IV. 2, 248; eẓ-Ẓehebī, *Teẕkire*, I. 507–508; İbn Hacer, *Tehẕīb*, XI. 70–71; İbnu'l-'Imād, *Şeẕerāt*, II. 104; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 111.

988 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, I. 2, 49; İbnu'l-'Imād, *Şeẕerāt*, III. 111.

989 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, II. 2, 263; eẓ-Ẓehebī, *Mizān*, II. 579; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, VI. 234–235; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 34.

990 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, I. 2, 223; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, VII. 160–162; eẓ-Ẓehebī, *Teẕkire*, I. 550–551; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, III. 48–49; İbnu'l-'Imād, *Şeẕerāt*, II. 124; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 113.

991 Bkz. 960 No.lu dipnot.

992 Bkz. 966 No.lu dipnot.

993 Bkz. 961 No.lu dipnot.

994 Bkz. 899 No.lu dipnot.

995 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, I. 2, 320; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, VIII. 286–287; İbn Ebī Ya'lā, *Ṭabaḳātu'l-Ḥanābile*, I. 143–145; eẓ-Ẓehebī, *Teẕkire*, I. 600–601; Tanrībirdī, *en-Nucūm*, III. 70; İbnu'l-'Imād, *Şeẕerāt*, II. 163–164; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 510.

996 Bkz. 939 No.lu dipnot.

997 Bkz. 950 No.lu dipnot.

Munẕir el-Ḥanẓalī ER-RĀZĪ (Ö. 277)[998]nin *Kitābu'z-Zuhd*'u; Ebū ʿĪsā Muḥammed İbn ʿĪsā ET-TİRMİẔĪ (Ö. 279)[999]nin *Kitābu'ş-Şemā'il*'i; Ebū Bekr ʿAbdullah İbn Muḥammed İbn ʿUbeyd İbn Sufyān İbn Ḳays İBN EBİ'D-DUNYĀ (Ö. 281)[1000]nin *Kitābu'n-Niyye, Kitābu't-Teheccud, Kitābu'l-ʿIydeyn, Ki-Kitābu'l-İḫlās* ve *Kitābu'l-Evliyā*'sı; Ebū İsḥāk İBRĀHİM İbn İsḥāḳ EL-ḤARBĪ el-Bağdādī (Ö. 285)[1001]nin *Kitābu Secedāti'l-Ḳur'ān* ve *Kitābu İttibāʿi'l-Emvāt*'ı; Ebū ʿAbirraḥman ʿABDULLAH İBN AḤMED İbn Muḥammed İBN ḤANBEL eş-Şeybānī (Ö. 290)[1002]nin *Kitābu's-Sunne*'si; Ebū Bekr Aḥmed İbn ʿAmr İbn ʿAbdi'l-Ḫālık el-Başrī EL-BEZZĀR (Ö. 292)[1003]ın *Kitābu'ş-Şalāt ʿale'n-Nebiyy*'i; EBŪ BEKR Aḥmed İbn ʿAlī İbn Saʿīd el-Ḳuraşī EL-MERVEZĪ (Ö. 292)[1004]nin *Kitābu'l-Cumʿa ve Fazlihā* ve *Kitābu'l-Varāʿ*ı; Ebū Caʿfer Muḥammed İbn ʿOŞMĀN İBN EBĪ ŞEYBE el-ʿAbsī (Ö. 297)[1005]nin *Kitābun fīhi Zikr Ḫalkı Ādem...* ve *Kitābu'l-ʿArş ve mā verede fīh*'i; Ebū ʿAbdillah Muḥammed İbn EL-MERVEZĪ (Ö. 294)[1006]nin *Kitābu'ş-Şalāt, Kitābu Kıyāmi'l-Leyl, Kitābu'l-Vitr, Kitābu'l-Varaʿ* ve *Kitābu Ḳıyāmi Ramazān*'ı.

h. Mustahrecler

Üçüncü asrın ikinci yarısından sonra, bilhassa el-Buḫārī ve Muslim'in *Şaḥīḥ*'lerinin hadîs tarihinde şöhret kazanmağa başlaması üzerine, bazı musannıflar, mesailerini bu iki kitaba göre düzenlemeğe ve onları asıl kabul ederek onların çerçevesi içinde yeni eserler tasnif etmeğe başlamışlardır. Bu çeşit eserlerin ilk ortaya çıkanları *Mustaḫrec*lerdir. İstiḫrāc, bir hadîs imamının, kitabında belirli bir isnadla naklettiği hadîsin bir başka isnadını arayıp bulmak ve hadîsi o isnadla Mustaḫrec adı verilen kitapta nakletmektir. Bu

998 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Taḳdimetu'l-cerḥ*, s. 349–372; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, II. 73–77; İbn Ebī Yaʿlā, *Ṭabaḳātu'l-Ḥanābile*, I. 284; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 567–569; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, IX. 31–34; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 171; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 153.

999 Bkz. 951 No.lu dipnot.

1000 Bkz el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, X. 89–91.

1001 Bkz. eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 584; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 190.

1002 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, II. 2, 7; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, IX. 375–376; İbn Ebī Yaʿlā, *Ṭabaḳātu'l-Ḥanābile*, I. 180–188; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 665–666; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, V. 141–143; İbn Keşīr, *el-Bidāye*, XI. 96–97; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 203-204; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 511.

1003 Bkz. 915 Nolu dipnot.

1004 Bkz. 916 Nolu dipnot.

1005 Bkz İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 334; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 661–662; *Mīzān*, III. 642–643; İbnu'l-ʿImād, *Şeẕerāt*, II. 226; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 164.

1006 Bkz. 917 No.lu dipnot.

ikinci isnad, şüphesiz, o hadîsi Mustaḫrec sâhibine ulaştıran isnaddır. Bu suretle mustaḫric, *Ṣaḥīḥ* sâhıbi ile, onun şeyhinde, yahut daha üstündeki bir şeyhte hattâ bazan sahabîde birleşir. Eğer hadîs mustaḫrice ualşmamışsa, yahut ulaşmış olsa bile isnadı zayıf ise, mustaḫric, ya o hadîsi terkeder, yahutta *Saḥīḥ* sâhibinin isnadı ile nakleder.

Mutaḫrecler umumiyetle dördüncü asırdan itibaren çoğalmağa başlamıştır. Bununla beraber ez-Zehebî'nin belirttiğine göre[1007], Ebū Bekr Muḥammed İbn Muḥammed İbn Recā' el-İsferā'īnī (Ö. 286)[1008]nin ve Ebu'l-Fazl Aḥmed İbn Seleme en-Neysābūrī el-Bezzāz (Ö. 286)[1009]ın Muslim'in *Ṣaḥīḥ*'i üzerine yapılmış birer *Mustaḫrec*'leri vardır.

ı. Hadîs ilminin çeşitli konularına tahsis edilmiş kitaplar

Daha önce de muhtelif vesilelerle işaret ettiğimiz gibi, hadîs ilminin veya usûlünün bütün konularını içine alan müstakıl kitaplar, ancak dördüncü asrın ilk yarısından itibaren telif edilmeğe başlanmıştır. Ancak bu gecikmeyi, hadîs ilmi ile ilgili ıstılahların, kaide veya tariflerin, daha önceki asırlarda hadîsçiler arasında maruf ve müstamel olmadığı, yahut bunların yerleşip kökleşmediği manasında anlamamak gerekir. Aslında bunlar çok daha önceleri hadîsçiler arasında biliniyor ve kullanılıyordu. Bununla beraber ilk devirlerde, hadîsçileri daha çok hadîs metinlerinin toplanması ve konularına veya râvilerine göre tasnifi meşgul ettiği için usûlle ilgili telif çalışmalarına vakit ayıramıyorlardı. Belki birincisi, onlar için daha tatlı ve hayırlı geliyordu. Ancak bu, onların usûlle hiç meşgul olmadıkları manâsına gelmez. Eğer başka türlü olsaydı, en sahîh eserlerinin onların devirinde telif edilmemiş olması gerekirdi.

Hadîs ilminin çeşitli usûl ve kaidelerinin, ikinci ve üçüncü asır hadîsçileri arasında bilindiğini gösteren deliller, bizzat kendilerinden nakledilen ve daha sonraki usûl kitaplarında yer alan haberlerdir. El-Buḫārī ve Muslim'in yalnız hadîs metinlerine tahsis ettikleri *Ṣaḥīḥ*'lerinde bile tahammul ve rivayet kaidelerine, yahut hadîs ricaline ait yer verdikleri görüşleri, bunun bir başka delilini teşkil eder. Hattâ el-Buḫārī ve Muslim'den önce gelmiş İmam Muḥammed İbn İdrīs eş-Şāfiʿī (Ö. 204)[1010]nin *er-Risāle* adlı eseri, belki fıkıh usûlünden ziyade hadîs usûlü ile ilgili bir kitaptır. Keza, yine eş-Şāfiʿī'nin *Kitābu'l-Umm*'u içinde yer alan çeşitli hadîs meseleleri ile ilgili görüşleri ve bilhassa *Kitābu İḫtilāfi'l-Ḥadīs*'i, hadîs ilmi içerisinde mütalâa edilmesi gereken konulardandır.

1007 Bkz. *Tezkire*, I. 637, 686.

1008 Bkz. ez-Zehebî, *Tezkire*, I. 686; İbnu'l-ʿImād, *Şezerāt*, II. 193–194.

1009 Bkz. İbn Ebî Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, I. 1, 54; el-Ḫatīb, *Tārīḫu Bağdād*, IV. 186–187; ez-Zehebî, *Tezkire*, I. 637; İbnu'l-ʿImād, *Şezerāt*, II. 192.

Aynı konuya tahsis edilmiş Ebū Muhammed ʿAbdullah İbn Muslim İBN ḲUTEYBE ed-Dīneverī (Ö. 276)[1011]nin *Te'vīlu Muḫtelifi'l-Ḥadīs̱*, halen bu konuda telif edilmiş en mühim kitap olarak bilinir.

Hadîs ilminin konularından bir diğeri, *garību'l-ḥadīs̱*'tir. Bu konuda ilk kitap tasnif edenler, En-Naẓr İbn Şumeyl (Ö. 203, 204)[1012]ve Ebū ʿUbeyde Muʿammer İbnu'l-Mus̱ennā (Ö. 210)[1013]dir. Bu bakımdan garību'l-ḥadīs̱ konusunda ilk kitabın *Kitābu Garībi'l-Ḥadīs̱ ve'l-Ās̱ār* adı altında Ebū ʿUbeyd EL-ḲĀSIM İBN SELLĀM el-Bağdādī (Ö. 224)[1014] tarafından telif edildiği söylenir. İsmini biraz önce zikrettiğimiz İbn Ḳuteybe ed-Dīneverī, Ebū ʿUbeyd'in bu kitabına *Zeylu Kitābi Garībi'l-Ḥadīs̱*'ini yazmş; Ebū İsḥāḳ İBRĀHĪM İbn İsḥāḳ EL-ḤARBĪ el-Bağdādī (Ö. 285)[1015] de aynı konuda *Kitābu Garībi'l-Ḥadīs̱*'ini telif etmiştir.

Hadîs ilmi içerisinde yer alan bir başka konu nâsih ve mensûh hadîsler konusudur. Bu konuda AḤMED İbn Muḥammed İBN ḤANBEL eş-Şeybānī (Ö. 241)[1016]nin, Ebū Bekr EL-ES̱REM (Ö. 261)[1017]in (*Kitābu Nāsiḫı'l-Ḥadīs̱i ve'l-Mensūḫ*) ve EBŪ DĀVŪD Suleymān İbnu'l-Eşʿas̱ es-Sicistānī (Ö. 275)[1018]nin birer telifi vardır.

Diğer bir konu, ʿılelu'l-ḥadīs̱ konusudur. Üçüncü asır, en mühim *Kitābu'l-ʿIlel*'lerin telif edildiği bir devir olarak görülür. Bu konuda kitap telif edenler ʿAlī İbnu'l-Medīnī (Ö. 234)[1019], Aḥmed İbn Ḥanbel (Ö. 241)[1020], el-Buḫārī (Ö. 256)[1021], Ebū Bekr el-Es̱rem (Ö. 261)[1022], Muslim İbnu'l-Ḥaccāc (Ö. 261)[1023], ve et-Tirmiẕī (Ö. 279)[1024]dir.

1010 Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, III. 2, 201–204; İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist* s. 308–310; Ebū Nuʿaym, *Hilye*, IX. 63–161; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu. Bağdād*, II. 56–73; İbn Ḫallikān, *Vefeyāt*, III. 305–310; İbn Ebī Yaʿlā *Ṭabakātu'l-Ḥanābile*, I. 280–284; eẕ-Ẕehebī, *Tezkire*, I. 361–363; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, IX. 25–31; es-Subkī, *Ṭabakātu'ş-Şāfiʿiyye*, I. 172–175; İbn Kes̱īr, *el-Bidāye*, X. 251–254; İbnu'l-ʿImād, *Şes̱erāt*, II. 9–11; Taurībirdī, *en-Nucūm*, II. 176–177 Fuat Sezgin *GAS*, I. 484–490.

1011 Bkz. el-Ḫaṭīb, *Tārīḫu Bağdād*, X. 170–171; İbnu'l-ʿImād, *Şes̱erāt*, II. 169.

1012 Bkz. eẕ-Ẕehebī, *Tezkire*, I. 314–315; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, X. 437–438; İbnu'l-ʿImād, *Şes̱erāt*, II. 7–8.

1013 Bkz. İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, X. 246–248; İbnu'l-ʿImād, *Şes̱erāt*, II. 24–25.

1014 Bkz. İbn Saʿd, *Ṭabakāt*, VII. 2. 93; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, III. 2, 111; İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 112; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, XII. 403–416; eẕ-Ẕehebī, *Tezkire*, I. 417; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, VIII. 315–318; İbnu'l-ʿImād, *Şes̱erāt*, II. 54–55; İbn Kes̱īr, *el-Bidāye*, X. 291–292; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 115.

1015 Bkz. 1001 No.lu dipnot.

1016 Bkz. 881 No.lu dipnot.

1017 Bkz. 939 No.lu dipnot.

1018 Bkz. 950 No.lu dipnot.

1019 Bkz. 983 No.lu dipnot.

1020 Bkz. 881 No.lu dipnot.

1021 Bkz. 960 No.lu dipnot.

1022 Bkz. 939 No.lu dipnot.

1023 Bkz. 961 No.lu dipnot.

1024 Bkz. 951 No.lu dipnot.

Üçüncü asırda, başta sahabe olmak üzere hadîs rivayet eden ricale tahsis edilmiş tarih, tabakat, isim ve künye kitaplarıyle cerh ve taᶜdil kitapları da telif edilmiştir. ᶜAlî İbnu'l-Medînî (Ö. 234)nin, Ebū Bekr Aḥmed İbn ᶜAbdillah İbn ᶜAbdirraḥman EL-BERḲĪ (Ö. 270)[1025]nin ve Ebū Muḥammed ᶜAbdullah İbn Muḥammed İbn ᶜĪsā el-Mervezī ᶜABDĀN (Ö. 293)[1026]ın *Kitābu Maᶜrifeti's-Ṣaḥābe*'si; Ebū ᶜAbdillah Muḥammed İBN SAᶜD İbn Menīᶜ el-Baṣrī (Kātibu'l-Vāḳıdī) (Ö. 230)[1027]nin, Ebū Zekeriyyā' YAḤYĀ İBN MAᶜĪN İbn ᶜAvn el-Murrī el-Bağdādī (Ö. 233)[1028]nin, Ebu'l-Ḥasan ᶜOS̱MĀN İbn Muḥammed İBN EBĪ ŞEYBE el-Kūfī (Ö. 239)[1029]nin, Ebū ᶜAmr ḪALĪFE İBN ḪAYYĀṬ eş-Şeybānī (Ö. 240)[1030]nin, Ebū ᶜAbdillah Muḥammed İbn İsmāᶜîl EL-BUḪĀRĪ (Ö. 256)[1031]nin, Ebū'l-Ḥasan AḤMED İBN ᶜABDİLLAH İbn Ṣāliḥ EL-ᶜICLĪ el-Kūfī (Ö. 261)[1032]nin, Ebu'l-Faẓl ᶜABDULLAH İBN MUḤAMMED İbn Ḥātim el-Hāşimī (Ö.271)[1033]nin, Ḥanbel İbn İsḥāḳ (Ö.273)[1034]ın, Ebū Bekr Aḥmed İBN EBĪ ḪAYS̱EME Zuheyr İbn Ḥarb en-Nesā'ī (Ö.279)[1035] nin, EBŪ ZURᶜA ᶜAbdurraḥman İbn ᶜAmr en-Naṣrī ed-Dımaşḳī (Ö. 280)[1036] nın *Tārīḫu'r-Ricāl*'leri; sahabe, tâbiᶜûn ve kendi devrine kadar yaşamış olan ricali toplayan ve "el-Vāḳıdī'nin kâtibi" unvanı ile tanınan Ebū ᶜAbdil-

---

1025 Bkz. eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 570; İbnu'l-ᶜImād. *Şeẕerāt*, II. 158.

1026 Bkz. eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 687–688.

1027 İbn Saᶜd, *Tabakāt*, VII. 2, 99; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, III, 2, 262; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 151; el-Ḫaṭıb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, V. 321–322; İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, III. 473; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 425; *Mīzān*, III. 560; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, IX. 182-183; İbnu'l-ᶜImād, *Şeẕerāt*, II. 69; Tanrîbirdî, *en-Nucūm*, II. 258; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 300–301.

1028 Bkz. İbn Saᶜd, *Ṭabaḳāt*, VII. 2, 91–92; el-Buḫārī, *Tārīḫ*, IV. 2, 307; İbn Ebī Ḥātim, *Taḳdimetu'l-cerḥ*, s. 314–319; *Kitābu'l-cerḥ*, IV. 2, 192; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 336; el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, XIV. 177–187; İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*, V. 190–193; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 429–431; *Mīzān*, IV. 410; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, XI. 280–288; İbnu'l-ᶜImād, *Şeẕerāt*, II. 79–80; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 106–107.

1029 Bkz. 880 No.lu dipnot.

1030 Bkz. el-Buḫārī, *Tārīḫ*, II. 1, 191; İbn Ebī Ḥātim, *Kitābu'l-cerḥ*, I. 2, 378; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 338; İbn Ḫallikān, *Vafeyāt*. II. 14–15; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 436–447; *Mīzān*, I. 665; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, III. 160–161; İbnu'l-ᶜImād, *Şeẕerāt*, II. 94; el-Kettānī, *el-Mustaṭrafa*, s. 97, 104; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 110.

1031 Bkz. 960 No.lu dipnot.

1032 Bkz. el-Ḫaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād*, IV. 214–215; eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 560-561; İbnu'l-ᶜImād, *Şeẕerāt*, II. 141.

1033 Bkz. eẕ-Ẕehebī, *Teẕkire*, I. 579; İbnu'l-ᶜImād, *Şeẕerāt*, II. 161.

1034 Bkz. 995 No.lu dipnot.

1035 Bkz. 970 No.lu dipnot.

1036 Bkz. İbn Ebī Yaᶜlā, *Ṭabaḳātu'l-Ḥanābile*, I. 205–206; İbn Ḥacer, *Tehẕīb*, VI. 236; İbnu'l-ᶜImād, *Şeẕerāt*, II. 177; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 302.

lah Muhammed İBN SA'D İbn Meni' el-Hāşimī (Ö. 230)[1037]nin *et-Tabakātu'l-Kubrā*'sı; Ebū 'Amr HALİFE İBN HAYYĀT İbn Halīfe eş-Şeybānī (Ö.240)[1038]nin ve Ebu'l-Huseyn MUSLIM İbnu'l-Haccāc el-Kuşeyrī (Ö. 261)[1039]nin *Kitābu't-Tabakāt*'ları; EBŪ HĀTİM Muhahammed İbnu'l-İdrīs İbni'l-Munzir ER-RĀZĪ (Ö. 275)[1040]nin *Tabakātu't-Tābi'īn*'i; bazı şehirlerin tarihine tahsis edilmiş olmakla beraber, o şehirde yaşamış veya o şehre uğramış hadîs ricalinin tercemelerini toplayan kitaplardan EBU'L-VELĪD Ahmed İbn Muhammed İbni'l-Velīd EL-EZRAKĪ (Ö. 223)[1041]nin *Tārīhu Mekke*'si; Ebū 'Abdillah EZ-ZUBEYR İBN BEKKĀR İbn 'Abdillah el-Kuraşī (Ö. 256)[1042]ve Ebū Zeyd 'OMER İBN ŞEBBE İbn 'Abīde en-Numeyrī (Ö. 264)[1043]nin *Tārīhu'l-Medīne*'si; Ebū 'Abdillah Muhammed İbn Yezīd İBN MĀCE el-Kazvīnī (Ö. 273)[1044]nin *Tārīhu Kazvīn*'i; 'ALĪ İBNU'L-MEDĪNĪ (Ö. 234)[1045]nin, AHMED İBN HANBEL (Ö. 241)[1046]in, EL-BUHĀRĪ (Ö. 256)[1047]ve MUSLIM (Ö. 261)[1048]in *Kitābu'l-Kunā*'ları; Ebū 'Abdillah MUHAMMED İbn 'Abdillah İBN 'ABDİRRAHĪM EL-BERKĪ (Ö. 249)[1049]nin ve EL-BUHĀRĪ (Ö. 256)nin *Kitābu'z-Zu'afā*'ları: EBŪ İSHĀK İbrāhīm İbn İshāk es-Sa'dī EL-CŪZECĀNĪ (Ö. 259)[1050]nin ve EBU'L-HASAN Ahmed İbn 'Abdillah EL-'ICLĪ (Ö. 261)[1051]nin *Kitābu'l-Cerh ve't-Ta'dīl*'leri, üçüncü asırda ricale ve onların terceme ve tarihlerine tahsis edilmiş başlıca eserlerdir.

1037 Bkz. 1027 No.lu dipnot.

1038 Bkz. 1030 No.lu dipnot.

1039 Bkz. 961 No.lu dipnot.

1040 Bkz. 998 No.lu dipnot.

1041 Bkz. İbn Sa'd, *Tabakāt*, V. 367; el-Buhārī, *Tārīh*, I. 2, 4. İbn Ebī Hātim, *Kitābu'l-cerh*, I. 1, 70; İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 168; İbn Hacer, *Tehzīb*, I. 79; el-Kettānī, *el-Mustatrafa*, s. 100.

1042 Bkz. İbn Ebī Hātim, *Kitābu'l-cerh*, I. 2, 285; İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 166–168; İbn Hallikān, *Vafeyāt*, II. 68–69; ez-Zehebī, *Tezkire*. 528; *Mīzān* II. 66; İbn Hacer, *Tehzīb*, III. 312; İbn Kesīr, *el-Bidāye*, XI. 24; İbnu'l-'Imād, *Şezerāt*, II. 133–134; Tanrībirdī, *en-Nucūm*, III. 24–25; el-Kettānī, *el-Mustatrafa*, s. 100; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 317.

1043 Bkz. İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, s. 169–170; el-Hatīb el-Bağdādī, *Tārīhu Bağdād*, XI. 208–210; İbn Hallikān, *Vafeyāt*, III. 114; ez-Zehebī, *Tezkire*, I. 516–517; İbn Hacer, *Tehzīb*, VII. 460–461; İbnu'l-'Imād, *Şezerāt*, III. 46; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 345–346.

1044 Bkz. 952 No.lu dipnot.

1045 Bkz. 983 No.lu dipnot.

1046 Bkz. 881 No.lu dipnot.

1047 Bkz. 960 No.lu dipnot.

1048 Bkz. 961 No.lu dipnot.

1049 Bkz. İbn Ebī Hātim, *Kitābu'l-cerh*, III. 2, 301; ez-Zehebī, *Tezkire*, I. 569–570; İbn Hacer, *Tehzīb*, IX. 263; İbnu'l-'Imād, *Şezerāt*, II. 120; el-Kettānī, *el-Mustatrafa*, s. 108.

1050 Bkz. ez-Zehebī, *Tezkire*, I. 549; İbn Hacer, *Tehzīb*, I. 181–183; İbn Kesīr, *el-Bidāye*, XI. 31; İbnu'l-'Imād, *Şezerāt*, II. 139; el-Kettānī, *el-Mustatrafa*, s.110; Fuat Sezgin, *GAS*, I. 135.

1051 Bkz. 1032 No.lu dipnot.

BİBLİYOĞRAFYA

Aḥmed Emîn, *Fecru'l-İslām* (Ḳāhire 1374/1955)

Aḥmed Emîn, *Ẓuḥa'l-İslām* (Ḳāhire 1357/1938).

Aḥmed İbn Ḥanbel, *Kitābu'l-ʿılel ve maʿrifeti'r-ricāl* (Ankara 1963, İlâhiyat Fakültesi Yayınlarından, cild I.).

Aḥmed İbn Ḥanbel, *el-Musned* (Mıṣır 1375/1956, Aḥmed M. Şākir neşri ve Mıṣır 1313 basıkısı).

Aḥmed Muḥammed Şākir, *el-Bā'işu'l-ḥaşîş şerḥu İḫtiṣāri ʿUlūmi'l-ḥadîs* (Mıṣır)

Āmidī Seyfu'd-Dīn Ebu'l-Ḥasan ʿAlī İbn Muḥammed, *el-Iḥkām fī uṣūli'l-aḥkām* (Mısır 1332/1914).

ʿAynī Maḥmūd İbn Aḥmed İbn Mūsā, *ʿUmdetu'l-ḳārī* (İst. 1308).

Bağdādī Ebū Manṣūr ʿAbdu'l-Ḳāhir İbn Ṭāhir, *el-Farḳ beyne'l-firaḳ* (Mıṣır 1367

Belāẕurī Ebu'l-ʿAbbās Aḥmed İbn Yaḥyā İbn Cābir, *Futūḥu'l-buldān* (Mıṣır 1350/1932).

Buḫārī Ebū ʿAbdillah Muḥammed İbn İsmāʿīl, *el-Cāmiʿu'ṣ-Ṣaḥīḥ* (İst. 1315)

Buḫārī Ebū ʿAbdillah Muḥammed İbn İsmāʿīl, *et-Tārīḫu'l-Kebīr* (Ḥaydarābād 1360).

Cezā'irī Ṭāhir İbn Aḥmed, *Tevcīhu'n-naẓar ilā uṣūli'l-eser* (Mıṣır 1328/1910)

Dārimī Ebū Muḥammed ʿAbdullah İbn ʿAbdirraḥman, *es-Sunen* (Dımaşḳ 1349)

De Boer, *Tārīḫu'l-felsefe fi'l-İslām* (kāhire 1377/1957).

Ebū Caʿfer en-Naḥḥās Aḥmed İbn Muḥammed, *en-Nāsiḫ ve'l-mensūḫ fi'l-ḥadîs* (Mıṣır 1323)

Ebū Dāvūd Suleymān İbnu'l-Eşʿas es-Sicistānī, *es-Sunen* (Mıṣır 1371/1952)

Ebū Ḥanīfe ed-Dīneverī Aḥmed İbn Dāvūd, *el-Aḫbāru't-ṭıvāl*, (Ḳāhire 1960)

Ebū Ḥātim İbn Ḥıbbān *Kitābu't-tārīḫ ve'l-mecrūḥīn* (yazma, İst. Ayasofya 496)

Ebū Nuʿaym el-Iṣbahānī Aḥmed İbn ʿAbdillah, *Ḥılyetu'l-evliyā'* (Mıṣır 1352/1933)

Ebū ʿUbeyd el-Ḳāsım İbn Sellām, *Kitābu'l-emvāl* (Ḳāhire 1353)

Eşʿarī Ebu'l-Ḥasan, *Maḳālātu'l-İslāmiyyīn* (İst. 1929)

Fārābī, *İhṣā'u-ʿulūm* (Mısır 1949)
Fuat Sezgin, *Buharinin kaynakları hakkında araştırmalar* (İst. 1956)
Fuat Sezgin, *GAS - Geschichte des Arabischen Schrifttums* (Leiden 1967)
Goldziher, *Muh. Stud.* fransızcası: Léon Bercher, *Etudes sur la tradition Islamique* (Paris 1952)
Gazālī Ebū Ḥāmid Muḥammed İbn Muḥammed, *Fayṣalu't-tefrika beyne'l-İslām ve'z-zandaka* (1381/1961)
Gazālī Ebū Ḥāmid, *el-Munkızu mine'z-zalāl* (Mısır 1962)
Ḥācī Ḫalīfe, *Keşfu'ż-żunūn* (İst. 1941–1943)
Ḥākim Ebū ʿAbdillah en-Neysābūrī, *Maʿrifet ʿulūmi'l-ḥadīs* (Ḳāhire 1937)
Ḥākim Ebū ʿAbdillah en-Neysābūrī, *el-Mustedrek* (Ḥaydarābād 1335)
Ḫallāf ʿAbdu'l-Vahhāb, *İslâm teşrîi tarihi* (Ankara 1970, türkçesi: Talât Koçyiğit, İlâhiyat Fakültesi Yayınlarından)
Ḥamīdullah Muḥammed, *Mecmūʿatu'l-veṣāiḳı's-siyāsiyye* (Ḳāhire 1376/1956)
Ḥamīdullah Muḥammed, *Hemmām İbn Munebbih'in Sahîfesi* (Ankara 1976, türkçesi: Talât Koçyiğit, İlâhiyat Fakültesi Yayınlarından)
Ḥasan İbrāhīm Ḥasan, *Tārīḫu'l-İslām* (Mısır 1953)
Ḫaṭīb Bağdādī, *el-Kifāye fī ʿılmi'r-rivāye* (Ḥaydarābād 1357)
Ḫaṭīb Bağdādī, *Taḳyīdu'l-ılm*(Dımaşḳ 1949)
Ḫaṭīb Bağdādī, *Tārīḫu Bağdād* (Mısır 1349/1931)
Ḫaṭṭābī Ebū Suleymān Ḥamd İbn Muḥammed, *Maʿālimu's-Sunen* (Ḥaleb 1352/1933)
Ḫayyāṭ Ebu'l-Ḥuseyn ʿAbdurraḥīm İbn Muḥammed, *Kitābu'l-İntiṣār* (Ḳāhire 1344/1925)
Herevī Ebū İsmāʿīl ʿAbdullah İbn Muḥammed, *Zemmu'l-kelām* (yazma, İlâhiyat Fakültesi Ktb.)
Ḫuẓarī Muḥammed, *Tārīḫu't-teşrīʿ el-İslāmī* (Ḳāhire 1358/1939)
İbn ʿAbdi'l-Berr Ebū ʿOmer Yūsuf en-Nemerī, *Cāmi ʿ beyāni'l-ʿılm* (Mısır)
İbn ʿAdī Ebū Aḥmed ʿAbdullah İbnu'l-Curcānī, *el-Kāmil fī ẓuʿafā'ir-ricāl* (yazma, İst. Ahmed III.)
İbn ʿAbdi Rabbih Ebū ʿOmer Aḥmed İbn Muḥammed, *el-ʿIkdu'l-ferīd* (Ḳāhire 1372/1952)
İbn ʿArrāḳ Ebu'l-Ḥasan ʿAlī İbn Muḥammed, *Tenzīhu'ş-Şerīʿati'l-merfūʿa ʿani'l-aḥādīṣi'ş-şenīʿati'l-mevẓūʿa* (Mısır, et-ṭabʿatu'l-ūlā)
İbnu'l-Cevzī Ebu'l-Ferec ʿAbdurraḥman, *el-Mevzūʿāt* (Medine 1386/1966)
İbnu'l-Cevzī Ebu'l-ferec, *Menāḳıbu'l-İmām Ahmed İbn Ḥanbel* (Mısır)
İbn Ebi'l-Ḥadīd, *Şerḥu Nehci'l-belāğa* (Beyrūt 1374/1954)
İbn Ebī Ḥātim Ebū Muḥammed ʿAbdurraḥman er-Rāzī, *Taḳdimetu'l-cerḥ* (Ḥaydarābād 1371/1952) (*Taḳdimetu'l-maʿrifet likitābi'l-cerḥ ve't-taʿdīl*)
İbn Ebī Ḥātim er-Rāzī, *Kitābu'l-cerḥ ve't-taʿdīl* (Ḥaydarābād 1371/1952)

İbn Ebî Ḥâtim er-Râzî, *ʿIlelu'l-ḥadîs* (Ḳâhire 1343)
İbn Ebî Yaʿlâ el-Ḳâẓî Ebu'l-Ḥuseyn Muḥammed, *Ṭabaḳâtu'l-Ḥanâbile* (Ḳâhire 1371/1952)
İbnu'l-Esîr Ebu'l-Ḥasan ʿIzzu'd-Dîn, *el-Kâmil fi't-t-târîḫ* (Mısır 1357)
İbnu'l-Esîr Ebu'l-Ḥasan, *Usdu'l-gâbe* (1280)
İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî Ebu'l-Faẓl Şihâbu'd-Dîn Aḥmed, *Fetḥu'l-bârî bi şerḥı Ṣaḥîḥı'l-İmâm el-Buḫârî* (Mısır 1319)
İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, *Hedyu's-sârî muḳaddimet Fetḥı'l-bârî* (Mısır 1347)
İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, *Nuḫbetu'l-fiker şerhi* (türkçesi: Talât Koçyiğit, İlâhiyat Fakültesi Yayınlarından, Ankara 1971)
İbn Ḥacer el-Asḳalânî, *el-Iṣâbe fî temyîzi's-ṣaḥâbe* (Mısır 1325/1907)
İbn Ḥacer el-Asḳalânî, *Tehẕîbu't-tehẕîb* (Ḥaydarâbâd 1925)
İbn Ḫaldûn ʿAbdurraḥman İbn Muḥammed, *Muḳaddime* (Mısır 1284)
İbn Ḫallikân Ebu'l-ʿAbbâs Şemsu'd-Dîn, *Vafeyâtu'l-aʿyân ve enbâ'u ebnâ'i'z-zamân* (Ḳâhire 1367/1948)
İbnu-ʿImâd Ebu'l-Felâḥ ʿAbdu'l-Ḥayy, *Şeẕerâtu'ẕ-ẕeheb aḫbâru men ẕeheb* (Ḳâhire 1350)
İbn Kesîr Ebu'l-Fidâ' ʿImâdu'd-Dîn, *Iḫtiṣâru ʿUlûmi'l-ḥadîs ve şerḥuhu el-Bâıṣu'l-ḥaṣîs* (Mısır)
İbn Kesîr Ebu'l-Fidâ', *el-Bidâye ve'n-nihâye fi't-târîḫ* (Mısır)
İbn Ḳuteybe ed-Dîneverî Ebû Muḥammed ʿAbdullah İbn Muslim, *el-Maʿârif* (Mısır)
İbn Ḳuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-siyâse* (Mısır 1356/1957)
İbn Ḳuteybe ed-Dîneverî, *Te'vîlu muḫtelifi'l-ḥadîs* (Mısır 1326)
İbn Mâce Muḥammed İbn Yezîd el-Ḳazvînî, *es-Sunen* (Mısır 1349)
İbnu'l-Murtaẓâ Aḥmed İbn Yaḥyâ, *Ṭabaḳâtu'l-Muʿtezile* (Beyrût 1380/1961)
İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Ḳâhire)
İbn Saʿd, *Kitâbu'ṭ-Ṭabaḳâti'l-kebîr* (Leiden 1904–1940)
İbnu'ṣ-Ṣalâḥ Ebû ʿAmr ʿOsmân eş-Şehruzûhrî, *ʿUlûmu'l-ḥadîs* (Ḥaleb 1386/1966)
İbn Teymiyye Ebu'l-ʿAbbâs Taḳıyyu'd-Dîn, *el-ʿAḳîdetu'l-Ḥamaviyye* (Mecmûʿatu'r-resâ'ili'l-kubrâ, Mısır 1323)
İci ʿAbdurraḥman İbn Aḥmed, *el-Mevâḳıf ve şerḥuh* (İst. 1292)
Ḳâsımî Cemâlu'd-Dîn, *Ḳavâʿıdu't-taḥdîs*, (Dımaşḳ 1949)
Ḳâsımî Cemâlu'd-Dîn, *Târîḫu'l-Cehmiyye ve'l-Muʿtezile* (Mısır 1331)
Ḳasṭallânî Muṣliḥu'd-Dîn, *İrşâdu's-sârî li şerḥ Ṣaḥîḥı'l-Buḫârî* (Ḳâhire)
Kettânî Muḥammed, *er-Risâletu'l-Mustaṭrafa* (Beyrût 1332)
Koçyiğit Talât, *Hadisçilerle kelâmcılar arasındaki münakaşalar* (İlâhiyat Fakültesi Yayınlarından, Ankara 1969)
Koçyiğit Talât, *I. Goldziher'in hadîsle ilgili bazı görüşlerinin tahlil ve tenkidi*, (İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1967, c. XVII)

Koçyiğit Talât, *Hadîs usûlü*, (İlâhiyat Fakültesi Yayınlarından, Ankara 1975)
Koçyiğit Talât, *İbn Şihāb ez-Zuhrī* (İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1976)
Maḳdisī Ebū Naṣr Muṭahhar İbn Ṭāhir, *el-Bed' ve't-tāriḫ* (Paris 1899–1919)
Maḳrīzī Taḳıyyu'd-Dīn Aḥmed, *Kitābu'l-Ḫıṭaṭ ve'l-āşār* (Mısır 1324)
Mālik İbn Enes, *el-Muvaṭṭā'* (Ḳāhire 1370/1951, M. Fuad ʿAbdu'l-Bāḳī neşri)
Mesʿūdī Ebu'l-Ḥasan ʿAlī İbnu'l-Ḥuseyn, *Murūcu'z-ẕeheb* (Mısır 1346)
Muslim İbnu'l-Ḥaccāc el-Ḳuşeyri, *el-Cāmiʿu'ṣ-Ṣaḥīh* (Mısır 1373/1955)
Muṣṭafa Ṣādıḳ er-Rāfiʿī, *İʿcāzu'l-Ḳur'ān* (Ḳāhire 1375/1956)
Nevevī Muḥyiddīn, *Tehẕību'l-esmā' ve'l-lugāt* (Mısır)
Okiç M. Tayyib, *Bazı hadîs meseleleri üzerinde tetkikler* (İst. 1959)
Okiç M. Tayyib, *İslâmiyette ilk nüfus sayımı* (İlâhiyat Fakültesi Dergisi 1958–1959, s. 11–20)
Rāmahurmuzī Ebū Muḥammed el-Ḥasan İbn ʿAbdirraḥman, *el-Muḥaddiṡu'l-fāṣıl beyne'r-rāvī ve'l-vāʿī* (Beyrūt 1391/1971)
Schacht Joseph, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford 1950)
Suyūṭī Celālu'd-Dīn, *Husnu'l-muḥāẓara* (Mısır 1321)
Suyūṭī Celālu'd-Dīn, *el-İtḳān fī ʿulūmi'l-Ḳur'ān* (Ḳāhire 1368)
Suyūṭī Celālu'd-Dīn, *el-Le'āli'l-maṣnūʿa fi'l-aḥādīṡi'l-mevzūʿa* (Mısır 1352)
Suyūṭī Celālu'd-Dīn, *Tedrību'r-rāvī fī şerḥı Taḳrībi'n-Nevevī* (Mısır 1379)
Suyūṭī Celālu'd-Dīn, (ve'l-Maḥallī), *Tefsīru'l-Celāleyn* (Ḳāhire)
Suyūṭī Celālu'd-Dīn, *Tenvīru'l-ḥavālik şerḥu Muvaṭṭā'l-İmām Mālik* (Ḳahire)
Şāfiʿī Ebū ʿAbdillah Muḥammed İbn İdrīs, *Kitābu'l-Umm* (Bulāḳ 1321)
Şāfiʿī Ebū ʿAbdillah Muḥammed İbn İdrīs, *er-Risāle* (Mısır 1358/1940)
Şehristānī Ebu'l-Fetḥ Muḥammed İbn ʿAbdi'l-Kerīm, *el-Milel ve'n-niḥal* (Ḳāhire 1381/1961)
Ṭaberī Ebū Caʿfer Muḥammed İbn Cerīr, *Tāriḫu'l-umem ve'l-mulūk* (Ḳāhire 1358)
Tanrībirdī, *en-Nucūmu'ẓ-ẓāhire* (Kāhire 1348/1929)
Taşköprüzade Aḥmed Efendi, *Mevzūʿātu'l-ʿulūm* (İst.)
Teftāzānī, *Şerḥu'l-Maḳāṣıd* (İst. 1305)
Tirmiẕī Ebū ʿĪsā Muḥammed İbn ʿĪsā, *es-Sunen* (Mısır 1356/1937)
Tirmiẕī Ebū Īsā Muḥammed İbn Īsā, *Kitābu'l-ʿılel* (*es-Sunen*'in sonunda)
Yaʿḳūbī Aḥmed İbn Ebī Yaʿḳūb, *Tāriḫ* (Necef 1358)
Ẕehebī Ebū ʿAbdillah Şemsu'd-Dīn, *Mīzānu'l-iʿtidāl* (Mısır 1325)
Ẕehebī Ebū ʿAbdillah, *Tāriḫu'l-İslām* (Ḳāhire 1368)
Ẕehebī Ebū ʿAbdillah, *Teẕkiretu'l-ḥuffāẓ* (Ḥaydarābād 1375/1955)
Ẕehebī Ebū ʿAbdillah, *el-Munteḳā min Minhāci's-Sunne* (Ḳāhire 1374)
Zubeyr Sıddîkî, *Hadîs Eedebiyatı Tarihi* (türkçesi: Yusuf Ziya Kavakçı, İst. 1966)

İNDEKS

1. Yer, Şahıs ve Tabirler

A

B

C

Ç

D

E

F

G

H

I

İ

K

L

M

N

O

P

R

S

V

Y

Z

2. KİTAPLAR

G

H

İ

K

L

M

N

O

R

U

V

Z

Fiyatı: 45,— TL.